

Шарк юлдузи

Ўзбекистон Ёзувчилар
союзининг органи

ОЙЛИК, АДАБИЙ-БАДИИЙ,
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖУРНАЛ

■
48-ЙИЛ ЧИҚИШИ

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САҢЪАТ
НАШРИЁТИ

1980 **3**

Мундарижа

- А. Мухтор.** Бухоронинг жинкўчалари. Қисса. 3
Б. Бойқобилов. Шукуҳли карвон. Шеърий роман 104

ШЕЪРЛАР

- Т. Йўлдош.** Шудринг доналар 145
Ҳ. Худойбердиева. Еруғ йўллар кутмоқда, мени. 148
Б. Турובה. Қадрдон гўша... 153
А. Иванов. Ҳаёт томирида яшайди илҳом... 155

- А. Дилмуродов.** Сирли зина. Қисса. Охири. 157

ИБН СИНО ТУФИЛГАН КУННИНГ 1000 ЙИЛЛИГИ ОЛДИДАН

- Б. Аҳмедов.** Олис асрлар садоси. 195

ЛАЗИЗ ҚАЮМОВ — 50 ЕШДА

- К. Яшин.** Истеъдод уфқлари 201
У. Норматов. Жўшқин ҳаёт, серқирра ижод 205
Мирмуҳсин. Жарроҳдек ҳаёт бағишлайди 210
А. Орипов. Толмас ташвиқотчи 212
М. Олимов. Бадий тафаккур мевалари 214

САНЪАТ

- М. Каримжонова.** Манзара жанрида сюжет 216

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

- А. Ҳайитметов.** Машраб лирикаси 219
Г. Владимиров. Халқ типларининг ранг-баранглиги 225

ТАҚРИЗЛАР

- Б. Аҳмедов, О. Бўриев.** Географик номлар маъноси 236
Т. Норов, Н. Жумаев. «Қуёш зарралари»да ҳаёт жилоси 238

Асқад Мухтор

Булоронинг ЖИЖКУЧАЛАРИ

ҲИССА

*...Бир халта олтин кўтарган
бола чангалзорга кириб йўқолди...*

(Мозандорон ривоятларидан)

1912 йилнинг бир куз эртаси Ғозиён маҳалласидан от етаклаб чиққан йигитча Ҳазрати Имом дарбозаси томон йўл олди. У айланиб ўтган тимлардан, саррофлар тоқини янграшиб, қаландар зикри аралаш, ўпоқ-сўпоқ дайди болаларнинг бақириқ-чақириқлари эшитиларди: «Оби ях!», «Айрону чалоб!..» Тавба, кузнинг куни-я! Масковда бу пайтлар тақаланмаган от кўчага чиқолмайди — йўллар яхма-лак. Бухорода эса от миниб юриш маҳоллиги эсдан ҳам чиқаёзган экан: аввал Турки Жандий мозори дуч келди, кейин Қулбобой Кўкалдош, Авлиёи Ғариб, хуллас, то шаҳристондан чиқмагунча эгарга минишнинг иложи бўлмади. Қайроқ кўчага тушиб олганида ҳам, энди узангига оёқ қўяман деган эди, олисда пуштаи Искандархоннинг жизғанак дўнгликлари, Чилдухтарон туғлари ҳилпираб кўринди. Истамурга етганида эса, етакдаги от эсдан ҳам чиқиб кетди: болаликда кўрган жойлари; элас-элас хотиралар босиб келиб, қадамини секинлатди... Уша-ўша шўр кўл ёқасида чармгарларнинг дўконлари, пўстарошларнинг қорақўл ошлайдиган ёмхоналари қўланса ҳидини бурқитиб ётарди. У бу ерларга отасига эргашиб бир неча марта келган, отасининг бу даҳада кемухгарлардан устакор кўнчилари, таниш хомжаллоблари бўларди... Умуман, Ромитан йўллари Файзуллога яхши таниш: она юртига кўп борардилар. Мана шу Искандархон масжидининг вақф ерлари ҳам Ромитанда. Бу масжиднинг етти машҳур қориси ҳар пайшанба кеч хатми қуръон қилиб, ўша вақф ерлардан йилига ўн минг танга оларкан, дейишарди.

Файзулло ўн минг танганинг нима эканини билади. Бугун отасидан кўнгил сўраб келган Юнус фаранг миллионлардан гапирди. Овруподаги, Фарангистондаги матлубот ҳақида, Варшавдаги дўконни

негадир ёпиш кераклиги тўғрисида суҳбатлашдилар. Файзулло болалигидан шундай гапларни эшитаверганиданми, катта нарсалар тўғрисида ўйлашга ўрганган. Ҳозир ҳам уни тушуниб бўлмайдиган мавҳум ҳислар, бир оз гуссали, лекин қандайдир ёруғ туйғулар чулғаган эди. Бу йўллар, ағдарилган кулранг тупроқ, шудгор ҳовури, хазон ҳиди, кузги гуллар ифори илк болалик йилларини эслатди. У мана шу ерларнинг, мана шу қашшоқ замин, унинг дилни энтиктирадиган, кўзга ёш келтирадиган қадрдон оғушини вужуди билан туяркан, хаёлига кутилмаган ваҳимали савол келарди: «Мен нима бўламан?»

Булар бари, балки, отасининг бетоб ётганлигидандир. Ота бечора хаста, истисқо дардидан беҳад ночорҳол. Мана шу ҳазин куздай сарғайиб, қадим Бухоронинг кўҳна вайронларидай, катта тўшак билан бир бўлиб тўкилиб ётибди...

Шаҳристон шовқинлари орқада қолди; узоқ уфқларда муз парчасидай шаффоф булут сузар, унинг ортидаги сеҳрли нилий кўк дилни ўзига чорлар эди.

Эндигина ўн олтини қоралаб келаётган, бўйи ўртадан тикроқ Файзуллонинг чўзинчоқ тиниқ юзида, катта-катта кўзларида жиндак қувончу ташвиш аралаш бир паришонлик сезилар, бу ҳолат унинг либосида ҳам кўрингандек эди. Эгнида соф европача тикилган қўнғир костюму устидан оддий майдақавиқ тўн, оёғида бойроқ қишлоқилар киядиган музаи чаппаю бошида бежирим чақмоқи дастор. Етагида нимадандир норозидек мунғайиб кетаётган пастаккина кўк бодом дўнан шаҳар дарбозасидан чиққандан кейин табиат эркинлигини сезгандек бошини кўтариб бурун паррақларини керганча ҳавони тўйиб ҳидлади, қуёшда товланган бўлиқ сағриси сал титраб қўйди. Улар бир-бирларини тушундилар: бу сабрсизлик белгиси эди. Файзулло барини белбоққа уриб, узангига оёқ қўйди-да, гавдасини енгил кўтариб, сариқ чарм эгарга қийтиқроқ қўнди. Бедов йўрға худди шуни кутгандек, қадимги арава йўлнинг билқиллаган кулранг тупроғини чангитганча ўйноқлаб кетди.

Ҳасти Имом дарвозаси ёнидаги Галаосиёга қатнайдиган киракаш эшакларнинг кетма-кет ҳанграши салдаёқ эшитилмай қолди. Файзуллонинг тез юргиси йўқ, кузнинг илиқ мусаффо ҳавоси кўксини тўлдириб, сокин хаёлчанликка майил уйғотар, шунинг учун у жиловни аста тортиб, отга тасалли бергандай, ёл остидан силлиқ бўйинини сийпаб қўяр эди.

Офтоб найзага келиб қолди, аммо кун иссиқ эмас, шабада мезон инақларини тут қаторларига элтиб илади, узоқдаги чорбоғларни хазон ўртаб кетган, фақат Ситораи Моҳи Хосанинг парваришли боғлари ҳамон тўқ-яшил рангга бурканиб ётарди.

Файзулло бутун вужуди билан осмон софлигига туташиб кетгандек сездн ўзини. Қўндан буён бундай ширин нафас туйгани, бундай ширин ҳаво олгани йўқ эди.

Лағлақи кўприк деган жойга етганида кун ҳам оғди. Лойқаруднинг сумбула суви сеҳрлаб қўйган бир тўрғай тиккада шундай сайраб бердики, Файзуллонинг кўнгли энтикиб кетди. Қуюқ соя ташлаб турган қари тол тагида тўхтаб, эгардан тушди-да, тўқимчасини сал бўшатиб, отни қўйиб юборди. Қўланкада сақланиб қолган бир парча майса, сой ёқасида сувга қонган шу бўлиқ тупрөк уни ўзига тортарди. Этигини, тўнини ечди. Аввал ёнбошлади, кейин кўксини бериб, чўзилиб ётди. Лойқаруд товувсиз оқар, тўрғай тинган, қош бўйи тебранган майсаларнинг қовжироқ ҳиди димоққа урар, тагида ер нафас олаётгандек эди. Кўк майсани кафти билан сийпаб, пайпаслаб туриб, бармоқлари чанг қўнган заифгина бўтагулга тегиб кетди. Гулнинг тўзонда хира тортган зангор кўзлари бир нимани илтижо қилаётгандек туюлди.

Файзулло унинг атрофидаги хасларни олиб ташлаб, чангини пуфлади, гул титраб-тебраниди. «Қўрқма, тентак, узмайман, ўсабер...», дея беихтиёр шивирлади йигитчанинг лаблари. Бу тушга ўхшар, уни ер гўё ўзига тортар, худди тушдагидек нимадир устидан босиб турар эди. Масковда шу туғишган ерларини соғиниб тушлар кўрарди, боғларнинг, шу чанқоқ тупроқнинг ҳидини кўкси билан сезар эди. Бу ётиши, бўтагул билан пичирлаб гаплашиши ўша тушларнинг давомидек туюлди. Йўқ, туш эмас, мана, гул чаккасига тегай-тегай деб кўз олдиди тебраниб-турибди. Файзуллонинг унга ширин гаплар айтгиси келади. Унинг бундай гап айтадиган кишиси йўқ, бўлса ҳам бари, ҳатто яқинлари ҳам қандайдир бегона. Нуқул отаси билан сафар-тижоратда юриб, беш йил Масковда ўқиб, баридан узоқлашиб кетдими — ҳеч кимга кўнглидагини айтгиси келмайди... У чаккасини ерга босиб, икки қўли билан майсани чангаллади. Ер тирик, жонлидек эди. Файзуллонинг кўзида сабабсиз ёш ёлтиллади. «Йўқ, мен ёлғиз эмасман! Мен бегона эмасман!»

Йўқ, у ёлғиз эмас. Унинг меҳрибони, онажони бор. Файзулло у билан ҳали ҳеч нарсани гаплашгани йўқ, лекин онаизор ҳаммасини тушуниб турибди. Райҳон биби фарзанди аржумандининг қайтиб келганига қувонибгина қолмади, кўнгли бесаранжомлигини, паришон ҳолатини ҳам пайқади: бир нима топгандай, яна бир нимасини йўқотгандай сарсари эди боласи. Қайтдию икки кунда уйга сиғмай қолди. Худди рубъи маскуннинг бутун ошубу ғавғоси бошига тушгандек. Кўриниб турибдики, дарди бор — гаплашадиган кимсаси йўқ.

Бу дарднинг нима эканини Файзуллонинг ўзи ҳам билмасди. У ёққа борди, бу ёққа борди, маҳалларни айланди, танишлар билан учрашди — кайфияти ўша-ўша: эртаги кундан кўрқаётгандек эди. Она ҳам аввал, отасининг узилиб қолишидан хавотирда, деб ўйлади. Лекин кейин, Ромитанга, тоғаларининг олдига бориб келиш учун жавоб сўраганида, ҳамма ҳайрон бўлса ҳам, она тушунди: майли бор, болам, тоғаларингни кўриб, ёзилиб кел. Онага бу осон эмас эди: ҳамманинг кўзи Масковдан қайтиб келган валиаҳд хўжазоданинг юриш-туришида, унинг бу кунларда бемор ота бошидан силжиши паст-баланд гапларга сабаб бўлишини бойибди билмайди дейсизми.

— Онажон... — деб шивирлади Файзулло ерни қучиб ётганча.

Офтобрўя қияликда от пишқирди. Бош кўтариб қараса, жониворнинг безовта бўлганича бор экан: нарироқдаги шўрхок юлғунзорда беш-ўнта итолғими, қузғунми дам учиб, дам ерга, қуриган гужум шохига қўниб, бир жойда айланар, салмоқ билан ёйган катта қанотлари қорайиб йилтилар эди. Ўлжа пойлашяпти шекилли, сеҳрлангандек гужғон ўйнаб, одам шарпасининг йўқолишини кутишяпти. Файзулло ўлаксахўрларнинг ифлос, илгакли тумшугини, яшиқ бўйинларини кўрдими, тасаввур этдими — ишқилиб, юрагини ваҳима босди. Аллақандай таниш ваҳима.

Ўрнидан турди, тўнини қоқиб кийиб, йўлга тушди. Қузғунларнинг ўлжаси — эшак ўлиги экан, Файзулло уни эгарга минганда кўрди. Қариб, ишга ярамай қолганда Чўли малikka қувилган жонивор бўлса керак, юлғундан бўкиб ўлган, қорни дўмбира бўлиб ётибди. Ўлаксанинг кўнгли ағдарадиган қўланса ҳиди энди етиб келди. Емон ҳид қандай ўткир, қандай беор! Ҳалиги қир гулининг атри сезилар-сезилмас, нафис, заиф. Ёлғиз одамнинг эзгу хаёлига ўхшаш, ўчадиган шамдек...

Қаердадир сал ёришиб турган ўша таниш қутқу, ўша паришон безовталик яна вужудини чулғади. Орқасига қайрилиб қаради: одам шарпаси аригандан кейин қузғун галаси бирдан ҳаракатга тушиб қолган эди.

Файзулло отини қичади, тезроқ тоғаларникига етиб бориб ҳаммасини айтиб бериши керак: ўйларини, аҳволу кайфиятини, ҳислари, ҳа-

вотирларини... Лекин булар нима ўзи, уларни қандай қилиб тушунтиради — ҳали ўзи ҳам билмайди.

Негадир яна отаси, касал атрофида уймалашган таниш-нотаниш одамлар яна ёдига тушди. Уйда ҳамма хоналар димиққан, ичкари-ташқари гавжум. Меҳмонхоналардан тортиб қазноғу сайсхонагача ҳамма ерда ниманидир кутиш, аста шивир, гўнғир-гўнғир ҳангома, сирли бир бесаранжомлик кечаю кундуз судралиб юради. Бухорои шарифнинг казо-казолари шу ерда, бири кетиб, бири келади: шариатпаноҳ муфтийю аълам, маърифат пешволари, миллатнинг сарватдорлари, Убайдуллаҳужанинг Балжувон, Қоратегин ва бошқа туманлардаги мулкларидан келган гумаштаю корфармонлари, тимчию тижорат соҳиблари, ҳатто дарбор аҳлидан, амирнинг нуфузли надимларидан ҳам кимдир маҳобат билан келиб, дуои ҳумоюн изҳор этиб кетди. Файзулло уларнинг кўпини танимайди. У кунжаки домла қўлида бир йилча абжадхон бўлиб юриб, кейин мадрасада Жомийнинг «шарҳи мулло»сини хатм қилар-қилмай, отаси билан Масковга кетиб қолган эди. Лекин меҳмонларнинг мана бу икки-учтасини яхши билади: ҳазрати Шоражаб муфтий зуфунун — мударрисларнинг саромади, ҳатто Қўқалдошда ваъз айтган, банораспўш охунд, билимли, муомалали, содда, яхши киши, ўзга муфтийлардек кавушбардорларини эргаштириб юрмайди; Хўжа Зухриддин маҳдум, асли муҳрсоз, заршунос эди, фозил тарихдон, маърифатчи, ҳозир Пойи Остонада мактаб тутади; яна бири Мирза Муҳиддин, ўзи «Бухорои шариф» газетасидан, лекин ҳамаша қиримча «Таржимон» деган сарғиш жаридани қўлтиғига қистириб юради... Яна косагаронлик мавлавий... Қисқаси, шунақа бир неча танишлар бор. Қизиғи шундаки, бу ерда неча хил маслағу мансаб толиби бўлса ҳам, на жадиду қадим низоси, на сунний билан шиъа, на бошқа бир нифоқ сезилади. Бу хонадонга келиб ҳаммаси бирдан ярашиб, мурсога кириб қолгандек...

Файзуллонинг назарида, улар ҳаммаси унинг йўлини тўсиш, унга дуч келиб бир илтифот кўрсатиш пайдан, гўё ҳаммаси шунинг учун келиб ўтиргандай. Файзулло эса уларнинг мулозиматини ёқтирмайди, катталар қуршовида туриб, ҳамманинг диққатини тортиш жуда ноқулай. Шунинг учун ўзини улардан олиб қочадию лекин суҳбатларини эшитгиси келади. Уларнинг гапларидан Бухородаги аҳвол, янгилıklar, кайфият, ўзгаришлар ҳақида кўп нарсани билиб олиш мумкин. Бир куни улар хонадон соҳиби ҳақида гурунглашдилар, Файзулло беихтиёр қулоқ солди:

«Убайдуллаҳужанинг олтини туфайли Бухоро оқчасининг мағзи бут: бошқа пошшоликларники сингари пуч қоғоз эмас».

«Ҳа нима бўлади-да: амир жаноб олийлари билан тиззама-тизза ўтириб музофот мулкининг тасарруфини ўйлашар эди. Хўжаевсиз амир амир эмас, тақсир, ҳа».

«Оврупо...»

«Оврупани қайғурасиз, маҳдум. Чўли-биёбондаги қоракўлчи бойларимизни, хомжаллобларнинг ҳолини айтинг. Кемухгаронда ёмхоналар ҳозирдан бад бўй таратяпти».

Хом терининг ҳидланиши ёмон, димоғдан кетмайди. Ҳовлиларидаги катта қазноқнинг тағхонасидан ҳам шундай ачимсиқ ҳид чиқиб туради. Файзулло ундан безор бўлган. Ахир чидолмади:

— Бибижон, мен тоғаларимни кўриб келаман.

— Бора қол, болам, ёзилиб кел.

Файзулло орқасига қайрилиб қаради. Қузғун базми кўз илғамас жойларда қолиб кетган эди. У енгил тортди.

Яна бир фарсах йўл юрса қишлоқ кўринади. Файзулло энтикиб олдинга тикилди. Она қишлоқ, қадрдон обоғаю тоғойилар, содда, гў-

лабир деҳқонлар. Отаси бу томонларга йўли тушганда Файзуллони доим бирга олиб юрар, ўзи саҳройилардан тери йигиб сотувчи гўспанджаллоблар билан савдою тижорат қилиб Чориқулбой қўйхоналарида қолиб кетганида Файзулло ҳамиша тоғалариникида бўларди. Уша болалик, аллақайларда қолиб кетган ўша болалик ҳозир яна кўз ўнгида гавдаланди: чўлиқбаччаларнинг қумда кураш тушишлари, «қочди-тутди», «пойданак» ўйнаганлари, гўнг ташувчи ёш-ялангнинг эшак пойгалари.. Қувноқ, серсув, сертегирмон қишлоқ эди бу. Чор атрофдан дон ортиб келиб, ун ортиб кетишарди. Шаҳобиддин тоғаси қайрағочдан тегирмон чархи йўнарди. Шаҳобиддин говжигар дейишарди уни. Говжигар дегани бу ернинг шеvasида довюрак дегани. Шаҳобиддин тоға йигитлик чоғи Мағоқ жарлигида тўсинни ўпириб тушган тегирмон тошига елкасини тутиб, бир кекса деҳқоннинг яқкаю ягона отини ўлимдан асраб қолган экан. Бу лақаб ўшандан қолган. Файзулло келганида Шаҳобиддин говжигар дағал қўлларида кичкинагина ўткир искана билан парракка сайқал бериб, хушбўй пайрахага кўмилиб ўтирган бўлар эди. Файзулло кела солиб, уни қучоқларди-да, раҳнасига янтоқ босилган пастак девордан ошиб, эшакда гўнг ташиётган тенгқурлари ёнига югурарди: далада арпалар кўкарган, шудгорларда қарға галаси...

Ҳозир яна ўша баҳор ҳиди димоғига урилгандай бўлди.

Лекин қишлоқ ҳамон кўринмас эди. Узоқлардан кўзга ташланадиган адил тераклар, гужум қайрағочлар йўқ, уфқ негадир сапсариқ...

— Боймулло! Файзулло! — деган овоз эшитилди. Қараса, бир новча бола икки боғлам исиріқни елкалаганча рўпарадан югуриб келяпти. Файзулло овозни танигандек бўлдию болани танимади.

— Ассалому алайкум, боймулло, дамлимисиз!

— Мўминшо? — деб Файзулло сакраб отдан тушди. — Сенмисан, Мўминшо! — Улар қучоқлашдилар. — Мунча найнов бўлиб кетмансанг!

Бу Файзуллониинг ўша «пойданак» ўйинида ҳеч ким бас келолмайдиган қурдошларидан эди. Бўйи чўзилиб кетибди-ю, ўзи ўша-ўша бола, қишлоқи, олача бўз қўйлаги тиззадан. Файзулло унинг олдида миқти, жиддий йигит, ўткир кўзларидаги ўй қувонганидагина аллақайларга учадди. Улар қувнаб-қувнаб ҳол-аҳвол сўрашдилар, болаликни эслаб, яна қучоқлашдилар. «Боймулло» ҳам қолиб кетди, илгаригидай сенлаша бошладилар. От уларга эргашиб бош чайқаб борар эди.

— Менга қара, Мўминшо, қишлоғимиз...

— Ҳа, сен энди кўряпсан. Далаларни кўчма қум босгандан бери қишлоқ... шу. Улиқ... Пахта экмаймиз, арпа экмаймиз, боғ-роғ йўқ. Деҳқон болалар чўпон-чўлиқ бўлиб ёлланиб кетди. Узинг қалайсан, энди қайтиб келдингми?

Файзулло жавоб бермади. У бирдан ўпқонга тушиб кетгандек қарахт эди.

— Сен хафа бўлма, тағойиларинг бари омон, — деди Мўминшо. — Одам боласи тирикчиликнинг иложини топар экан. Фақат, қишлоқда йигитлар камлигини пайқаган Ғарибмозор шоғоллари ҳаддан ошяпти.

— Ғарибмозор шоғоллари?

— Ҳа. Утган кун мурид овлагани узоқ қишлоқлардан хўжалар келиб, «авроди фатҳия» ўқиб кетишган эди. Бу дуо дардмандларга шифо эмиш, деб кўп халқ йиғлади... Кетида таянчи йўқ қизлар борлигини кўриб кетишган экан, эртасига ҳалигилар келиб, тоза чирқира-тишди.

— Қизларни...

— Қизларни сотишади.

— Қимга?

— ...Бахти очилганлари саройга ҳам етиб боради, қолаверса — пинҳона қулжаллоблар бор.

— Қулжаллоб?! Ҳали ҳам-а?

Мўминшо бу саволга тушунмади. Улар индамай юриб, қишлоқнинг тупроқ кўчаларига кириб бордилар.

— Мачит саҳни сарҳовуз эди-ку, бу хома қайдан келди?— сўради Файзулло, қумранг либосдаги даҳшатли манзарага жовдираб. — Руд-чи? Руд қани?

У саволининг ўринсизлигини биларди. Чорбоғдаги қум босган майсада болаларнинг ялангоёқ изларини кўриб эти увишиб кетди.

Шу маҳал бўғиқ танбур навоси эшитилди. Кимдир синиқ, мунгли товуш билан «Муножат»ни айтарди. Аввал тўхтаб тингладилар. Кейин Файзулло аста куй эшитилган томонга бошлади. Машшоқ барханлар остидан девор рахналари қаққайиб ётган вайрона бир ҳовлининг кўча эшиги олдида ўтирганча бутун гавдаси билан тебраниб танбур чертар, эзиб куйлар эди.

Мўминшо меҳмонни енгидан ушлаб тўхтатди.

— Гап қотганни хушламайди... у — басир.

Файзулло турган жойида ерга чўкди. Дўсти ҳам унинг ёнида кўк сириқ боғламини тагига босиб ўтирди. «Муножат»нинг сеҳрли садо-лари узоқлардан ғариб шомни бошлаб келаётгандай, ернинг ўзидан чиқиб бутун борлиқни раҳм-шафқатга чорлаётгандай эди.

«Дўстлар, мен телба аҳволига йиғланг зор-зор...»

Файзуллониң юраги эзилиб, қаеридадир эски яра очилгандек бўлди. Дилида беш йил аввал кетганида узилган жой эмасмикан? Болалик... Ширин болалик. Унинг дунёнинг бўлак чеккасида эмас, шу ернинг ўзида ўтганига ишонгиси келмайди киши. У ўтирган жойида қум аралаш кулранг тупроқни уқалаб туриб гапирди:

— Бу садо, бу сўзлар шу ернинг ўзида, ҳозир тугилаётгандек... Аслида, биласанми, Мўминшо, бу жуда қадимий куй. Уни жабрдийда бир машшоқ Бухоро зиндониде яратган экан. Муножат... У ҳали ҳам зиндонда янграётганга ўхшайди...

Мўминшо дўстининг кайфиятини пайқадую гапига унча тушуниб етмади — Файзулло буни кўриб турарди.

— Яшил ўрмонлар, сарин ёмғирлар, пичанзорлар бўлади... Ҳидини искаганмисан? Ўзинг қаёқдан келяпсан шу топда?

Мўминшо гап ўзига келгандагина яйраб-сайраб гапира кетди. У ҳозир кўшни қишлоқдаги бўзчи соҳибкор қўлида халфа бўлиб ишларкан. Файзулло тушунди: бўзчи халфалар белигача чуқурга тушиб ишлайди, шунинг учун Мўминшо шўрликнинг ранги синиқ.

— Ҳа, Зандоненинг арибанда усталари бор, қалами бўзлари Маккаи мукаррамада ҳам хардоргир, дейишар эди. Симкорни мўл оларкансан-да? — деди Файзулло дўстининг кўнглини кўтариш учун.

— Йўқ. Бу йил симкор йўқ,— деди халфа,— бел боғлатиш расми кушодига устакордан бўнак олганман: касбимизнинг пири имом Аъзам арвоқларига қуръон тиловат қилдирдим. «Арвоҳи пир» базмини, рисолага кўра устакорлар, оқсоқоллар, вофурушлар ейди, биласан. Ҳозирча шип-шийдон югурдакмиз.

— Майли, эвазига энди белбоғингда моки бор,— деди Файзулло. Кичкина дўстининг мулоҳазали йигитча бўлиб қолгани кўнглига тасалли берарди. — Қўлингдаги нима?

— Ҳазорспон, жинсбанд...

Файзулло Бухоронинг бу қишлоқи лаҳжа сўзларига эски танишларга жилмайдигандек кулимсираб қўйди.

— Даданг ҳали бормилар?

— Йўқ... Утган йили ияқларини ўзим боғладим.

Файзулло юзига фотиҳа тортди, шеригининг елкасидан ушлаб, силкиб қўйди.

Қўрғоннинг ташқарисида қизил лозим, малла бўз қўйлак кийган уч-тўртта қизалоқ қумлоқ ўтларини оралаб юришарди. Файзулло улар орасида танишларини топмади. Унинг танишлари энди уй-жойлик бўлиб кетган бўлса керак, булар — янги ўсиб чиққан қизгалдоқлар...

— Илдиз теришяпти,— деб тушунтирди Мўминшо,— саланг, каҳак, шумғия, хардандон...

— Булар биладими?

— Оч меъда бетоқат қилади, мана бола-чақани ҳам ўргатиб қўйди. Қуритиб туйса ем бўлади, арпа уни қўшиб талқон қилишади. Хўп тўйимли нарса, бир ҳовучини еб олсанг роса ухлайсан — очлигинг билинмайди. Болалар бунга ҳам билиб олишган.

— Қаҳатчилик қаттиқми?

— Экин-тикин йўқолиб кетди-да. Қишлоқда, фалончи бу йил қум тагидан ер очиб уч дўппи арпа сочганмиш деса, ҳавас қиламиз.

Бундай аҳволда оилага бош бўлиб қолган Мўминшо ҳамон бола эди: Шаҳобиддин говжигарнинг қўраси кўринди дегунча меҳмонга кўз қисдию шаталоқ отиб суюнчига югурди.

Тоғанинг қўраси катта, лекин тап-тақир, илгариги икки таноб боғ ҳам қуриб, қўшилиб кетган, аммо шом олдидан анча гавжум эди. Этакда чўктирилган икки туя янтоқ кавшайди, ёнида чўпон-чўлиқ эшак тўқимини ёстиқ қилиб ҳозирдан ухлаб ётибди. Кимдир шўркудқнинг фарғарасига меш боғлаб охурга сув тортар, кимдир аччиқтош сувида юнг қайнатар эди. Берироқда хотин-халаж гуппи чолиб, қўй сутидан маска ажратар, ёрғучоқ тортиб ўтирар, кўмир хокасини ганчга қўшиб, рангрэзлик қилар эди. Ҳовлини тезак тутуни тутган. Бу катта хонадоннинг кечки машғулоти Файзуллога таниш.

Отни якка миҳга қантариб, совға-бағил тўла хуржунни ерга туширгунча, Шаҳобиддин говжигар ҳам лопиллаб чиқиб келди. Уша-ўша бесўнақай, чорпахил, қизғишмўй. Бу — катта тоға, хонадоннинг саромад отахони. Кўзига ёш олиб жиянини бағрига босди. Ажабки, у сира ўзгармаган, деярли қаримаган эди. Вужудидан гуп этган пайраҳа ҳиди Файзуллонинг дарров таниш болалик дунёсига қайтарди-қўйди. Таниш дунё, таниш чеҳралар. Ана, Нуриддин тоға, Қўшмоқ тоға қаёқдандир ҳансираб етиб келишди, Шоди бедод билан чўтир Ҳамзанинг дўриллаган овозлари ҳам эшитилди. Булар ака-ука, улар ҳам тоға ҳисоб. Бу ерда ярим қишлоқ — Файзуллонинг обоғаю тағойилари. Бири яқин, бири узоқ, бири таниш, бири нотаниш, ишқилиб, сон-саноксиз. Бари бир-бирига жонкаш-жафокаш.

Тансиқ меҳмонни қучиб-қуршаб, сал ис босган, тоқисининг гуллари ўчган чорхари хонага кирдилар, гур этиб шолчага чўкдилар. Катта тоға шукрона ўқиб, қизғиш соқолини сийпади.

— Хўш, соҳиби давлат сиҳатмилар? Бойбиби синглимиз, амакиларингиз?

Файзулло онасининг дуоларини айтиб, аҳволни гапириб берди.

— Ҳаммалари отамизнинг бошларида... — деди у ҳикоясига гусали якун ясаб.

— Ҳа, дардлари астойдил бўлди чоғи,— деб аралашди ўз лақабига ўрганиб қолган чўтир Ҳамза. Бу сийрак соқолли, сергапроқ, семиз, чўтир одам яқин тоға бўлмаса ҳам, Файзулло унинг суҳбатини яхши кўрар, лақабини айтмаслик учун шунчаки «тоға» деб ўрганган эди. — Аввал ўйлагандик: язнамулломиз ясоғли уйда ястаниб ётгандирлар-да, деб...

Файзулло уйда жонига теккан бу мавзудан қочиб, тоғаларидан бир-бир ҳол-аҳвол сўради. Янгаларини, бола-чақаларини суриштирди, кейин қишлоқ ҳолини, ўзининг биринчи таассуротини ачинаиб гапирди. Гуппи чопон этагини тизза остига босиб чўтир Ҳамза яна гапни илаштириб кетди:

— Ҳай, шаҳар ёнмагунча дарвишнинг кабоби пишмас экан. Қум босдию мана баримиз ҳунарли бўлдик. Деҳқон эдик, жиян, мана энди тоғаларингиз, бири — саррочу бири — хумдончи, бири — шустгару, бири — бўйрабоф... Тирикчилик экан, гилкорлик қиламиз, супурги боғлаймиз, аёлларимиз зеҳидўз, бирёнгар...

— Фақат деҳқон эмас, чорвадорларнинг ҳам кишту коридан пу-тур кетди, — деди катта тоға.

Чўтир Ҳамзанинги ўйноқи, жимжимадор гаплари қайғули суҳбатда ҳам жилмайиш, жонланиш уйғотмоқда эди. Шаҳобиддин говжигарнинг салмоқли овози эса тубсиз сукунатга чўккан тошдек, гурунги кайфиятини оғир босиб тушди.

— Терини ўз нархида йиғиб оладиган одам — саҳройига бир нажоткор эди. Биласиз, уни биёбондан туякарвон қилиб олиб кетишга фақат валинъмат отангизнинг қурблари етарди. Энди нима бўлади, билмайман — хомжаллоблар қоракўлни сув текинга ортиб жўнашади, шўринг қургур пўстишўй «Ё ҳазрат Аҳий!» деб пирига нидо қилганча чирқираб қоляпти...

Қоронғи тушган эди. Катта тоға меҳмон ҳурматига «ер ёғи лампа» ёқишга буюрди. Дастурхон ёзилиб, янгаларидан бири зоғора кулча, бири тут майиз, бири пишлоқ, яна бири шўрак келтирди. Файзулло бўз рўмол учи билан юзини ярим бекитган янгалар билан бирма-бир саломлашдию тикилмагач, ҳеч бирини танимади. Хизматга тушиб кетган Мўминшо останада уларнинг қўлидан чой-нонни олиб, узатиб турарди.

— Туманинги чор ҳокими ҳануз ўшаларми? — сўради Файзулло. Унинг ўйлари, қаёқдадир, бошқа томонларда эди чоғи.

— Ҳа, ўшалар, — деди катта тоға, кулча нон ушатиб, — лекин улар ҳозир танҳоҳўр бўлишган. Аллақандай шўрапўшт галаёнчиларни тинчитгани учун ҳумоюн уларга шундай унвон ато қилиб, ўзлигича солиқ йиғиш ҳуқуқини берган.

— Амир солиқлари устига?

— Ҳа-да, жиян, — илиб кетди чўтир Ҳамза. — Сўпи сўғон ер, топилса йўғон ер. Қапсан дейди, ҳаққулло дейди, даҳяк, молият, хирож... — Яна таъзири билмол... — қўшди кимдир.

— Э, солиқ деб келган амлақдорнинг ўзи ҳам чалкашиб кетопти ҳозир, — гапга тушди чўтир Ҳамза, — бир куни келиб, қум босган ерлардан «тикан пули», «ўтлоқ пули», деб қолди. Ие, акун, унмайди-ку, десак, «худо беради! Ё мункирмисан?» дейди.

— Э, менга қолса, болам, қишлоқни қум босганига ҳам рози-ман, — деди шу вақтгача индамай ўтирган Шоди бедод. Бу кўсароқ одам (отаси жоҳил ва заҳил киши бўлган, лақаб унга отамерос) ўзи ёш, лекин орада ҳаммадан кекса кўринар эди. Кемшик лунжида нон, кавшаниб гапирди: — Пахтакашга ҳам осон тутманг — минг бурду балоси бор. Ерлар ота-бобомиз даврида «мол қилинган», унадими, унмайдами — молиятини олаверади. «Ўғрини тополмасанг хасбурчини тут», деган гап бор. Хасбурчи келиб бир ботмон ҳосилингни ўн ботмон деб ёзиб кетади. Кейин гумаштаси фириб беради. Қаппон тарозининг паллабардори-ку қумдай қуритади. Муштакчи билан тили бир — қоқма чакмонингни шилиб оладилар...

— Ҳай... — деди Шаҳобиддин тоға гапни бўлиб. Мавзу бу ердагиларнинг меъдасига теккан, пойгакдагилар тарқала бошлаган ҳам

эди.— Қани, дастурхонга қаранг, жиян. Кела солиб нолаю зоримизга дучор бўлдингиз. Ўзингиздан эшитайлик. Бутунлай келдингизми?

— Ҳа.

Файзулло дилидаги дардларини айтиб, тоғаларидан панду насихат олиш умиди билан кўксидан тутаб келган эмасми, қараса буларнинг ўз жумбоқлари ҳам чувалашиб ётган экан.

— Маскоплардан гапиринг, жиян,— деди чўтир Ҳамза яқинроқ силжиб ўтириб. Товушлар тинган, улфат сийраклашган, айвондаги чироқпояда манғол чирсиллаб ёнар эди, унинг ёруғида Файзуллонинг қорача юзи ғамгин соялардан аримади. Улар гоҳо чуқур кўз тубларида, гоҳ узунчоқ ёноқларининг кўланкаси бўлиб, қорайиб кўринарди. Шу бир куннинг ўзида негадир жуда эзилиб кетганини ўзи ҳам сезди. Лекин уни бола деб ўрганган тоғалар буни кўп ҳам пайқашмасди, хафалигини кўришса ҳам, буни ота хасталигидан деб билишарди.

— Масковда турмуш бошқача, тоға,— деди меҳмон йигит ва аллақандай нурли хотиралардан бирданига юз-кўзи жонланиб, ҳикоя қила бошлади. — Гиштин иморат, тунука том, тош кўчалар... Шундай нимарсалар борки, бизда ул шайнинг номини ҳам билмайдилар. Инчунун, ҳар хонада оёқ остига пойгакдан то тўргача тахта тўшайдилар: «пол» дейилади. Ёҳуд, шаҳарнинг у даҳасидан бу даҳасига сим орқали гуфтигу қиладилар. «Телефон» дейилади. Ҳар гўшада тартибу саришталик. Хонадонларда жўмракдан тоза сув оқадир, оқ чойшабда ётадилар. Оқшомлари жуфт-жуфт бўлиб театру томошасига, от ўйинига бориш одат, боғу оромгоҳларда сайр этадилар. Қариялар хиёбонларда рангин чорпоялар қуриб ўтирадилар, оройишу осойиш била... Ёшу яланг озода кийиниб салонларда мажлису машварат қурадилар, илми маърифу сиёсатдан баҳс очиб... Фазли комилу фусоҳо, зиёли кимсалар бисёр...

— Бу подшоҳу боён, аркони давлатдир, болам... — деди соқолини тутамлаб, ўйга толган Шаҳобиддин говжигар.

— Йўқ, тоға. Мана, мен бир оддий муаллимниқига қатнаб дарс олардим. Унинг саранжом уйида беназир кутубхонаю мусиқий асбоблар, электр фонус, мужассамаи курра... Илик оши емайди, исқорлот чопон киймайди, аммо илм толиби учун жами олат муҳайё. Йўқ, тоға, русларнинг умргузоронлик тариқи шоён диққат ва ибратомуз.

— Аттанги, биз унга эришолмаймиз.

— Нима учун, тоға?— қандайдир ёрқин маъюслик билан бирдан кескин сўради Файзулло. — Ўрганиш мумкин-ку?

— Еримиз бўлак, динимиз бўлак... ё уларни кўчириб келтирамизми? Ана амир кеназ Антоновский деганга Паттакесар ерларини сотибди, нима бўлди? Тирикчилик ўзгариб қолдими? Хомхаёл бу, болам.

— Князь Антоновский дедингизми?

— Ҳа. Нима эди?

— Мен билан бирга Саша Антоновский деган ўспирин алмон шевасидан сабоқ олар эди. Аслзодалардан. Ушанинг отаси эмасмикан?

— Билмадим, мулла болам. Тун оғди, ётиб дам олайлик,— деди катта тоға омин тутиб. Унинг барваста гавдаси билан бирга бошқалар ҳам кўтарилишди. Тим қоронғи тинликда бирин-кетин хўроз қичқиргани эшитиларди, ҳамма жой-жойига тарқалгач, айвонда фонус ўчди. Узоқ жимликдан кейин, меҳмонхонада кўрпага кираётиб, Файзулло яна аста гапириб қўйди:

— Тоға, бари бир русларнинг турмуш тариқатини ўрганишдан бўлак йўригимиз йўқ. Уни беш йил татиб келган жиянингизга ишонинг...

Шаҳобиддин говжигар томоқ қириб қўйдию жавоб бермади. «Тан-

чага чўғ солайми?», деб эшик очган кимнидир «йўқ», деб жеркиб ташлади. Шу билан Файзулло ҳам гапдан қолди, сассиз тун чўкди...

Саҳарда уни деразадан бош суққан Мўминшо уйғотди. Учоқ бошида пистаучоқдан бужғун қайнатаётган кампирдан бўлак одам йўқ эди. Бир пиёладан мурчли ширчай ичиб, кулчатойни қўлтиққа урдилар-да, қўрадан чиқиб кетдилар. «Девбандликни кўрсатаман!», деди ҳовлиққан Мўминшо.

— Кечаси сен театру томошасини гапирдинг. Бизнинг театрумизни ҳам кўриб қўй.

Улар қишлоқнинг пастқам маҳалласига қараб юрдилар. Новча Мўминшонинг узун оёқлари қум хомаларидан, тиканак тўсиқлардан биратўла ҳатлаб, отда юриб ўрганган Файзуллони шошириб қўйди. Яхши ҳамки одми чопон кийиб олган экан... қўнжига қум, ўпкасига тўзон тўлиб кетди.

— Қаерда ўзи у томоша?

— Девбанд эшонникида...

Кеч қоладигандек яна тезлаб кетди Мўминшо. Бир жойга етгач хафсаласиз тўхтади.

— Афсус, бугун урмайдиган куними дейман. Шу паллада овози чиқар эди.

Файзулло у ёқ-бу ёққа қаради, тушунмади.

— Кимни уради?

— Жиннини-да.

— Ким?

— Эшони қамчизан.

— Нимага?

— Ичидаги инсу жинсни шундай банд қилади-да.

Сал юрганларидан кейин чалдивор раҳнасидан вайрона бир ҳовлининг айвони кўринди, лойсупада яланғоч девона ағанаб ўкириб ётарди. Оёғидаги занжир айвоннинг тагсинчидан ўтказиб боғланган, тани яра-чақа, совуқ куз эртасида вужудидан қалққан муздек тер аъзон баданидан лой бўлиб оқар, тақир боши қўтирлаб кетган, қошқовоғи чанг, олдида қоқнон, обдастада сув; умидсиз кўзлари осмонда, қараши ҳам, ўкириши ҳам маъносиз эди...

— Кеч қолибмиз... — деди Мўминшо.

— Савалаб тузатадимми?

— Тўрт қават қайишдан ўрилган дарра билан ҳар куни чунон савалайднки, дев демаганинг...

— Юр, олдига борамиз! — деди Файзулло.

— Йўқ, унга ҳали ақл кирмаган. Нима қиялпсан, қўрқмайсанми?

Жинни-я!

Файзулло яқинлашиб бораверди. Мўминшо ҳам, юзидан қон қошиб, девор раҳнасидан ошди-да, шеригининг енгидан ушлади. Файзулло тўхтамади.

— Ассалому алайкум... — деди жиннига яқин бориб.

Девбанд эшоннинг мижози бу ғалати ўткинчига хавотир билан олайиб қаради: ўткинчилар одатда уни калака қилиб, бола-чақа эса тош отиб, эслироқлари нарироқдан айланиб ўтгучи эди. Буниси қанақа бўлди? Оддий ўткинчига ўхшамайди, бу ерлик ҳам эмас шекилли, юзида имон...

— Табибмисиз? — деди жинни ўтириб. Жулдур иштонининг йиртиқ жойини ёпишга уриниб. Бу ҳаракатни пайқаган Файзулло орқадаги шеригига маъноли қараб қўйди.

— Қалтакдан тузалишингизга ишонасизми?

— Мулла, меҳмон экансиз, кетинг бу ердан. Менга гап қотгани кўрқмайсизми? Девбанд эшонга ҳаддингиз сиғадими?

— Гап сизнинг ҳақингизда. Сиз жинни эмассиз-ку?

— Мен худонинг бандасиман.

— Сизни эшонга сотишган. У сизни «соғайтиш» билан «девбандлик»да донг чиқаради.

— Кетинг, мулла.

— Дарвозанинг зулфин тамбасини ола келинг, Мўминшо.

Халфа «нима қиялпсан?», дегандай ваҳимада бир қараб, икки сакрашда зулфин тамбасини суғуриб келди. Файзулло занжир боғланган устунни ушлаб кўриб, темирни кишан ҳалқасига суқди, қайиришга кучи етмади. Мўминшо у ёқ-бу ёққа аланглаб, ёрдамга келди. Кишан ҳалқаси қайрилдию узилмади. Темирни иккинчи томондан тикдилар. Халфанинг тиззалари бедармон, Файзуллонинг аста, босиқ ҳаракатлари уни баттар қалтиратар эди. Ҳалқа узилгандан кейин ҳам ошиқмасдан:

— Юзингизни ювиб олинг,— деди Файзулло жиннига обдастани кўрсатиб. Мўминшо қочиш йўлини излаб алангларди, девор орқасидан ўтадиган сувсиз анҳор ўзанини мўлжаллаб ҳам қўйди. Файзулло шошмасди:

— Отингиз нима?— деди жиннига.

Жинни отини ҳам унутганми, нима бало, жавоб бермай, унга тикилиб турибди. Тутқаноғи тутиб бир кори ҳол юз бермаса бўлди. Тезроқ юрса-чи!

— Файзулло!.. — чақирди Мўминшо девордан ошиб. Ёпир... уни ҳам бошлаб келяпти-ку, нима қилмоқчи?

— Отим Зайниддин эди... Зайниддин чала,— деди жинни оёғидаги занжирнинг учини билагига ўраб ушлаганча судралиб келаркан. Файзулло биларди: мусулмонликка ўтган яҳудийларнинг отига «чала» сўзи қўшиб айтилади.

— Во ажабо! — деди у Зайниддинни Мўминшо изидан бошлаб.— Оддийгина, ёқимтойгина исмингиз бор экан-ку!

Анҳор ўзанини кўчма қум босган, эрталабки намда бир этик, икки ялангоёқ изи қолиб борарди. Бунга кўзи тушган Мўминшонинг юраги шув этиб кетди: ҳозир билиб қолиб, қувиб келишади-ку эшоннинг дидбону даррадастлари.

Улар ўзандан пастга қараб узоқ юрдилар, Мўминшо олдинда, Файзулло билан Зайниддин орқада ниманидир гаплашиб келишар эди. Тўпга борганда пуштаи Ғарибон деган қабристонга етидилар, демак икки қишлоқ оралиғи, саҳронинг қоқ этағи. Шу ерда раъдзада бир қари тут соясига ўтирдилар.

— Қани, гапиринг, биродар, ким сизни бу аҳволга солди?— деди Файзулло бир оз нафас ростлагач.

Зайниддин, юзини соқол босган, ёши нечадалигини билиб бўлмайдиган, жиккак, заиф одам, йўл юриб дийдирашдан қолган, елкасини офтобга бериб ўтирар эди. Оғзи сув очади шекилли, тилини сўриб-сўриб гапга тушди:

— Сиз сўраманг, мен гапирмай, бойвачча. Маноқибни саргузаштим узундан узоқ, дардим бедаво. Бир замонлар мен ҳам сиздек бир мулла эдим...

— Ҳай...— деб қўйди Файзулло ҳайратда. Чиндан ҳам жиннининг гапида муллаваччаларнинг китобий сўзлари кўп учрар эди.

— Ота-онам жўйбарий қашшоқлардан бўлган. Биласиз, уларга касб-кор, меҳнат қатағон эди. Отам қазо қилгандан кейин, онам мени қабристонда чалпакхўрликка ўргатди: жума оқшомлари кўр қорига жўр бўлиб қуръон айтардик, яқинларини эслаб, лаган кўтариб мозор

бошига келган кампир-халаж бизга чалпак улашарди. Мозор чалпаги билан онамни икки йил боқдим. Ёш бола деб, ачиниб кўпроқ ҳам беришарди-да. Кейинроқ кўр қори бунга чидамади, мен сифиндини ҳайдаб юборди, онам бандаликни бажо келтирдилар, жойлари жаннатда бўлсин...

Аммо саводсиз бўлсам ҳам, қорилик тажрибаси мадрасага кириб олишимда кор келди, «Бидон»дан бошладим, «Кофия»га ўтдим, дарс-фаҳм эдим, боймулло...

— Ҳай... — деди Файзулло, буни айтган эдингиз, дегандек.

— Чуқурликдаги ғўзабозорда қизилча пишириб сотиб ифтитоҳона тўласак ҳам, вақфхўр, ориятнишин қашшоқ муллабачча бўлсак ҳам, ўткир масалачи эдик...

Аммо бахтиқаролик экан, уч-тўрт йилдан кейин бош оғриққа дучор бўлдим. Чакка томирларим зирқирар эди. Икки фасл чидадим, табибга бордим, гилмоя едим... ҳеч иложи бўлмади. Мадраса талабаларининг бир одати, биласиз, таътил пайти пастқам жойда чилла ўтириб, сабоғини пухталаб олади. Мен ҳам ўша кунлари хўжа Хилват Шақшақий мозорида, чашмаи гул суви дардисарга шифо эмиш, деб эшитган эдим. Ҳатто бир мулло, Шақшақий — арабча «шаҳида», яъни «бош оғриғи» сўзидан олинган, деб тушунтирди. Оғриқ жонимдан ўтиб кетганида жазму таваккал қилиб йўлга чиқдим: ҳам чилла ўтириб дарсимни пишитаман, ҳам дардимдан дариг бўламан, деб.

Хўжа Хилват Шақшақий мозори шаҳардан қирқ чақиримча четда, Қизилқум хомалари орасида экан. На дов-дарахту на боғу сабза. Хонакаҳоқ ёнида бузрукворнинг меҳмонхонаси, мозор биқинидаги моғакда чиллахоҳона. Мутавалли билан жорубкашдан бўлак зиёратчилар, менга ўхшаш хастаю дардманд, савобга хизмат қилувчи муридлар, гадою девона — ишқилиб, Чашмаи гул бошдаёқ дидимга ёқмади. Бунинг устига, зиёратчи бир маҳдумнинг айтишича, «гул» дегани гул эмас, ўша ернинг шевасида «қўтир» дегани экан. Чашмани кўрсам кўнглим айнийдиган бўлди.

Чилла ўтиришимнинг учинчи куни муолижа бошланди. Боши оғриган киши ҳафтада бир сопол тоғорада пиширилган қўзи калласини бошига кўтариб киради, шайхнинг мешкобчиси тоғорани олиб, касалнинг бошига Чашмаи гул сувидан сочади. Кечқурун ёздахуми маҳр: зикр тушиб чиллахоҳонада худои еймиз.

Икки ҳафта деганда, дард аримади-ю, бирдан сочим паққос тўкилиб, бошим хунук фасодлаб, жийиган кал бўлдим-қолдим. Қарасам, бу ерда каллар кўп, улар билан негадир мозор шайхнинг ўзи шуғулланар экан. Шайх ғавсул аъзамни ёдлаб худойи қилар, худойига кўплаб зикрчилар келар, ғавсул аъзамга аталган назр-ниёз ҳисобидан бу калларга бепул дармон берилар эди: рух кукунидан қилинган тўтиёни сиркага эритиб, «Ё шафё, имом Қутайбанинг қўлидур!», деб бошимизга суркардик. Баттар бўлди, бошим борган сари қип-қизил шилиниб, фасод ҳидланиб, гадоларни ҳам ҳуркитадиган бўлиб қолдим. Инсон зоти ёнига йўлатмайди, энг паст, сасиб кетган тиланчи ҳам орқилади, жирканади, бўридек ёлғизман. Бу бош оғриқдан ёмон бўлар экан. Чаллахоҳонага киришга қўрқаман, иштонбоғимга ўзимни осиб қўяманми, деб...

— Бўлмади, қочдим, боймулло, — давом этди Зайниддин чала узр сўрагандек аянчли тикилиб, — шаҳарда ҳам аҳволим шу — ёлғизлик, очлик. Қайга борсам итдек уриб ҳайдайдилар. Бошимга чортарк кулоҳ кийиб қаландарларга ҳам эргашдим — ҳайдадилар. Моховдан баттар эдим: Одам қиёфасидан чиқиб, ор-номусни ҳам паққос еб, бандасига нақ йиртқичдай қарайдиган бўлганимда ўзим тенгиларни учратдим...

Булар мендек юқимли каллар тўдаси, юртда уларни «Ҳумоюн қузғунлари» дейишар экан. Мени Тўқимдўзлик ҳаммомига олиб боришди. Гўлаҳхонада ётамиз, юз-кўзимиз кул-қурум. Увада чакмон беришди, белда чилвир...

Касбимиз нима — пошшобликнинг ғарибқашхонасидан ўлик таший-миз...

Ҳикоя шу жойга келганда Мўминшо қаёққадир туриб кетди. Зайниддин «Боланинг кўнгли айниди шекилли», дегандек ачиниб унинг кетидан бир қарадию давом этди:

— Ҳукм куш авжида, биласиз. Регистонда ҳар оқшом ўғрими, тўғрими, кимлардир сўйилади. Қатл этилганлар Мурдашуйён маҳалласидаги ғарибқашхона деган чуқурликка ташланар эди. Ярим кеча деганда тўртталамиз ўша ерда пайдо бўламиз. Уликлар совуши билан: «Омин! Жаҳонгир бўлсинлар! Чорёр мадакдор!», деб чуқур тепасида жаноб олийларини дуо қиламиз-да, шартта кўтариб кетамиз. Бошқаларимиз Тўқимдўзликда саҳармардон ўткинчиларни тўсиб, аллақачон «иш бошлаган» бўлади. Ўлжани кўча ўртасига қўйиб, «ўликлар кафани учун» ўткинчилардан пул талаб қиламиз. Бермаса этагидан тутиб, кал бошимизга кафтимизни ишқаб юзига суркаймиз.

— Тез бер, бўлмаса дўппимни оғзингга тиқаман!

Беради шўрликлар. Биз юзсиз эдик. Тубанлик — бизнинг ризқи рўзимиз. Одамларнинг жирканиш ҳиссини уларнинг ўз пулига сотардик. Биз билан муомалада бўлган кимса қусар, неча кунлаб томоқ еёлмас эди. «Саҳарда ҳумоюн қузғунларига учрагур», деган қарғиш шундан қолган. Мен бу тонгги даҳшатларга кўникиб қолдим. Гоҳо ўликнинг эгаси чиқиб қолса, мўмайгина пул унади. Қорин тўйиб, бу дуоғўй Жўйбар мурдашўйининг етим қизига уйланиб ҳам олган эдим... Лекин ҳожи Порсо ҳаммомининг тобутхонасида каббону кадхудо бўлиб уч кеча ётгач, шўринг қурғур завжамиз ғойиб бўлди. Кейин, ҳумоюнимиз Хайробод боғида қазо қилганларидан сўнг, жулус кунидан икки ой ўтар-ўтмас, қузғунларнинг гўлаҳхонасини миршаб босди. Камина бир қув миршабнинг дастига тушган эканман, ўша сиз кўрган супага элтиб боғлаб, эшонниқида бир кеча айши-нўш қилиб жўнаб қолди. Буёғини кўрдингиз. Сизга нима десам экан, Шаҳобиддин говжигар қилолмаган ишни қилдингиз...

Бу мақтов ҳақорат бўлиб эшитилдими, Файзуллонинг боши яна ҳам эгилиб тушди. У гўё ичидан ёниб кетаётгандек эди. Яхши ҳам, бу пайт ҳансираб Мўминшо етиб келди. У қаердандир топиб келган эговини «жинни»нинг олдига ташлади, Файзулло ҳам қўлтиғидаги кулчани Зайниддиннинг тиззасига қўйиб, тўнини унинг яланғоч елкасига ёпди-да, ёшли кўзларига бир тикилиб қараб, жўнаб кетди.

— Шошманг, энди шошиб қаёққа борасиз? — деди Мўминшо унинг орқасидан эргашиб, Файзулло алланимадан, ўз азобли ўйларидан, таҳқирланган инсоннинг даҳшатли қисматидан, оғир таассуротдан тезроқ қутулмоқчидек, яна ҳам тезлаб юрди. Қуриган тут тагида қорайиб Зайниддин қолди. «Энди у нима бўлади? Тезроқ эговни кўлига олса-чи!», деб ўйларди Мўминшо ҳам. Этик пошнаси остида қум ғичирлаши ҳам эгов товушига ўхшар, Мўминшонинг ўйчан дўсти тез юрар, гўё бир нимани шошиб эговлар эди...

Улар кечга яқин нон чайнаб кириб келдилар. Шаҳобиддин тоға устахонасида пайрахага кўмилиб ўтирар эди. Енида бир кичкина тобут, икки бежирим бешик. Файзулло тегирмон парраги йўнилгандаги қайрағоч ҳидини яхши кўрар эди. Лекин бу ҳам ёмон эмас, тут, терак... Тоға билан саломлашганда Файзуллонинг кўнгли сал кўтарилди. «Қаёққа йўқолиб кетдингиз», деган койишга жилмайиб жавоб берди. Лекин тоға бу жилмайишда ҳам бир дард борлигини сезган эди. Ялтироқ

пешбандини ечиб, уст-бошини қоқди-да, ичкарига таклиф қилди. Кўрпача солиб чой буюрди-ю иккаласи ҳам бир ҳўплаб қўйиб индамай қолишди. Файзулло дастурхоннинг шокиласини ғижимлар эди. Шаҳобиддин говжигар ўзи ҳам пиёла ўрнига чилимни олиб, сархонасига тамаки солиб пишитди-да, найни оғзига тутди.

— Нима гап? Бизникида бир нима ёқмадимиз? Бодалигингизда бу ерларни яхши кўрардингиз,— деди тутунда узоқ йўталгандан кейин.

— У меҳрингиз алҳол дилимда, тоға. Биз қишлоқни кўрдик. Онажонимнинг қишлоғи...— унинг товуши сал товланди. Севимли тоғасига қандайдир эзгу ўйларини, юрагини зирқиратган аламли ҳисларни айтмоқчи эди. Лекин нимадан иборат ўзи бу ўй, бу ҳислар?

— Тоға, нимадир қилиш керак.

— Кечаги гапми?

— Ҳа.

У кўрганларини аллақандай титроқ билан узуқ-юлуқ тарзда айтиб берди.

— Инсон қадрига ҳўрлигим келади, тоға... Бундай аҳвол фақат бизда бўлиши мумкин.

Тоғага тамакининг нимасидир ёқмади чоғи, чиройини бузиб, чилимни четга сурди. Чироқ пилигини кўтариб қўйиб, бирпас асабийлашиб ўтирди.

— Сиз бу ташвишларни қўйинг, жиян,— деди кейин.

— Нега? Уз юртимиз эмасми бу жафокаш тупроқ? Унинг ғуссасидан қочиб қаёққа борамен?

Шаҳобиддин говжигар жиянига биринчи бор жиддий тикилди: бирдан улғайиб қайтдимиз ёки болалик ҳовлиқиши?

— Нима ҳам қила олардингиз?..

— Руслар нимадир қияпти-ку? Уларнинг ёрдамида биз ҳам кўп нарса қилсак қурбу ҳаддимиз етмасми? Дастурхончи гузаридаги Порсоҳўжа домланинг айтишича, Бухорода бир жуҳуд синематограф очмоқчи бўлган экан, уламо қаршилиқ кўрсатибди, лекин Когондаги рус маъмурлари аралашгач очиладиган бўлибди. Бир рус савдогари сарбозлар майдонига тош ётқизмоқчи бўлганида ҳам уламо фатво бермаган экан, рус элчихонаси бу иртижоъни ҳам тийиб қўйибди. Сиз бунга нима дейсиз? Ҳар бобда ана шундай рус тариқини жорий қилсак агар...

Ташқарида шарпа эшитилди. Юқоридаги сомонхонада нимадир шитирлаб, шотидан гуп этиб ерга тушди. Айвонда кимдир уст-бошини қоқиб, томоқ қирди. Остонада нотаниш одам пайдо бўлди. Эски солдат гимнастёркаси кийган, қоп-қора соқолли бу одам кўринганда уй эгаси дарров ўрнидан туриб, хавотирда, гарангсираб қолди.

— Нима гап, Василич?

— Салом-алайкум. Тинчлик.

Ҳайратда нима қиларини билмай ўтирган Файзуллонинг ёнига келиб чордона қурди, ваҳимада қолган Шаҳобиддин говжигарни осойишта қўл ҳаракати билан тинчлантирди.

— Ҳеч гап йўқ, ўтиринг, Шаҳоб. Хуш келибсиз, бойвачча.

— Хушвақт бўлинг...— у ҳали гаранг: бу бир мўъжизадек эди, хурсанд бўлишни ҳам билмайди, хафа бўлишини ҳам; қаердан келиб қолди, ким? Уни қаёқдан биледи?— Сиз русмисиз?— русчалаб сўради Файзулло.

— Шумилов Николай,— деди тунги меҳмон қўл бериб. У қирқ ёшларда, узун қора соқолида битта-яримтагина кумушранг тола товланар, кўзлари ўткир, товушида сал хомийлик, сал кесатиқ эшитилар, лекин кўриниши, хатти-ҳаракатидан жуда ўзига ишонган одамга ўхшарди. Ўзбекча гапирди. — Кеча ҳам эшитдим суҳбатингизни, бугун ҳам... ростдан ўзингиз ишонасизми шу гапларга?

У Файзуллога, эртак тинглаб чиройли хаёлларга бериладиган эсли болага қарагандек, синчков меҳр билан боқди.

— Мени билар экансиз, тагин эътиқодимни сўроқлаяпсиз... Каминан сизни танимасам...

Шумиловнинг жилмайиши жуда ёқимли эди, очиқ қараши уй эгасига далда берди:

— Николай Василич беғараз одам, Файзулло,— деди Шаҳобиддин тоға,— Тошкентдан Красновотга кетаётиб...

— Қочаётиб... — тузатди меҳмоннинг ўзи.

— Бизникида бир кеча тунаб...

— Яшириниб... — яна қистирди Шумилов.

Файзулло вазиятни тахминан тушунди. Ўлимга тик борадиган бундай хаёлпарастлар ҳақида кўп эшитган эди. Большевикларми, бадарғачиларми, инқилобчиларми, оти нима бўлса ҳам, ишқилиб, ҳали халққа бир наф келтирганларини билмайди. Лекин уларнинг бундай ёқимтой бўла олишини ўйламаган экан. «Шаҳоб...» Тоғаси тушмагур-эй! Наҳотки улар бир-бирларини тушунсалар?

— Сиз менинг гапларимга киноя билан қараяпсиз...— дея соф рус тилида гап бошлади Файзулло,— ўзингиз рус кишиси бўла туриб-а?

— Йўқ, нега,— русчага ўтди Николай Васильевич ҳам, — сизнинг мулоҳазаларингиз мени анча қизиқтирди. Шунинг учун конспирацияни бузиб, болохонадан бу ёққа тушдим. Лекин, мен русман, шунинг учун сиздан яхшироқман, дейишим керакми? Агар сиздан афзалроқ томоним бўлса, у шундан иборатки, мен инқилобчиман.

— Бизга сизнинг инқилобингиз керак эмас, инқилобингизни кўрдик... Бизга сизнинг маданиятингиз керак.

— Буни мен тушундим...— деди салмоқ билан Николай Васильевич,— лекин гап бунда эмас. Гап шундаки, мен сизни шунчаки одобли, билимли бир муллаваччадир десам, сизда ҳам бор экан-ку... қалампирдан. Қаёқдан бўлса экан?

— Яхшими, ёмонми, ҳар ким ўз тупроғига киндигидан боғланган бўлади, жаноб Шумилов. Лекин бизнинг тирикчиликни бир татиб кўрсангиз эди...

— Татиганман, лекин уни минг бежаб шакар сепганингиз билан, бари бир, еб бўлмайди.

— Биладан, сиз ҳамма нарсани тубдан бузиб, ер билан яксон қилишни ўйлайсиз. Кейин-чи, кейин нима қиласиз бу вайронада? Уй-жойсиз, пулсиз, нонсиз, ҳақ-ҳуқуқсиз... Мана, ўзингиз сомонхонада қошиб ётибсиз. Нима билан қиласиз инқилобни?

— Пул билан қилинадими?

— Мен сиёсатга аралашаман десам, орқамдан етти фирқанинг одамлари эргашиб юрибди...

— Адашиб, чалкашиб қоласиз ўшалар орасида, жаноб Хўжаев. Менинг ҳам шундай бир танишим бор эди, Савва Морозов деган. Фабрикант, миллионер. Ким чоризмга қарши гапирса, ўшанга ёрдам бериб юрди...

— Кейин-чи, кейин нима бўлди?— тикилиб сўради Файзулло.

— Кейин... — Шумилов оқибатини айтгиси йўқ эди, қўл силтади. Лекин охирида овозини пасайтириб айтиб қўя қолди:— ўзини ўзи отиб қўйди.

— Нега? Сабаб? — деди сал оқаринқираган Файзулло.

— Сабаби шуки, у чоризм билан бирга, инқилоб ғоясидан ҳам нафратланар эди.

— Ана, кўрдингизми, сиёсатга суқулиш оқибати... — Файзулло бу кўнгилсиз гапга ўзича шундай хулоса ясади-ю, лекин дилида ғашлик қолди. Шумилов, келажакда кўп ўлимларга, қон тўкилишларга сабаб

бўладиган бу одам, уни чўчитар, ҳам нимаси биландир ўзига тортар эди. — Сиз менга қиттак бўлса ҳам ишонмаяпсиз.

— Ҳа.

— Нима учун?

— Оёғингизда кишан бор, халтангиз оғир.

— Қанақа кишан, қанақа халта?

— Миллионларингиз...

— Сиз одамдан фақат мулкдор бўлгани учунгина нафратланасиз.

— Очиқ гапларим учун маъзур тутинг, Файзулло, мулоҳазаларингизга ҳурматим баланд.

— Раҳмат, Николай Васильевич. Мулоҳазаларим кўп. Уларни кимга айтишни билмай юраман. Чунончи, инсон табиатининг азалий қисмат замини нимада? Одам боласи шу туришида ўз ички аъзоларининг намчил юкидан кўп жабр тортади: унинг маънавияти шуларнинг асиридир. Менинг отам мерос сармойани худди тегирмон тошидек бир умр азобда айлангирди, ва бу саҳронинг бирон бурчида кимса йўқ эдики, унинг яна сал бадавлатроқ бўлиши учун қора тер тўкмаса. Аммо отамга раҳмим келади. У соддадиллик билан, ўғлим бу сармоя машинасининг дастагини аста-секин ўз қўлига олади, деб ҳамон хаёл қилади.

Бу менга тўғри келмайди.

Одамда ният бўлади. Пул эса ният йўлида восита. Сармойдорнинг нияти нимада? Бойишми? Бу яна ўша пул-ку? Демак, воситанинг ўзи ният...

Йўқ, одам табиатида пул, мол-дунё дарди — тақдири азал эмас...

Масалан, сиз нимангизга ишонасиз?

— Биз она юртимизни севамиз,— деди қора соқолли тунги меҳмон. Кейин ўйчан қўшиб қўйди:— Инсон табиатининг қисмат замини балки мана шудир.

— Сиз мендаги она юрт меҳрига ҳам шак келтиряпсиз...

— Жуда ҳам ёшсиз... — деди жиддий ўйга толган Николай Васильевич. Бу мавзуда у ҳеч қачон жиддийроқ ўйлаб кўрмаган экан. Авахта тупроғини яламаган, сўргуннинг сил йўталини кўрмаган, отишга ҳукм қилиниш нималигини билмаган бир арзанда бўлса... Унда юрт меҳри қачон улғаяди-ю, қаерда синалади?..

Фикрининг давомини ҳам айтмади, ичида ўйлаб қўйди, холос: «Эсиз, шундай зако, шундай эзгу талпинишлар... ўзга муҳитда у шахс бўлиб етишарди. Бу «ғоялар» чангалзорида эса, албатта нест-нобуд бўлади, афсус...»

— Сиз менинг туғма ҳисларимга ҳам шак келтирасиз... — деди Файзулло унинг ўйларини уққандек, ерга қараб.

— Йўқ, нега? Сизнинг дардингиз бор. Ҳар қандай дард эса бизнинг юксак ниятларимиздан нишонадир... Ўйларингиз, орзуларингиз бор. Орзуга эса, маълумки, айб йўқ...

— Сиз ҳамон менга бегуноҳ орзулар билан банд бир бола, деб қарайсиз. «Сурат соляпсиз, бойвачча, тузук, тузук, болалар сурат солишни яхши кўрадилар...», шундай дея қулиб турибди кўзларингиз...

Николай Васильевич бир оз ўнғайсизланиб турди.

— Яна худо билади,— деди у,— мулоҳазали йигит экансиз. Айтганларингиз астойдил бўлса, балки сиз ҳам сиёсатга чиқиб келарсиз... Қандай ботқоқлардан олиб чиқмайди она юрт меҳри!

Николай Васильевич чўнтак соатининг қопқоғини қирс этиб ёпиб, вақт тугаганига астойдил афсусланиб, Файзуллонинг чехрасига боқди. Йигитчанинг юз-кўзида ўткир зеҳн, ақл чатнаб турар, юз чизиқларининг жонли жилвасида руҳиятининг нафис, чалкаш саъи-ҳаракати сезилар эди.

— Афсуски, энди мен кетишим керак,— деди Шумилов ўзбекча-

лаб. Ҳалидан бери эшик олдида тик турган Шаҳобиддин тоға бу гапни маъқуллаб, тарадудланиб қолди. Ташқарида тун ярим бўлган, айвонга сал оқиш уфқнинг сезилар-сезилмас шуъласи тушиб турар эди.

Меҳмон соқолини силаб, барваста гавдасини кўтарди-да, Файзуллога омад тилаб, саҳро тунда гойиб бўлди. Шаҳобиддин говжигар уни аста, фонуссиз, шарпасиз кузатиб қайтди.

— Тоға,— деди ўтирган жойида ёнбошлаб олган Файзулло,— сиз у билан ҳаммаслақмисиз?

— Қайдам, болам... Лекин жуда хушфёъл одам, кўрдингиз.

Бу «хушфёъл одам» Файзулло учун жумбоқ эди. Унинг гоҳ безиллатувчи, гоҳ жозибали гаплари, фикри, қиёфаси саҳаргача уйқу бермади. Саҳарда эса Файзулло ажойиб ёқимли туш кўрди: Москва эмиш... Озода кийинган одамлар ёруғ, саришта кўчаларда тавозе билан сайр қилишармиш. Бир-бирларига мусаллам, юзларида табассум... Йўқ, Москва эмас, Бухоро эмиш бу. Муҳташам гиштин бинолар. Башанг костюм кийган фузало орасида ҳурмат билан таъзим қилиб Зайниддин ҳам ўтаётганмиш... Фақат негадир Мўминшо йўқ. Файзуллонинг фикри-ёди шунда эмиш: нега Мўминшо йўқ?

— Мўминшо!!!

У ўз овозидан уйғониб, қуёш нуридан кўзи қамашди.

— Жўрангиз келиб кетди,— деди тоға. Унинг овози устахона томондан эшитиларди. — Хайрлашгани келган экан, уйғотишга кўзи қиймади. Зандоне устакорлари тошбағирроқ бўлади, азонда жўнаб кетди бояқиш. Бўзчи халфанинг нони қаттиқ, болам...

Фозиённинг ярмидан кўпини эгаллаб ётган бу хонадонга бир вақтлар Бухоронинг захкаш совуқлари йўламас эди. Суронли тижорат ҳангомалари, узоқ йўлдан қайтиш қувончи, дабдабали сафар тарадудлари ҳукм сурадиган сершовқин, гавжум ҳовлию меҳмонхоналарда энди у қадим руҳ сўнган, нақшин ҳавзакларга осилган қирқинчи лампаларнинг пилиги қисик, шунинг учун айвонларнинг хотамкорий устунларидаги каллаи муқарнаслар ҳам, шифтнинг ўйма нақшли қизил вассалари ҳам хира тортган, гажак бағаллар билан зийнатланган равоқларда сирли кўланкалар ўйнардди.

Шомдан кейин дарвозахонада пайдо бўлган Файзуллонинг юзига шу совуқ руҳ билан бирга, тағхонада узоқ ётиб ислана бошлаган тери бойламларининг ҳиди келиб урилди. Чап қўлдаги қазноқдан чиқиб келган қари жиловдор сўзсиз саломлашиб, отни сайсхонага етаклади. Ёш хўжайин кўриниши билан ичкари-ташқарида жонланиш бошланди, болохона гулдасталарида кимлардир қимирлаб қолди; бўғчахонада бойваччанинг сафар чопонини ечиб, елкасига майда жиякли енгил тўн ташладилар, обдаста билан сочиқ тутдилар. Файзулло гилам дўппини тортиб кияркан, сиркор парчинлар билан қопланган пештоққа қарар эди: у ердаги гулдастада кўринган бесаранжом шарпа албатта унинг ойижониси бўлса керак. Юмшоқ махси кийиб, югурганча тош зинадан чиқди. Ўйлаганидек, онаси шу ерда, нимқоронғида унга интизор бўлиб турган экан, бағрига бош қўйди.

— Аввал падарингизни саломлаб, дуоларини олгай эдингиз, болам...— деди она, товуши бир оз товланиб. Бу катта хонадонда Файзуллони сизламайдиган одам йўқ эди. Лекин онаси сизлаганда унинг кўнгли алланечук бўлиб кетади. Қоронғида унинг шаффоф юзларидаги намни кўрди, бармоқларининг учи билан аста артиб, тоғаларининг дуоларини топширди.

— Қалайлар?— сўради пастга ишора қилиб.

— Кутишяпти...

У ота ҳузурига шошмоғи керак эди, тушиб кетди.

Убайдуллохўжа тоби қочгандан бери миёнҳовлидаги хос хонада кўрпа-тўшак қилиб ётар, келди-кетдини ҳам шу ерда қабул қилар эди. Файзулло ганч сувоқли тоқисимон даҳлизлардан, гулдор намоёнлар билан безатилган нимқоронғи серҳашам меҳмонхоналардан ўтиб, ўймакор эшик олдида тўхтади: «унинг ташрифини етказишган шекилли, ичкарида одам кўп бўлса ҳам жимжит эди.

Хос хона ёруғ, лекин бир оз дим. Жиндек исиріқ ҳиди келди. Файзулло отаси оёғига бориб тиз чўкди, бошини баланд болишларга қўйиб, иқорлот чакмон ёпиниб ётган бузрукворнинг барини ўпди. Сўнгра туриб меҳмонлар билан бир-бир кўришгач, тўрга, ота ёнбошига бориб чўкка тушди. Ҳамма ўтириб, фотиҳа тортгандан кейин, отанинг тансиҳатини бафуржа сўраб, тоғаларининг дуоларини етказди, меҳмонларга яна бир-бир бош эгиб ҳурмат билдирди.

Хос хонанинг деворлари ганчкор часпак усулида шувалган, баланд шишти ўйма нақшли тўсинлар билан бўлиниб, пиромони юлдузсимон шарафалар билан безалган эди. Аммо бу кўҳна безак услублари замонанинг инқирозли изларидан холи эмас: оёқ томондаги деворга зимдан ёқиладиган катта печлар солиниб, дидсиз танланган фаранг кошинлар билан қопланган, ёқут қандиллар ўчган, гиламлар чамандек гуллаб ётмасди.

Дарвоқе, бу ердаги меҳмонлар ҳам шундай қурамароқ бир давра эди. Бугун ҳазрати Шоражаб зуфунундан ғайри яна Абдулазиз аълам Шоахсий ҳам бор эдики, уларнинг бир даврада ўтирганларига Файзулло тушуниб етмади. Шоражаб муфтий-ку, отасининг ақраболаридан, кўп мужодалада ақлий ва нақлий далиллар билан енгиб чиққан фазили комил соҳиби, китобпараст; Аҳмад Дониш безаган «Юсуф-Зулайҳо»ни уч юз пуд буғдойга айрибошлаган экан дейишади. Дилкаш қори деган танбурчи бир боғбон билан ошнолик қилади. Ўзи ҳам солда ва дилкаш. Бу Шоахсий ҳазрат эса мутаассиф уламога қайишганроқ. Орқаворатдан уни «оқ муҳр аълам» ҳам дейишади, чунки оқ қозга муҳр босиб, фатво котибларига сотар эмиш. Тағин Шоражаб зуфунунга қараб ҳар гапнинг бирида «устоди комил, устоди комил» деб тургани ортиқча...

Ана у, қўнғир мовут чакмон кийиб ўтирган Хўжа Зухуриддин маҳдум-ку, майли, у соқолини риндона қайчилаган, қашшоқроқ бўлса ҳам, маънийи хосга ошиқ, нозиктаъб, рангин хаёл киши. Даромади Сўзангарон мадрасасидаги бир нечагина ҳужра вақфидан бўлса ҳам, мактаб тутади. Настаълиқдан ҳуснихат. Гулдўзи махси билан кавши олак кийиб, саллани афғонлардек эшиб ўраб, пешини узун қўйиб юради. Қўлтиғида Ҳофизнинг босма девони. Муллалар орасида «бенамоз» деган лақаби бор. Унинг ёнида келган анови иккинчиси-чи? Уни Аҳад Сойиб деб танийдилар. Ўзининг деярлик фазилати йўқ. Қушбегининг мирзахонасида ҳам ишлаган, ҳозир қайси бир туманнинг пахта бозорида торози тутиб, ҳавасга бия боқади, дейишади. Бир оёғи калта, кундров бўлса ҳам, баланд пошнаги булғори этик кийиб, белига байтир чандоза, қинлик қаламтарош осиб юради. Жадид номини олганидан бери кўзойнак ҳам тақадиган бўлди. Ойнаги шундайки, кўзи эмас, фақат қорачиғи иккими-уч такрорланиб кўринади, тикилса, сизга ўлик балиқ кўзи қараб тургандек...

Хўжа Зухуриддин маҳдумни ҳам жадид дейдилар. Лекин булар қандай қилиб бир даврага сиғишиб ўтирибди — Файзулло ҳайрон.

Бу орада мулозимлар ўртага дастурхон ёзди. Мулла Аҳад билан Абдулазиз аълам Шоахсий яқинроқ силжиб ўтирдилар.

— Ҳай, болалик билан хайрлашиб бўлдингизми, ўғлим? — сўради Убайдуллохўжа соқолини пастдан силаб. Калтагина мош-гуруч со-

қол ётган жойида кекиртагини санчиб безовта қилса керак — қўли нуқул ияк остида эди.

— Ҳа, дада. Илло, ҳар нечук, кўнглим нотинч, хотирим жам эмас...— деди Файзулло ўз аҳволини тушунтиришга уриниб. Ота уни ўзича англади.

— Менинг ташвишимни тортманг. Иншоолло, бу дунёлигим бут. Паришонликни бас қилиб, энди омонатимни қўлимдан олурсиз дея орзудамен. Хўп десангиз, у дунёлик омолимни қайгурмоқ менга раво бўлур.

— Бу гапларингиз бемавруд, падари бузрук...

— Қачон бўлса ҳам, валинеъматингизнинг умидлари сиздан, — гапга аралашди Шоражаб муфтий. Унинг мўйлабига тутшиб кетган қуюқ соқоли хина қўйгандек қизғиш, овози беозор эди.

— Отамга арз этган эдим — на иқтидорим бор, на қурбу хоҳишим...

— Пайғамбаримиз тижоратни касбларнинг аълоси, тожирларни элнинг ашрафидур, деганлар...— сўз қотди нишолдага нон ботириб, Шоахсий аълам. Файзулло унга жавоб бермади. Фақат мулла Аҳад қувватлаб қўйди аъламни:

— Гар зарурат бувад — раво шавад. Давр савдо даври экан, замонга боқмай, қаёққа ҳам борардик.

— Қадимда ҳам араблар Бухорони Мадинат ут-тужор деб атаганлар, ўғлим.

— Руслар-чи, дада, руслар ҳозир уни жаҳолат ошени деб атамоқдалар.

Давра анчагача жим бўлиб, бир оз ноқулай аҳволда қолди. Мулла Аҳаднинг оғзини чапиллатгани эшитиларди, холос.

— Уриспараст бўлиб қайтибсиз...— жаҳли чиқди Убайдуллохўжанинг. — Сизни Масковда ўқитишдан муродимиз бу эмас эди.

— Донишмандимиз Аҳмад Қалла ҳам ўриспараст эди раҳматлик. Шу билан ўз халқига эл бўлолмай хор-зор ўтиб кетди. Аммо... — Аҳад Сойиб мулоҳазаларини салмоқлаб, ваъз оҳангида гапирар эди, — аммо валиаҳдни койишингиз жоиз эмас. Убайдуллохўжа эшон, Масковда таълиму таҳсил топишлари замона учун айни муддао. Эндиликда савдо ҳисоб-китоб илмидан ғайри бўлмас.

— Замона ўтадир, мулла Аҳад, — деди Шоражаб зуфунун хуш овоз билан, — илло имон қоладур, ҳисоб-китоб илмининг эса виждон сотишда қўл келганини ҳам биламиз.

— Ҳақ сўзни айтдингиз, тақсир, — бемор мол-дунё, рўзгор ишларида кейинги пайтда кўпайиб кетган кўнгилсизликларни эслади шекилли, қорача юзи сарғиш тус олди, — бохабар бўлинг, Файзуллохўжа, Чоржўйдаги карвонсаройимизнинг булғори борбандлари — хўп мулла йигитлар эди, эшитишимча, бизга фириб беришибди. Арабовлардан ришват олишармиш. Каркидан пароходда келган бир фасллик булғори тойларимиз ҳануз поездга юкланмай, ёмхонада моғор босиб ётибди...

— Инсоф — дин соф, дейдилар. Бандасига аввало инсофи комил ато этсин.

— Уриспарастлик эса, — муфтийнинг гап оҳангини илиб олиб давом этди Шоахсий, — боймулло инимдан ҳам бошланган эмас, Аҳмад Донишдан ҳам. Уриспарастлик ўтмиш асрда ҳумоюнзодаи валиаҳд Абдулаҳадхондан бошланган эди. У зот Петербурғга сайри сафар қилганларида оқ пошшо дарборининг катта базмидаги айши-нўшдан сўнг бир шартномага даст чекдиларки, унда ўрисларга Бухоро ерларидан, Бухоро боғларидан сотиб олишга иршод берилган эди. Амир Музаффархон ғазаб отига миниб валиаҳд шаҳзодани саройдан дариға қилдилар. Аммо у жаннатмакон ўзлари дорил бақога рихлат қилган

ларида Абдулаҳадхон тахтга, чиқиб шартнома жорий бўлди. Шоҳлардан куфур етса вабо келур, деган машойихлар. Дарҳақиқат, ўша йили Қаршидан вабо қелиб Бухоронинг ярми қирилган эди.

«Оқ муҳр»нинг бу совуқ гапи Файзуллони одобли, оғир ҳолатдан чиқараёзди. Ҳимоя истагандек, отасига ялт этиб қаради:

— Темир йўллар ҳам ўша шартномага биноан қурилган экан-ку! Янги Бухоро, Чоржўй, Карки, Паттакесардаги бекатлар, банклар...

— Ҳа, темир йўллар, банклар жонимизга ора кирди... — деди Убайдуллоҳўжа, — аммо ўзимиз ҳам бўш келмаслигимиз керак, ўғлим. Давлатнинг молияси симу зарга ҳамиша муҳтож. — Амримиз ҳо-тамтой, хазина дош бермайди...

Отасининг бу эски гаплари, пулдан пул ясаш дардини яшириш учун топган улуг баҳоналари Файзуллога сира ҳам ёқмас эди.

— Дада, — деди у қайфиятни ўзгартирмоқчи бўлиб, жонли оҳангда, — князь Антоновский деган ҳам ўша шартномага биноан Паттакесарда 90 йилга баҳолаб жуда катта ерлар олганмиш, шу тўғрими?

— Ҳа, эшитган эдик.

— Менинг бир жўрам бор эди, алмон шеvasидан бирга сабоқ олардик. Князь Александр, деб виқор билан тахтга чиқарарди уни немис домулламиз герр Шульц. Унинг ҳам фамилияси Антоновский эди. Ушанинг отаси эмасмикин?

— Бўлса бордир.

— Ўша бўлса, изн беринг, дада, мен уни топиб бораёй. Саша билан қиёматлик жўра эдик...

Бу гап томдан тушган тарашадек бўлди. Кимдир гаранг, кимдир кулиб юборди, ота эса астойдил кесиб гапирди:

— Сиз аввал Чоржўйга отланинг, — деди буйруқ оҳангида, — менинг номимдан иш тутинг: булғори борбандларини ҳайдаб юборинг, гумаштани ҳисоб-китобга тортинг, корфармонни менинг ҳузуримга йўланг. Кейин... Қиш ўтади, ҳамал қиради — қоракўл йиғиш фаслига бўнак тўрқатиш муддати кечикяпти. Бунинг учун Чоржўйдаги рус ҳисобот банкдан кредит олиш ҳақида гаплашиш керак. Мирсолиҳ сарпрофга учрасангиз ўзи бошлаб боради.

— Дада...

— Мана, сизнинг ҳозирги юмушингиз шу. Барини уқдингизми?

— Отажон...

— Хамир учидан патир.

— Буни ҳам қиламан, жўрамни ҳам топаман, майлими?

Унинг болаларча умид билан термилишига кулиб юборишди. Отанинг ҳам кўнгли юмшаб, ижозат берди.

— Ҳай, йўлингиз бехатар бўлгай, омин.

Ҳамма фотиҳага қўл кўтарди. Файзулло исқорлот чакмоннинг ба-рини ўпгач, орқасига тисарилиб чиқиб кетди.

Ичкаридагилар унинг соддалигидан завқланиб, ғала-ғовур қилиб қолишди. «Бола-да, болаликдан айрилиш ўзи бўлмайди», деб кулишарди улар.

Файзулло эса, ғалати, мураккаб ҳиссиёт чирмовида, югуриб бориб яна онажонини топди. Хонадон тун қўйнида, ичкарининг шабхоналарню қазноқ билан дарвозахонадагина хира фонуслар милтиллар эди. Она ҳамон нимқоронғи гўшада ўғлини кутиб турган экан. Бағрига олиши билан унинг бутун ҳолатини сизди.

— Катта йигит бўлиб қолдингиз, бодам.

— У кишининг номларидан гапиришим керак экан, ойи... Мен қўрқяман.

— Дадил бўлинг, юкингиз оғир, биладан, лекин зеҳингиз тетик,

худого шукур, дадангизга тортган уддабурросиз, агар ҳисоб-китобдан адашмасангиз...

— Ундан эмас, мен... тақдиримдан қўрқяпман, ойи. Нима бўлман, нимага бағишлайман ўзимни? Дадангга тортгансан, дедингиз...

— Дадангизга ўхшагингиз келмайдими?

— Кечирасиз, ойижон.

У баданидаги титроқни, ёноғидаги намни билдиргиси келмай, она-сидан нари кетди. Ёпиқ айвонда анчагача у ён-бу ён юриб, танча ёнидаги якандозда ётиб қолди.

— Эртагами сафарингиз? — сўради она.

— Эрталаб файтун қўшинлар.

Куз кечаси аёзли эди. Файзуллонинг ҳаяжони, чалкаш ўйлар ғужғони аста-секин босилди, баданига совуқ ўтиб, ўзини негадир тетик, енгил сездди. Эртага кетади. Яхши. Йўл, эркинлик, истаганча ўй сур, одамлар, танишншлар, суҳбатлар... Бўлмаса бу совуқ ҳовлида, бу диниққан муҳитда ўзини қаёққа қўяр эди?

Файтун янги Бухорога олиб келиб тушириши билан совуқ куз ёмғири севалай бошлади. Файзулло кириб дераза тагига чўзилдию туниқ билан ёмғир шивирига қулоқ солиб, гоҳ мудради, гоҳ ўй сурди. Вагонда ҳафталаб юришнинг нима эканини билган кишига бир кечаю кундуз нима экан! Кеча-кундуз ҳам эмас, эртасига тўпдаёқ етиб борди. Борбанд болалар истиқболига чиқишибди, бири афғон, иккинчиси мадрасадан қочган карманалик, ажойиб хушчақчақ йигитлар экан. Пароход бекатига яқин Девонабоққа бошлаб боришди. Енгил-елпи тамаддидан кейин Терисаройни кўрсатишди. Саройда тартиб яхши эди. Қарши чўлининг суру шерозлари гулини гулига жуфтлаб пухта бандланган, кўн, тери, чарм тойлари чордойларда қатор осиглик; ишқор, кул, оҳак, ачимсиқ хом тери ҳиди анқиб ётар эди. Бу болалар ўз ишига чечан, пора олишнинг нима эканини ҳам билмасалар керак. Улар қарийб ўз тенгилари бўлган ёш хўжайинни эшитиб билишар, уни яхши кўришар экан. Меҳмон келганидан бошлари осмонга етиб, унинг ҳимоясида гумаштадан бесўроқ ҳаракатга тушдилару қарийб йўқни йўндирдилар: таниш кўпаслар билан келишиб, саройдаги тойларни рус моли қатори бож-хирожсиз Оренбургга жўнатадиган бўлдилар. Абдуллахон тимидан жой олган Бақоҳўжа деган бообрў бир бахмалбоф шу ерда экан, тадбирни ўша ўргатди. Девонабоғда Бақои бахмалбофнинг имомлигида хуфтон ўқилгандан кейин, Хўжаевларнинг бу ердаги гумаштаси ҳақида гап очилди. Хўжайиннинг бетоблигидан фойдаланиб, ўзи йўқнинг кўзи йўқ, вагон олиш навбатини гоҳ Арабовларга, гоҳ Бадаевларга сотиб, молни баҳордан бери карвонсаройда саситиб келаётган ўша муттаҳам экан. Файзулло уни ўша кечаси зудлик билан ота ҳукмига жўнатди.

Учинчи кун, мол юкланиб бўлгандан кейин, йигитлар файтун топиб Файзуллони Каркичига кузатиб қўйишди.

Бу ҳарбий йўл эди. Руслар қурган гарнизонлар, ғарибгина бўлса ҳам, ботартиб тушган бекат ва посёлкалар Файзуллонинг ҳавасини келтирди — шундай кимсасиз биёбонларга озодалик ва оройиш олиб келишибди. Бурдалик ва Хўжамбос деган жойларда от алмаштириб, уч кун деганда Каркичига етиб келди. Бу ерда ҳам отасининг карвонсаройлари бор эди, лекин улар Каркичининг ўзида — дарёнинг у ёқасида. Файзулло эса князь Антоновский ҳузурига шошарди. У нима қила олди экан бу кутсиз ерларда?

Бу ёғига Файзулло ҳарбий обозлар билан бирга юрди. Соқоли ўсиб, юз-кўзини чанг босган рус солдатлари бойваччанингни князь мулкларига кетаётганига ажабланишмади, улар йигитчанингни етук ва нафис

рус тилида гаплашишига, аслзодаларга хос лутфу тавозеъ билан қилган муомалаларига ҳайрон эдилар. Суҳбатига тўймай қолишди.

Князь Паттакесарга извош чақирган эди. (Яхши ҳам, Чоржўйда бахмалбофнинг маслаҳати билан «қуръаи лифофа» юборган экан). Соқол-мўйловини тамаки сарғайтган, пўстак камзулли кекса извошчи бекатда Файзуллони ўзи топиб келди.

— Князь Александр Ананьевич Антоновскийнинг кишисимсиз?

— Худди шундай, хуш кўрдик, ёш барин,— дея мужикларча таъзим қилди чол, майдондаги извошни кўрсатиб.

Жанубда ҳаво дим, «афғон» қуёнлари бошланиш хавфи бор эди. Шом олдидан бу шамол билан ҳазиллашиб бўлмайди, шунинг учун дарров йўлга чиқишди.

Тош тўшалган тикка йўлда икки ғилдиракли бежирим тарантаснинг равон учиши, якка қўшилган гижинг йўрғанинг чиройли йўртиб бориши Файзуллонинг завқини келтирди.

— Чух, Қийғир!— деди қария қўлидаги қамчинни енгил силтаб.

— Исми шарифлари нимади, бобой?

— Бу ерда Ярошка дейдилар.

— Менга отингизни тўла айтинг, отахон.

— ... Ярофей Карпичман, марҳаматли ёш барин. Бўшашма, Қийғир!

Файзулло шом қоронғисида чўкиб кетаётган узоқ тоғ тизмаларига тикилиб, олдинда бир эзгулик сезгандек енгил тортиб, чарчоғи тарқаб борар эди. Бухоронинг зах совуғидан кейин бу димроқ сокин оқшом ҳам, бу содда, камгап рус мужиги ҳам унга ёқиб тушди.

— Йўл узоқми, Ярофей Карпович?

— Йўл-ку узоқ эмас, ёш барин, — деди салмоқлаб чол; у унутилаёзган ўз исмининг тўла айтилганини эшитиб, меҳмон йиғитга меҳр билан қараб қўйди. — Лекин зудлик билан етиб бормасак, нақ жаноб Шульгиннинг ғазабига учраймиз.

— Шульгин? Ким у?

— Князь жаноб олийларининг йш бошқарувчиси, тарантасни атиги икки соатга берган эди...

— Князнинг ўз йўқми?

— Шу ерда. Аммо у киши ҳам Шульгиннинг гапини иккита қиллолмайдилар...

Файзулло тушунмай елка қисиб қўйди. Лекин сир олаётганга ўхшаб кўринмаслик учун мавзуни ўргартирди:

— Еш княз-чи, Александр Александрович шу ердами?

— У кишини фақат эшитиб биламиз. Муқаддас Питерда илм таҳсил қилмоқда эканлар.

— Университетда?! О, Саша тушмагур-эй, айтганини қилибди-да...

Файзуллонинг негадир бирдан руҳи сўниб, анчагача индамай қолди. Яна ўша таниш ҳолат... Унинг қачон келиб юракни чангаллашини билмайсан киши. Уйсизлик, ҳафсаласизлик, жавобсиз саволдек бир сўлғин ҳолат. Сабабсиз келадию эза бошлайди. Ёлғиз отнинг тақаси тупроқ аралаш сой тошига урилиб, бир вазндаги бўғиқ овози оқшом тинлигида узоқ дараларгача таралар эди.

— Йўлни яқин деган эдингиз... — деди Файзулло зерика бошлаб.

— Яқин, марҳаматлим, яқин. Ширин суҳбатингиз билан бўлиб, етиб келганимизни билмай қолдим. Илму одобингиз ҳақида эшитган эдик, кутганимиздан ҳам зиёд бўлиб чиқди, мартабангиз улуғ бўлсин. Ерлилар бизга фақат нафрат билан қарайди, деб ўйлардик...

— Нега энди, Ерофей Карпович...

Гап шу ерда бўлинди. Улар ўша шаҳд билан катта қўранинг қўш сўкичакли оддийгина ёғоч дарвозасидан кириб келдилар. Кўм-кўк

майдоннинг тўрида европача услубда солинган катта-катта деразали, зангори ёғоч мезонинли кўркам оқ иморат турар, майсазордан бир неча сўқмоқ йўл унинг чорпоя соябонли кенг тош зиналарига бориб гуташарди. Бинонинг қанотларида яна тунука томли бежирим-бежирим иморатлар, омборхоналар, ҳовличалар бўлиб, уларнинг сирланган эшиклари, икки табақали ёғоч дарвозалари қулфлоглиқ, яшил қўрада тартибсиз ётган ёки ортиқча ҳеч нарса йўқ эди.

Зинапояда хром этик, тик ёқали оқ кўйлак кийган князнинг ўзи пайдо бўлди. У қирқма бакенбард қўйган, сал мавжлиб турадиган қўнғир сочли, ўрта ёшлардаги хушқомат киши эди. Файзулло унинг қиёфасида дўсти Сашани эслатадиган жонлилик, тез ўзгарадиган юз ифодаларини дарров пайқади.

— Марҳамат, марҳамат, меҳмон! Мактубингизни олиб, йўлингизга интизор эдик!— деди у очиқ юз билан, Файзуллонинг қўлини оларкан.

— Кутилмаган бир ташриф бўлди, ҳурматли Александр Ананьевич, айбга буюрмайсиз, мен Саша шу ердамикин, деб ўйлаган эдим.

— Келинг, келинг, бойвачча, ўғлимиз Сашани кўргандай бўлдик. У сизни ҳамиша соғиниб гапирар, худди эртақдаги шахзодадек сифатлаб, тавсиф қилгани-қилган эди. Уни унутмабсиз, раҳмат. Жуда хурсандмиз. Қани, ичкарига!

Улар ярим доира шаклидаги катта вестибюлга кирдилар. Бу ерда ортиқча безак йўғу, лекин бағри кенг, ёруғ жой экан, ҳаво енгил. Тўртта нилий устун орқасида катта зал эшиги очиқ, икки қанотда мансардага чиқадиغان ёғоч зинапоялар, девордаги мис шамдонларда шамлар ёқилган. Хизматкор аёл Файзуллонинг саквояжини олиб зинадан

А. ХОЛИҚОВ чизган расм.

тепага бошлади. Меҳмонга ажратилган хонани очиб, енгил таъзим қилди-да:

— Ҳаммом ёқилган, ёш барин, — деб бошини кўтармай чиқиб кетди.

Хонада кийим шкафи, каравот, столдан бўлак жиҳоз йўқ. Икки катта дераза боққа қараган, қоронғида боғ шовуллаб, сезилар-сезилмас хазон ҳиди келиб турибди. «Афғон» ваҳима солди-ю, бўлмади шекилли. Кеч кирган сари димлик ҳам тарқаб, сарин бир эпкин сезила бошлади.

Файзулло нимқоронғи хонада уст-бошини ўзгартириб, ҳаммомга тушди. Ҳаммом майсазор кўрагининг пастки этагида эди. Бу ерда ҳамма нарса худди Москвадагидек. Озода тош мўрча, ишқаб ювилган тахта супаларда қайин супурги, бочка тўла иссиқ-совуқ сув, муздек даҳлизнинг полига гулли пичан тўшалган, иссиқхона ҳовуридан отилиб чиққанингда димоғингда баҳор ҳиди анқиб кетади.

Файзулло сафар чарчоғидан тамом холи бўлиб, соф европача костюм кийиб чиқди. Зал остонасида князнинг ўзи кутиб турарди. У чиндан ҳам ўғлини кўргандек мамнун кўринарди.

— Жаноб олийлари, стол ясатиғлиқ, — деди ёқаси ялтироқ қора костюм кийган хизматкор.

Улар залга кирдилар.

Катта-катта деразаларнинг кечки бахмал гардинлари туширилган, узун стол тепасида осиглиқ кўк тунука абажурли қирқинчи лампа чироқ парпираб ёнар, ичкариги хонанинг очиқ эшигидан кичикроқ биллиард, эски фортепьянонинг биқини ялтираб кўринар эди. Тўрда саксовул ўтин чарс-чурс отилиб, чўғ сочиб ёнаётган камин меҳмоннинг эътиборини тортди. Ҳозир зал совуқ эмас, камин князнинг болаликдан ўрганган одатига кўра, шунчаки хонани файзли қилиш учун ёқилса керак. Файзулло юмшоқ гиламни босиб ўша томонга ўтди, икки кресло тепасида деворга қоқилган портретларга қаради — сири кўчган, залворли, кўҳна ромлардаги суратларда серсавлат, олтин погонли, мўйловдор ҳарбийлар — булар, шубҳасиз, Александр Ананьевичнинг аслзода аждодлари эди.

— Биз бу ерда хизматдамыз, бойвачча, айбга буюрмайсиз, — деди князь меҳмоннинг зални қизиқиб томоша қилаётганини кўргач, — мен жаноб Хўжаевнинг мулкларини кўришга муйссар бўлган эмасман, ҳар қалай бу жойлар сизга ғалати туюлса керак.

— Йўқ, хонадонингиз менга жуда ҳам ёқди, ҳурматли Александр Ананьевич, обод, саришта, сокин...

Улар супадек катта стол атрофига икков ўтирдилар. Мўйсафид хизматкор чинни идишдан қайноқ бульон тортди. Князь бу катта уйда икки-уч хизматкор билан ўзи ёлғиз тураркан шекилли, зерикса керак, шунинг учун Файзуллодек ёшгина меҳмонга ҳам хурсанд.

— Александр бу ерга келишимни эшитиб хўп қувонди, — деди князь ёқасига қордай оқ салфеткани қистириб, — шахзоданинг ватанига борасиз, қандай бахтлисиз, дейди. Сизни ҳазиллашиб шахзода дер эди. Оқ салла ўраб бирга тушган расмларингиз унинг альбомида ҳануз сақланади.

— Ҳа, Саша билан биз кўп хаёлпараст эдик. Ҳаёт худди эртадек туюларди, — деди Файзулло ўйга толиб. — Мана, юртимга қайтиб келдим: бутунлай бошқа дунё, кўнглим чўкиб кетди, Александр Ананьевич... Қисқа муддат ичида кўрганларим кўз ўнгимдан кетмайди. — Ромитан йўли, кўр танбурчининг аянчли нидолари, қурдоши Мўминшо тақдири, она қишлоқ қиёфаси, Зайниддин девона саргузаштлари — бари биратўла ёдига тушди. — Чалкаш фикрлар бошимдан чиқмайди, — деди у иштаҳаси тамом бўғилиб. Кейин Антоновскийнинг жилма-

йиб турган хайрихоҳ юзига талпингандек, тикилиб боқди.— Бу сафаримдан мурод, аввало Сашани кўриш умиди бўлса, сўнгра — сиздан бир маслаҳат сўрамоқчи эдим. Бу менинг учун жуда ҳам муҳим, Александр Ананьевич.

— Хўш, хўш? — ақлли кўзлари билан жиддий боқди князь.

— Англадимки, менинг қавми-элатим ғарибликни қисмат деб билладир. Баракали она заминни фақат хоки тупроқ дея таниб, унда кераксиз урфу бидъат билан банд. Сиз, руслар ўз инсоний қадрингизни юксак тутасиз, умргузаронликни обод қилмоқ билан машғулсиз. Турштурумуш тариқатингизга шуфтамен, князь. Наҳотки биз ундан андоза ола билмасак?— Уй эгасининг «ҳали ҳам хаёлпараст экансиз» дегандек чиройли тишларини садафдай йилтиллашиб кулиб турганини кўргач, Файзулло қўшиб қўйди: — Бу шунчаки кўркам сўз эмас, жаноб олийлари. Камина шу йўлга умримни бахш этсам экан, деган орзудамен.

— Яхши. Жуда яхши!— деди князь сал жиддий тортиб.— Александр ҳам ўйсиз шумшайиб юргувчиларни нафратлаб, шундай тутқусиз хаёллар билан тўлғонадики, бу менга кўп маъқул.

— Саша орзусига етибдир. У Санкт-Петербург дорилфунунида! Мен ўқиёлмаганимга яраша амалиётга саъйи-даст урмоқ бўламен, сиз нима дейсиз, Александр Ананьевич? Саша билан қадрдонлигим учунми, сизни кўриб дарров меҳрим тушди, ҳаддим сиққанидан айтаман: ёрдам берасизми?

— Мен ўзим фақат амалиётчи инженерман, ҳурматли дўстим Файзулло...

— Шунга айтаман-да. Шундай қаровсиз жойларга келиб, йўллар солибсиз, тўғонлар қурибсиз.

— Кўп иш қилдик, кўп иш қилса бўлади...

Бу пайт узоқдан томоқ қириб кимдир эшик очди, остонада дупур-дупур қилиб қўпол этикларининг чангини қоқди.

— Ҳа, келинг, Шульгин...— деди уй эгаси қайрилиб ҳам қарамасдан. Афтидан бу сершовқин тунги меҳмонни оёқ олишидан таниди шекилли. Фамилияси билангина қуруқроқ чақиришидан уни унчалик хушламаслиги ҳам сезилиб турарди, ўрнидан қўзғалмади.

Шульгин ярим ҳарбий кийимда, қалин темир нағалли солдат этиги кийган, чап қўли протез, ечилмайдиган қора қўлқопда, оқ сочини «а ля полька» деган сийқа модада тарашлаган, қўполроқ, миқти одам эди. Файзуллонинг кимлигини тахминлаб билди шекилли-ю, унинг бундай чоғроқ бўйли, оддий қоп-қора йигитча эканини ўйламаган бўлса керак, оқ киприкларини пирпиратганча беҳаёроқ синчковлаб тикилди. Саломлашгандан кейин столнинг нариги учига, афтидан, одатланган жойига бориб ўтирди. Ўтирди-ю, таклифсиз-несиз, ҳали идиш, овқат олиб келинмаган бўлса ҳам, калтадан келган соғ қўли билан йўғон бўйнига оқ салфеткани осонгина боғлаб олди. Мўйсафид хизматкор унинг олди-га дастурхон тузади, графинда арақ пайдо бўлди.

Князь ёлғиз пайтлари бу стол атрофида шу одам билан ҳам гаплашиб ўтиришга мажбур бўлса керак, ҳозир эса унга бир оғиз гап қотмай, Файзулло билан суҳбатни давом эттирди:

— Албатта, бу ерлар очилмаган қўриқ. Лекин сиз айтган масала кўпроқ ўзларингга боғлиқ, иним Файзулло, — деди у, — мен дадангизни шахсан таниш шарафига муяссар эмасману, бироқ амирингиз бизнинг саъйи-ҳаракатимизни унчалик хушламайди. Яқинда инженер Анненков Ғузор атрофида олти миллион сўмлик ободончилик ва ирригация ишлари ўтказиш лойиҳасини тақдим этди, лекин зоти ҳумоюн сарфидан қўрқиб, буни хоҳламадилар. Ундан олдин концессионер Лессар Қалифдан Қаршигача канал қазииш лойиҳасини тақдим этган эди.

Амир буни олдилар-у, лекин Лессар кетгандан кейин, қушбегининг мас-лаҳати билан йиртиб ташладилар...

Шульгин зимдан жилмайиб суҳбатга қулоқ солар, бир ўзи арақ ичиб, чинакам иштаҳа билан овқат ер, ҳар замонда «Қолоқмиз», «Ҳали жуда орқадамиз», «Жаҳолат, жаҳолат!» деб орага битта-яримта сўз қистириб қўяр, кейин, гўё вақти зиқ одамдек, яна овқатга ўзини урар эди. Файзулло билан князнинг оҳиста суҳбати узоқ давом этди. Шульгин ҳам терлаб-пишиб узоқ овқатланди. Лекин қорни тўйиб, бўғриққан қизил юзлари салқиб, стулни сал орқага суриб ўтирганидан кейин, у суҳбатнинг тизгинини аста ўзига тортиб олди.

— Ҳа, сиз миллионларга вориссиз, бойвачча,— деди у ёш меҳмонни менсимаганроқ оҳангда, — лекин қўрангиздан чиқиб ҳеч қаёққа бормайсиз. Бўғчасини елкалаб ўтиб кетади бу ернинг бойлари. Яланг-оёқлари бўлса бизникидан баттар — кўзини ердан узмайди. Борди-ю, узса — ғазаб, заҳар томади қорачиғидан. Ўз қисматидан аламзада, баттар бўлсин.

Файзулло ёқимсиз бир димликдан бўғилаётгандек, курсини асабий ғичирлатиб, столдан нарироқ сурилиб ўтирди. Унғайсиз жимликни тўйиб овқат еган тунги меҳмоннинг пишиллаб нафас олишигина бузиб турар эди.

— Халқда нима гуноҳ, жаноб Шульгин...— деди Файзулло секин, ерга қараб.

— Халқ...— деди Шульгин оғзининг бир чети билангина истехзоли кулиб.— Эшитганмисизлар, Бухорода ришта касали авж олган йили Қогондан бир рус врач келиб, шаҳардаги сув манбалари қуртлаб кетганини аниқлагач, касалликнинг боиси фақат шу деб огоҳлантирган экан. Лаби Ҳовуздан минг йиллардан бери сув ичамиз, деб бунга ишонишмабди бухороликлар. Кейин ўша врач микроскоп олиб келиб, Лаби Ҳовуз сувида бир томчисини ойнага солиб кўрсатса, бармоқдай-бармоқдай қуртлар ғимирлаб ётганмиш. Лекин шундан кейин ҳам ишонишмай, Лаби Ҳовуз муқаддас, бир томчи сувга шундай илонлар сиғадими, бу ўрис ёвуз сеҳргар экан, ур кофирни, деб бечора врачни сангборон қилиб ўлдиришган экан... Шунақа, жонини берса берадики, жаҳолатни бермайди. «Халқ»ингиз нимаси, бойвачча! Бежиз айтмайди ёввойи осиеликлар деб!

— Шульгин!— хитоб қилди Антоновский қовоқ солиб. У Файзуллонинг эзилиб, бетоқат бўлиб кетаётганини сезган эди.

Шульгин, тавба қилдик, дегандек илжайиб, икки қўлини кўтарди. Файзулло унинг қора чарм қўлқоп кийган ёғоч панжаларида аллақандай машъум аломат кўриб, бадани жимирлаб кетди.

— Мен ўз халқимизни ҳам мақтаётганим йўқ, жаноб олийлари, ўзимиз ҳам ўлгудек қолақмиз, ҳа. Парижда бўлганмисиз, бойвачча? Йўқ. Мен бўлганман, мен кўрганман. Мана, масалан, бизда оддий дор. Уларда гильотина!— Шульгин сўнгги сўзни ноёб бир ширинликнинг отидек, лаззатли қилиб айтиб, шу руҳда завқли ҳаракатлар билан тасвирлай кетди: — Маҳкумнинг эғнида қордек оппоқ кўйлак, оёғида янги ботинка. Озода майдон, худди байрамдагидек. Оққуш бўйни сингари икки оқ устун, орасида қийғоч чалғи. Сал нарироқда икки бежирим кажава: бири — бош учун, бири — каттароқ, гавда учун. Уларнинг иссиқ қон сачратиб типирчиланганини кўрмай ҳам қоласиз...

Бизда-чи? Йўнилмаган қарағай устун, ифлос арқон, кир совун. Гфу! Кейин марҳум осилганча сасиб ётади. Исқирт мурдани анграийиб томоша қилиш одати — фақат бизда.

Бу гапларни Петр Аркадьевичнинг ўзига ҳам айтганман, очиги. Фарқини шу одам ҳам тушунмади-да, раҳматлик! Орқадамиз, жуда ҳам орқадамиз, князь...

Князнинг энсаси қотиб, ўрнидан туриб кетган эди.

— Биз эрталаб тоққа чиқамиз, Шульгин!— деди у ўзига унча ярашмаган дағаллик билан гапни бўлиб. «Энди кетинг!» демади-ю, тушунарлик эди. Шульгин ҳам фаҳмлади. Лекин қаттиқ олмади, одатдаги хайрлашувдек қабул қилиб, ўрнидан турди.

Файзулло уй эгасининг беодоб маст меҳмонни кетказиш учун ёлгон гапирганини билар эди. Лекин бу бадҳазм одам чиқиб кетганида ҳам енгил тортмади, темир нағал қоқилган этик дупури ҳали ҳам худди чакка томирида гуп-гуп этиб турарди.

Уй эгаси ҳам кўнгли ғаш, камгап бўлиб қолди. Файзулло у томон юрди, камин олдидаги креслоларга ўтирдилар.

— Александр Ананьевич, эрталаб чиндан ҳам тоққа чиқамизми?

— А?.. — у ҳалигина айтган гапни зўрға эслаб, кулди. Кейин бефойда дилтангликдан қутулишга урингандек, шўхчан, жиддий гапирди: — Дарвоқе, чиқсак чиқаверамиз-да. Мен сизга табиатни кўрсатаман, тўфонларни, каналларни, ҳовузларни... Кўриб қўйинг, эҳтимол кор келиб қолар.

Бу айни муддао эди. Лекин Файзулло дилига теран чўккан алам-ли ҳолатдан дарровда қутула олмади.

— Бўпти, жуда яхши бўлади, — деди-ю, кейин Шульгиннинг кимлигини сўради.

— Нодон— деди Александр Ананьевич ижирганиб. Жавобни шундай қисқагина қилмоқчи эди шекилли, жимлик чўзилиб кетгандан кейин, гуноҳкорона қўшиб қўйди:— Даври ўтиб кетганини тушунмайдиган нусхалардан. Лекин усиз мен бу ерда ҳеч нарса қилолмайман. Одамлар билан муомалани ҳам билмайман. Ёввойи жойлар, ахир. Бу ерда муқим туришим қийин. Кетганимдан кейин иш бир қаттиқ қўлда бўлиши керак...— кейин у керишиб, ўрнидан турди,— чиндан ҳам тун ярим бўлди, тоққа чиқадиган бўлсак, дам олайлик.

Файзулло ҳам турди, каминдаги кул босган чўғ шуъласида унинг ҳам кўзлари ҳорғин йилтиллаб кўринар эди. Қадам олганида оёқ остида нимадир қирс этди. Файзулло эгилиб, ялтироқ қора бир нарсани қўлига олди.

— Ангишт?!— дея хитоб қилди у. Ҳайратдан бухороча гаприб юборганини ҳам сезмай қолди. — Бу тошкўмирми? Қаёқдан келиб қолди?

— Ҳа, тошкўмир. Шу ерда чиқади,— деди Александр Ананьевич, йигитчанинг ҳайратини юксак баҳолаб.

— Қаерда? Бизнинг еримизда-я? Мен бунни фақат Москвада кўрганман.

— Шу ерда, Кетмончопар тоғларида, Тўда деган жойда чиқади. Эртага мен сизга бунни ҳам кўрсатаман.

— Ажабо! Бу ҳам бор денг!— Файзулло болалигида қандайдир бир сеҳргар қўлида кўрғай ангишт деб аталган бу ёнар тошнинг нималигини, шунчалик кўмир эканлигини Москвада билиб олган эди, албатта. Лекин ҳозир оёқ остидан чиқиши, ўз юртида ҳам борлиги уни қувончли бир ҳайратга солди.— Кўпми? — деб сўради у.

— Ўзимизга етиб турибди, ғўзапоя тутунидан қутулганмиз. Бироқ куч йўқ қазиб олишга, техника йўқ, маҳаллий одамлар ер тагига тушишга қўрқишади. Бизнинг шурфларимиз ҳақида «жаҳаннамнинг остонаси эмиш», деган гаплар тарқаган. Авваллари тошнинг ёнишига ҳеч ким ишонмас эди, йўқ, энди баъзилар сотиб ҳам олишяпти...

— Барига ўрганади, Александр Ананьевич!

— Албатта, албатта, азизим,— у меҳмоннинг қўлтиғидан олди.

— Фақат бошлаб бериш керак... Бошлаб, кўрсатиб бериш керак.

— Мана, эртага аввал мен ўзингизга кўрсатай-чи... Азонда тура-миз, шаҳзода, тўйиб ухлаб олинг. Хайр,— деб уй эгаси меҳмонни зинадан ётогига кузатиб қўйди.

Файзулло ажойиб енгил кайфиятда эди. Айни муддао бўлди бу ерга келиши. Александр Ананьевич унинг кўнглидаги ҳамма гапни тушунапти, чамаси. Қандай ёқимтой, ақлли одам!

У чироқ ёқмади. Ётоқхона деразасидан бир чети сал бўзариб турган каттакон осмон қотиб қолган, кулранг тутун пағасидек бўлиб кўринди: водий этагида қорайиб турган бутазорлар орасидан ой чиқиб келаётган эди. Унинг шуъласи ортган сари, олисдаги тоғ тизмалари туякарвонининг соясидек қорайиб кўзга ташланди.

Ойдин тунда уйқу қочади. Файзулло деразанинг бир қанотини очиб, ечинди-да, қаравотга аста чўзилди. Пастдаги боғдан юмшоқ, нам-хуш хазон ҳиди кўтарилиб, унинг хаёлларини тўлин ой сеҳрлаган тоғли водий дараларига олиб кетарди.

Москвадаги баланд-баланд иморатлар орасида, извошчилар шовқинига тўлган гавжум Охотний рядда, Бухоронинг пахса девор тафти уриб турган тор кўчаларида, ачимсиқ тери ҳиди нафасни бўғадиган бадбўй ёмхоналарда юриб, табиатнинг орзули кўнгили билан уйғунлашиб кетадиган бундай тароватли, сокин гўшалари борлигини унутаёзган экан. Александр Ананьевичдан сўраш эсига келмабди: балки бу воҳада оҳулар ҳам бордир. Шаршарали дарёлари далаларга шошади, ариқларга таралади. Пастда қишлоқлар, боғлар... Шаҳобиддин тоғани олиб келиб кўрсатиш керак эди, қум босган қишлоғида қочоқ исёнкорларга умид тикиб ўтирмай, балки русларнинг тадбиркорлигига қараб бирон амалий ишга бел боғлаган бўларди. Бу ерлар ҳам ўз еримиз, жонажон юртимиз ахир... Мана, сеҳрли ёнар тош, қора ангишт чиқибди, балки хазиналар бордир, оҳулар бордир. Оппоқ оҳулар...

Файзулло ухладими, йўқми, билмайди; совуқдан жунжикиб уйғонди. Пастда оёқ товушлари, сафар тараддуди, чақирқиқлар, от пишқириғи эшитилар эди. Шошиб кийинди-да, зинадан югуриб тушди. Чиндан ҳам Ярофей Карпович соявонли извошга отларни қўшиб қўйган, тўрвага сули, қанор қопга пичан ғамлаётган эди.

Бу тонг Файзуллога кечасиги уйқу аралаш хаёлларининг давомидек бўлиб кўринди: тоғларга биринчи қор тушган, аёз, водий устида осилиб турган тунги ойнинг ўзи йўғу, осмонга шуъласини ёйиб қолдиргандек туюлар эди.

Ичкаридан князь чиқди, оддийгина, калта, енгил пахталик кийиб, бўйнига жун шарф ўраган, хушбичим, баланд бўйли, овози шўх, ёшариб кетгандек кўринарди.

— Яхши ухладингизми, шаҳзода, шаймисиз? Мана олинг, тоғда совуқ бўлади!— деб худди ўзиникидек пахталикни ташлади. Файзулло уни илиб оларкан, князнинг шўх кайфияти унга ҳам ўтгандек бўлди. Сарин тонг ҳавоси ҳам ҳаракатларга тетиклик бағишлар эди. Улар чаққон-чаққон сакраб извошга чиқдилар. Ерофей Карпович ҳам аллақачон олдиндаги чарм курсига қўнқайиб олган.

— Чух, Қийғир!— дейиши билан от туёқларининг тапир-тупурида енгил файтун худди қанот чиқаргандек кўзғалиб кетди.

— Нонуштани довонда қиламиз!— деди Александр Ананьевич қичқириб, — яхши кўраман, бўйдоқчилик! У-бу олдингми, Ярошка?

Қария «Худди шундай, жаноб олийлари!», дея бош ирғаб, қамчин силтади.

Салқин шабадага юзини тутиб, кўнгли ёзилиб бораётган Файзулло «Ярошка»ни ўйларди: унга ҳамма отлар «қийғир», ёлғиз умри извошчиликда ўтган, извошда учмаса зерикиб, ҳовлида бошини солганча айлангани-айланган, князь билан сафарга чиқса яйрайди... Худди шун-

дай бўлса керак. Бу кекса одам Файзуллога нима учундир бошқалардан кўра тушунарлироқ эди.

Эрталабки салқинда чанги босилган йўллр ёнбағирлардан айла-ниб, ўрлаб борар, яхши боқилган, ялтироқ ўмровли отлар ҳаливери чарчамайдиган, айниқса, ўққа қўшилган захча кўзли қашқа тўриқ бу йўлларни яхши билгандек мустақил, мағрур, қуюшқоннинг кумуш қуббали тасмалари сағрисидан осилиб, тебраниб борар, ёнидаги қамиш қулоқ жийрон бияни ўзига бўйсундириб, ҳомийлик кўрсатаётгандек, чиройли бўйинни қайириброқ сипо йўртиб елар эди. Сойликлар пастда қолди, тоғ этагидаги қувоқзорлар гўё кичрайиб, олисда аввал сарғиш доғлар, кейин поёнсиз чўллар кўзга ташланди. Тепада яқинлашиб келаётган қорли чўққилар эпкини булут орасидан мўралаган қуёш тафтини кесар, шунга қарамай, тикка чиқаётган янги тошлоқ йўлда отларга зўр келиб, айил-жабдуқ қайишлари остидан оқ кўпиклар сирқиб чиқа бошлаган эди.

— Секинлат, Ярошка! Ана, бизнинг денгиз!— Александр Ананьевич дара тубида осмон рангини акс эттириб, ола-чалпоқ сояларни чайқаб тўлқин уриб ётган каттагина тиниқ кўлни кўрсатди.— Сунъий кўл. Икки йил жамғардик бу сувни!

Чиндан ҳам тоғ «денгиз»ининг пастки соҳили шартта қирқилгандек текис, синчиклаб қаралганда даранинг оғзини тўсган баҳайбат тош тўғон кўзга чалинар, унинг бир ёнида майда оқ уйлар, қоровулхона, яна аллақандай бинолар кўринар эди.

— Бу ердан пастга, тўғон бошига фақат пиёда тушиш мумкин, — деди Александр Ананьевич фойтун тўхтаганда Файзуллога тушунтириб, — мен сизни бутун манзара бирдан кўринадиган жойга олиб чиқдим. Ярошка, нонуштани шу ерда қиламиз, гулхан ёқ, чойдиш ос.— Кейин у чаққон сакраб ерга тушди. Оёқлари увишган Файзуллони хазон тўшалган эски сўқмоққа бошлаб, тушунтиришда давом этди. Наъматак, итбурун тиканзорлари орасидан кўлнинг кун ёришига қараб товланиб турган сатҳи, унда сузган булут, тоғ, чангалзор, қирғоқ кўланкалари, тўғондан нари жилдираган жилга, ариқ, оқова сувлар, туманли уфққа бориб туташган қуроқ-қуроқ далалар кўринар эди. — Воҳадаги ҳаётни бошқариш учун биз аввало сувни йўлга олдик. Илк баҳорда жилдираб-тентираб, биёбонга сингиб йўқоладиган жилгаларнинг йўлига тўғон солиб, сув запаслари жамғардик. Бундай омборлардан ҳозир учта. Бутун воҳанинг боғ-роғу қишлоғу кентлари, даладашларининг жони мана шу ерда. Ариқлар эса қон томирлари. Сувни эҳтиёт билан йил бўйи баробар тақсимлаб, янги-янги ариқларга тараб, қўриқлар очамиз, табиий офатларнинг олдини оламиз.

Файзулло узоқлардан кўзини узолмай қолган эди. Зангори кўл мавжлари, бу серғайрат, кўнгли ёш, ажойиб кўркем одамнинг ҳикояси уни гўё сеҳрлаб қўйди.

— Уч ярим миллионни шартта тўқдим. Таваккал! Халққа сув бераман. Юз минг десятина ерни обод қиламан!— деди князь. Кейин исиниш учун қўллари билан елкаларини шапиллатиб, ўзини қучиб, сакраб-ирғишлаб, қичқирди:— Ярошка, ўт ёқдингми?

— Ҳозир, мана барин!— овоз келди ялангликдан.

— Юринг, шаҳзода, шох-шабба терамиз!— дея князь қувоқзорга бошлаб кетди. Файзулло ҳали кўрган-эшитганларидан ҳанг-манг, ҳамон ўзига келганча йўқ, қаёққа кетаётганини ҳам билмай, эргашди. Нарироқда тумшуғини сули халтасига суқиб олган отлар пишқарар, «Ярошка» ўчоқ бошига айри қозиқ қоқмоқда эди. Файзулло чакалакзорда хазон тўзғитиб сўқмоқма-сўқмоқ узоқ юрди. Александр Ананьевични йўқотиб қўйса ҳам, фикри-ёди унда эди. Рус кишиси эзгу ишлар қияпти. Наҳотки бизларга ҳам юқмаса? Бу мўъжизаларни кўрган

ҳар қандай одам икир-чикирни, бидъату ғафлатни йиғиштириб шундай қутлуғ ишларга бел боғламасми? Ҳа, Файзулло излаган кишисини топди. Бу ниманингдир бошланиши. Балки ҳаёт йўлининг бошланишидир. Уни қийнаган жумбоқлар аста чекиняпти чоғи, мана калаванинг учи қаерда!

— Александр Ананьевич!!!— қичқирди у. «Қадрдоним, раҳмат сизга!», дегиси келди. Лекин жавоб бўлмади. Унинг ўрнига «Ярошка» жавоб берди. У бир боғлам шох-шаббани соқоли аралаш кўксига бошиб олган эди. Бу содда қария яна ҳам қадрдон кўриниб кетди Файзуллога. Ҳашар эсидан чиққан экан, ўзи ҳам оёқ остидан қуриган навдаларни шошиб тера бошлади.

— Сиз қўя қолинг, ёш барин, меҳмонсиз,— деди чол унга, — кеча тўйиб ухламадингиз ҳам, яна у бетамиз ошга пашша бўлиб...

Қувнаб турган Файзулло Шульгинни эслаб руҳи сўнди. Чолга яқинлашди.

— Айтгандек, Ярофей Карпович, сиздан бир нимани сўрамоқчи эдим: кеча ўша киши аллақандай Петр Аркадьевични тилга олди. Ким у?

— Петр Аркадьевич, демак, Столипин, ёш барин. Император ҳазрат олийларининг министри. Хабарингиз бордир, икки йил авал Киевда уни эсэрлар отиб ўлдиришди. Шульгин унинг яқин дастёрларидан эди, ўша воқеадан кейин ўтақаси ёрилиб, бу ёқларга қочди. Бунда ер кўп, қулоқ бўлиб олиш ниятида экан, бизнинг Александр Ананьевичда мўмайгина даромадли иш чиқиб шу ерда илиқиб қолди. Мана шунақа, ҳурматли ёш барин.

Файзулло, шох-шабба қўлидан тушиб, ўйга толди.

— Князь биладими?

Чол индамади. Нарироқдан Александр Ананьевичнинг чақирган овози эшитилди. У йиғиб келган бир қучоқ қуруқ ўтинни гулхан ёнига гурс этиб ташлади.

— Қаёқда юрибсиз, шаҳзода, гулханнинг иссиғи бекорга учиб кетяпти!

— Терлаб кетибсиз-ку, иссиқни нима қиласиз, Александр Ананьевич?— деди Файзулло унинг шўх овозини эшитгач, яна ҳамма нарсани унутиб. «Ярошка» гулхан ёнида, юмшоқ хазон устига дастурхон ёзди. Чўгда сирли чойнак шарақлаб қайнаётган эди. Олма ҳиди анқиди, саримсоқ билан пишган товуқ гўштини майдаладилар. Ярофей ўрисча қилиб катта чинни кружкаларга смородина қоқиси билан чой дамлади.

— Шаҳзода, сиз шароб ичмайсиз, албатта?— деди хўжайин,

— Йўқ, Александр Ананьевич.

— Мен ҳам ичмайман. Лекин ҳозир ер зах, томоқ яллиғим бор, дори ўрнига жиндак,— дея чарм ғилофли япасқи флягасидан ўзига вино қуйиб олди.

— Шифо бўлсин, жаноб олийлари,— деди «Ярошка».

— Мен ичаману, сиз сўз айтинг, Шаҳзода. Москвани соғиндим, ҳар қалай москвалик меҳмонсиз, ёлғизликда кўнглимни овладингиз. Айтинг, мен ичай.

— Москвада беш йил турдим,— деди Файзулло.— Мен русларни кўп кўрганман. Лекин Бухорога қайтишим билан сизни эшитиб, излаб келдим. Фақат сизни ҳурмат қилганим учун эмас. Менга мана шу заминга қўл урган, унинг қисматига аралашган рус кишиси керак эди, Александр Ананьевич. Мени сиз билан боғлаган дўстим Сашага раҳмат, Саша учун ичинг!

Князь бу гапдан хурсанд бўлиб, ўғли учун ичди. Соф ҳавода иштаҳа билан нонушта қилдилар. Гулханда чирсиллаб шuvoқ ёнар, осмонга буралиб кўк тутун ўрлар эди.

Ярофей нарироқда ким биландир гаплашиб қолди.

— Ҳой, ким у ерда?— сўради князь.

Қайрилиб қарашса, қўлига чўп тутган бола эшак ҳайдаб ўтяпти. Ун икки-ўн уч ёшларда, тоғликларга хос кўк кўз, ялангоёқ, лабида учуғи бор.

— Ўтинни сотасанми?— сўради князь. Файзулло таржима қилди.

— Бу ўтин эмас, — деди бола йўлида давом этиб.

— Нимади бўлмаса?

— Тол хивич. Қажава тўқиймиз.

Файзулло у билан бир оз гаплашгиси келди.

— Кел, исиниб ол.

Руслар билан бемалол гаплашиб ўтирган бу бойвачча йигитдан бола негадир ҳайиқмади. Тоғликлар ўзига мустақил, дадил бўлади. Тайпоқ дўпписини олди-да, чаққон юриб гулханга яқинлашди. Файзулло узатган олмани тишлади. Ҳазил-ҳузул билан болани гапга солдилар.

— Отим Эргаш. Ёзда қирга тушиб галагов ҳайдайман, — деди бола ўзини таништириб. Файзулло князга таржима қилиб бериб турди, — қирда яхши... Кун билан терга ботиб ишлаймиз-у кечаси аёз, юлдузлар жуда кўп бўлади... Жабдуққа бош қўйиб тарашадек қотиб ухлаймиз. Буғдой ҳиди ҳам яхши... Эрталаб ҳўкизларни сувлатгани борамиз...

Бола, олмани еб бўлгач, гапи ҳам тугади чоғи, ҳала чўпни қўлига олди-да, ҳангисини ҳайдаб кетди. Князь уни жилмайиб, Файзулло эса ўйчан кузатиб қолдилар.

— Биласизми, Александр Ананьевич...— деди Файзулло анчадан кейин,— менинг мана шу боладан ҳеч қандай фарқим йўқ. — Лекин бу гапни қайси маънода айтганини ўзи ҳам батамом тушунмагани учун суҳбатдошига тикилди. Князь эса қош чимириб ўйлади-ю елкасини қисиб қўйди, холос.

Нонуштадан кейин улар довондан нариги сойликкача пиёда тушишга аҳд қилдилар. Извошчи извошни чорраҳага қайтариб, пастдаги айланма йўлдан етиб борадиган бўлди.

Тушга яқин кун исиб, ёнбағирлардаги чакалакзорларда ҳаёт уйғонган, қушлар пир-пир учиб,шоҳда қуриб қолган дўлана-ю тоғолчаларни чўқилар, ҳаво кузги ўрмоннинг минг хил тотли-тахир ҳидларига тўла; болишдай билқиллаб турган қалин намхуш хазонни босиб, илон изи сўқмоқлардан юриш шавқли эди. Пасту баланд «эчки сўқмоқлар», жарлик тепасига омонатгина ташлаб қўйилган ходадан иборат «якка чўп» кўприклар, йўлнинг икки ёнида чувалиб, этакдан ушлаб қоладиган тиканзорлар тез чарчатди, айниқса, бу овлоқ гўшада ғовлаб кетган нотаниш ўсимликларнинг ўткир ҳидлари Файзуллонинг бошини айлантириб юборди. Лекин, бари бир, файзли эди. Мана, танаси чўяндек қорайиб, тарвақайлаб ўсган ёввойи зирк, қипқизил баргини ҳали ҳам тўкмаган нозик мойчечак, келаётган совуқ кунлардан қўрқиб қалтираётгандек, қўлансароқ ҳидли яланғоч совун дарахт... Орқароқда Александр Ананьевич қандайдир ёввойи мевани чайнаб, тушунтириб келарди:

— Мана бу испан дроки, шаҳзода. Бу ерда унинг қадрига етишмайди, жуда ноёб дарахт. Олой қайинини кўрганмисиз? Қаердан келиб қолган — билмайман. Ҳозир мен сизга яна бир ажойиб нуххани кўрсатаман; учраб қолади. Биласизми нима? Гуттаперча!

— Мум дарахт? Ўсадими шу ерда?

— Бу ерда шакарқамиш, ипак пахта, яна алланималар ўсади,— деди Александр Ананьевич. Атрофга аланглаб, нодир ўсимликларни қидирар эди. — Буларнинг барини пастга кўчираман. Дендрарий қиламиз. Анор, ёнғоқ, наъматак, доривор гуллар — буюк яшил аптека!

Узумзорлар, анжир, хурмо... Мутахассис бўлса лимон ҳам ўстирса бўлади. Барининг онаси сув.

Файзулло баъзан орқасига қайрилиб, унинг юзига тикилганча тўхтаб қолар эди. У бу қадим ўлкани қайтадан кашф этган одамдек, «Мана, укам, сенинг қандай ажойиб юртинг бор!», деяётгандек туюлар эди. Файзулло ўзини бирдан улғайгандек, кўнглидаги аллақандай бебош туйғулар уни учуриб олиб кетаётгандек сизди. Чиндан ҳам, бу қадимий тупроқнинг ноёб бойликларини шу вақтгача ҳеч ким тилга олмаган экан. Балки унинг ҳамма бурчакларини ана шундай янгидан кашф этиш мумкиндир?

Улар уч соатча юриб, сойликка тушиб бордилар ҳамки, бу ўйлар Файзуллонинг кўнглидан чиқмади.

— Бу ерда хазиналар бор. Кўп иш қилиш мумкин, — деди Александр Ананьевич. — Лекин қўлимиз калта. Император ҳазратларининг кўнгли тор. Битта Шульгиннинг тадбиркорлиги билан қаёққа борардик. Ҳатто тўғонларни қўриқлашга ўнтагина солдат ҳам беришмаяпти. — Кейин у узоқдан ниманидир кўриб, қўли билан ишора қилди. — Ана, аҳволимиз шу.

Пастда, яйдоқ даштлар бошланадиган жойларда қандайдир тахта бостирмалар, ёғоч ҳавозалар кўринарди. Қора қурумга буланган уч-тўрт одам ивирсиб, чиғириқда ниманидир кўтарар, қора қанор қопларни елкалаб бориб нарироқдаги қора уюмга тўкар эдилар.

— Бизнинг кўмир конларимиз... — деди Александр Ананьевич, — норозилик билан.

Қурумга бўялган одамлар катта темир саватни қудуққа тушириб, анчадан кейин худди шундай кажаванинг кўмир тўлатилганини чиғириқ билан тортиб олишар эди. Файзулло узоқ қараб турди. Бостирма тагидан ярим соатда бир қанор қопда кўмир чиқар, кун салқин бўлишига қарамай, ажинадай қоп-қора одамларнинг аччиқ терга ботганлиги сезилиб турар эди.

Бу маҳал извошда «Ярошка» ҳам етиб келган, сойликда супадай тошни танлаб тушликни ёйган эди. Файзуллони овқатга чақириб келганида, меҳмоннинг бостирмалар томонга қараб қолганини кўриб, у ҳам тушунтирди:

— Асосий иш ер қаърида. Жаҳаннам зулмати, ўн-ўн беш киши кўмирни қазиб, кажавага юклаб бериб турибди. Улар ер юзига камдан-кам чиқишади.

— Чуқурми?

— Ҳали борганда кўрасиз... Юринг, тамадди қилиб олайлик.

Лекин улар овқатдан кейин кўмир стволларига боролмадилар. Куз оқшоми бирдан босиб тушиб, дараларда қош қорайиб қолди. Тоғ сўқмоқлари чарчатган эди, чанг йўлларда сал изғирин ҳам қўзғалди, тунгача катта йўлга чиқиб олиш керак.

Уша куни извошчи фонарининг керосини паққос тамом бўлиб, тим қоронғида қўрғонга кириб бордилар. «Ярошка»дан бошқа ҳамма, ҳатто отлар ҳам тоза ҳориган эди. Файзулло ҳеч нарсага қарамай, ётоғига кирибоқ ухлаб қолибди. Қанча ухлаганини билмайди. Деразадан кечаги ой мўралаганда уйғониб кетди. Ой бир-икки тишланган нондек сал кемтик кўринди. Файзулло қаерда ётганини, кўрганлари туш эмаслигини аниқлагунча анча вақт ўтди. Керишиб, ўсмирларга хос учли тирсак, ориқ билакларига, қорача қўлларига боқаркан, ўйлар эди: «Қачон Александр Ананьевичдек бўйчан, баққувват бўламан?»

Уни катта ишлар кутаётгандек, бу ерда бўлаётган ҳамма ишлар унга бевосита даҳлдордек, бетоқат ўрнидан турди. Ювинди, оқ кўйлак кийди.

Лекин пастда одатдагидан ташқари жимжитлик эди. Бир соатдан

ортиқ кутди. Ҳамон сукунат. На қадам товуши, на эшик гичирлаши. Ҳамма бир ёққа кетиб қолгандек. Кун ёйилгандан кейингина хизматкор хотин Агафья мансардага патнисда кофе кўтариб чиқди. Барин тонг саҳарда аллақаяёққа кетиб қолибди, у йўқ пайтлар одатда хонадон шундай жимжит бўлади, деб тушунтирди Агафья.

Кечга яқингина уйда тапир-тупур бошланди; гоҳ агроном келиб кетади, гоҳ ирригатор, гоҳ узоқдаги ишбошилардан бир нечаси бирдан кириб келади. Ҳамма шошган, тараддуд, хавотир; овозлар дам авж олиб, дам пасаяди, шов-шув, шивир-шивир... Ҳовлида гоҳ бир неча извош пайдо бўлади, гоҳ ёлғиз отлиқ. Хуллас, бу хонадоннинг ўз ташвишлари. Файзулло халақит бермаслик учун юқорида кутиб ўтирди. Фақат кечга яқин, Александр Ананьевич билан Шульгин ёлғиз қолганда пастга тушиб келди. Мезбонлар унга эътибор бермасдилар, иккаласининг ҳам юзида хавотир, тadbир излаш, безовта бир шошқинлик бор эди. Шульгин камгап, лойи тозаланмаган қўпол этикда миқти гавдасини дам у оёғига, дам бу оёғига ташлаб, князнинг рўпарасида турар, ундан бир гап кутар эди. Александр Ананьевич бўлса ўзини тетик тутишга ҳаракат қилиб, бўлаётган воқеани менсимайроқ баҳолашга урингани сезилар эди.

— Кўрганмиз император жаноб олийларининг тафтишларини! — дерди у. — Ревизорларини ҳам кўрганмиз. Сенатор Кривошейн, гофмейстер граф Пален... кўплар келиб кетишган. Хўш, нима бўлди? Бу ҳам шулардан бири-да!

Шульгин бу бепарволикка қўшилгиси келмас, қора қўлқопли ёғоч қўлини пахса қилиб, бош силкир эди.

— Йўқ, князь...

Улар Файзуллони кўриб, гапни бўлдилар, князь жилмайиб меҳмон томонга юрди.

— Марҳамат, марҳамат, шаҳзода, бугун сизни мутлақо қаровсиз қолдирдик. Қани, келинг, ҳозир овқатланамиз.

Бироқ князнинг бугунги манзирати, жилмайиши ҳам зўракироқ туюлди.

Маълум бўлишича, амирликдаги концессия мулкларининг бошқарилишини текшириш учун подшо ҳукуматининг ревизори келган экан. Александр Ананьевич дастурхон устида ҳам, ревизорларнинг алмисоқдан қолган одати, дафъатан пайдо бўлишдек сийқа тактикасидан кулиб, уларнинг асли ўзлари ўғри эканлигини гапириб ўтирди.

— Александр Ананьевич, нималарни текширмоқчи экан ҳукумат ревизори? — деб сўради Файзулло.

— Э, гофмейстер граф Паленнинг югурдаклари, — деди князь қўл силтаб. — Императоримиз, бошқа иш қуриб кетгандек, ер қурилиши, олиқ-солиқ, концессия шартномаларининг бажарилиши сингариларни тафтиш қилдирыпти.

— Нима, бирон иштибоҳ бор эканми?

— Қани, биз бунда, — кўлди Александр Ананьевич, — ерларимизни зўрлик билан кенгайтираётганимиз йўқми — шундан шубҳаланишса керак, — яна заҳархандалик билан давом этди: — аввал-ку бу ердаги баъзи даштларни америкалик корчалонларга сотиб юборишларига сал қолди. Биз қаршилиқ кўрсатиб, бу ҳалокатнинг олдини олдик. Ерларни ажнабий олғирлардан қутқазиб, ўзимиз қўлга олсак, энди обод қиламиз деганда миннатдорлик ўрнига шубҳа, тафтиш... — энди у кулмас, руҳи бесаранжом, кайфи сўник эди. Шульгин ҳам овқатни тўйиб еб, индамай чиқиб кетди.

Шу кундан бошлаб хонадонда нимадир ўзгарди. Кундузлари ҳам, кечасидек сирли жимлик, муомалалар совуқ. Александр Ананьевич кўпинча ёлғиз, гоҳ энг ичкаридаги хонада суяк дастали хассасининг тў-

қиллагани эшитилади. Ичмайдиган, чекмайдиган одам, зерикади, қийналади чоғи. Агафья деган художўй хизматкоридан бўлак ҳеч ким кирмайди ёнига. Гоҳо кечқурунлари эски фортепьянода аста эзиб Огинский полонезини чалар, меҳмон борлигини ҳам эсламас эди.

Умуман, бу уйда Файзуллони унутишди шекилли, унга ҳеч ким эътибор ҳам бермай қўйди.

Бундай пайтларда у ҳовлига тушиб, бақатерак япроқлари тўкилган кузги майсада бирпас тентираб юрар, «ташвиш-да, ҳаммада ҳам бўлади, ўтиб кетар», деб ўзини сабр-тоқатга чорлар эди.

Бир куни шундай юриб, бостирма остида эгар-жабдуқ ямаётган «Ярошка»га дуч келди.

— Ҳа, меҳмонга ҳам жой топилмай қолдим дейман-а, ёш барин? — деди чол. Паҳмоқ соқолини ушлаб таъзим қилди.

— Ҳа... — Файзулло эски араванинг ўқига келиб ўтирди. Бостирмада қуруқ пичан ҳиди анқиб турарди. — Бу нима бўлди, а, буларга, Ярофей Карпович, сиз билмайсизми?

— Ҳамма нарсани билавериш бизга тўғри келмайди, ёш барин.

— Мен билан ҳеч ким тузукроқ гаплашмай қўйди, Ярофей Карпович, шунинг учун сиздан сўровдим, айбга буюрмайсиз... — Файзулло ўрнидан туриб, шимини қоқди. «Айбга буюрмайсиз»ни биринчи марта эшитаётган чол бизини айилга суққанча қараб қолди.

— Яхши йигитча экансиз... Ҳай-ҳай, барин бўлиш ҳам қийин. Бундай мушкул савдолар бир кун бориб сизнинг ҳам бошингизга тушмас дейман, марҳаматлим... — Чолнинг товуши юмшаган эди; қизил кўзларида ёш филтиллаб, тамаки ўрай бошлади, ёғочдай қотган сап-сарик бармоқлари сал қалтирарди. — Сизга айтаман, ёш барин, сизга айтмай кимга айтаман. Менинг ҳам ичимга сиғавермайди. Қариб қолдим, ичимда кетса ер олмайди мени... — Тошни тошга уриб пилик тутатди-да, тамакисини ёндириб олди. Кейин лаш-лушини тамаки халтага жойлаб хомсурпдан тизза бўйи қилиб тикилган қўлагининг чўнтагига солди. — Мужикча қилиб ростини айтаман, айбситманг, ёш барин, бемаврид келибсиз. Беҳуда келибсиз. Бу ер сиздайларнинг кўнглини хушнуд қилмайди...

— Сиз менинг саволимга жавоб бермадингиз, Ярофей Карпович.

— Чегарада қўлга тушган қувғинди-сурғундилар бор бу ерда, — деди қария яқинроқ келиб, — пошшонинг ревизори шуларни билиб қолади, деб хавотир олишяпти.

— Улар ким?

— Бешинчи йил ғалаёнидан кейин бу томонларга сурғун қилинганлар. Афғонга қочаётганларида ушлаб...

— Ким ушлайди?

— Шульгин-да. Ким бўларди! Унинг қўлидан ҳамма иш келади. Заставада ўзига ўхшаган ароқхўр шериклари бор. Сув текинга имижимида кишанлаб олиб келиб, ўлим ҳукмидан жони ҳалқумига етган бандиларни қора ер қаърида ишлатяпти...

Файзулло «Эси жойидами?», дегандек анграйганча чолга тикилиб қолди, чолнинг қўлидаги тамаки чўғини босган кул гўё унинг юз-кўзини ҳам қоплаган эди.

— Ахир улар... — Файзулло қаттиқроқ гапириб юборганини қариянинг чўчиб кетганидан пайқади. — Ахир қонун...

— Э-эҳ! — Ярофей шартта қўл силтаб, аламини ичига ютганча ишига кетди.

Оқаринқираб қолган Файзулло гангиб ҳовлига чиқди. Қаёққа боришини билмасди. Қўра жимжит — қозиққа боғланган от пишқириб пичан кавшайди, этакдаги терак учуда жимиб қолган қарға галаси телпақдай қорайиб турибди, сирень дарахтлари оралаб ўтган сўқмоқда ба-

роқ мушук кўринди, омбор тагидан ариқ шилдирагани эшитилади. Гўё ҳеч қандай воқеа, қўрқув-ҳавотир кўрмаган, тинч, файзли қўрғонча... Лекин Файзуллонинг юраги сиқилиб кетди. Уйга киргиси келмади. Тез юриб мансардага, ўзига ажратилган ётоққа чиқди. Кўрпа-тўшаги йиғиштирилган, нарсалари саранжом... Бироқ бу ерга ҳам сифмагандек, вестибюлга тушди. Князини кўргиси келди. У уйдами, йўқми — маълум эмас. Лекин уни кўриб ҳам нима қилади? Нима дейди? Балки унинг хабари ҳам йўқдир бу хунук гаплардан. У ҳам аслида Файзуллога ўхшаган меҳмон. Келади — кетади. Ҳамма гап Шульгинда. Столипиннинг жаллоди...

Борди-ю. ҳозир Александр Ананьевич билан очиқчасига гаплашса. Ярофей чолнинг қисмати нима бўлади? «Шульгиннинг қўлидан ҳамма иш келади». Чолнинг шўри қуриб, Файзулло уволига қолиб юрмасин тагин. Яна бошқа жиҳати ҳам бор: бу гаплар исботсиз бир тахмин бўлса-чи? Ақл бовар қилмайдиган бундай даҳшатли ишга далил керак ахир. Чол ўзи табиатан ҳазм қилолмай нафратланиб юрган бу бетамиз хўжайинига ғазаб устида туҳмат қилаётганини ҳам пайқамай қолган бўлиши мумкин-ку...

Эҳтимол, чиндан ҳам маҳоватдир. Одам ишонгиси келмайди. Александр Ананьевичдек одамнинг мулкида шунақанги ваҳшийлик ақлга сиғадими?

Файзулло ўзига ўзи шундай тасалли бериб, кўнгли сал тинчигандек бўлди-да, яна ётоғига чиқди. Энди унга ҳамма нарса сирли кўринар эди: дераза тагидаги яланғоч боғ ҳам, жимлик ҳам, жун пайпоқда шипиллаб келиб кетадиган художўй Агафья ҳам... «Бемаврид келдингиз». «Беҳуда келдингиз». Кетиш керак. Бу ерда нима қилиб ётибди? Жўнаш керак. Эртагаёқ кетади.

Лекин тўсатдан кетиб қолиш ҳам одобдан эмас. Александр Ананьевич унга илтифот кўрсатди, ўртада дўсти Александр бор. Наҳотки, наҳотки...

Бир кўнгли — ҳаммасини билгиси, аниқлагиси келарди. Ахир Александр Ананьевич номи билан боғлиқ бундай зил тугунни дилида олиб кета оладими?

Эртаси куни Файзулло ҳовлига тушганида дарвоза ёнида князь билан Шульгиннинг гаплашиб турганини кўрди. Суҳбат кескин эди. Александр Ананьевич жаҳл устида қизариб ниманидир тушунтирар, Шульгин эса жиндак олазарак, лекин гап таъсир этмасди чамаси, безрайган, тўнгакдек бепарво турар, сўзини бермасди.

— Мен билмадим. Нима қилсангиз қилинг. Бу менинг ишим эмас, — деди князь.

Шундан кейин Шульгин яна ниманидир узоқ совитиб гапирди. Александр Ананьевич бир жойда депсиниб безовта бир ҳаяжон билан тинглагач, қўл силтади-ю индамади. Шульгин шу билан жўнаб қолди. Князь эса уйга кирди. Унинг ёноқлари оқаринқираган эди, Файзуллонинг сал нарироғидан ўтиб кетди, кўрмади.

Наҳотки кўрмаган бўлса? Наҳотки кўрмаган бўлса?!

Файзуллонинг хўрлиги келиб кетди. Тепага чиқди-ю кун бўйи қамалиб ётди. Ҳаммаёқ жимжит эди. Аллақандай ёқимсиз жимжитлик. Фақат кечга яқин пастдан Огинский полонези аста янграб эшитилди-ю у ҳам ярмида узилиб қолди. Файзуллога энди ҳеч нарса кор қилмас эди: на музыка, на суҳбат... Кўксини оғир тош босиб тургандек. Сиқилиб кетди. Жўнаш керак. Жўнаб қолиш керак бу ердан.

Қош қорайганда Ярофей чолни излаб яна пастга тушди. Маслаҳат сўрамоқчи эди — жўнашга ёрдам бера оладими?

Шомда қўзғалган ёқимсиз шамол катта йўл чангини деворлардан ошириб, қўрғондаги хазон уюмларига қориштирар, омбор, қазноқ

эшикларини гижирлатиб очиб-ёпар эди. Зина устунн орқасида, қоронгида чолнинг ўзи дуч келиб қолди. У ҳам Файзуллони излаб юрган экан шекилли, авзойи бузуқ, негадир бирдан букчайиб қолган, бетоқат қалтираб, ялингандек гапирди:

— Кетинг сиз, ёш барин, кетинг бу ердан.

— Нима гап, Ярофей Карпович?

Чолнинг товуши яна ҳам пасайиб, аянчли тус олди.

— Шулъгин сойликдаги кўмир стволларига сув қўйиб юборди... У ерда ҳалиги шўрликлар...

— А?— деб Файзулло чолнинг ёқасидан ушлади. Хомсурп кўйлагининг тердан чириб кетган ёқаси йиртилганини сезгандагина қўли сидирилиб пастга тушди. Улар шундоқ рўбарў туриб, ноилож узоқ жим қолдилар.

— Ёш барин, кетинг,— деди чол йиғлагудек бўлиб.

— Неча киши эди?

— Ун бирми, ўн икки...

— Бари фарқ бўлиб кетдимми?

— Ревизор келса, сув босган эски шаҳталар — гап тамом.

— Жон отахон, онт ичинг, ростми шу гап?!

— Мен буни сизни ишонтириш учун айтаётганим йўқ, кетишингиз керак бу ердан, ёш нарсасиз... шунинг учун айтаянман.

— Князь биладими?

Чол йиртилган ёқасини ушлаб четга ўгирилди. Унинг бу йигитчага князь ҳақида бир нима дегиси йўқ эди чоғи.

— Гапиринг!— деди Файзулло.

—...Князь бундай буйруқ бермайди.

— Сиз шундай деб ўйлайсизми? Ўйлайсиз, шунақами? — беихтиёр қаттиқ бақириб юборди Файзулло.

— ...

Чол индамагач, у зина тагидан югуриб чиқиб кетди. Ўйлайдими, аниқ биладими — бунинг фарқи нима? Умуман, Файзуллонинг бу ишларга нима даҳли бор! У ҳозир кетади. Айтгандек, Ярофей кетишига улов берармикан — сўрамади-ку? Э, энди бари бир — от бўлмаса, пиёда...

Унинг бадани қизиб кетаётган эди. Негадир дармони қуриб, ўтиришини ҳам, ётишини ҳам билмай қолди. Бугун тушлик қилгани йўқ, ҳеч ким уни эсламади ҳам. Пастдан димоқни қитиқлайдиган ширин таом ҳидлари келяпти. Залда қандайдир жонланиш, хизматкорлар таррадудга тушиб қолди. Столлар силжитилиб, қандил шамлари ёқилган. Агафья кажавада кўмир олиб кириб кетди. Тошкўмир... Бугун ҳам камин олдида кимдир иснади.

— Агафья хола, нима бўляпти?— сўради Файзулло.

— Питербурглик жаноблар, ревизорлар келади, сиз ҳам шайланинг, ёш барин.

Зиёфат? Балки чиндан ҳам Александр Ананьевичнинг ҳеч нарсадан хабари йўқдир? Шулъгин ҳам келармикан?

Файзулло қизиқиб қолди. Ревизорлар қатнашадиган бу учрашув Шулъгин учун бир қопқон бўлса-чи? Александр Ананьевич уни бу даҳшатли жиноят учун албатта тутиб бериши керак. Бошқача бўлиши мумкин эмас.

Ҳалигина мулзам ҳолда кетиш тараддудига тушган Файзулло тегтик тортиб, зиёфатга ҳозирлик кўра бошлади. Тик ёқали оқ кўйлак, камзуллик костюмини кийди, қоп-қора сочларини ҳўллаб таради. Синчков кўзларини ялтиратиб, секин пастга тушди. Жўнаш хаёли эсидан ҳам чиқиб кетган, разилнинг жазоланишини кўриш иштиёқи вужудини қамраган эди.

Шамол турган кутсиз кечада бу чоғроққина зал байрамдагидек файзли кўринди. Шароблар музга солинган, камин қизариб ёнар, ичкарида фортепьяно тингиллар, кулги эшитилар эди.

— Келинг, келинг, шаҳзода, марҳамат! Ташвиш билан бўлиб сизга қаролмай ҳам қўйдим, — деди Александр Ананьевич Файзуллонинг пайдо бўлганига қувониб. — Зерикмаяпсизми, ишқилиб?— у тўзим-сизроқ кўринарди, саволига ҳам жавоб кутмай, тузоғлиқ столдан бир нима олиб, ичкарига кириб кетди. У ерда, биллиардхонада кимлардир шарақлаб кулишар, лекин питерлик меҳмонлар ҳали келмаган эди чоғи. Дала-даштда қорайиб кетган бир ёш инженер кампир онасини қўлтиқлаб кириб келди. Кейин яна бир новча, мўйловли одам. Орқадан Шульгиннинг товуши эшитилганда Файзуллонинг бадани жимирлаб кетди. Бу одам ўша-ўша, ёнида поп хотинига ўхшаган оппоқ, хомсемиз, лекин чехраси очиққина танноз аёл ҳам бор, хотини бўлсамикан...

Шульгин гурс-гурс босиб шишалар қўйилган стол ёнига борди. Худди шу вақт ичкаридан Александр Ананьевич кўринди. Шульгинни кўриши билан юзи ўзгариб, жағ суяги қимирлаб қўйгандек бўлди. Мана ҳозир учрашадилар, ҳозир бир кор-ҳол бўлади...

Файзулло камин чўғига кафтини тутиб, исиниш баҳонаси билан уларни зимдан кузатар эди.

— Ҳали келишгани йўқми?— сўради Шульгин.

Александр Ананьевич жавоб бермади. Шульгин бепарво, шишаларни бир-бир олиб, этикеткаларини ўқир эди.

— Боплаб аралаштириб, нозиктаъб жанобларни бир маст-аласт қилмаймизми, князь? Ҳам томоша, ҳам гап олиш осон бўлади. Мен бунинг йўлини биламан...

Бу пайт кимдир граммофон қўйиб юборди. Ичкарида хотин-қизлар овози, хушчақчақ шовқин бошланиб, буларнинг гапи яхши эшитилмай қолди. Файзулло князнинг қовоқ солиб, Шульгиннинг гапини жавобсиз қолдириб, индамай турганини кўз қири билан кузатар, қандайдир бир портлашни кутар эди. Шульгин ҳамон гапирар, лекин унинг сўзлари граммофоннинг бўғиқ овозига кўмилиб кетар эди. Ахири, Александр Ананьевичнинг кескин норози товуши эшитилди:

— Билмадим. Мени аралаштирманг. Бу менинг ишим эмас!— Бурилиб жўнаб қолмоқчи эди, бу маҳал Шульгиннинг хотини уст кийимини ечиб, оппоқ кенг елқаларини очиб, гардеробдан чиқди, ноз билан князнинг ёнида пайдо бўлди. Александр Ананьевич бирдан кенг жилмайиб, хонимнинг қўлини ўпди-да, у билан граммофон куйига мос гир айлана шўх вальсга тушиб кетди. Унинг юзи ёқимтой, бакенбердлари пухта киртишланган, базмларда кийиладиган қора фрак белини сиқиб турар, тез айланганда орқадаги учли барлари қалдирғоч қанотидек ёйилиб кетар эди.

Файзулло эсини йўқотгандек туриб қолди. Уй эгасига эргашиб гир айланаётган жуфт-жуфт меҳмонлар уни беихтиёр туртиб-туртиб ўтишар, унга гўё ҳеч қаерда жой йўқ эди. Қулоғида эса князнинг товуши: «Билмадим. Мени аралаштирманг!» Бу гапни у кечами, қачон ҳам бир эшитган эди. Ҳа, эрталаб, дарвоза тагида. «Мен билмадим. Нима қилсангиз қилинг. Бу менинг ишим эмас!»—янгради яна ўша сўзлар.

Файзулло аста тисарилиб вестбюлга чиқиб қолганини, кейин қадамини тезлатиб, ҳовлида — отлар, файтунарлар орасида пайдо бўлганини ҳам билмай қолди. Дарвозадан ўқдек отилиб кўчага чиқди. Чангтўзон кўтарган шамол гўё уни қувиб, изини супуриб борар эди. Лекин Файзуллонинг қулоғида ҳамон ўша гап: «Билмайман. Мени аралаштирманг». Бунга Ярофейнинг эҳтиёткор товуши келиб қоришади:

«Князь унақанги буйруқ бермайди». Ҳа, ҳа, буйруқ бермайди... лекин индамайди ҳам. Демак, беун изн, аломати ризо...

Файзулло бу овозларданми, шамол, чанг-тўзонданми, ўзини ҳимоя қилиб, икки қўли билан қулоқларини беқитганча кимсасиз тош йўлда ҳамон югуриб борар, дам князнинг жилмайган юзи, дам Шульгиннинг тўнг башараси, гоҳо Ярофейнинг қизил миждалари кўз олдидан бир-бир ўтар эди. Нафаси тикилиб, бирдан атроф тим қора тун эканлиги эсига келди. Ўзини қопқора сув ичида сузаётгандек сизди. Ҳаво йўқ, қора сув қаърига ютиб кетаётгандек сизди. Ҳаво йўқ, қора кишанли оёқлар, даҳшат ичида олайган кўзлар... одамлар бўғилиб, бақриб, ғарқ бўлар эмиш... Файзулло қаттиқ шамол кўтарган қуюқ тўзон ичида хунук товуш билан бир бақриб, йўл четига юзтубан йиқилди. Йиқилганда манглайи қаттиқ урилиб, хушига келди: ер, тун, шамол, оғриқ... Бари бор нарсалар. У туриб ўтирди. Бутун аҳволи, бутун вазият кўз олдига келди: базмдан чиқиб қочгани, ёлғизлиги, номаълум томонга юргани... Йўқ, бу ўша келган йўли эди. Зиёни йўқ, юрса бекатга етиб олади, оғриқ босилади, шамол тинади, тонг отади...

Лекин энди буларнинг ҳеч бирининг кераги йўқдай эди. У топиб бўлмайдиган бир нарчасини, балки руҳини йўқотди. Мана, кўкси бўмбўш. Шамол гўё яйдоқ чўлу йўлларда эмас, унинг ҳувиллаган кўксида тентираб, қуруқ чанг тўзғитиб юрибди.

Ғирчиллаган арава товуши унинг хаёлини бўлди. Чанг булут ичида от дупури тинди. Файзуллонинг юзига тамаки ҳиди гуп этиб урилди.

— Ярофей Карпович!

— Бу нима қилганингиз, ёш барин? Шунақа ҳам бўладими! Қоронғи тунда, ёлғиз... Туринг, ҳали-замон «афғон» хуруж қилади,— деди қария уни қўлтиғидан олиб.

— Қаёққа?

— Қайтиб олиб бормайман, кўрқманг. Югуриб чиққанингизни кўрдиму, қарасам — кўчада йўқсиз. Дарров Қийғирни аравага қўшиб қамчи босдим. Хайрият, мана... — чол унинг аравага чиқишига ёрдамлашиб юборди. Хашак ташийдиган тўрт ғилдиракли четан арава эски, шалоқ, лекин тагига пичан тўшалган, қулай эди. Файзулло унда ўзининг саквожини ҳам топиб, енгил байтир чопонини ёпиниб олди.— Тўғри Паттакесаргами?— деди Ярофей.— Қани ёнбошлаб олинг, «афғон» тупроқ шопириб ҳали тинкани қуритади,— у Файзуллонинг устига ҳам хушбўй қуруқ пичандан ташлаб қўйди.— Дамингизни олинг, ёш барин, унутинг ҳаммасини, туфурунг!— Ўзи араванинг олдига чиқиб ўтириб, тизгинни қўлига олди.

— Чух, Қийғир!

«Қийғир» қаёқда, човидан кўпик тошган, мункайиб қолган қирчанги бия эди. Ярофейга ҳаммаси ҳам қийғир. Тақир-туқур жўнаб кетдилар. Чиндан ҳам, чўзилиб ётгандан кейин Файзулло нафас ростлаб анча ўзига келди. Қандайдир қўланса созлиқдан оёғини сугуриб, йўлга тушиб олган одамдек, енгил тортди. Қуруқ пичан, қовжираган кузги гул ҳидлари димоғига тўлди. Файзулло секин юрган аравада тебраниб сал мудрай ҳам бошлади. Мана, ўйига қайтади, жон ором олади, машъум тушдай ўтган бу воқеалар ҳаммаси унут бўлиб кетади...

— Ухлаб олинг, ёш барин, азиат чекдингиз, кўриб турибман, ухланг, ҳали узоқ юрамиз...

Бироқ чолнинг товуши вужудини сескантириб, бутун вазиятни яна эсига солди. Бу оромнинг юзакилигини, ўз кўнглига ўзи беҳуда тасалли бераётганини Файзулло ич-ичидан фаҳмлаб турарди. Умидлари оёқ ости бўлганидан, бу алданишларнинг бутун алами кўксидан қалқиб келди-да, бирдан кўнгли ўқсиб, дийдаси ғилтиллаб қолди. Қоронғида,

ҳеч ким йўғида, шамол ғувиллаб, тўзғитиб турган пичан остида у ўзи-га биринчи марта тўла эрк бериб, ўз-ўзидан уялишни ҳам йиғиштириб қўйиб, баҳузур йиғлади. Кўзида ёш қуриб тугагунча, ҳолдан тойгунча йиғлади. Лекин кўнглидан дард, чиркин бир ғубор аримас эди. Аблаҳнинг аблаҳлигини кўрсанг — бир нав, лекин ишонган, умид тиккан, меҳр қўйиб улгурган одаминг разил бўлиб чиқса, ўзинг ҳам айбдордек, эзилиб кетар экансан. Файзуллонинг кўз олдида Шульгин эмас, нуқул князнинг қиёфаси гавдаланар эди. Бу чиройли, беозор, хушмуомала одам энди йўқ Файзулло учун, у пуфакдек ёрилди, ўрнида хотирага ҳадеб ёпишаверадиган шилимшиқ бир чиркинлик қолди. Шу билан, унинг қийналиб ўйлаган ўйлари ҳам, кечагина қувонтирган орзулари ҳам пучга чиқди. Шу кунгача олдинда нимадир сезиб, талпиниб юрганлари шунчаки эртак экан. Эртак тугади, энди эртак йўқ. Файзулло умрида биринчи марта шундай қаттиқ алданган эди. Аламли таасуфнинг худди бир касалликдай қақшатишини энди билиб турибди.

«Афгон» шамоли астойдил қутуриб, йўлда гирдибод қуюнлар югура бошлади. Энди димоғида қуруқ пичан ҳиди эмас, қуюқ чанг. Ҳавонинг, нафаснинг ўзи паққос чанг. Файзулло миждасидаги намни артмоқчи бўлган эди, юз-кўзи ҳам чанг эканини сезди. Араванинг тақир-туқуридан биқини ҳам оғриб кетган эди. Келишда қушдай учиб бирпасда етган йўли — наҳотки шу бўлса?

— Паттакесардан кечаси бари бир Қаршига улов топилмайди, азонгача аста етиб борамиз-да, — деди чол шамолнинг ғув-ғувини бошиш учун овози борича қичқириб.

— Бўронда йўлдан адашмаймизми?

— Бу ерда йўллар қўп эмас, ётиб ухласак ҳам, жониворнинг ўзи топиб боради. Чух, қийғир. Қалай, дам олиб олдингизми, марҳаматли барин?

Ажойиб қария. Овозининг ўзи жонни иситади. Шундай вазиятда, шундай одамлар орасида виждон поклигини сақлаганига ҳайронсан.

— Ярофей Карпович, сиз билмайсизми, — сўради анчадан кейин хашак орасида ётганча Файзулло ҳам қичқириб, — борадиган жойимизнинг отини нима учун Паттакесар дейдилар?

— Э, ёш барин, бу ерларни саратонда кўрсангиз эди. Ур-йиқит, бақириқ... Одамлар бир-бирларини жеркиган, ҳақорат қилган. Пичоқ-бозликкача боришади.

— Нима учун?

— Бу ерда сувга талон қирқилади. Князь келганидан кейин шундай бўлган.

— Сув сотиладимизми?

— Сувга патта сотилади. Шундан бу ернинг оти ҳам шунақа. Бадавлатлари-ку, пулни мўмай тўлаб, тўйиб ичади. Экини, боғи парваришли, сероб. Лекин камбағал шўрликнинг эккан-тиккани қуриб...

Файзуллонинг ҳалиги дардчил хаёллари яна безгак тутгандек тўлғониб аллақаяқларга кетиб қолди. Қари мужик баланд овоз билан давом этарди:

— Шульгин бўлса князнинг тўғонидан зилол томчиларни бамисоли санаб, пулга чақиб, мисқоллаб чиқаради... Пастда қишлоқлар ариқларнинг жилдирашига интизор.

Файзуллонинг кўз ўнгиди тоғдаги зангори кўллар чайқалиб кетди. Чол, нима бало, бирон жойда ўқиганларини ёки тарих чўпчакларини гапиряптими? Қандай ур-йиқит, қандай пичоқбозлик? Файзуллонинг қулоғи тиниб, чакка томирлари чатнаб кетди. Кўз олдига таниш манзаралар келарди. Ўйлаб қараса, у бир вақт ўзи ўқиган экан Геродот ҳикояларини. Бундай бир неча минг йиллар муқаддам бу жойларни фатҳ этган шоҳи Дорой Гистасп Нондагон дарасида тоғ дарёларини

тўғонлар ёрдамида жиловлаб олиб, водийни сувдан бебаҳра қилади. Ташналикдан фарёд чеккан халққа ҳар бир жилдираган ариқни қон-ёш баробарига сотиб, хазинасини жарақ-жарақ олтинларга тўлғазиб қайтиб кетади...

Ажабо, Файзуллонинг кўрганлари худди шунинг ўзи-ку! Нега хаёлига келмади экан тоғларда юрганида? «Халққа сув бераман! Юз минг десятина ерни обод қиламан!» Бу сўзлар, у мулоим жилмайган ақлли кўзлар жиноятнинг манфур ниқоби экан-да. Ундан кўра Шульгин тузук-ку: ошкора, мудҳиш, қўпол, тушунарли...

Князь эса энг қабиҳ йўллар билан замонанинг янги Дороси бўлмоқчи!

Тавба, кимга ишонса бўлади бу дунёда? Кимга?! Наҳотки бу рубъи маскун турган-битгани ёлғон бўлса, ё парвардигор?

Сўнгги сўзни Файзулло умрида биринчи марта, худди катталардек камоли имон билан, дилидан чиқариб айтди.

Бу вақт шамол, тўзон анча босилиб қолган эди. Файзулло, биқинлари увишиб, худди калтакланган одамдек, аъзойи бадани зирқираб ўрнидан турди. Яланғоч терак учларида осмон бўзариб қолган, тонг яқин эди. Тош йўлда тўрт филдиракли пичан арава асабга тегадиган даражада ғирчиллаб Паттакесарга етиб келди. Соч-соқоли чанг босган Ярофей чол инқиллаб пастга тушди-да, қовуғини ушлаб панага югурди. Чорраҳада уловчилар турар, араваю извошлар орасида хасчўп тўзғитиб шамол изғир, тезак, тутун ҳиди анқир, қозиқда боғлиқ отлар бесабр, эшаклар ҳанграр эди. Файзуллонинг келиб тушганини кўрган киракашлар ғимирлаб қолишди. Бир чапанироғи унинг олдига юғриб келди:

— Бойвачча, Қаршига! Соябонимиз бор, ухлаб кетасиз!— дея кумуш ўмилдириқ, попукли ёпиқлар билан безатилган фйитунни кўрсатди.

Уловнинг тез топилгани яхши бўлди-ю, Ярофей билан хайрлашиш Файзуллонинг яна руҳини тушириб юборди. Чол қизил кўзларига жиққа ёш олиб худди боладек йиғлай бошлади.

— Ярофей Карпович, яхши эмас, ярашмайди, ёши улуғ одамсиз...— деди Файзулло нима қилишини билмай, рўмолча билан юз-кўзини артаркан.

— Мен энди дардларимни кимга айтаман, марҳаматли ёш барин!— деб йиғлар эди Ярофей. У бирдан букчайиб қолгандек кўринди.

Файзулло чолнинг тамаки ҳиди анқиган кўксига манглайини босиб, унинг ўксиганларини тинглаб бирпас турди. Кейин олифта киракаш дамлаб келган чойни ҳам ичмасдан дилида тошдек оғир руҳий азоб билан фйитунга чиқди-да, соябон остидаги қоронғиликка сингиб кетди.

— Шаштингиз паст, бойвачча...— деди ёш йўловчининг авзойига ҳайрон бўлган киракаш,— ҳечқиси йўқ, Тахта қорача довоинга чиққанзимизда ҳазрат Алининг намоз ўқиган жойларига олтин танга ташлаб ўтсангиз, худо гуноҳларингиздан паққос кечади...

Ҳаво совуқ эди. Емғирлар қорга айланиб, қор эса лойга қоришиб кетадиган хосиятсиз палла. Бўғотлар қорайиб, йўлкаларга чурук, сарғиш чакка томади, пахсалар нураган, тор кўчалар бўмбўш...

Файзуллонинг ўзи ҳам, на ўй, на ҳис, гўё бутун дунёси ҳувиллаб қолгандай, ичи бўм-бўш, аллақасерида мубҳам бир оғриқдан бошқа ҳеч нарсани сезмай, шом олдидан уйига кириб келди. Унинг руҳсиз чеҳраси, киртайган кўзларини кўриб Райҳонбиби телваланиб қолди. Йўл азоби — гўр азоби дейдилар. Бу ёқда яна ота бир аҳволда. Бола бечоранинг кўнгли вайрон...

Лекин гап йўл азобида эмас, ҳатто отада ҳам эмас; Файзуллонинг

кўнглида бутунлай бошқа, тушуниб бўлмайдиган бир дард бор эди. Уни тушунтириб онажонига айтолса-ку, ўзи ҳам балки енгил тортган бўларди-я...

У ўрганиб қолган одатига кўра аввал ота ҳузурига шошди. Убайдуллоҳўжа ўзининг хос хонасида юмшоқ курсига чўкиб, адрас чопонини оёқларига ташлаб, сап-сарик бўлиб ётар, бир ҳолатда эди. Ўғлини кўриши билан, варақлаб ўтирган қамария тақвимици этагига қўйиб, ҳол-аҳвол сўради. Гапларида илгариги ишчанлик, тиниқ ҳукмрон жанранг, ҳатто катта хўжалик ҳақида бирон таъкид ҳам йўқ эди. У бутун борлиги билан у дунёга мудоҳил одамдек дардчил бепарволик билан сўзлар, фақат овозида пинҳона тараддуд сезилар эди.

— Энди сафарга шайланинг, ўғлим,— деди у бошини орқага ташлаб, «бўлди, чарчадим», дегандек,— менинг қаватимда борасиз...

Файзуллонинг юраги орқага тортиб кетди. Нима гап? У ўзи билан қаёққа чақиряпти? «Қаёққа?», деб сўрамоқчи эди-ю, ҳиқилдоғи қилт этиб лаблари учганча, тўхтаб қолди. Беморнинг авзойи шундайки, қаёққа деса ҳам фақат қуллуқ қилиб ризолик билдириш лозим эди.

Файзулло буни ичкарида онасидан суриштиришга ҳам ботинмади. Уни кўргач, бутун дардлари устига яна бир совуқ томчи томгандек, хаёлида бошқа бир қийноқли савол туғилди.

— Ойижон... мен нима бўламан?

Бу унинг кўнглини кўпдан тирноқлаб юрган савол эди, лекин ҳозир «Наҳотки бу дунёда мен ҳеч нима қилолмасам?», дегандай кенгроқ бир маънода янгидан туғилиб, ич-ичидан тошиб чиқди.

Отанинг янги сафар ҳақидаги гапи эртасига ойдинлашди. Бир неча кун аввал Убайдуллоҳўжа ҳаж қилиш ниятини эълон этган экан. Файзулло эсанкираб қолган эди, аввал буни заъфарондек бўлиб ётган беморнинг алаҳсираши бўлса керак, деб ўйлади. Бироқ эрталабданоқ бирин-кетин кўрина бошлаган Шоражаб муфтий, Хўжа Зухуриддин маҳдум, мирза Муҳиддин, Абдулазиз аълам Шоахсий, Аҳад Соиб ва ғайри ақраболар тўплангандан кейин, бу хабарнинг астойдиллиги тасдиқланди.

Файзулло Шоражаб муфтийни ўрта меҳмонхонанинг долонида тўхтатди. Мударрис бугун кексаларча тик ёқали камзул устидан қора лас чопон кийиб олган эди. Файзулло билан сидқидил омонлашди.

— Отамни бу азмидан нега қайтармадингиз, тақсир? Мушкул снҳатларини биласиз-ку?

Зуфунун ўйчан меҳрибонлик билан ўсмирнинг елкасига қоқиб гапирди:

— Руҳингиз безовта, кўриб турибман, мулла ўғлим. Аммо бандасини эзгу ниятдан қайтармоқ макруҳдир.

— Мени ҳам даъват қилиптилар,— деди Файзулло, ёлворгандек унинг кўзларига қараб.

— Йўқ деманг, худо амри — фарз, ота амри — қарз. Эҳтимол, сўнги тилакларидир. Кейин ўкиниб юрмагайсиз.— Шоражаб муфтий боланинг вужуди қалтираб кетганини кўриб, унинг бошини кўксига тортди. — Ҳаж йўли чорлаган бўлса, кўнгиллари бир нимарсани сезгандир. Азм этмоққа иродалари етибди, иншоолло. Ҳамма нарса худованди каримнинг иродасидандир, мулла ўғлим.

Файзулло бу суҳбатдан кейин жиндак тасалли топиб, неча кундан бери биринчи марта ўй-хаёли бир маромга туша бошлади. Отасини қуршаган одамлар орасида мана шу кишининг калтагина қизғиш соқолини чимдиб собирона гапирган гаплари кўпроқ мантиқли, ғуборсиз туюлар эди. Файзулло кўпинча унинг ёнида кўнглига осойиш топадиган бўлди. Убайдуллоҳўжа ўз ақраболаридан Шоражаб муфтийни ҳам ўзи билан йўлга чорлагани маълум бўлгандан кейин эса, Файзулло

мударриснинг суҳбатларига кўп дуч келиб, унга ўзининг баъзи ўйларини ҳам ошкор этди. Муфтий ҳазрат унга катталар билан гаплашгандай жиддий, батафсил ўғитлар қилар, бу билан уни Зухуриддин маҳдум, мирза Муҳиддин кабиларнинг жадидона серғовга суҳбатларидан ҳам халос этар эди. Бир кун и улар девонхона деб аталган, бойнинг гумашталар билан рўзғор ҳисоб-китоблари ҳақида кенгашадиган иш хонасида узоқ ўтирдилар.

— Яна хомушсиз, мулла ўғлим, — деди Шоражаб муфтий, — ҳаж тадорикидамиз, моҳи қурбон яқин, руҳан шаймисиз?

— Ўзимнинг тошимга бир батмон бўлиб юрибман, тақсир, — деди Файзулло, — мана, сиз руҳдан гапирдингиз, руҳоний мавҳумадан фусаҳо қиласиз, айтинг-чи, инсон табиатини не деб билурсиз?

Ҳазрат бундай гапни кўтмаган эди, лекин ўсмирнинг безовта кўнгли, руҳий мувозанат излаши, мавҳума салоҳияти унга жуда ёқди. Файзулло унга инсон табиатидаги чиркинлик, симу зар йўлида қатли жон, тубанликлар, виждону диёнат поймол бўлиб, иллату разолат авж олганлиги ҳақида гапириб, ўз орзуларининг сароб бўлиб чиққанлигини, энг ишонган одамнинг ҳам қаллоб бўлиб чиққанлигини, элнинг туриш-турмуш тариқати жаҳолат ботқоғига нечоғлиқ чуқур ботганини ўзи билган далолат билан анча узоқ ҳикоя қилди.

— Боракалло, — деди Шоражаб муфтий негадир унинг терлаб кетган манглайига бармоқларини тегизиб. — Дилингизда нек муддао бош кўтарибдир, мулла иним. Безовта жонингизга орому осойиш топгайсиз, иншоолло. Ўрисдир, мусулмондир — бандасининг табиати бир хилда, иллату танозилга ружу тутмиш. Сиз кеназни сўзладингиз, ўзимизнинг бани муслим дунёпарастлари-чи, қалб эшонлар, иртижоъпараст мазҳаблар, шиъалар... Дини исломнинг поклиги, имонимиз поклиги жумла шаккокликнинг барҳам топишини тақозо қилади. Инсон дилдан ёвузликни кўтармоқ бизнинг фарзи айнимиз. Иддномиз диёнат ва имони комилдир. Кўнгилни оллонинг ишқи-ёди била тўлдирмоқ керакким, бад ниятга жое қолмағай, мулла иним. Аввало одамларнинг кўнгилларидан, имонларидан огоҳ бўлайлик. Кўча озода бўлгани билан, бошнинг қўтири, оёқнинг риштаси битган билан, кўнгил пок бўлмаса, имон суст бўлса, бадниятлар тошиб чиқаберадилар. Зулмининг тийғини ҳам имон қайиргуси. Бандасига имон, ақли салим зарур, у сиздек ҳақими ҳозиққа мунтазир, мулла иним. Одамни одам қилишнинг узоқ ва азобли йўли — сабр-тоқат йўли, пайғамбарлар йўлидир. Имонимиз иллатдан фориг бўлғай, омин.

— Бад ният томир ёйган, мударрис. Инсонни таҳқир этиш ҳирси томир ёйган... Имон ҳаммада бўлмоғи керак. Инчунун, рутбан олий соҳибларида ҳам...

— Боракалло. Амир ҳам бандаси, бек ҳам... Дуоғўингиз инсон ҳақида сўзлаётирмен. Комил инсон... Сўнгра бари ўз-ўзидан бўлғай: ҳақиқат ҳам, адолат ҳам. Маърифат ҳам, маъмурлик ҳам.

Аввало имон-у диёнат; ёвузлик ўрнига ўзаро меҳру шафқат... Чиндан ҳам, бу — олий ният-ку. Файзулло икир-чикир билан овора бўлиб юргани йўқми? Ким паст, кимдир телба. Ким нодон, кимдир разил... Ҳаммаси билан бир-бир шуғулланиб бўлмайди ахир! Илдизидан олиш керак. Дарҳақиқат, барининг ўқ илдизи — имон эмасми? Лекин жуда ҳам... эртақдагидек: «Сўнгра бари ўз-ўзидан...»

Бу мулоҳазалар кейинги кунларда Файзуллони қаттиқ банд қилиб, қийноққа солиб қўйди. Кўнгли ёлғизлик тусаб, уйдан чиқмай, ташқи муҳитдан ажралиб қолди. Уйда эса сассиз, асабий тараддуд, келдикетди кўпайган, ташқари ҳовлида ҳожи-бадал бағишлагани келган бою камбағал қарияларнинг «тавоф-савоб, омин!», дея дув ўриндан турганлари эшитилар, Файзулло эса бу ивирсишлар ора унутилиб, чекка-

чеккада, хонадан хонага соядек ўтиб, ғовлаган ўйларини қаёққа қўйишини билмай юрар, гоҳ Шоахсий аъламга, гоҳ Шоражаб муфтийга дуч келар эди.

— Кузатинг, мулла иним, кузатинг, — дерди зийрак муфтий йигитчанинг довдираб, ўзига тикилиб қолганини кўрганда, — бандасиким эзгу саъий ҳаракатда банд эса, унинг кўнглида бад ниятга ўрин йўқдир.

Файзулло ҳам худди шуни кузатаётган эди. У ҳатто ўз отасида ҳам катта ўзгариш сезмоқда. Унда ҳозир на рўзғору савдо, на тўл мавсумининг ташвиши, на рақибга қаҳру ва бировни тергаб жазолаш; ҳаёт-мамотни ўртага қўювчи кескин асабий гурунглр бу уйда бўлмагандек, Убайдуллохўжа маъсум ва босиқ, ҳатто илгари ёмон кўрган одамларига ҳам мурувват кўрсатиб, олий мақом мавзуларда мулоим суҳбатлашар эди. Моҳи қурбон кириши билан узоқ-яқиндан ҳожи-бадалкелтирувчиларнинг кети узилмай қолди. Улар билан муомала қилиш, бағишловини олиб, хатга тиркаш машаққатли иш эди. Убайдуллохўжа бунга Шоахсийни мутасадди қилиб қўйди. Бунга ҳамма хурсанд эди — сергап аъламнинг ҳадеб оёқ остида ўралашувидан қутулдилар: эртадан кечгача ташқари ҳовлида келди-кетди билан алақсийди. Лекин бир гап тарқалди: «Салори-ҳаж ёлланг, ўзим кузатиб бораман!», деб туриб олганмиш. Убайдуллохўжа бунга кўнибди. Кеча буни Зуфунуннинг ўзи таассуф билан гапирди. Аълам боши билан Шергирон дарвозаси ёнидаги сарроқларга бориб, Убайдуллохўжа учун оқ мешийдан саноч, яна маккайи яхдон тикдириб юрганмиш. Сафарга дасторбанд ёллашда ҳам Шоахсийнинг қўли бор дейишади: бу вазифага уста Исоҳолнинг рангрехонасидаги ёшгина пардозгарни олишибди. Шоражаб муфтий, дасторбанднинг ёш эканлигида бир сир бордек, негадир хижолат тортиб, хавотир билан гапирди. Убайдуллохўжанинг бу масалаларда ўзидан бемаслаҳат иш тутаётганидан нолиди.

«Қабо кияр»да ҳам, хилофи шаръий бир шай бўлмаса-да, Зуфунунга ёқинқирамаган ишлар бўлди. Бунда Шоахсийнинг қўли борми-йўқми, аниқлаш қийин эди, албатта. Ўша қутлуғ кунда ҳаж қилувчи кимса Маккага бориб қайтгунча ечилмайдиган узун барқут либос қабо кияди. Қабо кийган ниятли киши, бордию каъбага етишолмай йўлда дорилбақога нойил бўла қолса, ҳожи кетади. Маросимда уламога ош берилади, олий фатво ўқилиб, ҳаж сафари эълон қилинади.

Шундай куни маросимга амир дарборидан юпун бир эшони судур келиб ўтирса бўладими! Эшони судур дегани расмий диний рутбадир, еяр-ичари пошшоликдан, ўзининг кафанликдан бўлак нарсаси бўлмайди. Бу эса яна ўзига ўхшаш орийатнишин бир мадраса сўфисини ҳам эргаштириб келибди. Хуллас, шайх ул-исломликни ҳам ўз зиммасига олган амир ал-муслиминнинг югурдаги. Асоий пир бажойи пир, дейдилар. «Қалломулло»ни дастурхонга қўйиб чўккалаганида, уламо: «Қаранг, қаранг: хатчўп ҳам пошшоликники», дея шивирлашиб, мазах қилиб ўтиришди.

Лекин эшони судур «қабо кияр»га ҳазрати ҳумоюннинг фатвоси билан бирга, катта хушxabар ҳам олиб келган эди. Жума куни Болоҳовуз масжидида амир фуқароси Убайдуллохўжанинг номи хутбага қўшиб айтиладиган бўлибди. Йиғилган уламо бу хабарни хасталикда ҳаж сафарини ихтиёр этган бир муслими фидоининг азму жазмига муносиб рағбат деб қабул қилди. Ҳазрат ҳумоюнни дуо қилганларидан кейин, кўзига қўйилиб ёш келган Убайдуллохўжа бу мурувватга жавобан, келгуси жума куни бутун Турки Жандий жарибига худойи ош тортадиган бўлиб, шу оннинг ўзидаёқ даҳабошини чақиртирди.

Энди Шоражаб муфтийнинг ҳам дилхиралиги тарқаб, мамнун ўтирар, Файзулло эса Зуфунунинг чеҳрасидан маъноли жилваларни

ўқигандек бўлар эди: яхшилик яхшилик туғдиради; бандаси учун мурувват ва ҳиммат энг арзон ва энг қимматбаҳо нимарсалардир...

Одамларнинг мулоқотлари ҳамisha шундай беозор бўлса нима қилар экан? Шу кунларда ҳовлию маҳалла гавжум, Файзулло гоҳо бировларнинг юзларига беихтиёр тикилиб боқадиган бўлди. Уларда кўпинча сабру осойиш, маъсумлик ифодасини кўрар, келди-кетдиннинг тавозе ва мусалламлиги ўзига ҳам таъсир этиб, таниш-нотаниш ҳожи бадалчилар билан хонадон соҳибидек қуюқ омонлашар эди.

Катта хонадоннинг шу кунлардаги ўзига хос сирли эзгу ташвишлари уни ўз оқимига олди. Энди у ногаҳоний алданишлардан ўзини йўқотган бола эмас, узун чопон кийиб отасининг хоналарида ўй суриб юрадиган камгап йигит бўлиб қолди, уйдаги катта-кичик ишлар кўпинча у билан бамаслаҳат қилинар эди.

Жума куни азонлаб маҳаллага чиқиб борди. Ғозиёнда асосан Убайдуллохўжа хонадони: Файзуллонинг амакилари, уларнинг хешлари турар эди. Турки Жандий жарибиди Ғозиёндан бошқа яна ўн саккиз маҳалла бор. Шайхжалол дарвозасидан тортиб то Хўжа Булғоргача одам, худди ҳайит намозидагидек ярим шаҳар кўчиб чиққан, ҳар бир гузару чорраҳада, сари бозору мадраса саҳнларида, дўкону қас-собхоналар олдида чангакка олинган қўйлар нимталанар, ботмон гуруч дамланадиган дош қозонлар осилган эди. Бухоронинг бу жанубий маҳаллаларида, айниқса Ғозиён лабиҳовузида салқин, сердарахт жойлар кўп-у, лекин ҳозир қиш, музлаган ер қировдан оқариб, жунжикиб турибди. Намозгоҳ жомесиди намозжумадан кейин Ғозиёни калон мадрасасининг муллаваччалари, уста Носир адрасбофнинг халфалари, Тўрақул удайчининг, Зикриё тўқсабонинг корандалари халойиққа ош торта бошладилар. Убайдуллохўжанинг ўзи узоққа боролмай, бир нечта ақраболари билан маҳалланинг қадамжоси Имомғози мақбарасига чиқиб намоз ўқиди-да, қайтиб кириб кетди. Имом Ғози — чилу чор муштаҳиди якчашмнинг бири бўлган, дейдилар, шунинг учун уламонинг пешвоси шу ерда эди, улар Убайдуллохўжага оқ фотиҳа бағишлаб қолишди, Файзулло ҳам Ғарибия, Косагарон, ҳожи Омонбой маҳаллаларини айланиб, мулла Муҳаммадшариф мадрасасининг саҳнидаги супада мадаррислар билан ўтириб ош еди. Бу ер гавжум, саришта, оройишли, бунда худойи ейишни кўплар орзу қилар, кўпроқ мулла одамлар йиғилган эди. (Кўзачада олтин топиб, шу жойни масжиду мадраса билан маъмур этган саховатли Муҳаммадшариф ҳақидаги ривоятлар бу ерга кўпроқ зиёли, бадавлат одамларни жалб қилар эди). Уларнинг кўплари Файзуллонинг этагини ўпиб, ундан бир томчи обизамзам, яримтагина хурмо умид қилиб қолдилар.

Қайтишда Гирибони чок деган кичкинагина бир мадрасаи чўбин ёнидан ўтаркан, Файзулло бошқачароқ манзарани кўрди. Ривоятларга кўра, бу жойни бир мусибатзада қурдирган. Унда на супаю на бўйра, Турки Жандий пуштасини тўлдириб музлаган ерда ўтирган ғарибу ғуроба ўз косасидан бош кўтармай, очкўзлик билан ош ер, ўтган-кетган билан иши йўқ эди. Мешкобчи-ю пойкор, фаррошу гўлаҳ ялангоёқ дийдираган болалариңи эргаштириб чиқибди, кўкарган қўлларида сопол синиқларини тутиб, худойи кутишар эди. Файзулло улар орасида бир бақирӣқ, тартибсизлик ёки қўполлик кўрмади-ю, лекин ўзига бир эътибор ёки саломлашишга бирон интилиш ҳам сезмади. Афтидан, уларнинг фикри-ёди бошқа нарсада. Улар хайрли ишни ҳам, савобни ҳам ўйлаётганлари йўқ, овқат улар учун фақат — овқат эди.

Унинг кўнгли ғаш бўлди. Йўқ, отасининг саховатидан савоб тўплагани, дил хушлиги учун чиққан эмас эди кўчага. Инсон руҳияти мураккаб... Бу юпун одамларда бир ёмон ният йўқ, албатта. Лекин кўнгил нозик... гоҳо шундай туюладики, ҳозир унинг мувозанатини фақат

бир коса ош тутиб тургандек... Бир нарса шубҳасиз: имоннинг тўқлиги — яхшиликдан. Ёмон одам ёмонлик туфайли дунёга келади. Ёмонлик эса — яна ёмон одамдан. Азали аввалдан бир-бирини урчи-тиб келади. Бу бир лаънат занжири. Шу занжирини узиш керак эди...

Қадимий Турки Жандий даҳасида маҳалла қозонлари ярим кечадан кейингина йиғштирилди. Бу гузарлар на наврўзу на ҳайитда бундай гавжум бўлган. Ғозиённинг ўзида эса ғала-ғовур машаррат азонгача давом этди. Бу ерда сайсхоналарга бирин-кетин тоғораларда ош киритдилар, отларга жабдуқ урилиб, фойтунларга поча-пўстин тўшалган, қаердадир йиғи, чақирқиқ эшитилади. Тонг олдидан тўсатдан совуқ тушиб қор ташлашига қарамай, атроф кўчалар яна одамга тўла бошлаган эди.

Бу кечани ярим Бухоро бедор ўтказди. Тонг отганда кўчаю майдонларни, тому гумбазларни оппоқ қор қоплаган эди. Тонгги беғуборлик кўнгиллаларга ҳам кўчгандек, муюш-момушда ҳасса таяниб турган мўйсафидлар соқолларини силаб, қор мусаффолигини эзгу сафар ҳайромадига йўйдилар.

Кўп ўтмай, қўш от қўшилган олти фойтун, икки четан арава Ғозиёндан чиқиб Қавола дарвозаси томон йўл олди. Оппоқ томлардаги бола-бақра, девор раҳнасида бўйин чўзган келин-кеват бир жонланиб яна жим бўлди. Олдинги извошда солори ҳаж Абдулазиз аълам Шоахсий билан ёш дасторбанд; ундан кейинги фойтуннинг заррин шокилали соябони остида пўстинларга ўралган Убайдуллоҳжанинг ўзи, ёнида унга нисбатан жуда соғлом ва тик кўринган малла соқолли Шоражаб муфтий Zufунун, ораларида кичкинагина симобий салла ўраб чўкиб ўтирган — Файзулло эди. Амакилар, хотин-халаж, кузатиб борувчилар ўтирган тўрт извош билан юк ортилган икки соявон арава ўтгандан кейин, кетидан дув этиб тўлқин-тўлқин оломон эргашди. Қаволагача оппоқ кўчалар қора балчиққа айланди: ҳамшаҳарини ҳажга кузатиб қўйиш, уни кўриб қолиш ёки барига қўл тегизиш қаъбани тавоф қилиш бир умр насиб қилмайдиган кишилар учун астойдил бир тасалли эди. Дарвозага етгандагина ялангоёқ, юпунлар, бола-чақа, ёш-яланг узилиб қолиб, кузатувчилар камайди. Шундай бўлса ҳам, вокзал майдонларида эзгуликка шай юзлаб қариялар кўзларига ёш олиб, ҳаж карвонига оқ йўл тилаб, қадамда дуо қилиб, таъзим бажо келтириб турдилар. Кузатувчиларга тилла танга улашилди, оқ фотиҳадан кейинги «омин!» бир янграб тинганда извошлар ортидаги паранжили хотинлар орасида аччиқ нола эшитилди. Бу Райҳон бибининг товуши эди.

Юкларни вагонга ортиш вақтида Файзулло онасининг ёнида бўлди. У одамга бардош қанчалик кераклигини шу ерда билди. Масковда онасини соғиниб юрак-бағри қон бўлганда ҳам бунчалигини сезмаган эди: ҳажга кетаётган катта йигит ғурури ҳам уни она бағрига отишдан тийиб қололмади.

— Ёлғизгинам! Битта бўлса ҳам қирқтага татиган қўлтиқтуморим... Чиллада ялпизга тушиб топган тирноғим... — дея шивирлаб, йиғларди она.

— Менга ҳеч нарса қилмайди, дадамларни дуо қилинг, ойи... — деди Файзулло.

— Болагинам, қачон сенга тўяман... — деб қалтиранди она унинг ота ҳақидаги гапини эшитмагандек.

— Насиб қилса, эсон-омон қайтиб келамиз...

Лекин Файзулло паришон эди, она йиғиси бу сафар унга меҳру муҳаббатдан эмас, қандайдир кўргиликдан дарак бергандек таъсир этди. Жунжикиб, онасининг чачвон остидаги қизарган кўзларини кўргандек бўлди.

— Насиб қилса...

— Мулла болам, мунча тез катта бўлиб қолдинг, бошгинанг омон бўлгур, сени тагин кўраманми... — она бирдан ҳушидан кетгандек чўккалаб, боласининг оёқларидан қучмоқчи эди, Файзулло уни чаққон кўтариб:

— Ойи!— деди қатъий. Кейин юмшаб, пушти мисрий паранжининг этакларини қоқди.

Бошқа оналар «ашки саодат, бахт кўз ёши» деб Райҳон бибига бекорга ҳавас қилишарди. У ўғлининг бағридан узилиб ҳеч қаёққа кетишини, ҳатто ҳажга боришини ҳам истамасди. Буни Файзулло ҳам билади.

Вагонда икки кунгача, деразага тикилиб бораркан, кўзига онасидан бўлак ҳеч нарса кўринмади. Унинг ёшликдаги ажинсиз, дилбар қиёфаси ҳам, соғиниб-сарғайган интизор йиллари ҳам, ҳозирги йиғлаб қақшаган, оқ толалар чаккасига тушган, ҳасратли чеҳраси, қизарган кўзлари ҳам гўё вагон деразасига нақшланган эди. Бу кунлари Файзуллонинг хаёлига нималар келмади! Ўзининг таянч нуқтасини тополмай тентираган ношуд тақдирини ўйласа ҳам, отасининг ўз умидсиз аҳволини била туриб бу маънисиз сафарга отланганини ўйласа ҳам — нуқул кўз ўнгига онаси келар эди.

Хос вагон анча эркин, юklar ортилган хонанинг йўлаги бутунлай бўш, тўрдаги хонада муфтий ҳам, аълам ҳам, ҳезроқдан келган дасторбанд ҳам Бухородаги охирги уйқусиз кечанинг қасдини олишар, фақат ота — ухляптими ёки шундоқ ётибдими, Файзулло билмасди. Вагон ғилдиракларининг бир маромдаги шовқини Файзуллони ҳам элитди. У ҳам хаёлларидан толиқиб, суяниб ўтирган сўрисиди ухлаб қолди. Уйғонганида ўртадаги темир печкада саксовул чирсиллаб ёнар, ташқарида ҳаммаёқ кўзни қамаштиргудек оппоқ эди. Иссиқ вагонда деразадан бу қадар кенг, мусаффо дунёни кузатиб бориш завқли туюлди Файзуллога. Баҳри очилиб кетди.

Лекин бу жимжитлик, узоқ ва оппоқ масофалар, худди ёзилмаган қоғоздек, мазмунсиз эди. Файзуллонинг кўнгли ҳувиллаб қолгандек, хаёлига ҳеч бир ўй келмади. Ҳамсафарлари намозгагина туришди-да, нонуштадан кейин яна тебраниб мудраб қолишди. Орқага аста оғиб кетаётган чексиз-ҳадсиз оқ бўшлиқлар, узоқда пуштиранг паранжида кичкинагина бўлиб яна онаси кўзга чалинди. Кейин бу шарпа ғойиб бўлди-ю, кўзидан томган бир томчигина ёш ҳам эрталабки қуёшда пуштиранг бўлиб кўринди. Сўнгра оппоқ кенгликларнинг ўзи ҳам уфққача шу рангга йўғрилди.

Файзулло ўйма гулли чарм жуздонидан бир парча қоғоз олди-ю тиззасига қўйиб ўтирди. У волидаи муҳтарамага, оламда яккаю ягона онажонига мактуб ёзмоқчи. Лекин нима деб ёзади? Ташлаб кетганига афсус қилибми, яна «онажон», «меҳрибон» деган чучмал гапларми? Кўнглида дардми, бир катта ниятми — нимадир бору, бошига фикр, тилига сўз келмайди...

Самарқандда ҳам, Тошкентда ҳам вагон улатиш, божу хирож муомалалари билан солари ҳаж Шоахсийнинг ўзи шуғулланди. Тошкентда у Убайдуллохўжанинг топшириғи билан кимларгадир бир такана қорақўлча чиқариб берди. Узоқ маневрдан кейин поезд бирдан қўзғалиб, остонадаги таҳорат қумғони ағанаганда бўйра тагига сув кетиб, новча дасторбанд ҳам кериша-кериша ўрнидан турди. У тикиш-ча-тиш, супуриш, дазмол босиш сингари «уй ишлари»ни яхши кўрарди. Ювиниб-тараниб, чой дамлаб келгунича, аллақайси шаҳарнинг қозиси мулозимларига ош кўтартириб кириб, аёти мухтасарни ўқитиб, «қиттак» ҳожибабал бағишлаб тушиб кетди. Бўз дастурхонда ўроғлиқ катта тоғорадан хушбўй ҳовур кўтарилиб, бутун вагонни тутган эди. Ух-

лаб турган ҳамсафарларнинг иштаҳаси очилиб, димоғлари чоғ бўлиб кетди.

Убайдуллохўжа ошга турмади. Умуман, у ҳозир фақат таҳорату намозга турарди, холос. Оёғида кўпинча ҳазрат Шоахсий ўтирар, мудраганча эзгу оятларни мунгли қироат қилиб, дилларга зил бир ғашлик солиб борар эди.

У ҳозир ҳам, ошни астойдил егач, ёғли қўлларини махсисига арди-да, бой отанинг оёғига чордона қурди, шамол уриши мумкин бўлган ён томонлардан кўрпасини яхшилаб қистирди.

— Тақсир...— деб хаста овоз билан гап бошлади Убайдуллохўжа одатдагидек...

У мана шу одам билан жўнгина гаплардан гаплашиб ётишни ёқтирар эди. Балки Шоахсий аълам билан сўзлашиш осон бўлгани учундир. Ёнига Файзулло ёки Шоражаб муфтий ўтирса, гап тополмагандай, соатлаб жим қолади. Жўнроқ Шоахсийнинг суҳбатлари эса ортиқча зўриқиб ўйлашни, муаммо ечиш ёки масала баҳсини талаб қилмайди, чарчатмайди ҳам, бетоб одамга шу тузук, тўсатдан юмуш чиқиб қолса, унга иш буюриш ҳам мумкин.

Лекин Файзулло гоҳо бошқа нарсани ўйлаб қолади: ота ўғлининг кўпроқ Шоражаб зуфунун билан бўлишини истаб, Шоахсийни ўзига банд қилмаяптимикин? Файзулло буни дераза олдида муфтий билан узоқ сўзлашиб қолганида отанинг шу томонга кўз қирини ташлаб қўйганидан сезади: маъқуллайди шекилли, Шоахсий билан қолишини истамайди.

Мана, Файзулло яна дераза олдида, чўян изда филдиракларнинг бир маромда тақиллаб боришига қулоқ солади, чексиз, оппоқ бўшлиқларга тикилишдан толиқади. Ҳамсафарлари — ўз кишилари, яқин танишлари бўлишига қарамай, баъзан ўзини мутлақо ёлғиз сезади. Ёлғиз, оламга бегона, ҳеч кимга фойдаси йўқ, ихтиёрини кимгадир берган, маъносиз сафарга чиққан, ичи бўм-бўш бир одам... Бола.

У доим ўзини катта, мустақил одамдек ҳис қилишни истар эди. Ҳозир эса, ичидан ўксиб болалигини қўмсади, бола бўлгиси келиб кетди, атрофида ҳеч ким бўлмаса-ю тўйиб бир йиғласа. Тоғдаги ўтинчи болани эслади. Оти нима ҳам эди? Чайир, гапга ҳам пишиқ, ўз дунёси, ўз ишлари бор... Ҳа, оти... Эргаш эди шекилли. Ҳа, Эргаш. Файзуллонинг тенгқури. Ҳозир ўша Эргашдай бўлгиси келиб кетди: ўзига ўзи хўжайин, ҳеч нарсага жавобгарлиги йўқ. Файзулло эса... Нимагадир жавобгар, лекин жавоб беролмайди. «Мана бу менинг ишим» деб айтолсайди. Толхивичдан кажава тўқишдек кичкинагина бир иш бўлса ҳам.

Ёлғиз қолган Шоражаб муфтий унинг ёнига келиб тўхтади, у ҳам деразага — совуқ бўшлиқларга тикилди. Қизиқ, шу одамни ёнида кўриши билан Файзуллонинг болалиги аллақачонга ғойиб бўлади. Сўнги вақтлардаги азобли ўйлари у билан боғлиқ эканини дилдан туяди чоғи, унинг мулоҳазаларидангина эмас, овозини эшитса, ҳатто нафасини яқиндан сезса ҳам хаёллари безовта бўла бошлайди. Улар гўё хаёлан баҳсга киришадилар, сўзлари хаёлларининг давоми сингари, чет қулоққа гоҳо кутилмагандек эшитилади.

— Айтинг-чи, Зуфунун, одамлар нега ҳажга борадилар?— тўсатдан сўради Файзулло ўйчан.

Тақир чўлларда, изғирин ялаган совуқ мрамардек ялтироқ тепаликларда ўтган йилги шувоқнинг қуруқ новдалари титрар, икки кундан буён жон эгаси кўринмас эди.

— Инсоннинг у дунёлигини ўйлаши — руҳий етуклик нишонасидир, мулла ўғлим,— деди ҳазрат ва оппоқ қирларга тикилди. Бу жонсиз бўшлиқларда жазирама ёздан хотира — тепасини қор қоплаган

хашак, сомон ғарамлари учрар, улар атрофида ҳаёт нишонлари сезилар эди. Ана ўша яккам-дуккам ғарамлар тепасида қарчиғай гир айланиб юмрон овларди. Файзулло бу дарранданинг шамолга қарши томондан қиялаб келиб, овига ўқдай тикка ташланишини, тирик жонга шафқатсиз санчилишини томоша қилиб боради. «Тирик жонзот дунёсида умумий қонун мана шу бўлса-чи?— деб ўйларди у. — Ўзгартириб бўлмайдиган қонун... Йўқ. Одам ўзи ҳақида ҳеч нарса билмайди. «Рухий етуклик...» Рух... у бир идиш эмасдирки, фақат эзгулик билан тўлдирсанг».

— Бирини, иккисини имонли қилармиз, илло одам кўп-ку, Зуфунун, тумонат ахир...

— Гап шунда-да, мулла Файзулло. Аммо дин-чи? Сиз билан биз шунчаки ҳудожўй эмасмиз, бизнинг қудратли воситамиз — дини ислом муқаррар! Ҳа, у, фақат у тумонатни бийлаб олмоққа қодир.

— Восита, дедингиз... Мақсад надир, худоми?

Муфтий шогирдининг елкасига қўлини қўйиб, ўйлаиб қолди. Дафъатан чуқурроқ кетди чамаси, ҳай майли, бу зукко навқирон борган сари унга маъқул бўлмоқда, ундан ҳеч нарса яширгиси йўқ.

— Йўқ,— деди Зуфунун,— мақсад яна инсондир, унинг руҳоний камоли. Мана, тоат-ибодат, дуою илтижо қиламиз. Буларнинг эгамга етиб боришига мен иноъмаймен. Аммо булар бари бандасини ёмон ҳиятлардан алахстиади. Инсон боласи шундайки, унга яхши бўл, деганингиз билан яхши бўлавермайди. Унга нимадир керак.

— Худо керак?..

— Балли. Агарчандиким худо бўлмаса, уни ўйлаб чиқармоқ зарур бўларди. Имон — тажалли субҳи азал. Имон керак, ишонмоқ керак. Худога инонмоқ бандасини инсофли, имонли қиладир, ахлоқ даврасинда ушлаб турадир. Дўзахга ишониш даҳшатда тутса, жаннатга ишониш тасалли берадир. Буларни ҳеч қандай жиноий қонунлар мажмуаси билан алмаштириб бўлмас. Қонунни бузмоқ мумкин, алмаштирмоқ, ўзгартирмоқ, бекор қилмоқ, ниҳоятти сотиб олмақ мумкин. Имон эса ичингизда, уни ҳеч нарса қилолмайсиз.

— Одамга сеҳрли эртақлар керак, унга дин керак, денг. Сиз билан биз яна оддий диндорлармиз. Мен сизга Зайниддин деган бахтиқаронинг машъум қисмати-ю бир эшоннинг қаллоблигини айтиб берган эдим...

— Динни айблаб чакки қиласиз, Файзуллохўжа. Инчунун, у дунёга инонмоқ ҳам дин. Шоён бир ташбих айтдингиз — бамисоли сеҳрли эртақ. У дунёнинг борлиги ҳақидаги ақида бандасига олтин тизгиндир, десак айни ростдир. Бу дунёдаги ишларнинг тарозуси ҳам ундадир. Сиз айтган эшони қаллоб у дунёлигини ўйласа ўша кирдикорни қилармиди? Зоҳирий шарият пешволари борким, инсонни асло ўйламайдилар. — Шоражаб муфтий беморнинг оёғида мудраб ўтирган Шоахсий аъламга кўз қирини ташлаб қўйди. Зуфунун ўзи табиатан сира ҳазм қилолмайдиган бу одам билан ҳамсафар бўлиб қолганига доим хафа эди. Баҳовиддин мазоридидаги иртижоъпараст шайхлар билан борди-келди қиладиган, ўта ивирсиқ, нодон ва мутаассиб бу «оқ муҳур» аъламни, унинг барча қилиқларини жони севмасди.

— Фарқи нима, бари бир диндорлармиз...— деди Файзулло.

— Фарқи шундаки, биз ботиний тариқат йўлини тутганмиз. Зеро, қани, такрорланг-чи, мулло:

«Ва лақад зайяниас самоад дунё бимасобиҳин ва жаалнаҳо ружуман лишшаётин».

Файзулло беҳато, чиройли қироат билан такрорлади. Устози давом этди:

— Қуръони шарифнинг ушбу сурасини улар: «Биз фалакни фа-

ришталар ила безадик, токи шайтонларга хай бермоқ ниятида», деб шарҳлайдилар. Биз эса: «Осмоини илм юлдузлари ила безадик, токи жаҳолатга тош бўлиб отилсинлар», дея тушунтирамыз.

Файзулло фарқини англади ва маъқуллади. Лекин кўнгли ҳамон тўлмас, устози билан олишгиси келар, энди бунга ҳадди сигиб ҳам қолган эди.

— Мен имон, диёнат, руҳоний поклик, инсон камолоти тарафдоримен,— деди у яна тикка қараб,— аммо одам бу дунёда ҳеч бир муаммо билан ишн йўқ, меъров бўлиб қолади-ку?

Бу маҳал чала уйқуда ётган отаси кўрпа остидан бегона ва хунук овоз чиқариб, ҳаммани чўчитиб юборди. Жойнамозда сужудга кетган аълам ҳам сесканиб ўрнидан турди. Ҳаммалари бемор тепасига бордилар. Оқариб, анқайиб қолган дасторбанд ҳар замонда пичирлаб калима келтирарди.

Шоражаб муфтий беморнинг манглайини артиб, томирини кўргач, унга нимадир деб далда берди, ёстиғини тузатиб, бошини сал кўтарди-да, аччиқ чой ичирди. Бирпасдан кейин бемор ҳам, бошқалар ҳам тинчиб, ўзларига келдилар.

— Мана, кўрдингизми, мулла ўғлим,— деди ҳазрат Файзуллони яна дераза ёнига бошлаб,— бандасининг қисмати шу. Унга бу дунёнинг муаммоларию дағи муфоил на даркор?

Отасининг кутилмаган хунук инграши Файзуллога қаттиқ таъсир этган, хаёлини баҳс мавзудан тамом чалғитган эди.

— Сиҳатлари кўп ночор,— деди у хавотир билан.

Зуфунун индамай деразага тикилди. Изгирин қор учқунларини ер бағирлаб сулувар, оқ барханлардан ошириб узоқларга олиб кетар эди. Вагон ҳам анча совиди, қишнинг бир тутам кўни тугаб дарров қоронғи тушди. Деворга осиглиқ шишали фонарни бу тун ўчирмадилар, пилигини пасайтириб, тонгни бедор кутдилар. Файзулло неғадир айниқса кечалари ўзини ёлғиз сезар, қўрқар, кўзига уйқу ололмас эди. Ташқарида қора тун, изгирин тирқишларда ҳуштак чалиб, ётоқнинг иссиғинигина эмас, фойзини ҳам, гўё ундаги тириклик асарини ҳам тортқилаб олиб чиқиб кетар, вагонларнинг жонга теккан тарақлашигина қолар, кеча узайиб кетгандек, тонг ўрнига яна бошқа бир машъум, тубсиз қоронғиликни бошлаб келадиғандек туюлар эди. Шундай пайтда тўлғаниб безовта бўлган бемор ёнида Шоахсийнинг қутсиз товуши ўша зимзиё туннинг овозига ўхшаб эшитилар эди:

— Худованди каримни ёд этинг, иншоолло, эзгу сафардасиз...

«Ажал келса мамнун бўлинг, ҳожию фозий кетасиз» дегани эди бу. У ўлим тўшагидаги беморнинг жонини аврар, тақдирга тан бериб оламдан кўз юмишга кўндирмоқчи бўлар эди чоғи. Файзуллонинг ҳам бу одамга нафрати келиб кетди.

Эртасига Убайдуллохўжа ўзини анча тетик сизди. Салон совуқ, деразаларга муз нақш солган бўлса ҳам, астойдил таҳорат олиб, дасторбанддан оҳорли яктак-лозим сўради, узун қабосини кийиб, намозини ўқиб, жойига ётди. Пақанадан келган Шоахсий бетиним шивирлаб гапирар, ивирсир, поезд тўхтаганда югура тушиб, тансиқ таом келтирар, қозоқлардан исриқ, ҳар хил доривор ўт топиб келар, бесўнақай дасторбандга иш буюрар, бемор атрофида парвона эди.

Шоражаб зуфунун унинг акси — салобатли, босиқ, камгап, қома-ти тик, ёш ва чиройли кўринарди. Салласини қоziққа илиб, кўркам кузалган сарғиш соқолини тутамлаб келиб, бемор бошида эгилади-да, ақлли кўзлари билан ёқимли жилмайганча ҳол-аҳвол сўрайди:

— Кўнглингиз тортса иссиқ-иссиқ чой ичинг, тақсир. Дасторбанд йигит бошингизни уқалаб қўйсин, енгил тортасиз. Намоз қазо бўлди, деб ташвиш тортманг, хастага беш ракаат фарз эмас.

Муфтий, Шоахсий аълам, Убайдуллохўжа қарийб тенгқур одамлар. Лекин Файзулло қараб турса, отаси улардан ўн беш — йигирма ёш қари кўринади. Сийрак соқолида қорасидан оқи кўп, нурсиз кўзлари ичига чўккан... Нимага берди бу одам умрини? Мол-дунё кўйида асабий изғишлар, низо, нафрат, рақобат... беҳаловат жаҳонгашталиқда дунё кўркини кўрмай, олтиндан бўлак нарса кўнглига сиғмай ёниб ўтди. Ҳозир дасторбанднинг узун бармоқлари унинг кўкиш чакка томирларини силаркан, сариқ қовоқлари оламни кўзидан тўсган эди, бесўнақай новча эса гўё унинг ўлик-тириклигига ҳам парво қилмайди, юмушини бажарса бўлгани. Бу безабон, бу найнов Файзуллодан атиги икки ёшгина катта бўлса керак. Лекин сафар давомида ораларида икки оғиз гап бўлгани йўқ.

Сафарнинг еттинчи кунини кечқурун Убайдуллохўжа ақрабоси Шоражаб билан ўғли Файзуллони ёнига чорлади. Ботаётган куннинг симобдай совуқ нури музлаган деразадан аранг ўтиб, унинг сарғайган юзига жонсиз тус берар, кўз тубларига қора соя солар эди. Тирноқлари кўкара бошлаган ориқ бармоқлари билан Файзуллонинг қўлини пайпаслади. Файзулло отасига ҳеч вақт қўл берган эмас, нуқул бош эгиб қуллуқ қилар эди, холос. Ҳозир совуқ бармоқларидан сесканиб кетди.

— Ўғлим...— деди Убайдуллохўжа ҳеч нарса кўрмаётгандек маъносиз кўзлари билан тикилиб. Файзулло бу кўзларда йўқликни, чексиз ҳасрат, пуч умид маҳкум этган буюк йўқликни кўрди.— Ўғлим... молидунёмни сизга васият қилганман. Дарборнинг тарака хатчилари васиқани модарингизга топширгайлар... Амакиларингиз кўп очкўз, рақибларингиз беомон. Уларга зийрак бўлинг, оқилона тасарруфу тижорат қилсангиз, алҳамдулилло, мулкингизга мадоҳил келиб, мен ҳам тупроқда тинч ётурмен...

Бу гап кўпдан кутилган бўлса ҳам, дафъатан ҳаммани карахт қилиб қўйди. Анча жимликдан кейингина дасторбанднинг хунук хотинчалиш йиғиси эшитилди. Шоахсий типирчилаб қолди:

— Қўйинг, тақсир, ундайчикин хаёлларни!— дея қўл силтаб, исириқ тутатиб юборди.

Беморнинг гаплари Файзуллода негадир на кўрқув, на раҳм-шафқат ҳисси уйғотди. Уни ғалати совуқ туйғулар чулғаган эди: бу одам ҳеч вақт унга оталик меҳрини билдирган эмас, мана, ҳатто шундай пайтда ҳам — фақат мол-мулку рақиблар... Ахир бу балки унинг сўнги сўзларидир. Васиқа муносабати бўлмаса Файзуллонинг онасини ҳам тилга олмас эди. Муштипар у ёқда бир ҳамдам тополмай ўз ёғига ўзи қоврилиб ўтирибди. Мушфиқини бир илиқ гап билан ёд этмаса-я. Айниқса мана шуниси алам қилди Файзуллога.

Бу вазиятда ўзини оғир тутиб, оқилона босиқ гаплашаётган фақат Шоражаб муфтий эди.

— Кўп тўлғонманг, хўжам, камқувватсиз, малол келмасин, — дерди у, — истаганингизни бажо келтирайлик, андиша қилмай буюрверинг, эҳтимол орқага қайтиш кўнглингизга келгандир?

Шоахсий бу гапдан сесканиб, бетоқат олайиб қўйди. Лекин Убайдуллохўжа бунини пайқамагандек, Шоражаб муфтийга қараб давом этди:

— Қачон кўз юсам ҳам субҳисодиқда чиқаринглар. Халойиққа айтинг: дунёдан розимен — ўғлим қоладур. Сиз, тақсир, Файзуллохўжага васийлик қилинг. Норасида кўнглини овлаб, роҳ ростга солинг.

— Хотирингиз жам бўлсин, хўжам. Лекин ўзингизни уринтириб қўйяпсиз,— деб муфтий уни нохуш гаплардан тийган бўлди. Иссиқ ўраб ётқиздилар.

Бу кеча ҳам чироқ ўчмади. Отасининг оёғида ўтирган Файзулло музлаган деразалардаги шамол ҳуштагига қулоқ солар, бу ўлтиришнинг ўта беъманилигидан бўлак ҳеч бир фикр хаёлига келмас эди.

Тун ярим бўлганда Шоахсий аълам секин келиб кифтига қўлини қўйди: — Жанобингиз пича ором олгайлар, акнун мен ўлтириб турай...

Файзулло ўрнига бориб бош қўйдию кўзига уйқу келмади. Неча кундан бери уйқусизликдан унинг ҳам кўзлари ичига ботиб кетган, бошига ғилдиракларнинг шовқини ўрнашиб қолгандек, поезд тўхтаганда ҳам қулоғида тинмай тарақлаб турар эди.

Тонг олдидан отасининг аҳволи яна оғирлашди. Ингради, тўлғанди, дард уни қийнаган сари нимадир гапиришга уринар, Шоахсий унга ниманидир тушунтириб энди тинчитдим деганида, бемор яна бошқатдан бошлар эди.

Файзулло оғир чарчоқдан пинакка кетган эканми, отасининг овози уйғотиб юборди:

— Менинг каъбам ўз уйимда! Бухоро — менинг каъбам! — деб бўғилаётгандек хунук товуш билан алахсиради бемор. Файзулло сакраб ўрнидан турди. Лекин жимлик чўккандан хотиржам бўлиб, яна ёстиққа бош қўйди. У энди бу беҳаловат тунларга ўрганиб қолди, сафар эмас — азоб эди. Охири-кети борми, билиб бўлмади...

Сахарлаб кимдир эшик очди. Қаҳратон қиш совуғи қоронғи ётоқнинг бутун мудроғини ямлаб, карахт бир жимликда сирли шарпа, шивир, маънисиз ивирсиш, босиқ йиғи эшитилди.

Убайдуллохўжа жон таслим этган эди.

Бунга ҳеч ким деярли ҳайрон бўлмади. Фақат энди нима қилиш керак, деган маънодаги мубҳам бир жимжитлик босиб турарди ғираширада.

Биринчи бўлиб Шоахсий ўзини тутиб олди. У югуриб-елиб юриб аллақандай кичик бир станцияда вагонни эшелондан уздириб четга чиқартириб қўйди, кейин аллакимларни топиб келиб узоқ ёсин ўқитди. Ҳали ҳеч нарсага аралашолмаган Файзулло ҳар сафар эшик очилиб вагонни паға-паға совуқ ҳовур тўлдирган сари жунжикиб, гўё кичрайиб борар, на тилига гап, на кўзига ёш келар эди. Дасторбанд унга янги тўн кийгизиб, белига қийиқ боғлаб қўйганидагина эшикка яқин турди-ю мурда юзига қарашга ҳамон юраги бетламасди. Шоражаб муфтий унинг бошини кўксига босиб таъзия билдирди. Шоахсий эса ҳамон тинмасди, гўё шу воқеани кутиб тургандек, солори ҳажнинг асл вазифаси худди шудек, бирдан жонланиб ҳамма ташвишни ўз зиммасига олди. Қорбўронда кўмилиб ётган бу кичкина шаҳарчадан машҳур миллионер Убайдуллохўжанинг танишларини, станция ва шаҳар бошлиқларини топиб келди. То улар ёрдами билан вагонни кечаси Тошкент поездига қайтариб улагунларича Файзулло таъзия қабул қилишдан бўшамасди. Шу ҳам тузук бўлди шекилли: Файзуллонинг ота оёғига йиқилиб йиғлашга вақти бўлмади, у буни эпполмасди ҳам, бундай қилишга қурби ҳам, кўнгли ҳам йўқ эди ўзи.

Ярим кечадан сўнг вагон орқага қараб йўл олди. Гўё ҳеч нарса бўлмагандек эди: мияда яна ўша ғилдирак шовқини, ўша хира чироқ деворда пирпирайди, совуқ бурчакда чўккалаган дасторбанд чап-чап этиб нимадир кавшайди, юзига дока тортилган жасад ўз ўрнида тебраниб бормоқда, югуриб чарчаган Шоахсий жойнамозиғаёқ ёнбошлаб уйқуга кетди... Фақат энди йўл орқага, ота ўрнида совуқ жасад, олдинда яна қутсиз, ғуссали кунлар, юракни эзадиган бир ҳафта... Ҳа, дунёнинг ўзи билар экан қаёққа бошлашни. Файзулло ўрганиб қолган деразаси ёнида отасига узоқдан тикилиб боради, унга яқинлашиб юзига қарашга ҳануз юрак қилгани йўқ.

Шоражаб муфтий яқинлашди. Бир-бирларига тикилдилар. Иккаласининг ҳам кўзлари қуруқ эди.

— Мана шундай, ўғлим... Бу дунёда нақадар қудратли бўлса ҳам, бандасининг ҳоли — оқибат мана шу.

Файзулло биринчи марта ўзини... Йўқ, етим эмас, етимликни у жуда катта фожиа деб билмас эди. У ўзини ожиз, нотавон сезди. Ҳамама ўйлаганлари, олдинда шундоққина бутун турган умри пучдек туюлди. Бирдан муфтийнинг кўксига бошини қўйди-да:

— Пири комил... — деб йиғлаб юборди.

Ҳозиргина отадан айрилган ўспириннинг йиғлаши табиий эди. Лекин Шоражаб Zufунун бу йиғининг нажот излаш маъносини тушунди. Боланинг унга «пири комил» деб мурожаат қилиши ҳам биринчи марта.

— Падарингизнинг васиятлари бу дуоғўйингиз учун қиёмат қарз, ўғлим, сизга илгаридан ҳам меҳрим тушган эди, хўп десангиз, ота ўрнида ота, сабиллигингизни билдирмасман, иншоолло.

Бу маҳал Шоохсий аълам келиб Файзуллони ётишга мажбур қилди: «Ўзингизни олдириб қўясиз бунақада. Озгина ором олинг, ўзингизга келинг, ҳали ташвишингиз кўп, хўжам!»

Етди-ю Файзулло отасиз қолганини, кўп ташвишлар, одамлар билан муомала, мол-давлат юки зиммасига тушганини биринчи марта сезди. Ором қаёқда! Тонг ёришиб, муз безаклар билан қопланган деразадан қор шуъласи тушди. Марҳумнинг юзидаги оқ дока ҳам қордек совуқ кўринди. Файзулло отасининг ёнига бориб ўтирганида елкасида Zufунуннинг нафасини сезди.

— Балли, ўғлим, падарингиз билан бир дам холи бўлинг, бапуржа видолашинг...

Zufунун ўликнинг юзини очиб қўйиб, ўзи нари кетди. Файзулло журъат ва иродасини бир жойга тўплаб астойдил тикилди. Ажабо, ияги тиккайиб, сийрак соқоли тарвақайлаб кетган, кўзлари косасига чўккан, қирра бурунли бу сомондек юз унга бирдан бегона туюлди. Гўё у кечагина эмас, аллақачон ўлган, Файзуллодан аллақачон узилган ёт бир киши эди.

Аслида-ку ундай эмас, Файзулло кўнглининг бир чеккасида бунни сезиб, билиб турибди. Бу — унинг отаси, падари бузруквори. У ўғлини ўзича севарди, ўзидек бўлишини истар, сафарларга бирга олиб юрар, «Тожирилар элнинг ашрафидир», деб яхши ўғитлар қилар эди.

Файзуллонинг ёдида — отаси уни бир кўпкарига ҳам олиб борган. Болжувондамиди, Қоратегиндами, эсида йўқ, у вақт энди 12 га қадам қўйган пайти, кўпқаридан кейин қоракўлча жаллоблари билан бир ёвонда меҳмон бўлдилар. Ҳамал ойининг ўрталари эди. Хардандону шувоқшўра гуллаган, қоракўлча жаллоблари яйлов кезиб, тери йиғадилар, тўйиб барра кабоб ейдилар. Қоракўл сурувлари ёвон атрофига қувиб келинган, дашт этагига чодиршаб қурлиб потила қозонлар осилган; чўри-халаж ловияшўрак қайнатади, қўй соғади, аччиқтош сувида юнг пиштади, нилобий, зайтуний деган эронни бўёқларнинг анвойи ҳиди адирларда анқиб ётади.

Нариоқда, қум хомалари орасида эса қароллар, чўпонлар «қоракўлча тоблайдилар». Файзулло ўша томонларга айланиб борди. У бўғоз қўйларнинг қумда ағанаб қийналиб қўзилашини кўрди. Юзини соқол босган, енг шимариб олган эркакларнинг ифлос, қўпол қўллари қўйларга ёрдам бериб, шилимшиқ қўзичоқларни йўлдошдан айириб оладилар-да, она эмчагига оғзини бир тутиб... терисини шила бошлайдилар. Баъзи қўйларга ёрдам ҳам бермай, тўлғоқ пайти бўғзига пичоқ тортиб, қўзичоғини қорнидан ёриб оладилар. Файзулло аввал титраб кетди, кўнгли айниди. Чўпонлар бу ишларини ҳафсала билан, қувониб-тиржайиб бажарар эдилар. Файзулло жажжи қўлларига чўпон таёғини олиб, ўзини зўрға тийиб турганида бир чўлиқнинг чарақлаб кулган юзига кўзи тушди. Ёш чўлиқ қўлидаги энди туғилган тирик қўзичоқни иссиқ қумга ташлади.

— Юмала, юмала, жонивор, жингала гулинг зап очилади! — дерди у. Анчадан кейин иссиқ қумда типирчилаган қўзичоқни олиб онаси томон элтди. Меҳрибон йигит экан, қўзичоқ она эмчагини тимирскилаганда Файзулло энди ўзига келган эди, ҳалиги «меҳрибон» йигит қўзичоқни қўлига олиб, «бўлдими?», деб эркалади-да, сўйиб юборди. Файзуллонинг кўз ўнги қоронғилашиб, таёқни улоқтирди, бақириб йиғлаганча орқасига қараб югурди. Йўлида, қумда дўппайиб ётган бир нарсага қоқилиб, қўланса ва шиллиқ бир уюмга юзи билан тушди: бу, ҳозиргина териси шилиб олинган бир кунлик қўзичоқларнинг пашша ёпирилган гўшт уюми эди. Файзулло жирканиб, юзига елимдек ёпишган шиллиқни кўз ёши аралаш снги билан артиб, яна югурди, яна йиқилиб, ўксиб йиғлаганча ўтовга етиб борди-ю узоқ қийналиб қусди. Уни эркалаб қулишган меҳмонлар, отаси ва унинг улфатлари кўзига ёмон кўриниб кетди. Бу улфат ҳалиги елимли гўштан қозонкабоб қилдириб, суюғигача чайнаб узоқ ишрат қилди. Файзулло эса ҳар замонда кўнгли ағдарилиб, қора уй керагасига осиглиқ бўз халтадаги нордон сузмадан жиндак оғзига солганча тишини тишига қўйиб, бир чеккада ўқчиб ўтирар эди.

Болалик таассуроти кўнгилга ёмон ботиб қолади. Худди ярадек, узоқ вақтгача битмайди. Шу-шу бўлди-ю Файзулло ота касбидан кўнгли қолди. Убайдуллоҳўжа уни ўзига меросхўр қилмоқчи эди, у эса бу касбгагина эмас, отанинг ўзига ҳам лоқайд бўлиб ўсди.

Мана энди жасади олдида бегонадек, дийдаси қотиб, кўзига ёш ололмай ўтирибди, худонинг ўзи кечирсин.

Бу балки унинг ўз ҳолатидан ҳамдир. Совуқ вагонда кечаёқ шамоллаб қолганини шундай пайтда бировга айтишга андиша қилиб, ичидан ўтганини ўзи билиб ўтирган эди. Лекин, бари бир, иситма ошкор қилар экан, унинг жунжикиб қалтираб базўр ўтирганини пайқаб, иссиқ чой бердилар, ўраб ётқизиб қўйдилар.

Бухорода ҳам қаҳратон қиш экан. Бири ўлик, бири тирик, ота-бола чўзилиб ётган хос вагон Қогонга қайтиб келганида, бу ерда ҳам бўрон турди. Шунга қарамай, вокзал гавжум, Файзулло совуқда қақшаган оломоннинг гувлаганини эшитди, яланғоч теракларнинг музлаб қотган шоҳларини кўрди: уни пўстинга ўраб ченага ётқизган эдилар. Иситма хуруж қилиб, гоҳо муздек бўшлиққа чўкиб кетар, гоҳо қалқиб чиқиб, кўзига нотаниш юзлар, қиров қотган соқоллар, кўкарган лаблар кўринар эди. Булар мунча кўп? Отаси қаёқда? Унинг ёнида одам бормикан? Ё ҳамма Файзуллонинг теварагидами? Баъзи юзларни танигандек бўлади, нимадир сўрамоқчидек талпинади. Ана, шу совуқда юпун кийинган Хўжа Зухуриддин маҳдум ҳам шу ерда, мирза Муҳиддин ҳам, Аҳад Соиб кундровнинг ҳам кўзойнаги ялтиллаб кўринди, чеккароқда Шоражаб зуфунун ошнаси Дилкаш қори билан гаплашиб турибди. Хуллас, ҳамма шу ерда. Гўё Убайдуллоҳўжа эмас, Файзулло-хўжа ўлгандек... Уртала ола чопонга ўранган паканагина Абдулазиз аълам Шоахсий ниманидир тушунтиряпти. Файзулло унинг гапини эшитмади-ю лекин қулоғида отасининг ўлим олдидаги «Бухоро — менинг каъбам!» деган бақирини янграб кетди. Бухоро менинг каъбам... Бухоро... Бухоро эса, мана, совуқда қақшаб ётибди, ўша-ўша, юпун, ғариб...

Чена қорни ғирчиллатиб жилиб кетди. Йўл четида мункиллаган чоллар дийдираб соқолларига фотиҳа тсртиб қолишади, ярим-яланғоч бола-бақра кўкарган юзларини енглари билан қор-бўрондан тўсиб, ченадагиларни кўриб қолишга интилишади.

Нимасини ҳам кўради? Бу ченадагилар ҳам улардан баттар қашшоқ, ожиз... Бу шокиладор соябонли ченалар, қўш-қўш қўнғироқли отлар, мўйна пўстину чақмоқи саллалар эса — бари шунчаки шалди-роқ... Аслида — на арзигулик ўй, на эртаги кун. Қим нима ниятига етибди?..

Файзулло неча вақтдан бери ўйлаган ўйларини, орзуларини эслашга уринар, бу ўйлар билан узоқ йўлларга бориб, алданиб, руҳи пуч, ўлик қайтиб келаётгандек бўлар, фикрини бир жойга тўплотмай, зимзиё бўшлиққа чўкиб кетар, ҳушсиз ётганини пайқаб яна уйғонар эди. «Бухородаман, — деб ҳушини йиғишга ҳаракат қиларди, — каъбага бориш ўрнига Бухорога қайтиб келдим. Менинг тақдирим шу экан. Бухоро — менинг каъбам... каъбам... қани менинг каъбам, қани онажоним?»

Ўтдек ёнган манглайида салқингина, юмшоқ қўлни сезди.

— Шу ердаман, болам, шу ердаман, ўргилай...

Файзулло онасининг товушини таниб, манглайидаги ўша қўлга ёпишди, уни юзига босди, кўзига сурди.

— Ойижон..

— Алаксиярапсиз, болам, кўзингизни очинг.

— Кўзим очиқ, ойи, сизни кўриб турибман, — деди Файзулло. Шифтнинг қизил жуфт вассаларини, юлдузсимон шарафаларни кўргач қаердалигини англаб, бор кучи билан сакраб турмоқчи бўлди. — Дадамиз...

Райҳон биби икки қўллаб кўксидан босиб, авайлаб ётқизиб қўйди, қайноқ пешонасидан ўпди. «Сизни кўриб турибман», деган Файзулло кўзини астойдил очганда онасининг чеҳрасини кўриб яна ҳушидан кетаёзди. У онасининг ўзига таниш илгариги қиёфасини хаёлан кўриб турган экан, энди эса, кўз очганида унинг бирдан оқарган сочларини, қип-қизил қовоқларини, қорайиб кетган, ориқ, серажин, нурсиз чиройини кўрди.

— Қиблагоҳимиз чирқиратиб кетдилар, болам, — она йиғлаб бўлган эди, қип-қизил миждаларида ҳатто нам кўринмади. — Лекин сиз ётишингиз керак, у ерда одам кўп...

Русумга мувофиқ, Убайдуллохўжани ҳожи сифатида кафанга эмас, ўзининг мисрий салласига ўраб, Болоҳовузнинг хос тобутига қўйдилар.

Файзуллони фақат дафн маросимига олиб чиқдилар. Жаноза аъло ҳазрат ўзи жума намозига чиқадиغان Болоҳовуз масжидининг пешайвонида ўқилди. Бухорода камдан-кам бўладиган қаҳратон совуқ, дамбадам бўрон туришига қарамай амирликнинг бутун уламози шу ерда, ҳовуз бўйи, оппоқ қор босган майдонда пўстину бўрк кийган казо-казолар чўкка тушган, узоқ-яқин кўчалар ҳам тирбанд. Жанозани кейинги йилларда катта мулкдорлар орасида нуфуз орттириб дарбор аҳлининг эътиборини топган Шайх ул-аъзам ўқир эди.

Файзуллонинг ранги кетган, шу совуқда ҳам бадани намиқиб, зўрға оёқда турарди, бир ёнида Шоражаб муфтий, бир ёнида амакилари. Барлосларга хос катта юзли, ёноқлари чиққан Шайх ул-аъзам «салоти жаноза»ни ўқиб бўлганидан кейин худонинг қудрати, бандасининг ожизу қойимлиги ва рубъи маскуннинг фано ишларидан ваъз айтиб тасалли билдирди, марҳумнинг улуғ савобларини бир-бир санагач, қиёмат ҳамда оддий қарзларга ўтди. Файзулло тинглаётгани йўқ, унинг ёниб турган боши буларни идрок этишга ожиз эди. Гап нималар қарз

ҳисобланиши, нималар ҳисобланмаслиги, узилмаган қарзнинг охиратда тутиши, рози-ризолик ҳақида эди. Файзулло тиззасининг дармонсиз-ланаётганини сезиб, ёрдам сўрагандек безовта аланглади.

— Пири комил...

Уни суяб турган Шоражаб муфтий шошиб қулоғига шивирлади: «Розимен валенеъматимдан, денг, мулла ўғлим, мингдан-минг розимен, денг».

— Розимен...— деди Файзулло қуруқшаб ёпишган лабларини ба-зўр очиб.

Руҳоний отахонининг шошиб шивирлаши уни иситмадан бир оз чалғитган эди. «Хужжат пеш қилган ҳар бир кимсадан падар бузрук-воримнинг қарзларини тўла узгаймен, деб айтинг».

— ...тўла узгаймен. Зуфунун...

Зуфунун унга бугун ҳақиқий оталик қилди: у бўлмаганда бу қаҳ-ратон кунда, узоқ чўзилган оломонли маросимда Файзуллонинг шам-дай қотиши турган гап эди. Ҳамманинг қаршилиги, бутун уламонинг олайиб боқишига ҳам қарамай, Шоражаб муфтий уни «зотилжамга чалинган, жони қил устида турибди», деб четга етаклади-да, чангага ўраб ётқизиб, уйга олиб кетди. Ҳозирнинг тор кўчалари топталган, лекин изғирин ҳамон қор учқунлар эди. Аза йиғиси билан хонадонни бошига кўтарган хотин-халаж ичидан Райҳон биби отилиб чиқди. Зўр-га оёқда турган Файзулло она қучоғида яна ҳушидан кетди...

Йўқ, бу уйқу эди, Файзулло бунга тонгга бориб ўзи фаҳмлади. Она бағрининг иссиғида у қандайдир зил юкдан қутулгандек енгил тортиб кўзини очди. Ташқари оппоқ, бўрон тиниб қуёш чиққан, қазноқда кимлардир ивирсирди, дарвозахонада боғлиқ той безовта. Файзулло ўзининг кейинги вақтда отаси ётган хос хонада эмас, ҳовли тўридаги ўн бир тўсинли шабхонанинг кунгай пешайвонида ётганини кўриб кўнгли тинчиди. Қошинли печлари доим иссиқ бу холи жойни яхши кўрар, ўзини бегона кўздан холи, мустақил сезар эди. Ичкарига очил-диган эшикдан онаси ҳам бемалол кириб-чиқиб юради.

У ҳозир яна келиб қолади. Онаси. Файзулло унга ўзини тетик кўр-сатиши керак. Шундоқ ҳам эзилиб кетибди. Урндан турди, майда нақш, ингичка жиякли енгил тўнини кийиб, бошини танғиган мовий белбоғни ечди-да, қозиқдан мисқоли салласини олиб ўради.

— Қасалсиз ахир, болам...— деди она кирибоқ. Салланинг оппоқ печи Файзуллонинг юзини яна ҳам сариқ қилиб кўрсатар эди.

— Йўқ, ойи, мен энди касал эмасман,— деди у.— Бу— бошқа нар-са, бошқа, ғалати... Йиғлагим келади, йиғлаёлмайман. Одамларни кўр-гим, гаплашгим келади, гапим йўқ уларга. Гапирсам улар тушунмай-диганга ўхшайди...

Улар гиламда ёнма-ён ўтирар эдилар. Файзулло шундоқ кўзининг ёнгинасида опасининг мунгли чеҳрасини, бошига ёпинган гижим рўмо-лидек майда ажин босган кўз тубларини кўрди, кўк томири бўртган иссиқ қўлини икки ҳовучига маҳкам қамаб гапирди:

— Ойижон, айтинг-чи... юрт меҳрини одамларга ким ато этади?

Қутилмаган бу гапдан Райҳон биби ҳайрон бўлиб, яна алаҳляп-тими, дегандек намчил кўзларига тикилиб қўйди.

— Қайдам, болам...

— Айтинг, ойи!— Утирган жойида салласини олиб, ёнидаги тах-монга қўйди. Онаси унга дўппи кийгизди. Она қўлларининг тафтига тўймаган Файзулло давом этди.— Мен дала-даштаримизни, элу эла-тимизни яхши кўраман деб, шуларни соғиниб қайтган эдим. Энди бил-сам... Бор-йўғи бир сизни яхши кўрар эканман, ойижон.— У қайноқ бошини она бағрига қўйди.— Қасал бўлганимда ҳеч ким кўзимга кў-ринмай қолди. Негадир, ўлиб кетишимдан эмас, сизни йўқотиб қўйи-

шимдан қўрқдим, ойи. Сиз саволимга жавоб бермадингиз?

— Мен на билай, болам... Гоҳи эзгуликлар она сути билан кирари дейишади. Гоҳилари — эзгу одамлардан, ўргилай. Нега сўрадингиз?

— Одамларга меҳрни қандай ўргатиш керак?

— Вой, болагинам... Сизга, мени яхши кўринг, деб ўргатувдимми?

— Йўқ.

— Меҳр — булоқ. Унинг кўзини очиш керак.

Файзулло бир талпиниб қўйди, касалманд юзида, киртайган кузларида ёрқинлик кўринди.

— Масковда сизни соғинардим, ойи... Мана шу новвотранг ёғим рўмолингизни эслардим, тушимга кирардингиз, бағрингизга қайтсам дердим. Аммо негача ҳеч қачон, ойим келса эди, демасдим...

— Шунинг учун ҳам она юрт дейдилар-да, болам.

Шундан кейин улар узоқ жим қолдилар. Ташқарида йўтал эшитилди. Она ўрнидан тураркан, рўмол учини кўзларига босди:

— Бу тўлғонишларингизда бошингиз тошга бориб урилмаса кошкйди, болам...

— Устоди комил,— деди йўтал овозини таниган Файзулло.— У киши менинг гапларимга тушунадилар. Сиз тушунасизу шу киши тушунадилар, ойи.

Узун бўйли Шоражаб муфтий қора чопонда тик қоматини эгиб саломлашди.

— Келинг, зүфунун,— деди Файзулло. У анча тетик эди. Мулозим обдаста-ю дастў келтириб, қўлларига сув тутди, хонтахтага чой-нон қўйди.

— Хўш, оёққа туриб кетибсиз, иншоолло...

— Булоқни биласизми, зүфунун,— дея гапни шартта буриб олиб кетди Файзулло.— У табиий бўлади, ўзи қайнаб ётади. Фақат бекилиб қолганларнинг кўзини очиб юбориш керак. Меҳр ҳам шундай. Меҳр ҳам — булоқ. Инсонларнинг меҳр бўлоғи...

Бу гаплар Шоражаб зүфунунга жуда маъқул тушди. Улар келишдиларки, инсоннинг меҳр бўлоғи — кўнглида, руҳиятида. У — яна ўша имоннинг ўзидир. Уни очиш, поклаш — бутун умрни бахшида қилса арзийдиган аъмоли биссаовдир.

Лекин устоди комил ҳозирча суҳбатни бўлиб, кундалик зарур ташвишларни эслатди: вақт ўтиб кетяпти, қиблагўҳнинг учини еттигига қўшиб ўтказиш маъқул туюлади; изн бериш лозим. Файзулло тетик бўлса ташқари ҳовлида кўриниш бериши керак, келди-кетди кўп, фотиҳа, тасаллию таъз, бари кўнгил иши... бундай пайтларда ёмонлик унут бўлади.

Азалик ҳовлининг мароми маълум. Учию еттиси, йигирмасию қирқи дегандай, бу маросимлар бари ўтганча ҳам ҳар пайшанба, ҳар жума, ярим тунда қозон осилиб, қора тонгда ош тортилади. Қуни бўйи бош эгиб кириб, бош эгиб чиқадиган қари-қартанг, қора кийган уламою руҳоний, ичкари-ташқарида бир маромда эшитиладиган умм ил-китобнинг етти ояти, хотин-халажнинг йиғи-сиғиси, охири кўринмайдиган бир хилдаги маънисиз серташвиш кунлар, сўник руҳ, ёлғизлик узоқ ҳафталар, ойлар давом этиб, бари Файзуллонинг тушларида ҳам ҳамроҳ бўладиган бўлди. Буларнинг ҳаммасига изн беришгина эмас, бутун рўзғор унга қараб қолган, иш бошию корфармолар азондан саломхонада ҳозир бўлиб унинг оғзини пойлар эдилар. Улардан ҳам кўра, таъзияю таскин билан кўнгил сўраб келганларга муомала қилиш ҳали дарди аримаган Файзуллони гоҳо шундай чарчатар эдики, у ота ўрнида қолган Шоражаб муфтийга шикоят қилишга мажбур бўлар эди. У ҳам нима дейди, у ҳам ноилж:

— Начора, мулла ўғлим? Тасаллига бандаси ҳаминша муҳтож.

— Мен бунга ёшлик қилар эканман.

— Одамзод туғилган кундан у дунёлигининг ўйини ўйлайди. Бу дунёи-дун бир дебочадир.

Шундан кейин узун қаро кунлар яна бошланади. Файзулло бу сўник муҳитга кўникиб ҳам қолгандай эди. Бу қора кийимлар, бу эгик бош, мунгли фотиҳаю йиғи-сиғилар унинг маъюс руҳига монанд келгандек, энди сукут ва ёлғизлик ҳам унча қийнамай қўйди. Кийим-боши, юриш-туриши сипо, атрофидаги руҳонийлардек камгап, катталар қатори намозни канда қилмай оҳиста яшайдиган бўлди. Илгариги болаликдан фақат безовта ўйчанлигигина қолган эди.

Отасининг оқсоларлари ўтгач, бир кун раҳматликнинг арвоҳига қуръон буюриб, шомда ҳовлига кириб келса, супада яна Шоражаб муфтий ўтирган экан.

— Хўш, кишту корингизга кушойиш берсин, боймулло. Аммо ҳамал кирди акнун. Хонанишнинг ҳам бас...— деди у Файзуллонинг узун чопонда чўзилиқираб кўринган бўйига тикиларкан.

Чиндан, Бухорога баҳор келган эди. Девонбеги ҳовузининг девдек тарвақайлаган қари тутларига оқ лайлак кўнди. Катта саватга ўхшаган қуруқ хас-хашак уялари жонланиб, кўзларни қувонтирарди. Бўй-басти тик, анча салобатли бўлиб қолса-да, рангида касалликнинг нуқси аримаган Файзулло навбаҳор нафасни пайқамай қолган эканми, зуфунуннинг эслатишидан кейингина ўзининг нақадар узлатга чекинганини ҳис қилди ва ғафлатдан уйғонгандек чор атрофга қаради. Сал ёмғир севалаб ўтган эди, ҳаво намхуш, чопилган гулзордан бўлиқ тупроқ ҳиди келади. Эски девор сарховида майса кўкариб қолибди, қаердадир мусича ку-кулайди. Файзулло чаккасига тегай деб турган ёш олчадан кичкина новдани синдириб, тиши орасига олди, бўрта бошлаган куртакнинг талх таъми лабида қолди.

— Ҳамал кирди — амал кирди, дегувчи эди Шаҳобиддин тоғам. Деҳқонларга ҳавас қиламан. Келгуси амали тайин бўлган одам — билҳақ толеи бутдир. Оламда нима гап, ўзингиз қайси саъй-аъмол билан мамнунсиз, зуфунун?

— Дуоғўйингиз мол-дунё ташвишидан ҳолидирмен, биласиз. Бизнинг аъмолимиз бандасининг кўнглига раҳм-шафқат, муросаи мадора, эзгулик уруғини сочмоқдир. Бу бир умрлик заҳмат ва фидойилик иши эканини сиз билан гаплашган эдик. Жамоат аро кўриниш беринг, ўғлим. Муллаю сомёе ташна, масжиду мадрасаларда, уламо даврасида бўлаётган қайноқ ғаҳслар шунчаки масалачилик эмас, биз такомилли имон, руҳий поклик ва эзгуликка интилмоқдамиз.

— Жамоат этагингизни тутарми, зуфунун?

— Кўпчилик шу билан банд эса, кам деганда бад нияту гуноҳшумликдан дили чалғийди. Сиз яна шошаётирсиз, Файзулло.

— Мен сиз билан бўламан, устоди комил, диёнат кучига аминман. Ота мулкимни шунга истифода қилурмен. Лекин бу ишнинг самарасини кўргим келур.

— Ваъларимизга чиқинг, мулло иним, гарчандиким кўрмагайсиз, илло сезгайсиз, иншоолло.

Шаҳарнинг кўп жойларида, ҳамма масжиду мадрасаларда уламонинг баҳсу машварати авж олган пайт эди. Бирида ўта мавҳум масалачилик ойлаб давом этса, бирида «ёр ёғи» ёқишни тақиқ ёки тавжиз этиш сингари жўн бир ваядан мубоҳаса кўзгалар, бирида мавлавий муфсирлар диний китобларга ёзган ўз ҳошияларини маъқулласалар, бирида фусаҳо Эрон инқилобини шарҳлаш билан машғул эди. Шоражаб муфтий мазмунан буларнинг барини ҳам маъқулламас, аммо фуқаронинг шу мажлислар атрофида бандлигидан мамнун эди. «Уч ни-

марса уч нимарсасиз қойим эрмасдур,— дер эди у,— мол бети-жорат, давлат — бесиёсат, фан — бебахс бўлмайди». Фан эса, унинг наздида, аввало одоб-ахлоқ муаммоларидан иборат эди. Ва уламо баҳсларининг энг қизиги, энг сернуфуз ва суронлиси Шоражаб зуфунуннинг ўз атрофида, унинг Қўкалдошдаги машҳур ваъзлари муносабати билан бўларди. Бу ерга кўпроқ муллаю маҳдум, қорини жовон, мактабдору шогирдбаччалар ёпирилиб келар, гоҳо бообрў қозию, ҳатто баъзи жадидлар ҳам пайдо бўлар эди.

Навжувон боймулло Файзуллохўжа қатнай бошлаганидан кейин Қўкалдошдаги бу жулуслар яна ҳам катта эътибор қозонди. Пири комил унга минбар пойидаги гилампўш супадан жой тайин қилган, бу ерда у фазли комил соҳиблари қатори, гоҳ Абдулазиз аълам Шоахсий билан, гоҳ мадрасанинг обрўли мударрислари билан ёнма-ён, катталардек чордона қуриб ўтиради.

Бу гал ҳам бўйра тўшалган саҳну супалар, тўла, иккинчи қаватда мезаналарни туташтирган йўлакларгача гавжум, мадрасанинг Миёнсаройидан Лабиҳовузга тушиб кетган тош зиналарида ҳам сомейлар жой топиб чўкка тушган, эшиги очиқ ҳужраларда ўтирган муллаваччалар пастдан кўринмайди, уларнинг арзон бўз саллаларигина ихлосмандлик билан тебраниб турибди.

Банораспўш мударрис деган билан, ваъз пайтида Шоражаб ҳазрат унча салобатли кўринмас эди: эгнида оддий узун мовут чакмон, бошида одми салла, Файзуллога содда донолик белгиси — калта қирқилган сарғиш соқолига яширин ним табассум кўрингандай бўлди. Лекин ўз бўйи баробар заррин тўқали воизлик хассасини таяниб, ҳайбатли мадраса пештоқи ёнидаги айланма ғиштин зинадан минбарга чиқаётганида халойиқ сеҳрлангандек жим бўлиб қолди.

— Аҳли сунний вал-жамоат!— деди мударрис аста томоқ қириб. Одатда унинг биринчи жумласи ҳам сомейга мурожаат, ҳам ваъзнинг мавзуини билдирар эди. Демак, бугун ҳам гап масалаи масоил, яъни ислоннинг софлиги, хусусан, сунний мазҳабларининг фикху тариқатлари, уларнинг мусаффолиги ҳақида эди.

Мударрис бу мазҳаблар тарихидан бошлаб, ханифийдир, шафийдир ёки маликийдир — бари мусулмон ва шариятан тенг эканликларини, фақат қай бири қиёсни, қай бири ижмоъни тафовз этиши билан фарқланишини тушунтирди. Шоражаб ҳазрат ўзга воизлар сингари, ҳадису анбиёлардан тушиб мутаассиф сомейларни йиғлатиш ёки зикру сужуд ҳолатига келтиришни кўзда тутмас, у дини ислонни қадимий ахлоқ қоидалари тарзида шарҳлаб, ундан эзгулик ва ботиний камолот ниятида истифода этишни орзу қилар эди. Шунинг учун ваъзлари кўпинча мавҳум эса-да, сомейнинг хаёл қилиши, гоҳо турмуш ҳолатларини эслаб баҳсга жонли аралашувини тақозо этарди.

— Гуноҳнинг гуноҳлигини, савобнинг савоблигини ҳар кимса биладир. Илло ҳамон гуноҳ бору ҳамон савоб бор. Сабаб?— дея мурожаат қилди мударрис муллабаччалар ўтирган қанотга ўгирилиб. Меҳроб тепасидаги мовий кошинлар қуёшда товланиб, мударриснинг фазлу фасҳига шавқланиб ўтирган ёш муллабаччаларнинг юзларида, беқасам тўн ва ақиқ саллаларида акс этар эди.

Орқада бир букурроқ мўйсафид, кўринишидан мактабдор хатиб ё қори, ўрнидан турди.

— Ҳар кишининг ўз эътиқоди ўзига ҳўб ва ўз иши ўзига маъқулдир, улуғ ҳазрат. Оқибат, андиша-ю фаросатли кимса хайр жонибиға, зоти бад эса шарм тарафиға майлу рағбат қилур,— деди-да, йўталиб-йўталиб, ўтирган жойида бўйрага чўкди.

— Боракалло,— деди ҳазрат мударрис.— Ҳар кимсанинг ўзига, ўз имонига иловадир. Магар ўз ишинг ўз имонинг бирла монанд эрса,

хайр жонибиға рағбат қилурсен. Инсон учун энг улў илму фунун — баҳоли қудрат кўпроқ яхшилиқ кўрғазиб, бақадриҳол камроқ ёмонлиқ қилиб яшамоқдир. Жумла мўминда комил диёнат, имони пок бўлса, бадкорлиқ бўлмағай. Имонлар соф эрса зулму таҳқир, обгору фақир қайдин келур?

— Ҳаммани мусатффо қилиб бўлмас. Ваман яъмали мисқол заруратун шарра яраҳу. Ҳар киши ўз кирдикорининг жазосига етгусидир!

Бу овоз Шоахсий аъламники эди. Файзулло қайрилиб қарамади, уни жавобнинг қандай бўлиши қизиқтирар эди, ёғочдан нақш бериб ясалган баланд минбарга тикилди. Бу муаммо кўпчиликни талпинтириб қўйғанини мударриснинг ўзи ҳам пайқади чамаси, жимликда анча ўйлагандан сўнгина малла соқолини тутамлаб давом этди:

— Сиз давомини айтмадингиз, аълам: қад афлаҳа ман зашиҳо вақад хоба ман дашиҳо, яъни ҳар кимса яхшилиқки қилур, ҳамиша нажот топғайдир. Тақсиримнинг саволлари аксариятимизга ҳоло одмий эшитилур. Зеро, руҳи шахсиятимиз маънавий камолотдин ҳануз узоқдир. Иншоолло, бир кун эришурмизким, имони мукаммал зот бундоқ дея ўйламағай. Чаро, у ҳар муслимға мушфиқу мутриб бўлиб, ани раҳм-шафқат ила тупроқдин кўтарурким, бандаси жазо қопусига бориб етмағай.

— Ижоза, ҳазрат,— деди яна Шоахсий.— Жанобингизнинг имон тушунчалари кўп мавҳум ва бежисмдир. Ҳол онки, имон аниқ олти нимарсадан ботаркиб турур: «омантибиллоҳи ва малонкатиҳи ва кутубиҳи ва русулиҳи ва хайриҳи ва шарриҳи миноллоҳи таоло ва-лбаъси баъдал маут,— Шоахсий бармоқларини бир-бир букиб санай кетди,— яъни худонинг бирлигига, малонка ва пайғамбарларнинг покизалигига, қутби-қуръонга, яхши-ёмон худодан эрканлиги ва у дунёнинг бовужудлигига инонмакдан иборат.

— Олимсиз, илло харфхўрсиз, аълам,— деди Шоражаб муфтий босиқлик билан.— Имон — инсоннинг руҳидир. Олим бўлиб икки оламни билган кимса ҳам уни билмаслиги мумкин. Зеро, инсон руҳи — учинчи оламдир. Имон — тажалли субҳи азал — оламни ёрутгувчи илк нур... Иннолло ёмур билъадл ва л-ихсон...— мударрис ғоят чиройли қироат билан гапирарди. Қўпол Шоахсийнинг эътирозлари гўё эсдан ҳам чиқиб кетди. Мударриснинг овози саҳндагиларни сеҳрлаб қўйгандай эди, у тўхтаганда чуқур жимлик чўкди.

— Шиъани ҳам тупроқдан кўтарурмизми?— дея қичқирди шу пайт Шоахсийнинг ёнида ўтирган биров. Демак, баҳс сўнмаган эди.

— Суннию шиъанинг кечмиш қонли низолари Бухорои шариф номига исноддир!— деди Шоражаб муфтий бу фитнаомуз луқмага тездa зарба бериш ниятида. Уч йил аввал бўлиб ўтган сунний-шиъа қирғинлари, ундан кейин ҳам ҳар замонда учқун олиб турган бемаъни низою нифоқ ҳали ҳамманинг ёдида эди.

— Дуруст, биз шиъат ул-имом Али таълимига хайрихоҳ эмасмиз. Дини исломум имонимиз поклиги учун чолишар экан, ихтилофларимиздан баҳс этурмиз. Илло ғазот тадбири била эмас. Ҳар қандай таҳқирзулм таъвимизга хилофдир. Биз зинҳор-базинҳор ҳар ерда фақат эзгуликни руғуб қилғаймиз.

Мавзу беихтиёр шиъа мазҳабларининг тарихию фикҳи-тариқига ўтиб кетди. Кейинги йиллардаги Бухоронинг диний-хурофий тўлғанишларидан беҳабар Файзулло бунини шунчаки ваъз деб тинглар, севимли мударриснинг бу бобдаги кенг билимларига ҳам маҳлиё эди. Шоражаб муфтий хозирунларининг қистов саволлари билан мухталифлар таълими баёнида анча ичкариларга ҳам киришга мажбур бўлди.

— ...Хусусан,— деди у,— исна-ашшариъа мазҳабидаги шиъа, Ироқу Эрон ва Баҳрайнда муқимдирларки, фақат имом Али ҳадисларини

тан олиб, қуръони шарифни камситадилар. Аларнинг мужтаҳидлари маҳди қиёматни башорат қилурлар. Яна «Китоби ақдас» таркиб этиб, қуръони шарифни ислоҳ қилурга, ани «Баён»и Боб отлиғ китоб била алмашмоққа жулу этадирлар. Дағи ул макруҳким, онлар ўзларини «аҳли ҳақ» атаб, Али руҳи абаддир, ул янги имом маҳдий бўлиб дунёга қайтгай, дея иштигол кўргузуурлар. Алавий мазҳабидирким, «Китоб ул-мажму»да таснуҳ таълимини баён этиб, жаннату дўзахни инкор этадир, инсонни биссавобки, жони фақат имом Алига, гуноҳкор бандасининг жони эса ҳайвонларга ўтгуси, дея ташвиқ қилур...

Мударрис шиъа фикҳи-тариқатининг нечоғли чалкаш ва ғалат таълимот эканлиги, бу ислом ва имоннинг поклигига нечоғли путур етказишини сўзларкан, мажлис тобора жонланар, орқа йўлақлардан бесабр луқмалар эшитила бошлаган эди.

— Шиъаларнинг ашуро таъзиси — бидъат! Муҳаррам ойида қаро азадорлик чикора? Буни орадан бартараф қилмалидур, уламо фатво берсин! — деб қичқирди бир туркман муллеси.

— Жўйбари Қалоңдаги хусайнияхоналардан тараладиган хуник овозага тоқатимиз йўқ, мусулмон қулоқига эришдур!

— Мудҳиш қиргинлар мана шундоқчикин гаплардан бошланади, гақсир! — деди сур телпакни якшоха кийган жадиднамо бир ёш мулла ўрнидан туриб. Катта гардишли кўзойнагини қашпарига суриб, Шоражаб зуфуңунга дадил тикилди, — шундай баднийт кимсалар маъносиз фожиага даъвату рағбат қилиб, сўнг четга чиқиб турадилар.

— Ким? Кимни айтадир?

— Шиъа-сунний гавғосидан сўнг қувилган раис Мирбурҳониддин ҳам Ширбадан чорбоғида базм бериб, ҳозир Бухорога яна қози-калон бўлиб келибдир.

Шоражаб муфтий бу суронли гаплардан ўзи ҳам шошиб қолиб кафтини кўтарди, сабр қилишга чақирди. Базўр жим бўлдилар.

— Жамоат! Бизнинг аъмолимиз амри маъруф ва наҳий мункардир, яъни одамларни ёмонликдан тиймоқ! — деди мударрис босиқ товуш билан. — Бинобарин, ҳар навед шўришу гавғодин йироқ ва сиёсатга бедахлдурмиз...

Бу вақт Абдулазиз аълам Шоахсий ўрнидан турди. У нимадандир ич-ичидан мамнун, аммо буни билдирмасликка, юзида норозилик аломатини бўрттириб кўрсатишга урингани сезилиб турарди. Ҳамманинг назарида, бу тадбиркор, нуфузли ва бир сўзли аълам ҳозир ниманидир бошлаши керак эди. Ҳатто мударриснинг ўзи ҳам унинг оёққа туришидан хавотир олиб, безовталанди. Чунки Шоахсий доим амал ва кескинлик тарафдор, жамоатнинг ярмини ўзига оғдириб, эргаштириб чиқиб кетиши ҳам мумкин эди.

Лекин, йўқ, бунинг тамом тескариси бўлиб чиқди. Шоахсий мулоҳазакор бир мурасасозлик билан сунний-шиъа можаросини четлаб ўтиб, ётиққина сўз бошлади. Унинг норозилиги эса бошқа томонда экан:

— Тақсир, бу дуоғўйингизнинг изҳори ниятиким, кўп лафзи мавҳумага куч урадирмиз. Ваҳоланки, исломун имон поклиги эзгу аъмол ва саъйни тақозо этадир. Бир хайру савоб қирқ гуноҳни ювгай, демиш машойиҳлар. Хусусан, шаҳримизнинг мусулмон қавми ҳар навъ жамият ва жулусу машварат тасорифига ҳамиша муҳтож. Сомеъларингиз ичинда, иншоолло, андак соҳибони мулку сармоя бовужудким, биз катта маблағлар жамғариб, имону диёнатимиз йўлида кўп савоб ишлар қила билгаймиз. Инчунун, Бухорои шарифдан Маккаи мукаррамага темир йўл солиш жумла мўмин авлоду аждодининг алаал-абад муқаддас армони эди. Ушбу шоён диққат тадбирга енг чизғаб, пора жамғармоқни кулли мусулмон элати аро бошлаб юбормоқ бухороликларга

зотан вожиб эмасму? Ужмоҳу ҳаш йўли — шоҳу гадога баробар..

Аъламнинг сўзи маъқулловчи луқмаларга, олқишли суронларга кўмилиб кетди. Мударрис саромаднинг ваъзига хилоф келмаган, аксинча, уни бир саъйи-сабов билан тўлдирадиган бу таклиф кўпчиликни тўлқинлантирган эди. Жамоатни хавфли сунний-шиъа низолари ҳақидаги мавзудан четга чалғитган бу жонланиш Шоражаб муфтийга ҳам беозор туюлди, у шовқинни маъқуллагандек минбарда жилмайиб турарди. Ҳар қандай яхши иншоотга тиш-тирноғи билан қарши турадиган мутаассиф уламнинг бунга қандай қарашини била туриб, Маккаи мукаррамага темир йўл солиш учун сармоя жамғаришга қарор қилинди, Абдулазиз аълам Шоахсий ўз-ўзидан бунга мутасадди қилиб тайин этилди ва баъзи вақфхўр муллаю ҳужрадор бойлар шу ернинг ўзидаёқ озми-кўпми бағишлаб юбордилар. Гап бағишловнинг катта-кичиклигида эмас, эзгу ишни ҳар қалай бошлаб беришнинг ўзи сабов эканини ҳамма билар эди. Кўнгиллар ўсиб, яхши кайфиятда иноқ тарқалдилар. Қандайдир эзгулик уруғи бўлиқ тупроққа тушган эди. Бу дилларга бугун-эрта ёмонлик йўламайди.

Шоражаб зуфунуннинг ёнида шу ўйларни ўйлаб бораркан, Файзулло ўзидан ҳам, устозидан ҳам, ҳатто Шоахсийдан ҳам мамнун эди. Демак, одамлар учун, уларнинг руҳи, кўнгли учун нимадир қилиш мумкинки, зуфунун айтганча, «кўнгилларда бад ниятга жое қолмагай». Бу балки Файзуллонинг умрини бағишламоқчи бўлган катта ишнинг бошланишидир. Албатта, ҳамма тезда такомил топиб, имонлар пок, одамлар беғараз, миллат беиллат бўлиб қола қолмайди, Файзулло бунга яхши тушунади. Аммо, арғамчига қил қувват, дегандай, бу иш кун-ба-кун, йилма-йил, авлодма-авлод давом этаверса, одамлар орасида ҳадсиз меҳр-оқибат, шафқату муҳаббат ҳамма нарсага ҳукмрон бўла борса, шу умид ва шу ишончнинг ўзи билан жон куйдириб яшаш — арзийдиган иш эмасми?

Улар баҳорда сал намиқиб оққан лойқа Шаҳрудни ёқалаб келиб, Ғозиённинг салқин гузарига кириб бордилар. Файзуллонинг болалиги шу руд, шу ҳовуз бўйида, шу дарахтлар соясида ўтган. Қандай яхши эди у кунлар. Учраган бир одам уни кўлига олиб, бир яхши сўз айтишга интилар, дуч келган аёл унинг пешонасидан ўпиб елкасига қоқар, катталар ҳам уни албатта саломлаб ўтар эди. Барчанинг дили пок эканми ўша маҳалларда, ёмонлик нима эканини билмас эди Файзулло. Кейин эса... қачон бошланди бу азобли ўйлар? Бу ҳақир Зайниддин чалаю қотил Шульгинлар, ифлос қаландархонаю кўчада ётган мешкоблар, чигиртка талаган, қум босган қишлоқлару сирли ният билан қочиб юрган шумиловлар, риштаю вабодан қирилган хонадонлар, қатл, зулм, қон, қирғин, шафқатсизлик.. бари қачон кириб келди унинг ҳаётига? Ҳаммасига барҳам бериб, ўша мунис, бегуноҳ болалик йилларини қайтариб бўлмасмикан? Бор-ку зулму бадкирдорликка ёт, соф кишилар. Чунончи, Файзуллонинг онажони, мана — устоди, яна қанча-қанчалар... У шундай бир-бирига қадрдон одамлардангина иборат хонадонни, бутун бир пошшоликни, эл-юртни, жамиятни кўз ўнгига келтиришга уринарди.

Аммо ундай жамиятни хаёл қилиш билангина иш битмайди-да. Шоахсий аъламнинг гапида жон бор, бунинг учун амалда нимадир қилиш керак. Ҳар кун. Ҳар соат...

— Устод.

— Лаббай, ўғлим.— Тик, кўркам қоматли Шоражаб мударрис Файзуллони «ўғлим» дейиш билан фахрланарди. Ёнма-ён кетаётганларида гузардаги, дўконлардаги эътиборли одамларнинг суқ билан қараб, эҳтиром билан саломлаб қолиши иккалаларига ҳам ёқар эди.

— Мен ҳаж йўлининг иншо этилишига каттароқ музд бағишламоқ ниятидамен, нима дейсиз?

— Айни муддао, ўғлим, бу сизга ярашади. Падар бузрукворингиз шу йўлнинг азобларини кўриб, шаҳид кетдилар. Шаҳримизнинг кўп бою бойбаччалари қўлида бебок сармоя чириб нобуд бўлур, ғайри ахлоқий шайга истифода этилур. Магар бир музди калон бахш этсангиз, аларға ибрат бўлгай.

Пешомад мударрис ёнида Файзуллонинг ҳам гўё бўй-басти бирдан ўсиб, у билан баробар қадам ташлашга интиларди. Бугун у ўз мулки ва ўз ўйлари доирасида биринчи марта мустақил қарор қабул қилди ва бу қарорининг муҳим, эзгу иш йўлидаги катта қадам эканига амин эди. Унинг бу ишига тўрт-беш, боринги, бир киши эргашса ҳам, нимадир ўзгаради-ку. Ҳали у ёш, жуда ҳам ёш. Ҳали у умрида бундай ишлардан қанчасини қилади. Унга қараб яна кимлардир яхшиликка юз тутар, улардан кўриб яна бошқалар... Тагин устоднинг ҳикматли сўзлари ёдига тушади: «Бад ниятга жое қолмагай...»

Бугун устод ҳам у билан бошқача, кўксидан қўл қовуштириб хайрлашди. Ҳовлига кириб келганида хонадон унинг шукуҳи билан тўлгандай, мамнун кайфияти бошқаларга ҳам ўтгандай, ҳамма жойда тетик, хуррам жонланиш бошланди.

Хонадонда уни яхши кўрар эдилар, унинг ҳузурда дағал муомала, ортиқча шовқин бўлмас, айтгани муҳайё, кимнидир танбеҳлаш ё тергашга эҳтиёж йўқ, хўжаликда тадбиркор амакилари боймуллога ташвишли ишларни қолдиришмас, унинг майда-чуйдага аралашувини раво ҳам кўрмас эдилар. Райҳон биби эса ўғлини кутгани кутган, шундан бошқа ўй-ташвиши йўқ. Ҳозир ҳам у шабгоҳни саранжом-саришта қилиб, Файзуллонинг қайтиш маҳалини мўлжаллаб, эшик тик этса дарвозахонага тикилиб ўтирган эди. Шабгоҳ ичкари ҳовлининг томида, унга ҳозир кекса тутнинг сояси тушган, Файзуллонинг гапи билан тағхоналар теридан бўшатиладиган бери бу ернинг ғир-ғир шабадаси анча мусаффо.

— Бугун нечук руҳингиз балқиб келдингиз, ўғлим, — деди қувонган Райҳон биби, хонтахтага ўзи тушлик тортаркан.

— Қуллуқ, онажон... Дастурхонингизни кўргач шундоқ очилдим, — ҳазиллашди Файзулло, қайнатма шўрвага нон ботириб, иштаҳа билан ея бошлади. Она унинг иштаҳасидан завқланиб, иягига таянганча четроқда ўтирарди.

— Очигини айтсам, онажон, ҳовлимизга қайтиш ҳар куни мен учун бир байрам, — дея давом этди Файзулло, — беғараз, беозор муҳит, сизнинг қувониб кутишингиз... Биз бошқа жойларда ҳам турмуш-тарикат шундай руҳли бўлишни тарғиб қилмоқдамиз.

— Кунда ваъзу издиҳом, баҳсу қироат... Бу гўяндалигингиздан не наф топаркансиз, болам.

— Бу гўяндаликнинг жўяндалиги ҳам бор, онажон. Биз гап уриб қўя қолмаймиз. Инчунун, сармоя тўплаб, Бухорои шарифдан Маккаи мукаррамага темир йўл қурдирадиган бўлдик, мусулмонки бор, кўнглини эзгулик чўғи ёритади. Мен ҳам савоб учун шунга каттагина музд бағишлайман, ойи, фотиҳа беринг.

— Майли, болам, ният қилган бўлсангиз. Отангиздан қолган мулк. Арвоҳлари хушнуд бўлади, худо қабул қилсин, — деди Райҳон биби, фотиҳага қўл очиб.

Лекин Файзулло ўйлаб қолди: «Ота мулки...» У-ку ҳали тугайдиган эмас. Лекин ота мерос мулк ҳисобига тантилиқ қилавериш ярашмайди. Унинг «туғиб» туришини ҳам ўйлаш керак. Отаси раҳматликнинг бутун фикри-зикри, ҳасрат-халовати шунда бўларди. Тайёрни

сарфлаб савоб топиш осон. Лекин катта, сермашаққат рўзгорнинг ар-васини торта оладими?

Чўли Малик ва Нурота яйловларидаги, Туркман ёбонлари ва Қарши даштларидаги сурув-сурув қоракўл подалари кўз ўнгига келди. Файзулло у ерларни кўрган эмас, фақат тўл фаслида яйловларни кезиб юрадиган хомжаллобларни танийдию болаликдан таниш ишқор, кул, оҳак, ачимсиқ кўн ҳиди анқиган ёмхона билан чордайраларни, унда қишин-ёзин осиглиқ тойлар, кўн пешбандли устакору ошловчиларни эслайди. Улар Бухоронинг барча туману музофатларида, қоракўлча дўконлари, тимлар эса Оренбургдан то Варшавагача сочилиб ётибди. Файзулло буларни ўзгартирмайди. Фақат, гули очилмаган қоракўлча деб, бўғоз қўйларни сўйиб хурезлик қилишни тақиқлайди-да, қолган ҳамма ишларни ҳозирча амакиларига топширади. Бу қсра ишда улар панд беришмайди, рўзгор ишининг кўзини обдан билишади. Тўғри, амир билан тиззама-тизза ўтириб, Бухоро мулкини тебратадиган Хўжаев энди йўқ, бўлмайти ҳам, лекин Файзуллонинг ўзга бурчи, нозикроқ ва каттароқ, кўп вақтга мўлжалланган эътиқодли кўнгил иши бор. Файзулло мол-мулки билан эмас, одамлар билан, ҳамён билан эмас, имон билан боғлади ҳаётини. Ҳамма нарса имону диёнат учун. Мол ҳам, пул ҳам, умр ҳам. Одамлар бир-бирларига мушфиқу меҳрибон бўлишлари керак. Шундагина қолган ҳамма нарса ўз-ўзидан келади.

Файзулло кунда эрталаб сармойи мадоҳил билан шуғулланар экан, узоқ-яқиндаги ишбоши-ю корфармо, сотувчи-ю корандалар, ўнлаб нотаниш шахслар, уларнинг тўғри-нотўғри ишлари, ҳақ-ноҳақ тадбирларига, гоҳ хушхабару яхши ниятларга, гоҳ эса арз-доду бадкирдор ниятларга дуч келар экан, нуқул шу ҳақда — имону диёнат ҳақида ўйлар эди. Агар имони пок бўлса, мана бу нокас устакор «минг теридан икки той бўнак» деган эски қондани бузиб, ошловчиларнинг шўришу галаёнига сабаб бўлармиди?! Агар имони пок бўлса, мана бу хомжаллоб нега баднафслик қилади: ўн той олганда уч тери партов бериларди-ку?! Агар имони пок бўлса...

Йўқ, Файзулло ҳозир булар билан шуғулланолмайди. Ҳар ишнинг боши ва охири, сабаби-ю оқибати бор. Бошидан, сабабидан бошлаш керак. Шоражаб зуфунун тўғри айтади: «Сари заволи биссабаб...»

Муҳаррам ойининг биринчи жума намозидан сўнг Файзулло, банияти савоб, йигирма минг олтин тангага банк қоғози ёзиб имзо чекдида, чарм катмонига солиб, Абдулазиз аълам Шоахсийнинг уйига қараб жўнади.

Аъламнинг боғ ҳовлиси Биби Маҳруқ пуштасидаги «Оби-оташ» ҳаммомининг хилват муюлишидан ўтгач чағирпазлар даҳасининг этагини эгаллаб кўм-кўк бўлиб ётар эди. Паҳса девор билан ўралган шундай катта қўрада ёлғиз турарканми, Файзулло эшик зулфинини тақилатганида аъламнинг ўзи овоз берди. Эшикни очган кўса чол эса товуш чиқармай, қоронғи дарвозахонада ғойиб бўлди. Ташқари ҳовли тақир эди, бостирма тагида устунга боғлоглиқ қўйлар охурга бошини солиб ҳансирайди. Зум ўтмай гулдор тоқили айвонда Шоахсийнинг ўзи аввал оппоқ яктак-лозимда кўринди, меҳмоннинг кимлигини билгач, тез қайтиб кириб, чопон кийди, кўк тақияга салласини бежаб ўраганча, гулдўзи махси устидан олак кавуш судраб, соқол-мўйлабини қийиқ билан арта-арта чиқиб келди.

— Қани, қани, қадамларига ҳасонат, Файзуллохўжа,— деди меҳмоннинг саломига алик олиб ичкарига бошларкан.— Эндигина намози бомдоднинг суннатисига қулоқ қоқиб қўл қовуштирган эдим, куттириб қўйдим, айбга буюрманг.— Унинг юзи жигардай қора-қизғиш бўлиб, доим терлагандай йилтиллаб турар, ўзи паст бўйли, ҳаракатчан, миқти, кўзлари бўзболаларникидай шўх эди.

Гулганч меҳмонхонада ясатиғлик дастурхонни кўргач Файзулло «йўқ, йўқ» дея қўл силтаб, юмуши бир зумлик эканини билдирди. Лекин Шоахсий уни кутган эканми, ё тасодифан келганига шу қадар қувондимми, ишқилиб қаттиқ туриб ичкарига ундади.

— Гоҳ худо-ю расул, гоҳ ғамза-ю усул, деган машойихлар.— Жиндак маишат ҳам вожиб, боймулла, қани ўтиринг.

Файзулло омонатгина ўтирди-ю бағишловини топширибоқ ҳаялламай турмоқчи эканини айтди. Хонадон соҳиби буни илгаридан билгандек, «бағишлов» деганига кутилганча эътибор қилмай, «Озиб-ёзиб бир келсангиз ҳам эзгулик билан келибсиз, илоё даргоҳида қабул бўлиб, фаман яъмали мисқола зарратун хайра яраҳу вама яъмал, худодан қайтгай, омин!» деб қора соқолини силади-да, яна дастурхонга қистади.— Яқинроқ ўтиринг, Файзуллохўжа. Қани, бисмилло,— деб пайғир патирдан синдирди.— Жанобингиз билан бундай рўбарў гуфтигу каминанага камдан-кам мушарраф бўладир. Шабоб ёшингиздан уламо билан бақамти суҳбатларингизни кўриб ҳавас қиламен.

Меҳмон бир тишлам нонни аста чайнаркан, ўйчанлик билан, Шо-ражаб мударрисдан мамнунлигини гапирди.

— Оталиқ қилиб ҳақ йўлга бошлаганларнинг қадрига фақирингиздек сағиру сабил етади,— деди. Гап зуфунуннинг ваъзлари, Файзуллонинг эътиқоди, яхши-ёмон, гуноҳу савоб ҳақида кетди. Лекин суҳбат қуюқлашган сари аъламнинг руҳи сўнар, гоҳ феъли айнаб гапларида илгариги хушчақчақлик сезилмай қолар эди.

— Дуруст,— деди у олдидаги ноз-неъматни ҳам, меҳмонни қисташни ҳам унутиб,— тоат-ибодат дунёни зулму иллатдан пок қилгай. Охир замон пайғамбарларимиз исломни то рўзи қиёматгача барқарор деб кетганлар. Илло, шариятфуруш муллоларким, худо демай, инсон дегайлар, зуфунун аларнинг йўлини маъқуллайдир. У зотнинг гоҳи ваъзлари ғалат ва инчунун ғайри шаръийдир, эшон иним, зеро «анал-ҳақ» деб териси шилинганларни ҳам биламиз, ҳа.

— Гапингиз ё ғалат, тақсир, ё мен англамаймен,— деди Файзулло ҳайратда,— инсон десалар не гуноҳ!

— Биз тўққиз фалакнинг дунда, яъни энг пастқамида яшаймиз. Унинг устида олами арвоҳ вал-малакут, унинг устида олами ғойиб, олами лоҳут... Ана унда руҳият, Руҳ — амри раббий, дейилган қуръони шарифда. Фақат дунда бизнинг ихтиёримиз. Аммо дунёи-дун фонийдир, хусусан, бандаси ҳам.

— Бандасига дину диёнат ёрлақанган, сўнгра ахлоқу одоб, ҳурмат... Булар нечун, аълам?

— Ҳайвондан фарқ қилмоғимиз учун.

— Фарқимиз фақат шуми?

— Фақат? Озми?!

Файзулло суҳбатдошининг қорайиб йилтиллаб кетаётган юзига тикилиб қолди. Энди унда нур йўқ эди.

— Зуфунун шафқати беададни ругуб қиладир,— деб давом этди Шоахсий,— нопок шиъани ҳам инсофга даъват этадир. Кўкалдошда у кишининг раъйи-эътиборларини тутиб, фақир тоқат қилдим. Илло сиз билишингиз керак: шиъа — Жўйбар хўжалари-ю. хиёбонликларгина эмас. Улар орасида гарданига тўқимча боғлаб стансада ҳаммоллик қилаётганлару Эрон инқилобини кўриб келган пирсиёнлар, ўша инқилобни шархлагувчи фусаҳо ҳам бор.

Ҳозир муҳаррам. Мана кўрарсиз, уларнинг муҳаррами — буткул густоҳлик. Сочларини қирдириб, бошларидан қон чиқарган, шароб ичиб олиб, ўзларини ёлғондан калтаклаган, машъала ёқиб кўчани сарситган... Бақирӣқ-чақирӣқ: «Шоҳусайн, во Ҳусайн!» Шаккок муллалари

эса сафнинг олдида юриб, ҳолдан тойганларнинг бошидаги қонни, оғзидаги кўпикни артадир... Алҳазар, худонинг ўзи кечирсин!

Бу «намойишлар»ни эс-эс биладиган Файзулло шу жойда аъламнинг самимийлигига ишониб, ноилж бошини тебратиб қўйди.

— Хўжалари Имом Ҳусайн таъзиясига пул йиғиб киссага уради, қарабсизки, бири карбалойи, бири машҳадий... Булар ҳаж ўрнига Карбалого боради. Ҳозирги ёш-яланг билмайдир — шиъа жуда ғаламис ва шум. Амир Абдулаҳад даврида Кавказ ноиб базм чорлаган эди. Амир «Айн аш-шифо»да муолижа қилай деб поездга ўтириши ҳамоно шиъалар иғво қўзғади: «Амир шиъаларнинг шоҳи амир Насриддин билан иноқлашгани кетди», деб. Ҳа, шиъа — кони шўриш. Уларни тийиб қўйиш керак. Қуруқ гап билан эмас, жузия солиш билан тиймоқ керак.

— Тақсир...

— Ҳа, ҳазрати Умар ҳалифа сайланганларида бинни Билолга жар айтдириб, ғайри динларга байт ул-молдан нафақа беришни тақиб қилган эдилар. Шиъаларга гайридинлик солиғи — жузия солиш керак. Бу ҳақда уламнинг фатвосини тайёрлаймиз!

— Тақсир.. бу зўрлик-ку, ахир!

— Ҳа, зуфунун зўрликни гуноҳ азим билиб, меҳру шафқатни ругуб қилурлар. Илло, биз инсонга шафиқмиз, шиъага йўқ.

— Улар ҳам бандаи ожиз...

— Бандасига шафқат дея, уларни бошимизга чиқардик. Жанобингиз сафир экан, бунда Остонақул қушбеги юртни шиъаларга сўратиб, Бухорои шарифни, дини ислому аҳли муслимни оёқ ости қилдирди. Талабимиз билан ҳумоюн ҳазрат амир ал-муслимин ул тасқараларни бадарға қилдиргон эдилар. Аммо алар яна бош кўтарадир, ана раис Мирбурҳониддин алҳол қайтиб ҳам келибди. Яна хазиначи шиъа, закотчи шиъа... Амир дарборида баччабозлик-чи? Уни ким қиладир, суннийми шиъа? Сиз зўрлик дейсиз, мулла. Зўрлик пайғамбаримизнинг ақраболаридан қолган. Зеро, ҳазрати Усмон пешволарни нуқул бани-умайядан таъйин қилган эдилар, уни қатл этишди. Шундоқ бўлур.

Шоахсийнинг сўнгги сўзлари машъум башоратдек эшитилди. Файзулло бу гаплардан гарангисиб қолган эди. Ахир Шоражаб зуфунуннинг инсонлар орасида меҳру муҳаббат, эзгулик, тотув муомала ҳақидаги таълими унинг кўнглига бўлиқ тупроққа тушган уруғдек жуда майин ўтиришган эди-да. Бу уни шу қадар узоқликларга талпинтирган эдики, шундай уйғун, беозор умргузаронлик кўз ўнгига келган эдики, ҳаётида инсонларга шуни уқтиришдан бўлак ишни сира ўзига раво кўрмайдигандек эди...

Ҳеч бир сўз айтолмай, ўрнидан турди. Шоахсий ичкари хонага ўтиб, бағишловнинг тилхатномасини битмоқда, нималарнидир ҳамон гапирганча, муҳрига куҳ-куҳламоқда эди. Файзулло унинг гапларини чала эшитар, лекин энди бунга аҳамият бермас, чунки калласи ғовлаб кетаётган эди. Тилхатни аъламнинг қўлидан оларкан, очик эшикдан жиндак чағиру тарёк аралаш мастона ҳид келгандек бўлди. Келса келгандир-да, чағирпазлар маҳалласида жами хонадонлар шундай ачимсиқ ҳид билан тўла. Ичкари уйнинг қоронғи бурчагидан бепарво овоз ҳам эшитилди, қоронғида оқ лозимдами — яланғочми кимнингдир энгил шарпаси қимирлади.

Файзуллонинг буларга эътибор бергулик ҳоли йўқ, у тезроқ чиқиб кетиш, азобли хаёллари билан ёлғиз қолиш истагида эди. Шунинг учун «Аълам танҳо эмас экан шекилли», деган хаёлни кўнглидан шунчаки ўтказди-да, хайрлашди. Фақат дарбозахонада аъламнинг кавушбардори кўса чолдан узоқлашаркан, ҳалиги овоз қулоғига яна эшитилиб, бирдан танишдек туюлиб кетди. Қаерда эшитган? Йўқдир. Таниш бўлса Файзуллонинг келганини билиб, чиқмасмиди? Ҳай, Файзулло бу

аҳамиятсиз ўйни ҳам бошидан тез қувди-да, йўлига ошиқди, уни бошқа нарса шошилтирар, бошқа ўйлар қийнар эди. Тезроқ зуфунунни топиши керак, шу одамга дилини ёриб енгил тортишга ўрганиб қолган. Унинг ғазаб-нафратдан ҳоли, ёқимтой овози, оқилона, тўзимли сўзлари, мулойим, босиқ қиёфаси, либос ярашадиган тик қадди — бари Файзуллога осойишта бир ишонч багишлар, Файзулло тасаввур этган эртаги кун кишилари худди шундай бўлишлари керак эди. Аммо наҳотки Шоахсий ҳақ бўлса? Унинг худди бир мусибатдан дарак бергучи «Шундоқ бўлур» деган сўнгги сўзлари Файзуллонинг қулоғида янграб кетди. Бу ўғит-насиҳат билан ўзгарадиган овозга ўхшамайди. Шоражаб муфтий ўзининг беозорлиги билан уни енголадими? Енгиш, зўр чиқиш, бу яна жанг эмасми? Наҳотки эзгуликни ҳам талашсиз тарғиб қилиб бўлмаса? Уларнинг усули зўрлик жанги эмас, имонга мурожаат эдику. Ажабо, бу қандай жумбоқ ўзи?

У ҳувиллаб ётган Қалава бозоридан ўтиб, тикка Тоқи парронга чиқди. Қош қорайган, фақат чилангар дўкониди эски кўранинг чўғи бозиллаб, кечиккан йўловчига гўё йўл кўрсатиб турарди. Дилкаш Қорининг боғи мана шу Маркуш гузариди. Устод оқшомдан сўнг шу ерда бўлишлари керак. Аллақайси маҳалла масжидининг мезанасида муаззин намози асирга чорлаб азон айтарди: «Ҳайя-алас-сало-от! Ҳайя-алас-сало-от!»

Файзулло кутганидек, сал юргандан кейин боғ ичида танбур ноласи ҳам эшитилди, демак, улар шунда. Нақши ўчиб кетган пастаккина кўча эшигининг зулфини ҳам йўқ эди, енгил итарганида товушсиз очилди. Дилкаш Қорининг оти боғбон бўлгани билан, боғи... шунчаки чоғроққина дарахтзор ҳовли экан. Уни бир вақт катта боғдор, ҳақиқий боғбон бўлган дейдилар, энди боғи қозихона васиқаси билан бир бойга ҳосилгаров бўлиб кетган, ўзи бировларнинг боғига қарарди. Этакда пешайвон, икки уй. Ўртадаги супада чордона қуриб ўтирган икки киши айвон устунига осиглиқ чироқнинг хира шуъласида соядек қорайиб кўринарди. Еруғроқда соқол-мўйлови оппоқ, оқ яқтак кийган Дилкаш Қори танбур чертар, Шоражаб муфтий эса қоронғи бурчақда ўтирганни ҳам унутгандек, тиззасига кўз тикканча тебранар эди.

«Муножат» гўё инграрди. Файзулло бу куйни охири бор она қишлоғининг вайроналарида кўр қори оғзидан эшитгани ёдида. Ҳазин куй. Куй эмас, гўё хотира. Ҳаётингдаги ҳамма мусибатли дамларни дарров ёдга солади. Файзулло ўша оқшомни, новча, рангсиз Мўминшони, унинг она қишлоқ, бечора бўзчи халфалар ҳақидаги ҳикояларини, қум босган далалар, Зайниддин чаланинг умидсиз жовдираган кўзларини, ўзининг ўқсиб йиғлаган дамларини эслади. Бу куй ҳозир ҳам танбур ноласи эмас, ғариб намозшомнинг ўз овозидек, Файзуллонинг ярали дили, аламли кайфиятига монанд эди. Тебраниб ўтирган устод нималарни ҳис қиляпти экан? Наҳотки унга ҳам ушалмаган орзу-армон фожиаси, таҳқирланган инсон, она ер ноласи эшитилса? Ундан бир сўраш керак эди: бу куйнинг Бухоро зиндониди яратилгани ростмикин?

Файзулло куй тугаганда ҳам остонадан жилмай анча туриб қолди. Уни биринчи бўлиб Дилкаш Қори пайқади: садаф нақшли танбурини болишга суяб, гўё ярқ этиб ёнди-да, шуъладай оппоқ бўлиб ўрнидан турди, супадан тушиб, шошганча кавушини қидира кетди. Кейин улар икковлари ҳам қулоч ёзиб меҳмонга пешвоз чиқдилар: бири новча, қотма, ёш, малла; бири паст бўйли, семиз, кекса, соқолу каллапўш, узун яқтагу деҳқонча кенг лозимигача оппоқ. Лекин улар бир хил қувонар, бир хил ҳис қилар эдилар. Юзларидаги ҳазинлик иккаласида ҳам бирдан йўқолиб, худди ич-ичларидан ёришиб кетишди, Файзуллони қаёққа ўтқазишни билмай қолишди. Бу улар учун ҳақиқатан ҳам кутилмаган бир қувонч эди. Лекин уй эгаси ортиқча ҳокисорлик ҳам

қилмади, меҳмонни тўрга ўтқазиб, нон синдирди-ю тан-сиҳатини, муҳ-тарама оналари, тоғаю амакиларини сўраб, шукроналик билдирди. Дилкаш Қорининг мулозими йўқ эди, ўзига ўхшаш бақалоқроқдан келган икки ўғли елиб югуриб хизмат қилди, коса тубидагина хушхўр шўрва тортилди.

Танбур санъати, мусиқий завқ тўғрисида сўз кетганда, нима ҳам бўлди-ю. Файзулло ножониз бир тарзда Шоахсий аъламдан гап очиб қолди. Дўстлар билан бу учрашув қувончи ҳам унинг кўнглидаги ўша аламли доғни бирдан ювиб кетолмаган эди шекилли-да. У аълам боғида бўлган ғалати суҳбатни устодга биратўла, батафсил гапириб берди. Гапирди-ю, нима қилганини ўзи ҳам билмай ташвишда қолди. Ҳовлига баданини жимирлатадиган хунук жимлик, қоронғилик чўккан эди. Шўрвалар совиган, хира фонусга ўзини уриб тупроққа тушган парвонанинг ерда қанот пирпиратиши эшитиларди. Файзулло уй эгасининг, айниқса, Шоражаб муфтийнинг кулранг бўлиб кетган юзига кўзи тушиб қўрқиб кетди. Бу қадрдон юзларда бундай аламли ғазабни сира кўрмаган эди.

Зуфунун дастурхонга фотиҳа тортиб ўрнидан турди. Кеч бўлишига қарамай, хайрлашиб йўлга чиқдилар. Файзулло Дилкаш Қорининг, бу содда, хушчақчақ қариянинг бирдан бу қадар хомуш бош эгиб, букчайиб қолганига жуда ачинди.

Мударрис тезлаб кетиб борар, ичида ғазаб тўлғаниши қадам олишидан ҳам билиниб турар, оёқ остидан учган жиндак шағалга ҳам кимсасиз, қоронғи кўчалар янграб кетар эди. Файзулло терлаб, қийналиб бўлса ҳам етиб юрди.

— Устод...

— Жузияга уламодан фотиҳа оламан дейди, денг!? Олади ҳам. «Оқ муҳир аълам» деб бежиз айтмаганлар у жоҳили мушкулни!— деди зуфунун босиқлик одатини буткул унутиб. Файзулло бу беозор одамнинг ғазабдан қалтираб кетаётганини қоронғида ҳам сезаётган эди.— Яна қирғин қўзғамоқчи бу ғаламис. Яқулуна билосинатим малиса фи қулубиҳим, деб қуръонда шуларни айтган, дили бўлак, тили бўлак. Сиз ёшсиз, мудла, ҳамма нарсани жанобингизга ошкора гапиролмайман, лекин билиб қўйинг, бу одам — айни дўзахи, унинг гоҳи бадкирдорини, ҳай-ҳай забонга олмоқнинг ўзи гуноҳи азим. Баҳовиддин мозоридаги шайхи иртижоъ билан, қалб эшонлар билан хуфя мулоқот қиладир. Истамурдаги баччамиршаб Муллахон оғалуқ билан ошнолиги бор десалар инонмас эдим, отангиз раҳматликнинг пинжиларига кириб, анов сафарга чиққанида билдим... Ғайри динга тўзимсизлик, ҳадис айтиш, бақирриқ-чақирриқ билан, ҳатто қирғин-ғазоват билан ҳам ўз айбини ёпади булар.— Мулойим одамнинг жаҳлидан асра, ёввойи отнинг тепкиси ёмон, деганларидек, зуфунун тобора ғазабга миниб борар эди.— Бундайлар тасбеҳ тортиганда ҳам худони алдайди: хурмо данакни икки-уч дондан тортиб, «ё оллоҳ»ни камроқ айтади. Биз нима гамда юрибмизу бу пастқашлар худбинликда. Бундайларни йўқ қилиш, жамоат ичида омонсиз фош этиш лозим, токи эзгу ишимизга бош суқмасинлар!

— Устод, ўзингизни босинг, ғазаб — гуноҳ...— йўл бўйи индамай келаётган Файзуллонинг овозидан ҳазрат бехос тўхтаб қолди. Шогирди давом этди:— Зўрлик истисно, ҳар ишда бандасининг имонига муурожаат қилмоқ лозим, деган эдингиз...

— Имони бўлмаса-чи? Ҳайвон бўлса-чи?

Файзулло устодини танимамай қолди.

— Сиз аъламнинг гапини такрорляяпсиз...— деди у секин, ерга қараб. Шоражаб муфтий ҳам бу гапдан карахт бўлгандай жим қолди. Улар Ғозиённинг лабиҳовузига етиб келган эдилар. Файзулло узоқ

индамай турди-да, шу-шу бошини кўтармай, бурилиб ўз дарвозаси томон юрди.

Дарвозахонада уни кимдир фонус тутиб қарши олди. Қандай кириб ётганини ҳам, зуфунунга биринчи марта дағаллик қилганини ҳам, ҳозир қай маҳал эканини ҳам билмасди. Бошида фақат бир ўй: устод бугун ўзини ўзи инкор этди. Файзулло яна чирқираб қолди, энди қаёққа боради?

«Йўқотиш керак!». «Фош қилиш керак!» Бир биридан шафқатсиз гаплар. Бош айлантирадиган зиддият уламнинг ўз ичидан чиқиб турибди-ку! Файзулло гирдобга тушиб қолгандай бўлди. Тоғаси Шаҳобиддин говжигар бундай пайтларда: «Ер қаттиқ келса, ҳўкиз ҳўкиздан кўради», дегучи эди. Ҳа, ер қаттиқ келди чоғи.

Лекин ер ҳамма вақт қаттиқ бўлиши мумкин эмас. Бир кун келиб одамлар бир-бирларини тушунишар ахир. Яхшилик қилиш — беғараз муомала, меҳру эъзоз — бу шундай оддий гаплар, осон ишлар, барчага тушунарли-ку! Одам эзгуликка бел боғлаган бўлса, ҳаётини, мол-мулкени, сазй-ғайратини, топган-тутганини шунга бағишламоқчи бўлса-ю, наҳотки уни тушунмасалар?

Файзулло бир неча ҳафта шундай карахт бўлиб юрди. Йўл-йўлакай хўжалик бўйича фармойишлар берар, ҳужжатларга суриштирмай имзо чекар, уйдагиларнинг хавотирли кузатишларидан қочиб, корфармонинг овлоқ хонасида кунлари билан қамалиб ўтирар эди. Бу хонада эски бахмал ёпилган хонтахта устида бир вақтлар Русиядан олиб келинган катта чўян сиёҳдон, қамиш хома учини тозалайдиган ва қаламлар суқиб қўйиладиган қумдон, ёғи оқиб ётган чала-ярим шағамли мис шамдонлар бўлиб, ёнида сўхта оладиган микрози ҳам ётарди...

Файзуллога шу ер негандир ёқиб қолган, тинч, кўча эшикнинг ёнгинасида, келган-кетган деразадан кўринади, бекорчиликдан айланиб келганлар ҳам ичкарига кириб юрмай шу ердан қайтиши мумкин.

Очиғи, Файзулло бу ерда Шоражаб зуфунунни кутар эди. Нима учундир устод келмади. Қаттиқ хафа бўлгани ростга ўхшайди. Файзуллонинг ўзи эса, уни ҳафа қилганидан пушаймон бўлса ҳам, излаб боришга бўйни ёр бермади. Бошқалар келиб кетади, зуфунундан дарак йўқ.

Кеча «Бухорон шариф»нинг муҳаррири Мирза Муҳиддин куни бўйи ўтириб гап ололмай чиқиб кетди. Ўзининг юзига ўхшаган қора чўян сиёҳдоннинг қопқоғи билан ўйнаб, нималарнидир гапирди, Файзуллонинг тушунишича, ўз газетасига тортмоқчи шекилли, мезбон рўйхушлик кўрсатмаганидан кейин жўнаб қолди. Ўзи, «Бухорон шариф» сизнинг суҳбату ҳомилигингизга муҳтож, дейди-ю, Файзуллонинг фикрларидан ҳуркибми, яна бўйин қисиб қолади. Эртасига соқол-мўйлаби суратдагидек тоза териб тарашланган, кўрнинида ёшгина бир муллани бошлаб яна келди. Ниҳоятда одобли, гаплари бир оз китобий, эғнида кундал чопон, белига шол фута тортиб ораста қийинган бу зиёли одамнинг исми Бурҳони Ғулжалик экан. У Файзулло билан эски танишлардек узоқ гаплашди, дардли мулоҳазаларини хайрихоҳлик билан тинглади, юртдаги адолатсизлик, ғариб-ғурабонинг, миллатнинг ночор аҳволига таассуф билдирди. Бу ўқимишли, фикрли мулла Файзуллога ёқиб тушди. Файзуллони қийнаган ўйлар бу одамга илгаритдан танишдек эди.

— Эзгулик орзумандлари азали салифдан кўп эди, бойвачча,— деди у,— вале, онларнинг алидан ҳеч шай келмамиш. Бу танҳо тасадди ила ўлажак шай эмас, арқонни узунроқ ташламоқ дурустдир.

— Қандай?

— Андоққим, аввал миллатнинг билимдон кишиларини етилтирмоқ лозим. Онлар ўзга элу элатларнинг маъруфи-тараққий тарихи

ила ўбдон таниш ўлароқ иш тутарлар. Ҳозир мулла йигитларимиздан ўттиз нафари Истанбулда таълим олмоқда. Онлар Бухоронинг истиқболидир. Биз сизнинг ҳам Қўстантания дорил-илмига бориб таҳсил кўришингизни айтиш мумкин деб биламиз. Иншоолло, билимингиз, қурбингиз, ёшлик ғайратингиз тақозо этадир. Бухоронинг умиди...

— Тўхтанг, Ғулжалик афандим, «биз» деганингиз ким?

— Биз, яъни Бухоро таълим маориф жамияти, тақсир. Мазкур қудратли ва нуфузли жамият Истанбулга беҳалал бориб, истаганингиз муддатда тинч ва хавотирсиз таҳсил кўришингизнинг кафилини олади...

Файзуллонинг хафсаласи пир бўлди. У бундай жамиятларни биларди. Уларнинг тилёглама вакиллари бу атрофда кун-тун гужгон ўйнайди. Мана бу ўз она тилини зўр бериб бузаётган билимдон афанди ҳам шундайлардан экан. Уларни мана шундай телба маддоҳга айлантирган нарсаси — Файзуллонинг сармоясидир.

• Бурҳони Ғулжалик давом этарди:

— Ман сизни истанбуллик меҳмонимиз Солиҳ афанди ила таниш этурман. У туркия дорил-илмида таҳсил топган гавкашонлик Абдулаҳад афанди билан бирга келган. У зотлар «Иттиҳод ва тараққий» жамиятининг раёсатидан. «Ҳикмат», «Сирот ал-муствақим», «Тноруп ал-муслимин» жаридаларини ва кулли донишу бирлик шиорларини кенг тарғиб этишимизни лозим кўрадилар...

Файзулло энди бу гапларни эшитмас, ўзининг кечаги хаёлларига яна ғарқ бўлган, Шоражаб зүфунундан қандай қилиб узр сўраш ҳақида ўйлаб ўтирар эди.

— Падари бузрукворингизнинг, жойлари жаннатда бўлмай, қисман сармоялари ажнабий банкларда экани... Ҳай, у ерларда ўзингиз стун бўласиз, бойвачча...

— Йўқ, йўқ, қаёққа бораман... шу ернинг ўзида бир-иш қилиш керак, — деди Файзулло четга қараб.

Меҳмон ҳайрон бўлиб ўрнидан турди: бойваччанинг гапи берилган саволга монанд эмас, пойма-пойроқ эди. Бунинг устига, меҳмонлар қўзғалмасдан туриб «Хайр, афандим, яхши боринг», деб қолди.

Файзулло бу кеча ҳам уйқусиз тўлғониб чиқди. Лекин бир қарорга келди: тонгдаёқ албатта мударрисни топиб бориб, аввал ундан узр сўрайди, кейин... кейин, устод ўзи бошлаган йўлга юрса юрди, юрмаса... Юрмаса Файзуллонинг ўзи давом эттиради. У энди бола эмас. Қачонгача бировга эргашиб юради? Эътиқоди қатъий, қурби бор, нияти аниқ. Ҳамфикрлар топади. Инсон яхшиликдан қочиб қаёққа борарди? Бу ягона йўл, устоднинг асаби чарчаган бўлса, бас, Файзуллони болалигида йўлга солди — шунисига ҳам раҳмат.

Тонг отди. Бухоро осмони фақат шу соатда беғубор бўлади. Ҳали, ҳадемай минг-минглаб сертупроқ тор кўчалар, бозор, раста-ю тимлар уйғониб, кун тиғида паға-паға тўзон товланади. Файзулло Ғозиён чорраҳасидаги адрасбофлар растасига етганида саҳархез деҳқонларнинг биринчи аравалари гирчиллаб ўтди, Тўрақул удайчининг отхоналарида гиёҳван сайсчиларнинг кўксов йўтали эшитилди, мушдаги супада ҳаммом таҳоратхонасининг сувини иситадиган букри пойкор ҳали ухлаб ётарди.

Шундай сокин палла, энди уйғониб келаётган шаҳарнинг аллақайси маҳаллаларида бирдан қий-чув, аччиқ фарёд, телба сурон эшитилди. Мудҳиш овоза узоқ-яқиндан, кўп томонлардан биратўла босиб келаётгандек эди. Файзулло шошиб олдинга юрди, тор кўчаларда рўпарасидан кимлардир гуп этиб девордан, томдан ташлаб, тупроқ чангитганча югурди. Узоқдан хунук йиғи овози, бақир-чақир етиб келар, яқинда нимадир қарсиллаб синар, деворми, дарвозами ағдарилиб, булутдек тўзон кўтарилар эди. Эшони-пир маҳалласидаги муллаваччалар

чойхонасидан элликтача одам бирдан гув кўтарилиб Жонқубод томон югурди — у ерда шиъаларнинг қадамжоси — Гесубардори имом Хусайн мақбараси бор, овозанинг даҳшатлиси ўша томондан келаётган эди. Файзуллонинг юраги орқасига тортиб кетди, Шоахсий аъламнинг қора соқол босган жигарранг юзи кўз ўнгига келиб, «шундай бўлур» деган машъум башорати қулоғига чалинди. Бугун ашуру таъзияси эканини эслаб, Файзулло бунини унутиб қўйганига ҳайратланаркан, манглайига кафти билан уриб-уриб югурар эди. Қаерга кетаётгани ҳали маълум эмас, билиш, аниқлаш керак эди; қаерда, ким, нега, қандай қилиб, наҳотки?

Шаҳарда қирғин бошлангани шубҳасиз эди. Наҳотки бу маънисиз зулмкорликка барҳам бериб бўлмаса?

Девонбеги хонақоҳидан дод чиқди:

— Буён келалар! Дўконни боғланг! Эй, аҳли имон, вошариато!

— Муллаваччаларни сўйептилар!

Шу маҳал кўчани тўлатиб келаётган газабнок оломон тўзону сурон аралаш Файзуллони ҳам тўлқинига олиб тўфондек суриб кетди. Оёқлари босилиб, калтак-таёқдан юз-кўзи кўкариб, тупроққа буланган Файзулло оғриқни сезмас, сурондан қулоғи тинган, фақат миясининг бир четида «Тамом, босилиб янчилик кетаман шекилли... нақадар бе-маъни...», деган фикр кезар эди. Нима бемаъни? Қайсиниси бемаънироқ — оломоннинг бу силжишими? Файзуллонинг унга қўшилиб кетганими? Ё бутун умри, барча хаёллари, туриш-турмуши?.. У йиқилиб-сурилиб олдинга югуришга мажбур, икки ён девор, ғира-ширада оламни босган чанг булутидан олдинда ҳеч нарса кўринмас эди. Бу суронда у ҳеч бир гап-сўзни англамас, фақат аҳён-аҳёнда «Вошариато! Ё Хизру Илёс, ё хорёр!» деган телба овозларни илғаб оларди! Бир вақт суронли оломон торроқ кўчага кирдимиз, олдинда тўсиқ учрадимиз, бирдан бўғилиб, кимларнидир босди-ездиди-да, ёввойи чинқириқ ичида тошқиндай сурилди. Шунда салласи чувалган Файзулло оёғи майишиб чўккалаб қолди, устидан ошдилар, ёнидан нўқиб ўтдилар, ишқилиб, бир маҳал қараса тупроқда ўзи ёлғиз ўтирибди, сурон олдинда елиб бормоқда.

У тиззасидаги оғриқдан юзи буришиб, тишини тишига босганча ўрнидан турди-да, этагини қоқиб, қўлида ғижимлаб ушлаган салласига юз-кўзини артди, атрофга қаради. Тўзон ичида кун қизариб кўринарди. Шаҳарда мудҳиш сурон давом этяптими, қулоғи шангиллаятими — ажратолмади-ю, нарироқдан келаётган инграшни нечукдир эшитди. Бу аянчли овоз гўё бутун ғала-ғовурдан кучлироқ эди. Файзулло ўша томон юрди. Муюшда тупроқ билан бир бўлиб дабдала бир гавда, кийимлари титилиб, яраларига қизғиш лой ёпишган чалажон одам калтакдан қон сийиб ётарди. Файзулло тез етиб борди-ю, аввал яқинлашишга юраги дов бермай атрофга аланглади: ҳеч ким йўқ эди. Инграшидан, жон бераётган одамга ўхшарди, лекин Файзулло унинг қонга, лойга булганган мўматалоқ юзини ўзига буриб тикилганида кўрдик, кўзлари очик, ҳатто сергак. Файзуллони кўриб, бу кўзларга яна даҳшат тўлди, унинг инграши гўё ҳавони ҳам титратиб юборди. Файзулло қийиғини ечиб, унинг қовоғида увишиб қолган қонни аста артаганидагина бечоранинг кўз ифодаси сал майинлашди. Файзулло уни кўтармоқчи бўлди-ю, кучи етмадимиз, бирор ери синган бўлса озор беришдан қўрқдимиз, яқиндаги ҳовлиларга қараб:

— Ким бор? Ердам беринглар! — деб қичқирди. Дарвозалар тақа-тақ берк, ҳамма даҳшатда бурчак-кунжакка пусган эди, овоз чиқмади. Анчадан кейингина қайси бир эшик ғирчиллаб, ориқ, иштончанг бир чол кўринди. Бу маҳалла ғусулхонасининг пойкори эди, у билан бирга жабрдийдани ичкарига судраб кириб, юз-кўзини ювдилар. Ёшгина йи-

гит экан, огриқ азоб бераётган бўлса ҳам ўз аҳволидан ийманар, четга қараб гапирар эди.

— Ота-боболаримизни туркман сардорлари чопиб келтирган бўлса, қул қилиб сотган бўлса, бизнинг айбимиз нима, мулла?— деб йиғларди у, Файзуллонинг этагига юзини яшириб, Файзулло жавобига гап тополмас, бундан худди бечораҳол эрони йигитдан баттар юраги эзилиб, бутун вужудида огриқ сезар, ноилож «нима бўлди?» дегандек чолга тикилар эди.

— Арку кўҳандиз, шахристон у робот — бари ғалаёнда...— деди чол ҳам ожиз. У иштонбоғини осилтирганча йигитнинг бошида чўккалаб ўтириб, йиғлар эди.— Қосагардондаги кўчаи Ғуломонда ўн бир эронини қалтаклаб ўлдиришибди, эшитдингизми? Собиқ девонбеги мулла Хўшвақтнинг авлодлари эмиш — жанжал катта бўлади, мулла. Хонақо эшони Ислом қарбалойи чиллахонасига бўғаз хотинлар назр-ниёз билан борарди... кўп эркакларнинг унда қасди бор, болам... жанжал катта бўлади, ҳа.

Бу қирғин мазҳаб чегарасидан ҳам чиқиб кетибди-да, деб хаёлидан ўтказди Файзулло. Чол давом этарди:

— Эшон баҳона — маҳалладаги камбағал хараспону ровгангар, ҳовлисида кўр эшак билан тегирмон, жувоз айлантирадиган шўрликлар ҳам қурбон бўлиб кетибди.

— Нима бўлди, ота? Нимадан бошланди ўзи?— деди Файзулло аламли ҳайратда. Кейин йигитга қаради:— Сиз кимсиз, айбингиз нима?

— Мулла, мен сиздан сўраган эдим, айбимиз нима, деб. Сиз мендан сўраяпсиз,— қийналиб гапирди йигит четга қараганча.— Мен чуқурликдаги ғўзабозорда паллабардорман. Айбим йўқ. Можарони мачит долонидан чиққан тўртта ғаламис бошлади. Улар шиъаларнинг ашуро зикрини калака қилиш учун азонда Жўйбардаги ҳусайнияга кириб боришган...

Йигит ҳушидан кетдими, томогига бир нарса тикилдими, гапини давом эттиролмади. Унинг юзига сув сепиб, чол давом этди:

— ...Уша муллабаччаларнинг таҳқирига чидамай, шиъалар бирини уриб майиб қилишган экан, қирғин бошланибди. Оломонни кўрдингиз, кўп одам ўлади, мулла. Жўйбари беруннинг хўжалари хунчи бўлади, илгари улардан сипоҳийлар кўп чиққан, бари жангари. Ёмон бўлади...

Файзулло ўзининг бу ерда ўтирганига ҳайрон бўлиб, бирдан туриб чиқиб кетди. У бориб қирғинни тинчита оладигандай, тўғри Жўйбар томон шошилди. Бухоро осмонида машъум кўланка кезиб юргандек, узоқдаги ҳар бир овоз кўнглига ғулув солар, синган дарахт, йиқилган девор, дарвозалар, ҳовузлар юзидаги латта, таёқ, хас-хашак, ҳали босилмаган чанг-тўзон худди довулдан кейинги вайрона манзарасини эслатар эди. Жўйбари калонга яқинлашган сари шовқин, йиғи-фарёд кучаяр, эси чиқиб сочи тўзғиган аёллар, бола-бақра билан томлар тирбанд. Файзулло воқеанинг кўламини энди кўз олдига келтиряпти: агар можаро Жўйбар ҳусайниясида бошланган бўлса, у ерда шиъанинг пешвоси шайх Ҳасан Машҳадий билан иш кўришга тўғри келади. У билан ҳазиллашиб бўлмайди. Куёв хўжа! Амир авлодидан қиз олган. Имом Бакр Саъд унинг аждоди дейишади. Бухорода тўртта Бакр ўтган, Чорбакр мозори шу ерда. Машҳадий ана шу мазор қошида ҳусайния тутади. Хотини, Аямуллажон деб аташади, шиъа аёлларининг жўрабошиси, ҳусайнияда имом Ҳусайн хадисларини қироат қилишади. Бугун ашуро муносабати билан ана шу маъракалар авжи қизиганда ҳамма мудҳиш қий-чув шу ерда бошланди десанг-чи...

Жўйбарга кириши билан тор кўчадан ўн-ўн беш киши қонига беланган икки гавдани кўтариб ўтди. Бири оппоқ, қўли осилган, ўлик экан шекилли, бири ниманидир пичирлайди, чалажон. Кўтарганларнинг

кўзида алам-ғазаб, кимдир хунук овоз билан бўкириб йиғлар, бири «Ё облон азим!», деб кўкка ёлборганча кимнидир бақириб қарғар эди. Бу оломон ўтиб кетганда Файзулло бўғинларида титроқ сезиб, бир эшик олдидаги харракка ўтириб қолди. Ичкаридан дастгоҳнинг шақир-шуқури эшитилди. Эшик қия очиқ эди. Файзулло тирқишдан мўралаб, «қирғиннинг билан ишим йўқ» дегандек бемалол ўтириб бўз тўқиётган кампирни кўрди. Бошида саватдек маҳрутий салла, териси буришиб кетган ориқ қўллари кўчадаги шовқинга ўчакишгандек тинимсиз, чаққон ҳаракат қилар эди. Файзулло негадир маъюс жилмайиб қўйди.

Бу вақт бир неча олифта йигит нарироқдаги ҳусайниянинг авратхонасидан икки қарияни судраб чиқди. Бугун Бухоро чапанлари ҳам дасторини наридан-бери бошига чулғаб кўчага чиққан эди. Улардан бири, эгнида парпаша тўн, қўш белбоғида карк сопли пичоқ, ёш бўлса ҳам хирсдай гавдали, йиқилган қарияни пошнади этиги билан босди-да, афтидан шерикларига айтиб бераётган қувноқ ҳикоясини давом эттирди:

— Шундайчикин десанг, «Ё ғози, ё шаҳид!» деб муштлашишга кириб кетдим...

Унинг овозини эшитган кампир арқоқ зўғатасини ушлаганча анқайиб қолди. Олифта оғзидан кўпик сочиб давом этарди. Бир вақт у харракда ўтирган Файзуллони кўриб, салмоқли қадамлаб яқинлашди.

— Ҳай, бойвачча! Инжо бизанчилик денг?— деб ўқрайди оёғини кериб.— Биз ғазавотда жон бериб жон олайлик, сиз бунда анқайиб ўтириб: «Ҳа, баракалла! Инжо бизан, инжо бизан, қон чиқмайдиган жойига ур!» Шунақами? Белбоғни еч, номард!

Файзулло қимир этмади. Анчадан кейин аста сўради:

— Қарияларни нечун таҳқир этяпсиз?

Олифта гапни эшитмади-ю, йигитчанинг босиқлигидан ҳайратланиб кўзи баттар олайди. Файзуллога яна ҳам яқинлашди. Шу маҳал шерикларидан бири унинг елкасига туртиб қулоғига нимадир шивирлади. Шунда барзанги олифтанинг юзида ялтоқлик, хунук илжайиш пайдо бўлиб, қўлини кўксига қўйганча орқага тисарилди.

— Маъзур тутинг, Файзуллохўжа, танимасни сийламас, дейдилар, қайтиб олдим номаъқул гапларимни, биламиз, сиз ўзимизникисиз... Маъзур тутинг, ўтинаман. Сиз зар билан, биз зўр билан, баримиз ҳам худо йўлида...

«Ўзимизникисиз»... Қимники? Зар... Файзуллонинг саҳоватли инъомлари ҳали шу йўлга кетяптими? Бу ахлоқсиз зўравонлар уни ўзига шерик қилиб оляптилар-ку?!

Файзулло ғазабини зўрға босаркан, рўпарасида ялтақиланиб турган хирсдай одамга қичқириб:

— Боринг!— деб юборди.

Олифта буни ўзича фотиҳа деб тушундими, шерикларига кекирдигини кериб бақирди:

— Гесубардори имом Ҳусайн мазорига! Хизри Илёс ёр! Чорёр мадакбр!— қийғидаги халтачадан туйилган кўкнорини каппалади-да, саллалик безориларнинг олдига тушиб югурди.

Чанг ичида қолган Файзулло аламдан юзини деворга босди. Кимдир пиёлада сув тутди, ҳалиги бўзчи кампир эди шекилли, Файзулло ютоқиб ичди-да, жойидан жилди. У ўз шаҳрида адашгандек, қаердалигини ҳам билмай телбаларча юриб борар, кўрганлари гўё томоғига тиқилиб келиб, кўнглини беҳузур қилар, барини қайт қилиб ташлагиси келар эди. Шаҳар ҳали ҳам ваҳимада, одамлар девор паналаб қаёққадир чопган, аёллар боласини бағрига босган, дўконлар тақа-тақ берк, ҳар жой-ҳар жойда сурон, қий-чув кўтарилиб турарди. Бир жойга борганида ҳовуз томондан подшоликнинг мешкобчилари икки мешдан

сув ортилган эшакларини қиҳ-қиҳлаб, «пўшт-пўшт!». дея қичқирганча ўта бошлади. Бирдан кимнидир қутуриб қувлаётган бебош оломон рўпарадан чиқиб, мешларни ағдариб, топтаб, сувларни тўкиб кетди-ю шу заҳотиёқ сарбозлар пайдо бўлди, себанд, дудама таққан миршаблар қилич сермаб югуриб ўтди, сарбозлар сафида удайчининг «Ясовни сақла!» «Лапле... чуҳ!» деган кескин буйруқлари эшитилди-ю бирпасдан кейин ҳавони милтиқ тутуни тутди. Шаҳарда худди уруш бўлаётгандек эди. Қанча куч! Ҳали булар низони бостираман. деб нечта бечоранинг ёстиғини қуритади... Файзулло ожиз, ҳеч нарса қилолмас, хаёлига бир ўй ҳам келмас, ич-этини еб, томоша қилиб туришдан бўлак чораси йўқ эди. Унинг ёнида пайдо бўлган бир саллалик нуқул калима келтиради:

— Иншоолло, энди тинчийди! Илоҳи жаноб олий жаҳонгир бўлсинлар, тиглари бурро бўлиб, ҳазрати Шоҳимардон Баҳовиддини балогардон камарини боғласинлар, қасд қилган ғаламис ёғийлари паст бўлсин, омин!

Файзулло унга бир қаради-ю тескари бурилиб жўнаб қолди. Саллалик худди Шоражаб муфтийга ўхшаб кетди назарида: ёш, қомати тик, юзи чиройли, фақат соқоли қизғиш эмас...

Файзулло энди ҳеч нарсага қарамай, худди изидан биров қуваётгандек, тезлаб кетди. Уни қувлаётган дилидаги тахлика, ўз-ўзига нафрат, ўтган кунлари, беҳуда, бемаъни орзу-хаёллари эди. Барига лаънат, барига лаънат...

У ит талаган дарвишдек, уст-боши йиртиқ, юз-кўзи чанг, ҳолдан тойиб эшигига кириб келди. Яхши ҳамки ҳовлида нечундир ҳеч кимсанинг шарпаси сезилмади: Файзулло бу ҳолатда яқинларига сира кўрингиси йўқ эди.

Қош қорайиб қолган, даҳлизу меҳмонхоналар ғира-шира. У баридан тез юриб ўтиб, отасининг хос хонасига шошди — у ер холи, у ерга онасидан бошқа ҳеч ким киролмайди, у ерда болишга юз тубан тушиб ётиш, узоқ ёлғиз қолиш, тош қотиб ухлаш, ҳамма нарсани унуттиш мумкин. Бироқ Файзуллога булар насиб бўлмади. Баланд нақшдор эшикни очиб ичкарига кирса, ҳовли томоннинг дарпардалари очиқ, ўртадаги гиламнинг сал ёруғ тушган бурчида Шоражаб муфтий турибди. Файзулло ғира-ширада уни шарпасиданоқ таниб, дарров шам ёқди. Меҳмонга ҳайрат билан тикилди: тик қомати букчайган, ўзига ўхшамас, қарашлари паришон ва қандайдир аянчли, гўё устоз эмас, гуноҳкор шогирд эди.

— Мен дуогўйингиз интизор эдим...

Файзулло саломлашиб, жой таклиф қилди, хаёлида эса ўй: «Қандайдир бегона... Мен ундан узр сўраёлмадим, энди эса...» Энди эса Файзулло уни кўришга, суҳбатлашишга ҳуши йўқлигини сезиб турибди. Нега келди экан? Илгари бундай савол Файзуллонинг хаёлига ҳам келмасди. Бу уй — унинг ўз уйи эди.

Қараса, зуфунун таклиф этилган жойга ўтирмаяпти, Файзуллонинг абгор аҳволини ҳам фаҳмлаётгани йўқ. «Интизор эдим...» Нимага интизор? Бугунги воқеаларни тушунтирмақчи, изоҳламақчи, ўзини оқламақчими? Бўлар иш бўлди, энди ёлғиз қўйса-чи, шогирдининг аҳволини кўриб турибди-ку.

— Шум хабар бор, мулло: аълам ғойиб бўлибди... — деди муфтий. Юз-кўзи ҳамон ифодасиз эди. Файзулло аввал тушунмади. Шоражаб муфтий «нимасини тушунмайси» дегандек бетакаллуф, қўполроқ қилиб такрорлади:

— Шоахсий қочиб кетибдир!

— А? Нега қочади? Қаёққа? Қимдан?

— Маккага темир йўл қуриш учун жамғарилган бари сармойя олиб, гумдон бўлибди.

Файзуллонинг онгига мудҳиш гап бирдан етиб борди. Бу — ўлганнинг устига тепгандек эди, тиззалари қалтираб кетди, аламдан бақириб йиғлаб юборишдан ўзини зўрға тийди. Лекин ҳануз ишонмасликка, кулиб қарашга уринар эди:

— Қочиб қаёққа боради? Қим айтди сизга?

— Мана, тирик гувоҳ,— деб муфтий бурчакка ишора қилди. Эшик орқасидаги ғира-шира бурчакда Шоахсийнинг оқ каллапўш кийган мулозими — новча дасторбанд соядек икки букилиб турарди, Файзулло уни энди пайқади. Ҳаж йўлидаги ҳамсафарини саломлаш ўрнига, негадир ижирганиб, тескари қаради:

— Гапиринг.

Новча тамшанди, қоронғида турганча чайналиб гапирди:

— Лутф қилиб, гоҳида гиёҳ берардилар... бу гал кеча-ю кундуз масту мустағриқ ётиб қолибман, ғафлат, тақсир...

— Сизни айблаётганимиз йўқ...— Файзулло шундай деди-ю, ўзи бу одамдан негадир жирканиб кетди.— Қаёқдан билдингизки...

— Турсам сандиқлар очиқ, хос хоналари ҳувиллаб ётибди, уч кеча-ю уч кундуз муштоқ бўлдим, келмадилар. Кейин хумор қилиб, гиёҳ турадиган қутичани очсам...

Новча букилиб бир парча хат узатди. Файзулло жирканибми, хатни қўлига олмади. Новча ўзи ўқиб берди: «Мени излама. Ҳовли истамирлик баччамиршаб Муллажон оғалуққа хатлаб берилган...»

— Бас!— деди Файзулло биринчи марта шундай қўпол товуш билан. У новчанинг овозини энди таниди: Шоахсий аъламникига борганида ичкари хонадан эшитилган сирли мастона овоз шу эди...— Сизнинг ишингиз битди, дасторбанд...— деб эшикка қаради. Бу одам бу ерда яна жиндак турса, ҳаво заҳарланиб, бўғилиб кетадигандек, бетоқат эди Файзулло. Новча товушсиз тисарилиб чиқиб кетди.

Файзулло елкасидаги қандайдир чиркин юкдан бутунлай қутулмоқчи бўлгандек, чопонини, махсисини янгилади. Лекин енгил тортмади. Жимлик бутун машъум, совуқ оғирлиги билан елкасидан босиб турарди. Кўзи дафъатан эски махсисидаги қон юқига тушиб, бадани жимирлаб кетди. Бу маънисиз қирғин, қонли фожиаларнинг асарининг уйига ҳам кириб келибди. Уйи ҳам гапми, бу юқ унинг дилида қолди, шафқатсиз калтак оғриғидан қон сийиб ётган чала ўлик паллабардор унинг кўз ўнгидан ҳали-бери кетмайди. Нима учун буларнинг бари?! Нима ўзи бу?!

— Ич-этингизни еманг, мулла, бунда сизнинг айбингиз йўқ...— деди зуфунун, афтидан, бошқа сўз тополмай.— Уғрини эса бандаси тут-маса, ҳақ таолонинг ўзи тутати.

— Сиз мени пулларига ачиняпти деб ўйлайсизми? Бухоро тупроғига томган қонларда, мурдаларнинг оппоқ юзларида мен ўзимнинг ионамни ҳам кўрдим, зуфунун. Шоахсий бизнинг пулимизни эмас, имонимизни ўғирлаб қочди. Энди уламога ким ишонади? Энди Сизга ким ишонади, устод? Нега мени алдадингиз?!

Файзулло бундай оҳангда, катталарча қаҳр билан биринчи марта гапирётган эди, ўзи ҳайрон бўлди. Шоражаб муфтий қалтираб, бош эгди.

— Наҳотки, мулла ўғлим, шундоқ деб ўйласангиз. Мен... менинг айбим шуки, бу ҳодисалар олдида ожизман. Мени уриб ўлдирган савобга қолур, илло бу янглиғ аччиғ-олуд сўз билан эмас, болам.

— Сиз ожизсиз, тақсир, ҳа... ожизсиз! Мени сизда қандай куч алдади экан, тонгмен. Яна бошим деворга келиб урилди.

Файзулло бурчакда бошини тиззасига қўйиб ўтирар, сассиз йиғлар эди.

— Имонимизни ўғирлади, дедингиз. Имондан маҳрум бўлгач,

одам учун энг мудҳиш палла бошланади: руҳий ўлим...— Зуфунуннинг овози узоқдан эшитилгандек, тобора сўниб борар эди. Файзулло уни эшитмай қўйди. Анчадан кейин бошини кўтарса, ташқарида тун, рўпарасида Шоражаб муфтий йўқ. Устознинг бу хилда индамай кетиб қолиши энди Файзуллони у қадар аңдишага солмади. У яқин бир йил ичида босган йўлини, унинг икир-чикирларини, оғир дамлар ва қувончли деб билган пайтларини хаёлидан ўтказар эди. Бу йўлда унга ҳар қадамда Шоахсий дуч келар, энди бу одам унга алвастикдек кўринар, ҳар бир беозор гапи, эзгуликдай кўринган ишида бир корибад сезилар эди. Файзулло буларни эндигина пайқаётганига, шу одамлар қаторида юрганига ҳам ҳайратда тўлғонар, ҳам ғазабда қовурилар эди. Ҳозир ўша ўғри аъламнинг «Шариатда ҳожи бадал қарз аталмайди», деган сўзи ҳам ёдига тушди. Отасининг дафн маросимида шариат билимдонининг бу сўзлари эзгу туюлган эди. Энди Файзулло ўйлаб қараса, бу виждонсиз маккор ўша вақтдаёқ ўғри бўлган, художўйларни шилиб юрган экан. Убайдуллаҳўжа эшоннинг ҳажга кетиши олдидан йиғилган ҳожи бадал, каттагина маблағ шу муттаҳамнинг чўнтагида кетгани ҳеч кимнинг хаёлига келмабди. Буни Файзулло ҳам энди тушуниб ўтирибди. Шу зумда яна бир фикр миясининг бир четига занглаган миҳдай тегиб ўтди: отасини худди шу ҳожи бадал туфайли қасддан ўлдирмадиларми экан? Лекин у бу мудҳиш гумонни кўнглидан тезда ҳайдади.

Ҳа, ҳали кўп нарсани тушуниши керак экан ўйлаб қараса. Тирикчиликнинг ўзи бир-бир тушунтирар экан. Онаси «ёшсан» деса, малол келар эди, энди тан олиб ўтирибди: ёшгина эмас, бола экан. Уйқусиз тонг оттираётганида кўнглига «Ойижоним ҳозир айланиб кириб қолса, кўксига бош қўйиб, бу азобли ўйларни бирпас унутармидим», деган ўй келди, онасини йўқлаб ичкари ҳовлига киришга эса бўйни ёр бермади. Болалик эмасми?

У Шоахсий сингари ифлосликлар ҳақида онасига гапирмас, буни номуносиб деб билар эди. Лекин Райҳон биби, албатта, ўғлининг аҳволини тушунар, бундай безовта тунлари унинг уйқусиз тонг оттиришини пайқаб, ундан баттар тўлғонар эди. «Болалигинг йўқ, болагинам!— дер эди у кўнглида Файзуллога илтижо қилиб.— Билмадим, у қаёққа кетди, қаёқда йўқолди. Бу дардисар воқеалар, бу гумроҳ кимсалар сени мунча қийнамаса. Бир тенгдошинг билан чеҳра очиб шўхлик қилганингни кўрмадим. Бари ҳамсуҳбатларинг катта, жиддий, ташвишли одамлар... Отанг мерос эмас, гарданингга юк ортиб, азобли ташвишлар қолдириб кетди».

— Йўқ, йўқ, онажон,— деб шивирлайди Файзулло онасининг ҳасратини эшитгандек,— сиз билмайсиз, сиз соддасиз, онажон. Мени тентиратиб қўйган нарса отам қолдирган юк эмас. У бўлса мен нима қилишимни билардим. У юк — бор нарса, омборлар, ёмхоналар, сандиқлар... Лекин мен қандайдир йўқ нарсага интиляпман. Нима у? Кошки билсам. Аъзои баданим зирқираб оғрияпти. Кўнглим эса дарз кетган кўзачадек бўм-бўш... Мен бадбахтман, ойи. Мени нуқул алдашади. Мен ҳеч нарсага ярамадим. Тирик мурдаман, ойи!

Файзулло бир инграб, ёнбошига ағдарилди-ю, тинчигандек бир оз ётди. Унинг чарчаган миясидаги дардли ўйлари яна устозининг «Ожизмен!» деган сўзи атрофида айланарди. Ҳозир ўзини ҳам жуда ожиз, боши берк кўчага кириб қолган бир саргарангдек ҳис этди.

Токчада пилиги ёниб тугаган шағам эриб, чўян шамдонга кулранг қалпоқдек қийилиб қотган эди. Бўзариб тонг отди. Файзуллонинг уйқусизликдан қизарган кўзларига чанг босган тераклар орасида кўрғошиндек оғир, хира осмон кўринди...

У ёзни кўрмади ҳам. Куз эса қиш ўртасидаги намчил, суякка ўтадиган қора совуқ билан бошланди. Сомон сувоқ бўғотлардан зардоб-

дек сариқ чакка томади. Бухоро қалъасининг кўҳна, муаззам қуллалари, кўнгираддор деворлари узоқларда ястанган кузги туманда тепа тупроқ бўлиб ётарди. Шофирком туманидаги ёмхоналарнинг захирасини, келгуси тўл фаслига бўнак тарқатишнинг маромини билгани борган Файзулло ҳеч нарса қилмай, яйловларни бекор айланиб қайтди. Неча ойдан бери егани этига юкмай, ичгани бетига чиқмай юриб бўлса ҳам, маломатли ўйлари бир оз қайнаб қуйилди чоғи, миқти гавдаси эгарда тетик, киртайган дийдасида илгариги чексиз ғурбат йўқ эди.

Латифхўжа амакиси унинг шунча йўл юриб мужмал ҳисоботлар билан қайтганидан норози эди, албатта. Лекин акасининг оқсолари ҳали ўтмаган, келин ойисини ранжитмаслик учун, бойвачча жиянга танбеҳ бермас эди. Мош-гурунч соқолли, бўйдор, хипча, пишиқ бу одам хўжаликни ўз қўлига олиш зарурлигига тобора ишонч ҳосил қилар, аслида асосий ишларни измига олган эди ҳам. Бунга Файзулло ич-ичидан рози эди. Чунки унинг мол-мулкка бепарволигини «Ношукурлик! Куфрони неъмат!» дея баҳолаб, қаҳр билан қаровчи амакилари бор.

Ўғлининг кўнгли бир оз ёзилиб қайтганидан боши осмонга етган Райҳон биби эса унинг елкасидан тўзонли чопонни оларкан дарров янгиликларни тизиб солди.

— Сўнгра, анов ошноларингиз келди, болам...

У «ошно»лар Райҳон бибига унча ёқинқирамаса ҳам, ўғлининг бу ғурбатхонада қамалиб ўтиришидан чўчиб, кимлар биландир очиқ-ёзиқ суҳбатда банд бўлишини истарди.

— Қайси ошнолар?

— Анов бир-бирини «афандим-афандим» дейдиган ошноларингизчи... Бири кундров, балиқ кўз, яна бири... «муллаи бенамоз» дейдиларми, ўша.

Она-бола роҳат қилиб кулишди. Кўпдан кулги эшитилмаган ҳовли ҳам сал ёришиб кетгандек бўлди.

Файзуллонинг «афанди» ошнолари Убайдуллохўжа хонадониди илгари ҳам гоҳо кўриниб юрган, китобхонга таниш ўша Хўжа Зухридин маҳдум билан Сойиб мирохўрнинг ўғли мулла Аҳад эди. Файзулло Шоражаб суфунуннинг ҳавоий гаплари билан бўлиб, у хушчақчақ одамларни анча кўздан қочирган экан, яна тез-тез учрашадиган бўлишди. Булар кўп нарсани биладиган мулла одамлар эди. Уларнинг дабдабасиз, қувноқ, гоҳо оддийгина гаплари Файзуллонинг дилини ёрита бошлади, шунчаки дунёвий гурунглари қумсаб қолган эканми, уни нимадир шу замонавий кишилар даврасига тортарди.

Бу ошнолари катта ёшда бўлсалар ҳам, Файзуллони ўзларига тенг-қурдек билиб ҳазиллашар, унинг шайху эшонлар билан бўлиб кетаёзганини дўстона мазаҳ қилиб кулишар эди.

— Шайх дегани — олдинга етакловчи деган сўз, агар билсангиз, — деб беозор ҳазилни Файзуллонинг ўзи ҳам қўллар эди.

— Ҳа, биламиз, лекин бизникилар, аксинча, худди орқага қараб судрайдилар, — деди мулла Аҳад. У суҳбатдошининг аҳволи руҳиясига қарамай, кўпинча дағал, беандиша гап қотар эди. — Уламанинг бир баҳси: «Ёр ёғи лампа ёқиш жоизми ёки нораво?» Шуларга эргашиб юрибсиз-а, бойвачча!

Аввалги жума куни намоздан кейин иккаласи кириб, иссиқ хонада яна анча яйраб, кулишиб ўтиришди-ю, қайтишда мулла Аҳад Файзуллога «Мулла Насриддин» журналидан Бухоро уламасининг нодонлигини масхара қилган бир суратли саҳифани ташлаб кетди. Суратда ҳар қишлоқда биттадан завжаси бўлган бир шайхнинг бутун юртни ўзининг ишратхонасига айлантириш ҳақидаги ширин тушлари тасвирланган эди. Бу Файзуллога ҳажвиядек эмас, фожиадек таъсир этди.

Худди ўзига алоқадор нарсасек, дам-бадам айлангириб тикилар экан, қаёқдаги унутилган аламлари қалқиб кўнглига келар эди. Яна оқшомлари уйда чаңгли бахмал лўлаларга қоқилиб, у ёқ-бу ёққа бетоқат юришлар бошланди. Бундай пайтлар кўпинча хўжа Зухуриддин маҳдум кириб келади. Эғнида қишда ҳам ўша-ўша кўнғир мовут чакмон, соқоли риндона қайчиланган, юзи очиқ. Гаплари соддадан содда, маърифат, маърифат... Файзулло ўйлаган катта қутлуг ишлар шундай содда гап-сўзлар билан бўлар эканми... Ундай деса, улуғлар ҳам содда-содда айтишган экан. Кеча Зухуриддин маҳдум ҳазрат Навоий ғазалларини ташлаб кетди. Унда ҳам мана жўнгина айтилибди:

Йиллар тутубон шайх мақолатига гўш,
На кўнглима завқ етти, на жонима хуш...

Маҳдум бу ғазални кўрсатиб, аста кулиб қўйди, «Уқинг ва уқинг!» дегандек. Гапи содда бўлса ҳам, нозик кинояси бор бу мактабдорнинг, мулла Аҳаддек кўпол эмас.

Бугун келганида ҳам, Файзуллони эзаётган ҳазин ўйларни уққандек, яна ўша жўн гапларини чин кўнғилдан такрорлади.

— Биз биламиз, Файзуллохўжа, сиз ҳам разолатга қаршисиз,— деди.— Лекин сиз нақ разолат ботқоғининг ўзига кириб қолганингизни пайқамадингиз.

— Ундай деманг, ака мулло, мен зүфунуннинг хаёлларини ҳурмат қиламен,— деди Файзулло, кўлида «Мулла Насриддин»нинг ўша саҳифасини ҳамон айлангириб.— Мана бу ҳажвия ҳам моҳоват, муболага. Менинг устодимга тадоҳил эмасдир.

— Шояд...— деди хўжа Зухуриддин.— Собиқ ақраболарингиз ичида рангин хаёл, порсо зотлар ҳам бор. Зеро, «уламо» асли илм сўзидандир. Илло, гурунгимиз яхши кимса эмас, дуруст маслак танлаш важҳидадир. Сиз миллий йўлда ҳам, диний йўлда ҳам сайъ қилдингиз, бойвачча, аммо...

— Менга кўп турли йўллари раво билдилар. Сиёсатни, ҳатто тўп-понча ушлашни насиҳат кўргучилар ҳам бўлди. Мен эса ҳамиша имони бут, руҳи соф кишилар изладим. Устод аларни кўпайтириш йўлини билгүвчидек эдилар...

— Аммо разолатнинг айна зидди — маърифат йўлидирким, ул кўп аъмол тақозо этадир. Сиз наздингизда, аввало руҳи пок, имони бут кимсаларни кўпайтирасиз-у, баъдаз алар била разолатга қасд этасиз... Йўқ, бойвачча, хомдир бу хаёлингиз. Уғит ила эмас, фақат аъмол ила кўнғил пок ўлғуси.

— Ул аъмол надир, маҳдум?

— Мен Сўзангаронда, Йўлдош қори Қаркида, Исломуқул тўқсабо Шаҳрисабзда, домла Икром Бухоронинг уч маҳалласида янги мактаб очдик. Домла Икром боз уламонинг нобажо фатволарига қарши рисола чиқарди. Ёшлар «Тарбият ул-атфол» жамиятини туздилар. Фитрат афанди қадиму жадид низолари важҳида «Мунозара» ном асарини ўз харжига Истанбулда таъб қилдириб эди, Бухоро ёшлари ани ўрус мустабид элчисининг назаридан яшириб, эшакда хуржунларга юклаб Чирокчи, Яккабоғ, Қитоб туманлари сари элтиб таратдилар. Энди жаноб Гаспринскийнинг «Дорилроҳат» рисоласи «Маърифат» кутубхонасига келибдир, ани ҳам таратурлар. Сиздек ёшларнинг рағбати зўр. Аъзолардан иона жамғариб, Қогондаги Ҳайдархўжабой матбаасида бир жаридан хур афкор, яъни «Турон» газетини чоп этиб, унинг муштарийси учун қушбегида ижоза олибдилар. Биз зиёлилар «Тарбият ул-атфол» жамияти била қўлма-қўл ишлаб, Хиббондаги «Маърифат» кутубхонасига, «Баракат» шеркатига аларни жалб этдик. Буларнинг номи

дўкон ёки шеркат бўлгани билан, аслида машваратхонанинг худ ўзи. Шулар бари аъмолдир, мулла иним. Бир шай иш қилмаса, бани одамнинг нияти покини қайдан билурмиз?

Гулдўзи махси билан кафши алак кийиб, саллани эшиб ўрайди-ган, ранги синиқ, юпқагина бу одамда мунча гап борлигини Файзулло билмас эди. Рўпарасида руҳан бақувват, муроди-мақсадли астойдил кимса турганини фаҳмлаб, унга тикилиб қолди.

— Биз илтижо, дуои хайр билан эмас, тадбири-кор билан бандмиз, Файзуллохўжа,— деб яна давом этди Зухуриддин маҳдум,— Қозикалон Бурҳониддин «муфсид жадиdlар фитнаси» ҳақида амирга нома ёзиб, барча янгиликларни, мактабларни боғлаш лузумотини тавсия этган оғир дамларда ҳам, шайхларнинг талъинига қарамай, «Бухорои шариф» газетини, татар мактабларини сақлаб қола билдик. Зулм ва уламога, «рус полис» идорасининг хуфя воқеанависларига қарши шаръий далилларимиз бор. Сайъ—ғайрат умидвор кўнгилларни пок-ламоқда, сафларимизни кенгайтмоқда, мулла Файзуллохўжа. Биз сизни ҳам ўз сафимизга роғиб кўрамиз. У девордан бу деворга уринмоқ етар. Йиғинларимизга қатнанг, кучу имконингизга махраж топарсиз, сиқилган дилингиз кушод ўлғай.

Хўжа Зухуриддин маҳдум бу гапларини ортиқча шовқинсиз, ҳаяжонсиз, ёш суҳбатдошининг ўйларига халақит беришдан қўрққандай, секин гапирди. У гўё ўз ҳасратини айтар, Файзулло эса уни ўз ҳасратидек тинглар, дам юзига нимадир соя солгандек қоши чимирилиб, пешонаси тиришар, гоҳ катта қора кўзлари чарақлаб кетар эди. У меҳмоннинг узундан-узоқ гапларига тайинли жавоб беролмади. Фақат бир нарсани ўйлар эди: демак, барча тўлғонишларини, ички қийноқларини бошқалар ҳам пайқаб қолибди. Чиндан ҳам, у нима қила олди? Беҳисоб мол-дунёдан, Европадаги сердаромад дўконлару Қизилқумдаги сурув-сурув қоракўл подаларидан, Бухоро ҳукмдорларининг бири бўлишдан, бир умрлик ярқ-юрқ ҳашамат ичида оёқ узатиб лаззатли яшашдан воз кечишга арзийдиган нима қила олди? Йўқ, у булардан воз кечганига ачинмайди, сира! Бари бир ундай яшай олмас эди. Ўзлигини топа олмаганига ич-этини еб, бари бир адои-нобуд бўлар эди. Ҳозир эса... Йўқ, ҳали у тамом бўлгани йўқ. Унинг кўнглида, кўнглининг қайсидир бир бурчагида ҳамон хира шам ёниб-ўчиб турибди. Мана булар, янги ошнолари ниманидир гапиришяпти, ўқиш, маърифат, мақсад, мактаб ҳақида. У безовта кучларини, фойдасиз пулларни қаергадир сарфлаши мумкин.

Зухуриддин маҳдум ундан тайинли жавоб ололмаса ҳам, кўксига гулгула сола олганидан қаноат ҳосил қилиб, аста чиқиб кетди. Файзулло бу сафар ёлғиз қолишдан қўрқмади, бу сафар унинг тошиб келаётган ўйлари бор. Улар тутқич бермаса ҳам, ёлғизликнинг азобга айланишига йўл қўймас, ҳамон банд этар эди. Файзулло ўйларини тартибга солиш, калава учини топишга ҳам уринмади, гўё нима биландир бандлигидан мамнун, ўйларини ўз ҳолига қўйди-да, якондозга ёнбошлаб Навоий девонини қўлига олди. Қўлига олди-ю, Зухуриддин маҳдум кўрсатган байтдан нарига ўтолмади. Бошқа газалларни ўқиса, гўё тушунмайди, яна ўша байтга қайтиб келади:

Йиллар тутубон шайх мақолатига гўш,
На кўнглима завқ етти, на жонима хуш...

— «Йиллар... на жонима хуш...» — такрорларди у,— «Жонима хуш...». «Жонима хуш...»

Китобни ёнига қўйиб, қўлларини ёйганча шифтга тикилиб, узоқ ётди. Йиллар бўйи нима излаганини топгандек эди. Негадир руҳи тинчланиб, аъзойи бадани ҳалимдек юмшоқ тортиди-ю, кўзлари уйқуга чалинди.

Қиш ўртасида кун яна исиб, бозор майдонларининг чанги тўзғиб қолган. Осмон қандайдир қизғиш. Минораларда шафақ ёнади. Тонг қоронғисида ўтиб кетган поданинг ҳиди ҳавода муаллақ турибди. Турқовоқдаги бедана хонадоннинг аллақачон уйғонганидан дарак бериб сайрар, дон сўраб питирлар эди.

Файзулло дарпардани кўтариб, онасини кўрди. Райҳон биби токчаванд хонада саҳарда кириб келган қўшни кампирга чилим пишитар эди. Бу чилимкаш қўшни — келин-кеват кўрган кайвони хотин, вақт-бевақт бошига миёнча лозиманда кўтариб ҳовлима-ҳовли юргани-юрган. Аввал бод хуруж қилгани, тахмондаги сандиқ, девордаги палак сингарилардан гурунглашиб, чилим чекиб ўтириб, сир олади, кейин қаерда бўй етган қиз борлигидан гап очади. Парпаша паранжилик бу сатангроқ кампирни Файзулло ёқтирмайди. Унинг онажони ҳали ёш, кўҳлик. Файзулло унинг буви бўлишини сира истамайди. Ана, бўлма ёқали барқут гулнимчада, дуррасини дол ўраб, гуркираб ўтирибди онажонгинаси.

Файзулло бет-қўлини ювгандан кейин, қаттиқроқ йўталиб, кайвони кампирни чўчитди. Райҳон биби қўшнисини тезда кузатиб, мулозимнинг қўлидан дастурхонни олди-да, хос хонадаги хонтахтага ўзи ноушта тортди. Пайванди нон, совунак ҳалво, ғилвинди, кадибечак, қаймоқ қўйди. Файзулло кийиниб нонуштага чиққанда елка силаб омонлашаркан, ғилқ этиб ютиниб олди-ю, хонтахтанинг этагида, ўғлининг рўпарасида тиззасини қучоқлаб ўтирди. Улар гап-сўзсиз бир-бирларини тушунадилар, нонушта пайтидаги бу тикилишиб ўтиришлари гўё кечаги изтиробли кечинмаларнинг давоми эди. «Дилингда яна ғулгула, сезиб турибман. Қалайсан, болагинам?», деган савол бор эди онанинг тикилишида. Файзулло ўз аҳволи руҳиясини тушунтириш зарурлигини сезар, нимадан бошлаш, қандай овутишни билмай, беҳафсала нон чайнар, пиёладаги совиб қолган чойни ҳамон айлантирар эди.

— Бевовта руҳингиз тинчимни олади, айланай болам. Кўнглига сабру тоқат солган деб, кечалари худога илтижо қиламан.

— Отам раҳматли ўтганларидан кейин бир зимистон мени қаърига тортди, онажон. Сиз бетоб, мусибатзада эдингиз, сизни деб, фақат сизни деб тоат йўлига кирдим. Хато қилган эканман, мана, нохуш фожиаларга сабаб бўлдим.

— Яна ҳаловатингиз йўқ, энди қайси деворга бориб урилар экансиз...

— Урилсам урилавераман-да, нима кўп, Бухоронинг жинкўчаси кўп, — кулимсиради Файзулло. — Чиндан ҳам, кирмаган кўчам қолма-япти, бу дунё бир чакалакзорми дейман-да. Таассуфу аттанглар... Хўжа Зухриддин домланинг айтишига кўра, ҳаёт йўли умидларнинг барбод бўлиш силсиласи эмиш... — яна кулди Файзулло. Унинг иштаҳаси ҳам сал очила бошлади.

— Бу тўлғонишларда қаёққа борар экансиз-да, — деди яна Райҳон биби унинг чойига бир чақмоқ новвот солиб. — Биров бир нима деди деб эргашиб кетавермай, эҳтиёт бўлинг, айланай. Яна шу Зухриддин домлангизни кўп тилга оладиган бўлибсиз, янги қиблагоҳми дейман?

— Домулланинг идроки равшан, ойи! — деди Файзулло, қора тук қоплаган юпқа лабини сочиқ билан артаркан, ориқ юзида янги бир ҳавас, кўзида ёрқинлик балқиб кўринди. Онаси қўшилиб дастурхонга фотиҳа тортди.

— Мени тушунмайди деб ўйламанг, болам. Сизнинг ойим қиздай уйда ўтириб қолишингизни истармидим. Йигит деган эл бошига тушган ғамни ейди. Боринг, йўлингизни изланг, ўргилай. Лекин мана у янги афанди домлаларингиз... ўзлари ҳам бир-бирларига ола қарашди чоғимда.

Бу соддагина гаплардан кўнгли ўсиб кетган Файзулло она кўксига бош эгиб бир эркалангиси келди-ю, йигитлик ғурури йўл қўймади.

Тетик, бардам юриб кўчага чиқди. Кўпдан бери руҳида бундай енгиллик сезмаган эди. Баҳоргидек илиқ қиш эртаси сийрак туманларни кўтариб, кун юзига пардадек тортган. Ҳаво қуюқ, намчил. Эрта-индин ёмғир қуйиб, кетидан сўнгги совуқлар тушиши сезилиб турар эди.

Файзулло калава бозоридан ўтиб Тоқи паррон томонга юрди. Зухуриддин маҳдум бугун ўша ердаги чилангар дўкони ёнида бир мактабдор хатибнинг уйида тўпланишларини айтган эди. Чиндан ҳам, хатибнинг ўзи дарвоза олдига чиқиб кутиб турган экан, Файзуллони таниб, эъзоз билан қарши олди. Қирқма мўйлаблик Поросхўжа деган жиккаккина бу одамни Файзулла ҳам орқаворатдан танир, домла завқёб бадаси ҳамда улуми арабияга мойиллиги билан таниқли эди. Унинг ҳовлиси пастқамгина бўлса ҳам, кўринишдан ўзига тўқ, қўрасида чорхари уйи, ичкари-ташқариси, боғи бор экан.

Бу маҳал машварат аҳли жам бўлиб, Файзуллони келишига ўн чоғли таниш-нотаниш меҳмон ўрнидан турди. Зухуриддин маҳдум янги ёш меҳмонни танитишга эҳтиёж йўқ деб билдими, ё келишидан олдин у ҳақда гапирганмидийкин, ортиқча мулозимат қилмай, тўрга, ўз ёнига таклиф этди. Файзулло ҳамма билан кўришиб жойига ўлтиргач, даврадагиларга қуллуқ қилиб, яна бир-бир кўз солар экан, ўзининг бу ерда кутилган меҳмон эканини, жонланиш ва ҳаяжонга сабаб бўлганини сездди. Таниганларга бир-икки оғиз сўз қотиб ҳол-аҳвол сўради. Бу ерда у билган одамлардан Зухуриддин маҳдум, Поросхўжа домла ва мулла Аҳаддан ташқари, савдо-тижорат аҳлидан Сафир макаржа деган одам бор эди. Майдақавиқ тўн, салласиз ҳожи дўппи кийиб юрадиган бу одам бир вақтлар Русияга сафар қилиб, машҳур Макаръев бозорини кўрган, шу билан машҳур, лақаби ҳам шундан. Яна бири, совуқ меҳмонхонада ҳам ёқаси пилталиқ қашқарча яктак кийиб ўтирган Тўқли мерган деган дов йигит. У ўзи эмас, кўпроқ жавоҳиршунос, катта вақфхўр отаси туфайли машҳур. Умуман насл-насаб билан кеккайишни яхши кўради, бобомиз барлос бекзодаларидан бўлган деб мақтанарди. Лекин ўзи очиқ, соғлом, хуштаъб суҳбатдош. Яна бири — ҳов этакда ўтирган маллақош Солижон. Фарғоналик дейдилар, аммо қаерлик экани номаълум. Говкашонда ижара туради. Гоҳо йиғинларда ликобча чертиб, хонандага усул беради. Мулла Аҳаднинг дўсти, тўғрироғи — мўминтой мулозими, нима деса, худди кўр маддоҳнинг баллигўйидек, маъқуллаб тураверади. Йиғинларда бошида қайтоқи жияк дўппи, этакни белбоғига бар уриб, мулла Аҳаднинг измида даврага бажонидил хизмат қилади. У ҳозир ҳам, меҳмонлар ўтириб омин тутиши билан, сакраб туриб, ишта тушди. Эшиқдан ҳар кирганида «Ассалом...», деб юриб, катта дастурхон тузади. Унинг сидқидил хизматига ҳамма кўниккан чоғи, ҳеч ким эътибор бермас, фақат мулла Аҳад бу ишларни ўзи қилиб қўяётгандек, очилиб-ёзилиб гап берар эди.

Файзулло даврадагиларнинг бир нечаларини танимади. Бирини «Маърифат» китоб дўконининг мутасаддиси Ҳожи Сирож, бирини Дастурхончи гузариди янги мактаб очган Вафо махзум, яна бирини аллаким дейишди...

У буларни ўйлаб ўтирганда мулла Аҳад аллақачон хонаки гаплардан чиқиб, катта мавзуларга кўчган эди. У ваъзга ўхшаброқ кетадиган дадил, очиқ-тиниқ гаплари билан даврани ўзига қаратди.

— Амир Олимхон Петербургда таҳсил кўрган зукко-ю зиёлик зот. Жулус фармони биланоқ кўп нарсага ислоҳ бердилар. Амалдорларнинг дарбор аҳлига туҳфа баҳонаси билан ришват беришларини манъ қилдилар. Фарсоҳ пулига қарши ҳамда амлок ерларидан олинадиган солиқни камайтириш ҳақида фармони ҳумоюн бўлди. Сарбоз ва ума-

ронинг маоши ошди. Ой бошининг олиғи бекор бўлди. Буларнинг бари янгиликлардан муждадир, мухтарам афандилар. Илло Ҳисору Қоратегин, Кўлобу Дорбоз вилоятларида фуқаро ушбу тадбиру тавҳилдан ҳануз беҳабар. Бизнинг вазифамиз, мухтарам афандилар...

— Бизнинг вазифамиз, мулла Аҳад,— деди Порсоҳўжа домла ерга қараб,— зоти олийларига мадҳи-сано айтиш эмас, балки мактаб ва маърифатни бидъату разолатдан халос этмоқдир.

Бу гап секин айтилса ҳам, мулла Аҳаднинг нутқидан янграб турган меҳмонхона бирдан жим бўлиб қолди. Кекса, билимдон маърифатчи Порсоҳўжа домланинг эътибори баланд эди. Лекин одобдан беҳабарроқ мулла Аҳад яна қайнаб давом этди:

— Насруллоҳ қушбеги ислоҳи мадорис қилдилар: гузар мактабларига маош тайин этилди, ҳадис, тафсир, ҳуснихат, тажвид муаллимларига рухсати олий бўлди. Амир Абдулаҳад даврида ҳатто Русия раъиясида бўлган нўғай мактаблари ҳам боғланган эди, тақсир...

Бетоқат, қизариброқ ўтирган Зухуриддин маҳдум гапни бўлди:

— Насруллоҳ қушбеги амир ва Имом Қулибек билан айш-нўш қиладир, баччабозлик, беданабозлик қиладир, юрту раъиядан беҳабар, сиз эса, мулла Аҳад, уни бизга маърифатпарвар деб таърифу тавсиф этадирсиз.

— Ҳар оқшом фахшиётга беҳадди муайян оқчалар сарфлайлар,— деб ғудранди Тўқли мерган. Унинг овози йўғон гавдасини титратар, кенг кўрагидан кўтарилиб чиқар эди.

— Аммо биз исрофату ахлоқи разилага қарши чиқиш билан ҳам кифояланмаймиз,— деди Зухуриддин маҳдум. Бу кескин гапни эшитгач, Файзулло ҳам, мулла Аҳад ҳам, Порсоҳўжа домла ҳам унга ағрайиб қараб қолдилар. Яна бир хатарлироқ гап чиқадиғандек эди, лекин маҳдум гапини давом эттирақолмади; унинг ўрнига «Ассалом...» деб Солижон кирди, юмшоқ маҳси билан дастурхон ўртасига оёқ қўйди — икки қўлида бугланиб турган шокоса, қобили шўрва тортилмоқда эди. Зухуриддин маҳдумнинг қалтис гапларидан шошиб қолган уй эгаси ҳамма шўрва билан овора бўлганда ўз мавзуида изоҳи дардини давом эттирмоқчи бўлди:

— Мактаб-мадрасада бошвоқсизликни, ўзибиларчиликни барҳам бериш бизим биссавоб идлаомиздир, афандим,— деди Порсоҳўжа домла асосан Зухуриддин маҳдумга мурожаат қилиб, «Сиз рўзномадан четга чиқиб кетяпсиз» дегандай бир писанда оҳангида.— Мадрасаларда чаламулла ҳадисчию тафсирчилар кўпайибди, ҳар ким «Шарҳи мулло»ни ёки «Матни ақоид»ни қўйиб, уларнинг хошияларига ёзган ўз шарҳларидан сабоқ берадир. Алҳол, косагаронлик мусфир мавлавий Шамсиддин ўз шарҳу хошияларини жадвалга ҳам киритган эмиш. Ўзбошимча мударрислар ҳошиячиликни шу хилда авж олдирсалар, ўзга илмларнинг масоли-мақсудасига навбат тегмай қолади, жаноблар!

— Айни ҳақ гапни айтдилар, тақсир,— деб маъқуллади қўли-қўлга тегмай хизмат қилаётган Солижон,— вақфу мансаб толиби бўлган муллалар рутбадорларга сигинадилар...

Файзулло дам унинг юзига, дам бунинг оғзига тикилади, баъзида кескинлашиб кетган катта муаммолар, гоҳида бир маромда айтилган дардчил, лекин майда гаплар орасида у ҳали бир меҳвар топа олгани йўқ. Кимнинг қаёққа нишаб тортиб кетаётганини кузатиш билан овора. Лекин бир нарса уни тўлқинлантиради: йиғилганларнинг ҳаммасида Файзуллонинг ўз дилидаги ҳаловатсизлик, нимадандир норозилик, ниманидир ўзгартириш, бесабр талпиниш сезилиб турибди. Бу — оғир-енгил, чуқур-саёз, тахир-чучмал олақуроқ гаплар гоҳ мудратиб, гоҳ тетик торттирар, умуман эса унга жуда ёқар, келганига пушаймон эмас эди. Уй эгасининг сўник гапидан кейин Файзулло Зухуриддин маҳ-

думдан ўттироқ бир хитоб кутди, лекин бу орада Садир макаржа гап бошлади.

— Бухоронинг итнини мулла демасанг хафа бўлади, деб ёзибдилар «Мулла Насриддин»да. Дарҳақиқат, чаламулла кўпайиб кетди,— деди у ҳожи дўписини бир сийпаб қийгач.— Шаҳримизни қадимда Мадинат ус-суфрия дер эмишлар. Бунда мавлоно Дақиқий, ҳазрат Наршаҳий-ю Балъамийлар истиқомат қилганлар. Табъи латифлик ҳавас эди. Бани илмкй бор, Суқроту Афлотундан, Арасту ва Батлимуздан гап урар эди. Ҳозир-чи? Кулли мазаммат, тақсирим! Қани у буюк зотлар? Қайда у ҳунару тижорат? Қани китоб бозорлари, олиҳиммат саҳҳофлар?!

— Жанобингиз маъқул айтдилар,— деб иш орасида гап қотди Солижон,— бидъатчи шайху қаландарлар босиб кетди Бухорои шарифни...

Зухуриддин маҳдум Файзуллонинг кўзида умидвор савол ифодаси билан ўзига тикилиб ўтирганини пайқади. «Баллиғўй»дан бари бир янги гап чиқмаслигини билгани учун унинг сўзини бўлди:

— Жамоат... бугун янги меҳмонимиз бор. Файзуллохўжа афандининг кўнгилларида бу давра гоҳи боғдан, гоҳи тоғдан гап отиб, зиёфат еб ўтирадиган бир улфат экан-да, деган таассурот қолмагай эди. Кимсалар борким, ишимиз маърифат ҳаддидин чиқмаслиги лозим, деб, сайъ-ҳаракатимизни бесуяк қилмоқ бўладирлар. Дуруст, биз маърифату маорифдан мояи сар олдик. «Тарбият ул-атфол» жамиятидан иш бошладик. Аммо, наҳотки шу билан қаноат қилиб қола билурмиз? Чароқи, раъиятга биздан не нафъ етди? Биз бу ерда гап урамиз, вилоятларда олиқ-солиқнинг ҳадди муайяни йўқ, ҳар ким олғонча оладир. Қозию раис, ҳокиму додхоҳ, жамики мансаблар сотиладир, сўнгра алар амир ёрлигини жиғасига суқиб, «дарборга тухфа» йиғадирлар. Маишатлари байтулмолдан эмас, тугал раъиятдан. Амир рикобига келганларида мешкоб, ноғорачи, сайс, сурнайчи, ясовул, маҳрам, ҳадячи, яна аллакимлар учун фуқародан олиқ ундирадилар. Қурби етмаганлар ҳибс қилинадир, Балжувон, Қовоқлик, Коратегин ҳибсхоналари тирбанд. Темир йўл шеркати берган муздни бек киссасига солди, таъмирчи ишчилар, эса оч-яланғоч қувилди, норозилари ҳибсга олинди. Бекни эса жазолаш ўрнига Шаҳрисабзга раис қилиб кўтардилар.

— Бари нодонликдан, афандим, бинобарин, маърифат... маориф...— оқаринқираб ўтирган уй эгаси Порсохўжа домла тезда гап тополмай, яна навбатини бериб қўйди.

— Алҳол, маорифнинг ўзида ҳам вазият шул, тақсир: усули жадид мактаблари неча бор боғланиб, неча бор кушод ўлди. Ватан авлоди нўғой қўлида тарбият топса ўрисга қайишгай, дея Бухоро болаларини татар мактабларига олдирмайлар. Домла Икром ислоҳи мадорис қилиб, ифтитохона олигини бекор этгани учун, синематографни, кўчага тош ётқизишни ёқлагани учун Пешку туманига «қози қилиб» юборилди. Йўқ, тақсир! Биз ярим йўлдан қайтмағаймиз. Бухоро ва ўзга туманлардаги маслақдошларимиз ила якдилу вобаста бўлмоғимиз зарур. Шу кунларда мана бундай зиёлик гурунглр Бухоронинг кўпгина ўзга жарибу даҳаларида ҳам бўлиб ўтмоқда. Уларнинг бошини қўшмоқ учун «Маърифат» кутубхонаси, «Баракат» шеркати дўконларининг эътиборини оширмоқ, тартиб ва таркиботини, моддий жиҳатдан захира-ю мадоҳилини тузатмоқ лозимдир. Токи йўқсул фуқаро ҳам, тифлу қария ҳам, аямулла мастуралар ҳам, аллофу ҳуллабоф, наддофу харрот ҳам ҳақ сўзимизга қулоқ оссинлар.

— Ё олло, у тақдирда отабезор шўрапўшлар, ҳар хил ғалаёнчилар ишимизга бош қўшадир, тақсир, нима деяпсиз?!— Порсохўжа оқариб ўрнидан турди.— Амир ал-муслимин кўнглига худо раҳми шафқат солгай, илло Русия мустабид ҳукуматининг Когондаги намояндаси,

анинг махфий шўъбаси бизга шафқат кўргузмас! Йўқ, йўқ! Тавба денг, маҳдум афанди!

Уй эгасининг кетидан мулла Аҳад ҳам, Солижон ҳам турдилар. Қолганлар ҳам, нима қилишни билмай, бирпас бир-бирларига, аланг-лашгач, машваратга фотиҳа тортиб, қўзғалишга мажбур бўлдилар. Кутилмаганда тугаган бу йиғиндан мажлис аҳли одатдагидай ўзаро ғала-говур гап-сўз, жонли хайр-хўшлашув билан эмас, жимгина тарқаб кетди.

Файзулло ўзини йўқотиб қўйди. Хонадон соҳиби ҳайдаб чиқаргандай, нохуш бўлиб кетаётган шерикларининг қайси бирига яқинлашишни билмасди, уларнинг қайси бири ҳақ, қайси бири ноҳақ — ажрата олгани йўқ. Шундай бўлса ҳам, беҳафсала, бепарво эмас, балки ичидан жонланиб, оғир ўйлар оғушида одимлаб борар, ҳаётида қандайдир, руҳига мос безовта бир нима бошланганини сезиб, ўзидан бирмунча мамнун эди. Кўпроқ Зухуриддин маҳдумга раҳми келди. Назарида, унда айб йўқ, ўзи қизиққонроқ шекилли, кескин сўзи билан ҳурматли Порсохўжа домланинг дилини огритиб, кейин ундан узр сўрай олмади. Файзулло кетишида уни учратмоқчи, ҳеч бўлмаса ёнида индамай қадамламоқчи эди-ю, тезлаб жўнаб қолди чоғи, кўринмади. Унинг ўрнига, ёнида Ҳожи Сирож пайдо бўлди. Ҳозирдан қиблароқдаги Қутлуғ маҳаллада турар экан, бирга кетишди.

Ҳожи Сирож Файзуллодан анча ёш катта, собиқ камбағал мулла-вачча, касал онасни боқиб учун мадрасани ташлаб кетган, ўзи ҳам риштадан кўп азоб чеккан, юзи захилроқ, гавдаси юпқа, лекин кўркам, боодоб йигит эди. «Китобхўр» деган лақаби бор, жадидлар ҳаракатига бош қўшганидан буён «Маърифат» кутубхонасининг маъмури.

— Мадрасадалигимдаёқ кўп хуштавсиф эшитиб, жанобингизнинг суҳбатларини арзу қилганмен, — деди у, йўли бир тушганидан астойдил қувониб. Файзулло унинг ёшига ярашиб тушмаган китобий талаффузини эшитиб, юзига қараб қўйди. «Китобхўр» деганларича бор, афтига ҳам сарғайган китоблар чанги, узоқ тунларнинг хира шам ёруғи сингиб қолгандек эди.

— Фақир бугун сомеъ эдим... — деди Файзулло ҳам беихтиёр унинг оҳангига тушиб. Қош қорайиб қолган, онда-сонда бадавлат хонадонларнинг дарвозахоналарида қизғиш фонуслар ёнди, Ҳожи Сирож кеч кириб, ҳозир ажралишиб кетишларидан кўрққандек, шошиб ўз ишларидан гапирга бошлади.

— Кутубхонамизга гашриф буюргайсиз, бошим осмонга етадир, ҳурматли Файзуллохўжа, сизни кутамен. Эҳтиёжингиз бўлса, ҳар хил қадимий китоботдан тортиб ҳозирги ҳур афкор газетларгача топа билурсиз.

— Кутубхонангиз бойми?

— Биз ўшларни нашри жадида билан қизиқтирамиз. Аввал Истанбулдан, Қирим, Боку, Қозондан анвойи хил жариди-ю рисолалар олди-рар эдик. «Таассуфки, эндиликда қурбимиз етмас. Маошу мадоҳилимиз фақат ионадан. Мутолаага кўп харис кимсалар келадир, бизда эса муштарийга ҳам музд етмай қолди, ҳатто Самарқанддан Маҳмудхўжа эшоннинг «Ойна» мужалласини олдиришга ҳам қодир эмасмиз... — Улар бирпас жим юрдилар. Икки ёни зах девор, тор, тупроқ кўчаларда от-улов камайган, суҳбатдошлар арава йўлига тушиб олган эдилар.

— Мушкулумиз бугина эмас, албатта, — деб давом этди Ҳожи Сирож, — мен шайхурраис Абу Али ибн Синонинг «Алқонун»и, устод До-нишнинг «Наводир ул-воқоъ»си каби нодир китобларни кўз қорачуғидек асрашга жазм этганмен, илло жавонхонамиз зах. Боз устига, ҳам уламнинг, ҳам дарбор амалдорларининг, ҳам рус сиёсий гумаштаси-

нинг ҳамешалик нафратли ва ғазабнок назари остидамиз. Хуфя воқеанавислардан ҳам тинчу амниятимиз йўқ.

Овози хастаҳолроқ эшитилдими, Файзулло яна шеригига қараб қўйди. Ҳожи Сирожнинг лас салласи кирроқ, бўйни ингичка, юпқа гавдасини чопонига буркаб, олдинга эгилганча юмшоқ одимлар эди.

— Маошингизга қонемсиз, Сирож афанди?

— Каминна моддий муҳтожликка кўпдан кўникканмен, мулла Файзулло. Илло дард қийноғига сира кўникмадим. Кўп йиллардан буён сирховмиз, айниқса, онамнинг сиҳати қаддимни дол қилиб қўйди. Мадрасадан бош олиб кетарда табибликни ҳавас қилдим, ўз қурбим била табобат илмига етмоқ бўлдим. Таассуфки, тақдирнинг зарбалари кўп экан, омадим чопмай, соғлиғимни йўқотдим-у иддоам ушалмади. Менинг устозим ҳам бор эди, Файзуллоҳўжа, худо уни ҳам кўп кўрди. Вақтингиз топиб сизга барини ҳикоя қилиб берсам дейман.

— Йўқ, Сирож афанди, сиз ҳозир гапиринг. Онангиз нима касал?

— Ришта. Ришта, мулла Файзулло. Узимизнинг Лабиҳовуз сувида жон сақлаб, бутун эл-юртга таҳдид солиб турган мудҳиш дард. Менинг онамдек бенаволар ҳар эшикда бор.

— Лабиҳовуз?

— Ҳа. Жарсумаи ришта ҳовуз сувида яшайди, тақсир.

— Сиз буни қаёқдан биласиз?

Ҳожи Сирож энди қадамини секинлатиб астойдил ҳикоя қилишга тушди.

— 1893 йилги вабо ўлатидан сўнг яна кўп хавфли хасталиклар фуқаронинг тинкасини қуритди, у вақтларни сиз эслай олмасангиз керак. Кейин эса Масковга кетиб қолдингиз. Ана ўша йиллари Петербурғдан бизга бир тиббий тафтиш келди. Унинг ҳайъатида рус илмидонишининг эътиборли намояндалари бор эди. Улар Бухоронинг кушхоналарини, обреза каллапазликларини, ҳовузу зовур сувларини тафтиш қилиб, кўпгина озодалик тадбирлари ҳақида амир ҳукуматига таклиф илова этдилар. Ҳовуз сувларини оинаи хурдобинга, олати адасага солиб, унда кўп жарсумаи мавҳума борлигини, риштанинг ичар сувида урчишини исбот этдилар. Хонадонларга кириб хасталикларнинг сабабларини тушунтирдилар, дардмандларни даволадилар. Мени ўша маҳал риштадан халос бўлган мўйсафид бир табиб, зеҳну қизиқишларимни ёқтириб қолиб, уч ой кулбамизга қатнади, каминана муаллимлик қилди. Унинг исми шарифи — Ульян Владимирович Соломенцев эди. Ҳали устоз деганим ўша зот. Файзуллоҳўжа ука, сиз ҳам ўрис домлалардан тарбият топгансиз, мени тушунинг: ўша мўйсафид рус табиби менга бир отадек мурувват кўргиздики, то охира унутмагаймен. Тиб илмининг қадимасини ўргатди, қудратини уқтирди, китобга майлимни бурди. Афсуски, уч ой ўтар-ўтмас уни, тафтиш ҳайъатининг барча аъзоларини ҳам Бухородан ҳайдаб чиқаргандек беобрў қилиб жўнатдилар.

— Қандай?

— Шаҳарда озодалик тадобири учун харжга киришни истамаган амир ишни мутаассиф уламоларнинг фатвосига боғлаб қўйди. Уламо эса, бу асрори ғойиб, дея жарсумаи мавҳумага ишонмади, агар бўлса кўзга кўринар эди, мабодо жонли нарса бўлса ҳам худонинг яратганидир, анга қирон солмоқ ғайри-шаърий; амири муслимин бундай гуноҳи азимга изн бермагайлар, яратувчи ҳам олло, шифо бергувчи ҳам, деб тафтиш тадбирига фатво бермадилар. Тиб олимларини «лўттибоз» деб, кун кўргизмай қўйдилар, рус элчихонасининг сиёсий гумаштаси уларнинг тезлик билан жўнаб кетишини маслаҳат кўрди.

Шундай қилиб, устозимни қайтиб кўриш менга насиб қилмади. Ғабобатни қасд қилиб, китобга муккамдан кетдиму бир йилда сало-

матлигимни йўқотдим, тақсир. Бу орада онам шўрлик риштага чалинди. Ҳозир у кишининг сиҳатлари бир ҳолатда.

— Бу тафсилотларни сиз нечук биласиз?

— Ульянов Владимирович менга микробларнинг (устоз ҳам унинг ҳамроҳлари жарсумани шундай деб атар эдилар) бутун табиати ва сиру асрорини тушунтирди. Албатта, табиб бўласан, дерди. Агар келажакда катта табиб бўла қолсанг, мана бу ҳужжатлар сенга эҳтимол қор келиб қолар, деб тафтиш ҳайъати тузган жамики хулосаларнинг бир нусхасини менга қолдириб кетган. Шуларни ўқиб ҳам кўп тафсилотларни англадим.

Файзулло бу гапларга ишонқирамагандек, қадамни секинлатиб, йўлдошининг юзига боқди.

— Бу — Бухоронинг тарихидан бир шингил, Файзулло иним, — деди Ҳожи Сирож «ишонаверинг» дегандек гуссали овозда.

— Бу — унинг машъум фожиаси, тақсир... — деди Файзулло қоронғиликка тикилиб. Кейин улар андак жим юрдилар. Қутлуғ гузарига етганларида Файзулло бирдан:

— Сирож афандим, ўша ҳужжатларни бир муддат менга бера олмайсизми? — деб қолди.

— Бажонудил. Алҳол, мана, кулбаи нокомимга етишдик. Аини муддаом эди — остонамни равшан қилурсиз. — Ҳожи Сирож кўча эшикни очиб, кўримсизгина ҳовлига бошлади. — Буюринг, мулла.

Қоронғида эчки терти, таппи ҳиди келди. Бостирма ёнидан ўтиб, айвонсиз даҳлизга киргач, уй эгаси лампа чироқ ёқди. Икки ёнда икки эшик. Ҳожи Сирож бошлаган қорасувоқ хонанинг шифти баланд, лекин зах эди. Даҳлиздаги чироқ шуъласида девор бўйи токчалар тўла сарғайиб кетган китоб, қоғоз, тўрдаги бурчакда чарм, муқова, қайчи, пичоқ, китобот исканжаси кўринар, совуқда каноп ва сиранчининг ёқимсиз ҳиди анқиб турарди.

— Отам раҳматликдан қолган дўкон-дастгоҳ. Тирикчилик туфайлидан, қўл теккан пайтлар муқовасозлик қиламен, — деди Ҳожи Сирож сандиқдан катта тугун олиб, тиши билан тортиб ечаркан. Бу хонада ўтириш ёки узоқ қолиш имкони йўқ эди, жой ҳам — сиёҳ тўкилган хонтахта ёнида — бир кишиликкина. Шунинг учун мезбон қистамасди, меҳмон ҳам тикка тураверди.

— Мана, ўн-ўн беш йилдан буён авайлаймен, сўрағувчи бўлмади. Бинобарин, сизга мамнуният била топширадирмен, — деди Сирож «китобхўр» тугундан йиллар заҳида ҳилвираб тўкилаёзган сариқ қоғозлар ўрамини олиб Файзуллога тутқазаркан.

— Энди волидан муҳтарамангизнинг дуоларини олайлик, — деди Файзулло қоғоз ўрамини эҳтиёт билан қўйнига солиб. Улар яна даҳлиз оша нариги хонага ўтдилар. Бу ер иссиқ, кўрпа остида танча бозиллагани билиниб турар эди. Бу уйни ҳам ёритган даҳлиздаги чироқ беморни уйғотган экан чоғи, ичкаридан;

— Қадамингизга ҳасанот, меҳмон... — деган заиф товуш эшитилди. — Танчанинг чўғи бор, чойгун қўйвор, болам.

Файзулло аввал бу сўник овознинг қайси томондан чиққанини фаҳмлай олмади. Кўзи ғира-ширага кўниккачгина, бурчакдаги сандиқ ёнида увада кўрпанинг қимирлаганини пайқади. Унда хаста она кичкина бола сингари, жиндаккина бўлиб, негадир чалароқ бурканиб ётарди: латта-путтага чулганган оёқлари очиқ, болдирида, товонида оқ ил ўралган ёғоч чўплар кўкиш гўштиданми, суягиданми ўсиб чиққандек санчилиб, атрофи йиринг босиб ётарди. Беморнинг мурда нуқси урган қоқ юзида шафқатсиз бир сабрсизлик қийноғи сезилар эдики, зах хонада совуққотмаган Файзулло бу иссиқ уйда қалтираб кетди. Тиззасида дармони кўригандай, танча четига чўкиб, кампир билан бирга юзига

фотиҳа тортди-да, чиқишга шошилди. Чойгун қўйдирмади, онага шифо-ю сиҳат тилаб, ўрнидан турди. Беморнинг юзидаги азобли бетоқатлик гўё уни қаёққадир қувмоқда эди.

— Бирон даво оладиларми?— сўради Файзулло кузатиб чиққан уй эгасидан.

— Чори сартарош қараб туради.

— Сартарош?!

— Ҳа. Бу касални даволаш сартарошларнинг ҳунари бўлиб қолган. Баъзи сартарошхоналарга борсангиз, отнинг қилидай дасталаб осиб қуритилган ришталарни кўрасиз. Беморлар ўшандай дастаси мўлроқ сартарошларга мурожаат қиладилар. Онамнинг товонларидаги чўплар Чори сартарошни ки. Икки-уч ойда бирини ўша чўпга ўраб тери остидан суғуриб чиқаради. Узилса бўлмайди, баданда қолиб оёқни чирита бошлайди. Тошма тошиб, бўғма хуруж қилади. Қичимасининг азоби оғир, лекин қашиса бўлмайди — газак олиб яна танозил бошла-нади...

Файзулло баданида совуқ ҳовур сезиб, тезлаб борарди. У кузатиб кетаётган шеригининг гапини эшитмай қўйди, негадир бояги сўзларини эслади: «Менинг онамдек бенаволар ҳар эшикда бор». Файзуллонинг кўзига ўшандай даҳшатли манзара кўриниб кетди: ҳар эшикда сочи оқарган оналар, ожиз қариялар, гўдак болалар мурдадек оқариб, товонлари чириб ётгандек туюлиб кетди. У бундай таассуротдан, ҳамон ниманидир гапираётган Ҳожи Сирождан тезроқ ажралиб кетгиси келар, қочиб қутулишни истар эди. Муюшга етганда шошиб, сўзсиз хайрлашди. Қутлугнинг жинкўчаларидан тез юриб ўтди. Лекин ич-ичига ўтиб кетган совуқ титроқдан, оғир ҳолатдан, тўғрироғи — ўз-ўзидан қутулиб кетолмади...

Унинг эрта кетиб кеч келишидан ҳаминша хавотир олиб ўтирадиган Райҳон биби ўғлининг ранг-рўйини кўриб чўчиб тушди. Рухини эзиб турган бутун оғирлик қўйнидаги сариқ қоғозларда яширингандек, Файзулло ҳужжатларни дастаси билан олиб токчага ирғитди. Ўзи ҳам ҳайрон эди: нега буларни сўраб олди-ю, нега уйга олиб келди? Неча йиллар аввал ўтиб кетган воқеа-ку, ахир!

Неча йиллар ўтиб кетган-у, оқ сочли аёл увада кўрпада жиндак-кина бўлиб ҳамон инграб ётибди... Унинг бўғма азобидан буришган қоқ юзи Файзуллонинг кўз ўнгидан кетмайди. Ўз онасининг ҳали ёш кўринган, соғлом қизиллик балқиб турган оқиш юзи унга илгаригидек қувонч эмас, қандайдир андишали бир ўксик туйғу бағишлайдиган бўлди. Гоҳо ювинаётиб обдастадаги сувга тикилиб қолади. Кўчадан ўтган мешкобчилар унга ҳовузлардан ҳовлима-ҳовли мудҳиш касаллик микробларини ташнётгандек туюларди.

Токчадаги сариқ қоғозлар ҳаловатини тамом ўғирлаган эди. Гоҳо уларни олиб, кечалари билан тикилиб, такрор-такрор ўқиб чиқади. Ўз уйи ғурбатхонадек туюлиб, эрталабдан кўчага отилади. Чанг босган бўм-бўш кўчалар, минг йиллик мудроқ тирикчилик, бўғиқ муҳит юрагини сиқади. Қимгадир гапириб, кўнглини бўшатгиси, шовқин-суронли суҳбат эшитгиси келади, бир-бирига қовушмаган бўлса ҳам ўша ошноларининг бесаранжом гурунглари ўзига тортади уни. Шунда нажот топгандек бўлади.

Энди бу йиғинларда у ўзини томошабиндек ҳис қилишни, уни шунчаки навқирон боймулла деб ҳисоблашларини хоҳламас эди. Ўзгалардек мавқели, баҳсларда ўз овозига эга бўлиб, иши, фикри билан улуш қўшиб, қиттак бўлса ҳам тасалли топишни истар эди. Шунинг учун «Шеркат» дўконининг ичкари ҳовлисидаги чойхонада бўлган бир йиғиндан кейин Файзулло Зухуриддин маҳдум билан бирга қайтаркан, ўз ҳолатидан сўз очди:

— Бокудан, Қозондан, Боқчасаройдан келадиган кўпгина рисо-ла-ю мужалланинг муштарийсига «Маърифат» кутубхонасининг қурби етмай қолибдир, деб эшитдим. Фақирингиз шуларни, яна баъзи китобу жаридани олдирмоқ учун харжга кирсам ижозангиз бўлурми, Зуҳуриддин афанди? Адашган кимсадек ионасиз юрмагай эдим қаватингиз-да...— деди у маҳдумга катталардай жиддий қараб.

Хўжа Зуҳуриддин мамнуниятини яширмади.

— Биз бу ҳимматингизни кутган эдик, Файзуллохўжа,— деди у руҳланиб.— Зеро, иона атамоқ анчайин мурувват эмас, балки маслакдошлик изҳор этмакдир. Алҳол, ҳаракатимиз харжи-мадоҳилга кўп муҳтож. Кутубхона эҳтиёжларидан бўлак; боз ундан муҳимроқ сарофатимиз бор. Когондаги Ҳайдархўжабой матбаасида усули жадид мактаблари учун тартиб этилган янги дарсликларимиз, уламнинг но-бажо фатволарига, ахлоқи разилага қарши ёзилган икки рисола ва «Аввали илм» номли китобимиз камхаржликдан таъ қилинмай ёта-дир. Сиз, мулла иним; ионангизни ана шуларга бахш этсангиз дуруст бўлур.

— Мен буларни ҳам, кутубхона харжларини ҳам зиммамга олур-мен, Зуҳуриддин афанди,— деди Файзулло.

— Орий, ундай бўлса, келгуси издиҳомда...

— Йўқ, афандим, мени бу важҳдан издиҳом ҳижолатига солман-гиз... Мутасадди кимсалар билан камтарона иш тутсам ярашугли бўлур.

— Ҳай,— деди Зуҳуриддин маҳдум, тушуниб мамнун жилмайди.— Матбааю чопикарда билан Порсохўжа домла шуғулланадир, кутубхо-нада эса Ҳожин Сирож афанди... шояд, улар билан танишсиз.

— Шундай, маҳдум.

Сўнги сўзларидаги қатъият ва ишчанлик Файзуллонинг ўзига ҳам ёқди. Энди у ўзини шерикларига сафдош ва тенг қурдек ҳис этар эди. Иккинчи кунёқ матбаа ва кутубхона мутасаддиларини топиб, жамиятнинг молиявий муаммоларини обдан енгиллатди. Дарсликлар қисман босилгану қарз-ҳавола учун ҳибс қилинган экан, Порсохўжа домла уни аравага ортиб келиб, кутубхонада муаллимларга улашди ҳам. Кўп ўтмай кутубхонага Самарқанддан, Уфадан, Истанбулдан га-зета ва китоблар кела бошлади. Когонда Дониш, Исмоил Гаспринский ва домла Икромнинг рисолалари чоп этилди. Ешларнинг оғзи қулоғи-да, зиёлилар орасида Файзуллохўжа ҳақида говир-ғувур гап, «Маъри-фат» ҳам «Шеркат» дўконлари ҳам гавжум, ҳамма ёқда бирдан жон-ланиш сезилиб қолган эди.

Файзулло эътибори ортганини кўриб, ўзида фавқуллода дадиллик сезди. Илгари узоқ маҳаллаларда, мактабдорларнинг кўримсиз ҳов-лиларида бўладиган майда улфатчиликларга қатнашувчи, «масалачи» ёшлар энди Файзуллохўжа иштирок этадиган гурунни топиб келишар, шу билан кўпчиликнинг боши қўшилиб, катта мувоҳасалар бўлиб ту-рар эди. Ёзнинг куни «Маърифат» қироатхонасида бўлган шундай бир йиғинда Файзуллохўжа ўзи пишитиб юрган катта муаммони ўртага ташлади.

Бу гал даврада унинг яхши таниш маслакдошларидан ташқари, «Бухорои шариф»нинг муҳаррири Мирза Муҳиддин, истанбуллик меҳ-мон Солиҳ афанди, унинг ошноларидан гавкашонлик Абдулаҳад қори, Бурҳони Ғулжалик деган одобли зот ва кўпгина танишу нотаниш мак-табдор, маърифатчи муаллимлар бор эди.

Одатдагидек, Солижон югуриб-елиб чой таширкан, мулла Аҳад-нинг гапларини маъқуллаб луқма ташлайди, қироатхона тор, дим, нос туфлагани ҳам жой йўқ.

Файзуллонинг бугун сўз айтишга тайёрланиб келгани сезилиб ту-рарди. Эғнида соддагина, енгил, янги шойи тўн, бўйни сал ингичка бўл-

ганиданми, мисқоли салласи бошини каттароқ қилиб кўрсатар, соқол-мўйлаби сабза уриб қорайиб қолган қорача юзида жиндак тоқатсизлик сезиларди. Зухуриддин маҳдум унинг ҳаракатининг моддий таянчигина бўлиб қолишни истамагани, бошқа ишларга ҳам идроки етишини сезиб, бошқалар қатори оғзига тикилганча ўтирар, ҳамма жим эди.

Файзулло ўтирган жойида хонтахтани ўзига яқинроқ тортиб, Ҳожи Сирождан олган сариқ қоғозларини ёйиб ташлади. Рус олимларининг тиббий тафтиши натижасида очилган даҳшатли далилларни, уларнинг хулоса ва таклифларини бир-бир таржима қилиб, Бухоронинг мудҳиш, ғайри саҳҳий ҳолатини жамоатнинг кўз ўнгида шундай жонлантирдик, ўтирганларнинг нафаси ичига тушиб кетди. Бу гўё кутилмаган янгиликдай, биров ишонмас, биров ҳайратда ёқасини ушлар, биров ваҳимага тушган эди.

— Мана шундай, жамоат!— деди Файзуллохўжа.— Ииллар ўтиб кетибдир, аммо ҳеч нарса ўзгаргани йўқ. Уша-ўша бадбўй кушхона-ю ёмхоналар, мудҳиш хасталиклар манбаи бўлмиш қуртли обреза каллапазликлар, ҳовузларда, зовурларда ўша-ўша жарсумаи ажал— микроблар яшаб, урчиб турибдир, ҳар хонадонда бедаво дардга чалинган бева-бечора-ю етим-есирлар худодан ўлим тилаб ётадир. Токай бу алфозда қолурмиз? Ўзга элу элат қошинда шаънимизга иснод тушмасму? Маҳлуқ ёки ҳайвон эмас, инсон зотидирмиз мажусий, ёки бадавий эмасмиз, давлатимиз бор, жаноблар! Олиму фузало катта бошини кичик қилиб, Петербургдан келиб хавф-хатар остида бизга нажот кўрганга-ю биз нобакорлик қилиб, аларни таҳқиру мазаммат ила қувсак, ўз қадримизни билмасак, бундай жаҳолатни қаю замонда кўргансиз?!

— Бу масалани қайта кўзгаш лозим, амир ҳукумати шаҳар орас-талиғига сармоя ажратсин!— деб қичқирди бир ёш муаллим. Порсохўжа домла шошганча палосни кўтариб, носини туфлади:

— Уламнинг фатвоси бор, қўлимиз боғлиқ, афандим,— деди ҳалиги йигитга қараб.

— ...Биламиз, тақсир,— деди Садир макаржа ҳожи дўпписини сийпаб яна кияркан,— касаллик худодан, очлик худодан, нодонлик худодан, микроб ҳам худонинг маҳлуқоти, ўлим ҳам худодан, оёқни узатиб жон таслим қилавериш қолди, холос. Уламнинг фатвоси амир ҳукуматига жуда қўл келган! Керак бўлганда бизда бундай фатволарни катта пулга сотиб олса ҳам бўлади.

— Худога, ҳукуматга тил тегизмайлик, акаси... Баҳс бир нав мавҳум ҳашарот ваҳжида борадир,— деди Порсохўжа домла.

Чой ичиб, қора терга ботиб ўтирган Тўқли мерганнинг ҳам бу гапга энсаси қотди шекилли, мешдай гавдаси билан бир тебраниб қўйди. Йўғон овози қироатхонанинг пастак деразаларини зирқиратди:

— Амир Абдулаҳад замонида Пешку ҳам Карки туманларини чигиртка босган эди. Ушанда ҳам уламо «Чигиртка худонинг маҳлуқоти», деб ўт қўйдиртирмаган. Дала-тузни, боғ-роғни кўк офат қиртишлаб ямлади-ю деҳқонлар қирилиб кетди.

Орқадаги ёш муаллимлар орасидан заҳил юзли Ҳожи Сирож «ки-тобхўр»нинг кир салласи кўринди. Унинг отаси ўша йили очликдан ўлган эди.

— Замонида,— деди у,— бобокалонимиз Абу Али ибн Синони ҳам шул ваҳждан айблаган эдилар. Яъни худо берган дардини ўзи оладир, деб. У зотни-да кофиру имонсиз дея мазаммат қилган эдилар. Аммо маълумингизким, ул шайхурраис фикху ақоидда фозил эдилар, рубоида мундоқ демишлар:

Мени таъриф этарга ўз дилимдан ўзга султон йўқ,
Бу дунёда менинг пок имонимдек асло имон йўқ,
Мусулмонликда мен бу рубъи маскун ичра танҳомен,
Агар мен кофир эрсам, бу дайр аро ҳеч мусулмон йўқ.

У рубойини шундай қироат билан хониш қилдики, ҳозирунлар, азбаройи шавқ, қийқириб юбордилар:

— Бале, Ҳожи Сирож!

— Офарин!

Шовқин авж олиб кетди. Шайхурраиснинг мисраларида уламога очиқ-ойдин зарби-ҳай борлигини билимдон зиёлилар ҳам энди пайқадилар чоғи, завқиеб жонланишга қўшилмаган кимса қолмади.

— Жамоат! Жамоат,— дея пиёлани чертиб, Садир макаржа олаговурни зўрга босди,— Файзуллохўжа муддаоларини арз этсинлар ахир!

— Ҳа, ҳа, айтсинлар, чикор қилмоқ зарур?

Файзулло ҳужжатларни бир қўлига тутамлаб баланд кўтарди:

— Аввало олимларнинг ушбу хулоса ва таклифларини газет орқали раъиятга ошкор қилмоқ лозим!— деди у.— Сўнгра, рус давлати муаззамасининг Бухородаги элчи маъмури Мюллер жанобларига, амир Саид Олимхон зоти ҳумоюнларига бу ҳақда баённома ёзиб, уни ҳам афкор оммага етказмоқ даркор.

— Ким номидан?

— Қандай?!

Яна сурон кўтарилди. Бу сафар шовқинни йиғин бошлангандан бери бош эгиб жим ўтирган Хўжа Зухуриддин маҳдум енгил томоқ қириш билан бостирди. Унинг овози баланд эмас, лекин кескин, бирдан чўккан бесабр жимликда ҳаммага эшитиларли эди:

— Бари беҳуда, жаноблар,— деди у, ўтирган жойида олдидаги пиёлага тикилиб. Жонланиб турган юзларга кўланка югурди, ҳамма ҳушёр тортди.— Ҳа, бу ҳангома бари беҳуда. Жарсуман ажални дафъ этмоқ учун аввал ҳақиқий микробларни, яъни масалан, жоҳил уламою талончи амир амалдорларини йўқ қилиш зарур. Бизим душманамиз — инсон қиёфасидаги ана ўша микроблардир!

Бирдан чуқур жимлик чўкди. Худди ҳозир қироатхона портлаб кетадигандек, нафас ютиб, ниманидир кутар эдилар.

— Ё тавбаи истеъфор!— деди кимдир ваҳимали паст овоз билан.

Солиҳ афанди билан Бурҳони Ғулжалик бир-бирларига қарадилар. Кейин иккаласи ҳам Абдулаҳад қорига, Порсохўжа домлага кўз қирларини ташладилар, кўплар, бошига тўқмоқ тушгандек, гаранг эди.

Аввал Абдулаҳад қори ўрнидан туриб банорас тўнининг этагини қоқди, унинг кетидан одоб билан Бурҳони Ғулжалик, қизил фас кийган Солиҳ афанди эшик томон юрди. Яна бир-иккиталар туриб уларга эргашганда Порсохўжа домла ҳам ёнидаги саллалик қарияга: «Намози пешин қазо бўлмагай эди, тақсир», деб, секин туриб чиқиб кетди. Қироатхона аста бўшамоқда эди. Онда-сонда чордона қуриб, бўйрага тикилиб ўтирган Садир макаржа-ю Тўқли мерган, оёқда Ҳожи Сирож ва бир нечта ёш муаллим, иккиланиб у ёқ-бу ёққа аланглаётган Мирза Муҳиддин, остонада негадир тикка турган мулла Аҳад билан Солижон қолган эдилар, холос.

Бу вазиятга бепарводек ўтирган Зухуриддин маҳдум жимликда пиёлани тўлатиб аччиқ чой ичди.

Анчадан кейин Файзулло унга яқинроқ силжиб ўтирди-да, бош кўтармай сўради:

— Жанобингиз бу навъ нифоқни ҳар машваратда қўзғайдилар... Ҳаракатни пароканда этиш, ёхуд батамом тарқатишни иddaонгиз?

Зухуриддин оғир солган бошини нечукдир кескин буриб, Файзуллога ўтқир қараш қилди.

— Сиз мендан бузғунлик гумон қиласиз, Файзуллохўжа. Ул тақдирда сабаб нимадирким, ана улар билан бирга чиқиб кетмадингиз?

Файзулло унинг занглаган темирдек ёқимсиз жаранглаган товушини танитай қолди. Узим сабаб бўлдимми, дея сўзини юмшата тушди.

— Кўпчиликнинг бошини бир жойга қўшганимизда, мавридими эдиким, дағал сўз ва таҳдид ила сомёъни чўчитсангиз, маҳдум?

— Мен сизнинг далилларингиздан хулоса чиқардим, холос.

— Ҳар шайдан сиёсий хулоса...

— Бари бир, эсликлари оқибат шунга келадир. Этлари ўла-турсин.

— ...ана акнун таралиб кетдилар, муродингизга етдингиз. Атай қиладирсиз...

Зухуриддин кўксида ловуллаган ўтни сўндирмоқчи бўлгандай, яна босиб совуқ чой шимирди.

— Кўриб турибман, сиз ҳам ҳақиқатдан чўчийдигансиз. Лекин фақир қўрқмаймен, яланғоч сувдан тоймас. Менинг йўқотадиган миллионларим йўқ, бойвачча!

Астойдил кўнгил қўйган бирдан-бир кишисидан бундай гапни эшитиш Файзуллога тигдай оғир ботди. Айниқса бу ошнолари орасида «бойвачча» деган мурожаатни унута ёзган эди. Бирдан таянчини йўқотгандек, бўшашиб қолди, тилига сўз келмади.

Бир зумдан сўнг эса яна вужуди ўт олгандай, нимадир уни ўрнидан даст кўтарди-да, чакка томирлари лўқиллаб, эшик томон шоширди. Ҳалиги казо-казолар сингари даврани ташлаб чиқиб кетганини кўчада пайқади-ю, орқага қайтишга энди бўйни ёр бермас эди. Гўё мажрух бир ҳолатда хиёбондан чиқиб, Ғозиён томон йўл олди.

1914 йилнинг ёзи ниҳоятда чўзилиб кетди. Тақвимда куз кирганига анча бўлса ҳам, на кўкда парча булут, на ёгин-сочин. Қурғоқ ёзнинг тинкани қуритадиган чанг-тўзонли жазирамаси ҳали давом этмоқда.

Ҳамма нарса жонига теккан Файзулло обоғая тоғойиларини эслайди. Ҳали у баҳс, ҳали бу ўй билан андармон бўлиб, неча вақтдан буён Ромитанга ҳам боролгани йўқ. Бу қурғоқчиликда қишлоқларни яна қум босди-ю, мана баримиз ҳунарли бўлдик, жиян. Тирикчилик экан, гилкорлик қиламиз, супурги бойлаймиз, янгаларингиз зеҳидўз, бирёнгар...» «Ҳа-да, жиян. Сўфи сўғон ер, топилса йўғон ер. Кафсан дейди, ҳаққулло дейди, даҳяк, молият, хирож... Солиқ деб келган амлақдорнинг ўзи ҳам адашиб кетопти ҳозир...»

Файзулло чўтир Ҳамзанинг нолакаш, лекин ўйноқи ва сербезак гапларини хотирлайди. «Ҳа, шаҳар ёнмагунча дарвишнинг кабоби пишмас. Қум босди-ю, мана баримиз ҳунарли бўлдик, жиян. Тирикчилик экан, гилкорлик қиламиз, супурги бойлаймиз, янгаларингиз зеҳидўз, бирёнгар...» «Ҳа-да, жиян. Сўфи сўғон ер, топилса йўғон ер. Кафсан дейди, ҳаққулло дейди, даҳяк, молият, хирож... Солиқ деб келган амлақдорнинг ўзи ҳам адашиб кетопти ҳозир...»

Бунга икки йил бўлди. Энди-чи, энди тирикчилик қалай экан? Уша аҳволга яна яқинда бошланган гермон муҳорибасининг ваҳимаси ҳам қўшилган бўлса, тоға-янгаларнинг кунни нима кечди? Кейинги вақтда бу муҳорибанинг таҳликаларидан кўп гапиришади. Фарғона-ю Самарқандда ёппасига мардикор олармиш, эл-юртда танглик, қаҳатчилик, қурғоқчилик, очлик... Ҳеч ким тушунмайди: бу қатли ом оқ пошшога шу қоғли зарур келибдимикан?

Буни Зухуриддин маҳдумдан сўраб билиш мумкин эди-ю, лекин, аввало, у киши албатта: «Сиёсатга даҳл қилмайлик, демаганмидингиз?» дея ачитиб киңоя қилиши бор, иккинчидан, Файзулло хайрлашмай чиқиб кетиб, уни қаттиқ ранжитди. Ҳозир уни излаб бораё деса, Маҳдумнинг «Бари бир, эс-ҳушлилар, оқибат, сиёсатга келади», деган гапи ҳам ҳақ чиқаётгандай бўлади. Шуларни ўйлаб, Файзулло мана

неча ҳафтадан буён уйдан чиқмай, ичини ит таталаб, ўзини қаёққа қўйишни билмай ўтирибди.

Кунлардан бир кун намоз асрдан кейин қутилмаганда Ҳожи Сирож кириб келди. У ҳовлиққан, заҳил юзига нохуш қизиллик югурган, ғижим қийиқчаси билан нуқул бўйнини артар эди. Шом қоронғисида тубсиз ўйга чўкиб ўтирган Файзулло қувонганидан сакраб ўрнидан туриб кетди.

— Маҳдум йўқлаптилар!— деди Сирож «китобхўр» алиқни ҳам кутмасдан. Ўзи остонадан бери ўтмади.— Фавқулодда мужодала бўлар эмиш, жадал юрар экансиз, боймулла.

— Маҳдум ўзлари-я? Чинми? Фавқулодда? Қандай? Нега?— дея сўроқларни қаторлаштириб, этикни оёғига торта бошлади Файзулло. Ҳожи Сирож ҳансираганча, бўйнини арта-арта елкасини қисди.

Бир дақиқадан кейин улар кўчада шошиб борар эдилар. Файзулло «Фавқулодда» дегандан хавотир олиб ҳаяжонланса ҳам, Зухуриддиннинг ўзи чақириб қолганига қувониб, салласининг печини ҳилпиратганча катта-катта одимлар, зўрға етиб юраётган Сирожни ҳамон сўроққа тутар эди:

— Ўзи кайфиятлари қалай... Маҳдумнинг?

— Хавотир олманг, у киши сиздан гинагун бўлмайдилар. Ундоқ-чикин одам эмаслар,— деди Ҳожи Сирож Файзуллонинг кўнглидагини уққандай.— Аммо лекин, ҳов бирда у кишига аччиқ-олуд гап уриб бехуда қилдингиз.

— Ҳай?

— Ҳа.

— Нечун?

— Нечунким, Маҳдум ўша кун қишлоқдан мактуб олган эдилар.

— Қандай мактуб?

— ...қонли мактуб, боймулла. Қиблагоҳлари қонли кўз ёш билан битиб экандир. Бош эгиб, мусибатни ичларига ютиб ўтирганларини фаҳламадингиз.

— Қишлоқда...

— Қишлоқда ғалаёнчи шўрапўшлар Қоратегин ҳокимини ўлдиришибди. Шу вазҳдан ҳукми куш этилган тўрт гуноҳкор ичида Маҳдумнинг якхун биродарлари ҳам бор эмиш. Қиблагоҳлари шундан огоҳ этибдилар.

Файзулло кўзларини пирпиратиб қолди.

— Эвоҳ! Мен ғофилга ўшанда нечун шипшитмадингиз!?— деб оёқлари чалишаётгандай, қадамини секинлатди; тез юрганиданми, аламданми — манглайига қайноқ тер қалқди. Тўхтади.— Чакки бўлибди...— дея ерга қаради.

Шу-шу, кутубхонага етгунча бош кўтармади, сўз айтмади.

Ажабки, қироатхона яна лиқ тўла эди, ўтган сафар даврани ташлаб чиқиб кетганларнинг ҳам кўпи яна шу ерда. Лекин кўпчилик тикка турибди, чой-нон ҳам йўқ, ҳамма безовта кўринар эди. Солижон эса дастурхон тузаш ўрнига, ташқари эшикда дидбондек турибди.

Файзулло Зухуриддин маҳдумдан кўнгил сўраш, узр ўтинишни дилига жойлаб келган эди, бунга фурсат ҳам бўлмади: бу гал оддий дўппи, кўн этик кийиб келган Маҳдумнинг юзи одатдан ташқари унниқиб кетган, жиддий эди; ёнида бу сафар чуваккина гавдасини чопонга ўраб негадир Порсоҳўжа домла турарди; одамлар тўпланиб бўлишини ҳам кутмай, Маҳдум мужодалани дарров ўз қўлига олди.

— Жамоат!— деди у томоқ қириб, тик турган ҳолда.— Ушбу издиҳомни шитоб билан чорладик, ул боисданким, кўп нохуш хабарлар қулоғимизга етишди, азизлар. Қозикалон Бурҳониддин амиринг оқ пошшо ҳузурига сафар қилиш пайтидан фойдаланиб, яна мактабларнинг

ёқасидан олиш қасдига тушибдир. Ул зот «муфсид жадидлар» ҳақида ҳиббани қубба, пашшани фил қилиб Насрулло қушбегига нома ёзибдир, жами мактабларни боғлаш лузумотини арз этиб. Ҳозир Бобобек ясовул таҳдиду пўписа била муаллимлардан «ўқитмайман» деган имзои тазарру талаб қилаётир. Хўш, нима қиламиз, бомаслаҳат иш тутаёлик!

Йигинда муаллимлар кўп. Мактаб бундай гурунгларида ҳамма вақт асосий масала бўлиб келган. Бу хунук хабардан жамоат гарангсираб, дабдурустдан бир нима деёлмай қолди. Бу саросимали жимлик феъли тез Зухуриддин маҳдумнинг асабига тегди.

— Хўш? Нечун сукут қиласиз? Орангизда мактаб-маориф ислоҳидан четга чиқмайлик, амалдорлар ишига доҳил қилмайлик дегувчилар кўп бўлмай эди, ҳай, ана акнун уларга юмуш кўпайди, сўз айтиш гали келди. Қани, айтинг, соф маърифатчилар, арз этинг муддаонгизни, Порсохўжа домла! Ишингизнинг ўқ томирга болта уриляпти! Ё энди ҳам «Сиёсатга тил тегизманг», деб, ўзингизни сояга оласизми?

Порсохўжа домла жавобга гап тополмай, тилла пайновлик носқовоғининг попукли тикинини титроқ қўлига олди-ю, ўрама белбоғига яна қистириб қўйди. Бу маҳал ёш муаллимлардан бири қичқирди:

— Имзои тазаррудан бош товлаймиз!

— Имзо чекмаймиз!— қувватлади шериги. Порсохўжа домла қўл кўтариб ёшларни тартибга чақирди.

— Азизлар! Жамоат! Муаллимларнинг йўриғи бўлак. Аммо бизнинг жамиятимизга амир ҳазратларининг ижозати олийлари бор. Биз...

— Мактабларга ҳам ижозат бор эди!

— ...биз ҳазрат олийнинг сафардан қайтишларини кутишимиз лозим,— деди Порсохўжа домла, ўз таклифининг тўғрилигига ўзи ҳам ишонинқирамай.

— Унгача мактаблардан ном-нишон қолмайди!— деб овоз берди ҳалиги тўзимсиз муаллим.— Биз имзо чекмаймиз!

— Аммо бу фикрда яқдлик бўлмаса, Бобобек ясовул териб-чертиб барнимизни зиндонга оладир,— деди ёнидаги шериги.

— Ҳаракатимизга олий рухсат бор, дедингиз, Порсохўжа домла,— Зухуриддин маҳдум салмоқлаб яна сўз қотди,— илло ўша сиз айтган беозор ишлар билан алақсийверсинлар деб, газабнок раиятнинг бошқа гулувли ишларидан, галаёнларидан диққатимизни чалғитиш учун, кўзимизни шамгалат қилиш учун рухсат берган бўлсалар-чи? Унда нима дейсиз?

— Сиз яна дарбори олийга соя соладирсиз, Маҳдум,— типирчилаб қўйди Порсохўжа домла, жиккакина гавдасини чопонга буркаб.

— Дарбори олийни муҳофаза қилишингизнинг айна мавриди, домуллаи киром,— кесатиб давом этди Маҳдум,— гермон муҳорибаси бошлангандан буён амир олиқ-солиқни уч чандон оширди. Ҳозир уни ҳимоя қилмасангиз сарой элнинг ҳадсиз газабиди гарқ бўлиб кетадир. Қоратегинда галаён ҳокимни чавақлабдир. Чироқчида ғазначини сангборон қилибдирлар. Арабовнинг Чоржўйдаги омборхоналарини ёнғин ўртаб кетди. Жамики туманларда очу муҳтож, даргазаб халойиқ кўксини кўтариб келаётир. Бобобек ясовул уларга қарши жазо лашкарлари йўллади. Агар муҳтарам муаллимлар ҳозир Бобобекка қуллуқ қилиб имзои тазарру чексалар, ана шу жазокаш сарбозлар билан бориб етим-есирнинг бошида қилич сермагандай бўлмайдиларми? Зиёлик қўлингизни қонга булғаманг! Танланг йўлингизни, биродарлар, қай тарафдасиз?

Бир оз жимликдан кейин яна овоза кўтарилди.

— Имзо чекмаймиз!

— Бу — ҳақорат!

— Масхарабозлик!

Гала-говурда неча хил баҳслар, қизиққонлик, ҳатто бақириқ-чақириқлар эшитилди ҳам, аммо суронни тинчитиб Зухуриддин маҳдумга қарши сўз айтаман дегувчи бўлмади. Тун яримдан ошган эди. Одамлар тарқала бошладилар, қоронғи тун қўйнига чиқиб, шаббоннинг шақилдоғини эшитгандагина шивирлаб гапирардилар:

— Офтоби оламтоб яратилгандан бери Бухорби шарифда бу янглиқ суронли тун бўлмагандир!..— деди кимдир.

— Маҳдум қаттиқ кетдилар...

— Ё дунёи дун! Энди нима бўлади-да.

Ҳожи Сирож Зухуриддин маҳдум билан Файзуллоҳжани кузатиб борди. Олдинда, қоронғида уларнинг бўғиқ суҳбати эшитиларди.

— Албатта, Порсоҳўжа домланинг этаklarини тутсак, шунчаки эл-юртсиз ваъзхон бўлиб қоламиз,— деди Файзулло.— Лекин жанобингиз...

Шундан кейин муюшгача гап-сўзсиз, тезлаб юрдилар. Ҳожи Сирож уларга етиб ҳам юрмас, суҳбатларининг давомини қулоқдан қочирмаслик учун кўп орқада ҳам қолмас эди.

— ...Жанобингиз яна қуюшқондан чиқдилар,— Файзулло ўша гапини бу сафар шундай беозор оҳангда айтдики, илгари бундай фикрни силтаб ташлайдиган Маҳдум уни кулимсираб қабул қилди.

— Утган сафар дилингизга оғир ботадиган гап айтдим, узр сўрайман,— деди у.

Файзулло бугун ундан ўзи узр сўрамоқчи, лекин буни ҳозир унутган эди, гапининг бундай босиқ маромга ўтиши, Маҳдумнинг шундай кескин гаплардан кейин яна ўзини оғир тутиши кўнглидаги ғулғулани анча босди. Ва Файзулло Зухуриддинга катталардай салобат ҳамда самимий кўнгличанлик билан таъзия билдирди.

Лекин хайрлашиб, ажрашиб кетганларидан кейин, ёлғиз қолганида ўша ғулув чорасиз ёнгиндек яна бутун вужудини қамради. Яна ўша таниш нотинч руҳ янги ваҳималари билан қайтиб келди. Маҳдумнинг гаплари беомон бир ҳақиқатга айланмоқда эди. Уларнинг гурунглирида бугун биринчи марта қондан гапирилди...

Бу тун Файзулло, албатта, мижжа қоқмади. Унинг бундан кейинги тунларига ҳам ором қайтиб келмади. Ҳар эрта янги нохуш хабар, бир-биридан таҳликали гаплар етиб келар эди. Усули жадид мактаблари ёпилди. «Бухорон шариф», «Турон» газеталари тақиқланди. Амир сафардан катта рутба-ю сарполар билан қайтиб, оқ пошшо номидан яна янги уруш олиғи жорий қилди. Музофотнинг галаёнлари кун сайин авж олмоқда эди. Шаҳарда ҳам амният барҳам еди.

Файзулло бўм-бўш кўчаларда чўчиб қолган, ер сузиб ўтадиган муллаваччалардан бўлак ҳеч кимга дуч келмай, «Баракат» шеркатига боради, лекин дўконларда ҳам, чойхонада ҳам танишлардан бирон кимсани учратмайди. «Маърифат» кутубхонасига ўтади, у ерда негандир бирдан букчайиб қолган Ҳожи Сирож йиғлагудай бўлиб ёлғиз ўтирган бўлади: «Ақраболар оёқ босмай қўйдилар, мулла». Бу гавжум машваратхоналар ҳам ўз-ўзидан тугаб бормоқда эди.

Бир куни қироатхонада у Порсоҳўжа домлани кўриб қолди.

— Хайрият-э, мулла, эсон-омон бор экансиз, жуда хавотир олган эдим,— деб, Файзуллони кўрганига ишонмаётгандай ғалати тикилиб кўришди.

— Нима гап, домла?

— Э-э, ҳали беҳабармисиз?— деди Порсоҳўжа атрофга аланглаб.

— Нимадан?

Домла уни тирсагидан ушлаб четроққа тортди. Яна бир атрофга қараб олди.

— Кулли явмин батар, муллажон. Хўжа Зуҳуриддин маҳдум билан яна бир нечалар ҳибсга олинбдир.

— Лаббай?!

— Ҳа, муллажон.

— Қачон? Яна кимлар?— оқаринқираб сўради Файзулло.

— Куни-кеча. Яна Садр макаржа, Тўқли мерган, икки муаллим... Улар бир нав, аммо лекин... Маҳдум шўрликни тўғри канахонага элтиб ташлабдилар деб эшитдик. Даҳшат, муллажон.

— Нима учун, тақсир, нега ахир?!— Файзулло саволига жавоб ҳам қутмай эшик томонга отилди-ю яна қайтди. Унинг ёноқлари қорайиб ёнар, суҳбатдошининг нима деганини англамаётган ҳам эди, чоғи. Домла эса унга таскин бериб, тинчитишга уринарди:

— Шукур денг, мулла, мен сиздан кўп хавотирда эдим, алҳамди лилло, фалокат четлаб ўтибдир. Юринг энди, ўзингизни босинг. Бўлган иш бўлибди. Юринг биз билан. Даврамиз ҳали тирик, ақлу заковат билан иш тутсақ...

Файзуллонинг кўзи олайиб кетди. Қандай воқеалар бўлиб турибди-ю, бу ниманинг гамида.

— Сиз... сиз... домуллаи киром!— деди тутилиб,— хўш... Ғаламислардан қутулдик, энди ўйинимизни ўйнай берамиз, дейсиз-да! Яъни истилоҳи мадорис... Шарҳи ҳошия, а? Беозор, а? Қўйинг, тақсир, ўзингизни ҳам, бошқаларни ҳам алдаб, ишдан қолдирманг! Биродарларимизнинг зиндонда чириб кетиш хавфи туғилса-ю, бошимизга мудҳиш кун тушиб ўтирса-ю, сиз...

Файзулло юлқиниб эшикка отилди.

— Сиз-чи, сиз нима каромат кўрсатмоқчисиз, Файзулло афанди?— деб қичқирди орқасидан Порсоҳўжа домла.

— Мен амир Олимхон ҳузурига бораман!— деб чиқиб кетди Файзулло.

— Ё рубъи маскун!— деди домла ўзича.— Ҳа, борса ҳам боради-да, кимсан— амир ҳазрати ҳумоюннинг ҳамтовоғи Убайдуллоҳўжабойнинг арзандаси. Илло, у ерда зиндони-обхона яна ҳам яқин...— Бироқ бу гапни фақат нарироқда букчайиб, қалтираганча баҳсга қулоқ солиб турган Ҳожи Сирожгина эшитди. У домладан сўнг кутубхонани қулфлаб, Файзуллони қувиб етганида ранглари докадай оқариб, қаттиқ ҳансираб қолган эди. Файзулло тўхтади, нафас ростлашини кутди.

— Дарборга кириш... аҳдингиз... чинми?— Қисқа-қисқа тин олиб сўради Ҳожи Сирож.

— Ҳа. Чин. Шунини сўраш учун югурдингизми ортимдан? Тансиҳатингизни эҳтиёт қилишингиз керак,— деди Файзулло. Йўлда давом этдилар.

— Узингиз эҳтиёт бўлинг, Файзулло. Ҳали қама-қама тугаган эмас. Маркуш гузарида Ҳомид мулозимнинг ҳовлисидаги йиғиндан бошланибди. Миш-мишларга кўра, амирнинг хуфя айғоқчилари ичимизда экан.

— Бўлмаган гапни қўйинг, Ҳожи.

— Йўқ, Файзулложон, уларнинг кимлигини ҳам таҳмин қилишадир.

— А? Ким экан?

— Мулла Аҳад билан Солижон эмиш. Ҳа.

Файзулло тўхтаб, йўлдошига ялт этиб қаради-да, қатъий тайинлади.

— Инонмаймен. Ортиқ бу гап оғзингиздан чиқмасин, Сирож афанди. Уқдингизми?

Шундай деди-ю Ҳожи Сирожни лой арава йўлида аянчли ҳолда қолдириб, ўзи шитоб билан жўнаб кетди. Шу-шу, Ҳожи Сирож «китобхўр»ни Файзулло қайтиб кўролмади: эртасига у ҳибсга олинбди, деган хабар тарқалди.

Бу машъум хабар ҳаммасидан ошиб тушиб, Файзуллони тамом гангитиб қўйди. Эски махсиси билан тўпигидан лойга ботиб, «Эҳтиёт бўлинг», деб илтижо қилиб турган заҳил, бурушиқ юзли ёш билимдоннинг букчайган аянчли гавдаси кўз олдидан сира кетмас, ҳансираб, хирқираб базўр нафас олиши қулоғига эшитилар эди. Бу одамнинг зиндон обхонасида чўпдек сўлиб узоқ азобда ўлишини кўз олдига келтирганда кечалари совуқ тер босиб ўрнидан туриб кетар, гандираклаб бориб чилочинда совуқ сув ичар эди.

Шундай тунлар унинг иккиланишларини кўнглидан кўтариб ташлаб, саройга, амир ҳузурига кириш аҳдини тамом қатъийлаштирди.

Файзулло сарой амалдорлари қатнайдиған Алаффурушон дарбозасидан кириб борди. Арkning узун қоронғи долонида Сиёвуш арвоҳига наврўз чироқлари ёқилган эди. Қираверишдаги тўпчи боши девонхонасида уни дарров танидилар, «Убайдуллохўжа Қосимхўжаевнинг ўғли Файзуллохўжа бойвачанинڭ қадам ранжидалари» ҳақидаги хабар «мушт кетди» йўсуни билан шу ондаёқ олампаноҳнинг қулоғига етган бўлса керак, Файзуллони ҳеч қаерда тўхтатмадилар.

У болалигидан бери бу ерларга қадам қўймаган бўлса ҳам, худди ўрганиш бўлиб қолган жойларидагидек, дадил, қомати тик, эгнида исқорлот чопон, бошида сувсар телпак, Чорсунинг мусулмон ғишт ётқизилган роҳравонида булғори этигининг баланд пошналари билан тақтуқ, тақ-туқ босиб, бойваччаларга хос кибор қиёфада тез юриб борарди. Зарбхона ёнида девонбеги маҳкамаси, ундан нарида — катта арк дарвозасининг жилвали «гулдаста»лари кўринади. Файзулло билади — «Обхона», «Қанахона» деган даҳшатли зиндонлар — ҳали тирик одамларнинг қора гўрлари ана шу ноёб меъморлик «гулдаста»ларининг тагида. Зуҳуриддин маҳдумнинг, Ҳожи Сирожнинг ҳозир ўша зимистонда бўлиши мумкинлигини ўйлаб кўз олди қоронғилашиб кетди, қадамини секинлатди. Чорсунинг тўридаги устига чодиршаб тортилган кўринишхонада зарбоф тўн кийиб чақмоқ салла ўраган эътиборли зотлар турарди. Улар бойваччанинڭ одимини секинлатишини ўзларича баҳолаб, енгил таъзим қилдилар. Лекин Файзулло уларни танимади.

Амир жаҳон урушида рус пошшоллигига берган мадади учун Русия империясининг генерали унвонини олиб қайтганидан бери бу ердан бундайлар аримас эди. Кўринишхонада азондан интизор бўлиб турган бу одамлар ҳам — Бухоронинг казо-казолари, зоти ҳумоюннинг Петрограддан қозониб қайтган рутбаи олийларини муборакбод этиш учун кунда мулозимларига сандиқ-сандиқ хилъат кўтартириб келадиган одатдаги рикобчилар. Зоти ҳумоюнни эса ҳозир кўпроқ Файзуллохўжа қизиқтирарди чамаси, унга бетўхтов ижоза бўлди.

Кўксида қатор ўқдон, кавказча бели бурма қора чакмон кийган новча сарбоз бир қўлини қиличининг кумуш жимжимали қинига қўйиб, иккинчи қўли билан эшик очди, сал таъзим қилиб меҳмонни ичкарига ўтказди. Шундай ўймагулли эшиклардан бир нечасини очиб киргандан кейин, чоғроққина, аврупоча жиҳозланган, нимқоронғи саломхоналардан бирида Файзулло Саид Олимхонга рўпара келди.

Илгаридан танимаган бўлса унинг амир эканлигига балки ишонмас эди. Аввал қизил гилам ўртасида унинг офицерча, ялтироқ хром этик кийган оёқлари кўринди. Ҳукмдор бошдан оёқ ҳарбий либосда эди. Николай Романовга тақлид қилиб этик кўнжига сирмаб кийилган қора-қўнғир шим ва худди шу рангда ҳарбий гимнастёрка, елкаларида заррин шокилалик погонлар, кўксида Георгий крести, яна қандайдир шапалоқдай-шапалоқдай нишонлар; олтин тўқали тагбанд португея эса бежирим қиндаги олтин сопли қилич билан бирга ечиб, юмшоқ бахмал курсига ташланган. Амир ўзи ёш, чиройли; пухта қайчиланган соқол-

мўйлаби ҳали қоп-қора, юзи тирсиллама, қизил; кўзлари қувончдан чарақлаб турибди.

— Бормисиз, бойвачча!— деди соддагина қилиб. Овози ҳам илгаригидек ёш, лекин бир оз ҳирқироқ эшитилди.— Император ҳузуридан қайтганимиздан буён бутун музофот таъзимга келди, сизни ҳам кутган эдик. Бўз йигит бўлиб қолибсиз-ку, келинг, мол-жон омонми?

Ҳеч кимга бундай кўп гапирмайдиган ҳукмдорнинг содда, ёш, ҳарбийча пухта бўлиб кўринишга уриниши Файзуллога сингмади, у амирнинг ёш эмаслигини ҳам, бундай ҳаракатчан, одамови ва содда эмаслигини ҳам биларди. Қудратли хўжайин унинг олдида ўйин ўйнаётгандек туюлиб, вазиятга муносиб гапни дарровда тополмай қолди.

— Шукур, алҳамдиллило...— деб қўйди, холос.

Сарбоз кумуш ликобчага кўзача ҳам пиёлалар териб, сиркор чорпоёга майи гулоб қуйиб кетди.

— Айши-нўшни ўргандингизми, бойвачча, ёхуд ҳоло...

Амир тикка турганча икки пиёлага гулгун май қуйди. Файзулло ичмади, лекин негадир қизараётганини сезиб ўзидан нафратланар эди. Амир унинг ташрифини анчайин эрмакка айлантирмоқчи экани сезилиб турибди. Меҳмоннинг камсуқумлиги эса чўзилиб кетди.

— Бизни қутламадингиз-ку, гапиринг ахир... ҳа, қани,— деб гапга қистади Саид Олимхон кулиб.

— Рутбаи олий муборак сизга...

— ...Олампаноҳ,— амир ёш болага гап-муомала ўргатгандай, кула-кула, давомини ўзи айтди.

— Олампаноҳ...— такрорлади Файзулло. Чиндан ҳам, бирданига ўзда қандайдир болаларча дадиллик сезді.— Сизга шундай дейишим керакми? Зоти ҳумоюн, қиблагоҳ, шариятпаноҳ, зоти олийлари... Сизга шундай муомала ёқадими? Ўзингиз ҳам ишонмайсиз-ку?

Саид Олимхон ғайритабиийроқ жилмайди. Кейин тикилиб туриб:

— Жаннатмакон падари бузрукворингиз билан ҳазилкаш эдик,— деди устара билан тоза қирилган бошини силаб.— Сиз мана бу чорпоёга чиқиб ўтириб, Бухоронинг ярми дадамники, мен ҳам амир бўламан, дея бизни тоза кулдирад эдингиз. У ниятдан энди қайтибсиз-да?— амирнинг жилмайиши нурсизлана борди. Энди «олампаноҳ» сизга хуш эмасми?

— Бу атамалар бари мавҳум, улар ялтоқи амалдорлар учун балки қулайдир. Сиз мавҳум эмассиз-ку. Илм-маърифат аҳли учун сиз — амирсиз. Қиблагоҳ деб сиғинган билан иш битмайди, сизнинг раъият олдида олий бурчу сарбобингиз бор, тақсир. Шунинг учун мен аниқ тадбир талаб қилиб келдим.— Файзулло юмшоқ курсига ўтириб пиёладаги гулобни ичиб юборди, лаб устида сабза урган мўйини оппоқ дастрўмол билан артиб ҳам қўйди.

— Дарвоқе,— деди амир, ҳамон ҳазиломуз оҳангда,— ўша маърифатчи ақраболарингиз сиёсатимизга тадоҳил қиладир эмиш?

— Қозикалон Бурҳониддиннинг ўзбошимчалигини, мактабларнинг ёпилиши-ю, муаллимларнинг таҳқир этилишини, жаридан-мужалланнинг тақиқланиши-ю ҳуфя воқеанависларнинг қутуришини улар жанобингизнинг сиёсати дея билмайлар.

Файзуллонинг таҳмини тўғри чиқди: амирнинг бу гапларга кулимсираб ўтириши — жамики бадкирдор унинг ўз амри билан қилинаётганлигини кўрсатиб турарди.

— Ўғри-ю ришватхўрлар дориломон яшайишдадир, маърифат жонбозлари эса канахонада! Бу — жанобингизнинг олиймақом сиёсатими?

Амир ҳамон жилмаяр эди.

— Биз сизни ўн бир ёшингизда кўрган эдик,— деди у, босиқлик

билан,— ҳануз гўдаксиз. бойвачча... Сиёсатда. Жаҳон муҳорибаси кунбакун авж оладир. Туркия Русиянинг шавкатли лашкарларига қарши муборизага кирди. Сизнинг жадидларингиз эса, бари — туркпараст. Биз уларни тийиб қўймасак, Русия давлати муаззамасининг ноибига не сўз деймизу, император ҳазрати олийларининг юзларига не кўз билан боқамиз? Сиз айтган бурчу сарбобимиз мана буёнда, бойвачча.

Амир май ҳўплади — юксак мавзуларда сўзлаб туриб ора-чора май ҳўплаб қўйишни оқ пошшонинг сарой базмларида ўрганган эди. Генераллик либосидаги кўзга кўринмас хас-чўпни бармоқлари билан чертиб бепарво қоқиб қўйди.

— Жадидларнинг маърифий сайъ-ҳаракатига фатво бердирган эдингиз,— деди Файзулло.

— Ажабсиз, жаноб Хўжаев. Шундай бир жамият ишлаб турмаса, биз фитначи ғаламисларни қаёндан таниб билурмиз?

Файзулло сергак тортиб, жиддий қаради: амир ҳазиллашаётгани йўқ. Бу — юзсизлик эди.

— Ўзи ижоза берган жамиятга хуфя айғоқчи қўйиш — бачкана ҳукмдорларгагина муносибдир, тақсир,— деди Файзулло.— Фузалони зиндон қилиш эса...

Амир ўрнидан туриб кетди. Энди у унча ёш кўринмасди — кўз остида маишат касри — кўкиш халтачалар, қаншарида ғазаб нишонаси — бўртиқ тугун, юзида сариғ доғлар кўринди. Саломхонада эрта баҳорнинг зах ҳавоси қамалиб қолган эди, амир аста бурилиб деворга меҳробдек солинган кошинкор рус печкасига кафтларини босди.

— Айғоқчилар — ўзингизнинг ишонган жадидларингиз. Кўпдан буён маслакдошларни сотиб келадилар. Ялангёёқ шўрапўшт мулла-баччалардан сиз нимани кутиб эдингиз?

— Давраимиздаги ҳар луқман-калима жанобингизнинг қулоқларига етар экан-да?

— Сизни ҳам билар эдик, бойвачча. Илло инонмас эдик. Энди кўриб турибмизки, бола эмас, болиғ бўлибсиз...

Файзулло бун «Сиз ҳам пишиб қолибсиз», деган таҳдид маъносида англаб, гўё вужудида тепган қон зарби билан ўрнидан турди-да, тамом ёрилди:

— Ҳар сўзимиз қулоғингизга етганда қўрқиб турсангиз, қийин бўлибди. Кун ёғдусидан, ҳақ сўздан титраб-қақшаб турадиган ўғрининг кунни бошингизга тушмагай эди, қиблагоҳ. Оқ пошшонинг қонли муҳороба солиғи деб, миллатнинг оғзидагини қоқиб оляпсиз. Жазо лашкарларингиз қон тўкяпти. Аммо музофот туманларидаги ғазабнок ғалаёнчилар зиндонингизга сиғмайди! Хўжа Зуҳуриддин билан унинг шерикларини нобуд қилманг, амир, Бухорои шарифнинг хуни тутади. Мен сўзимни айтдим, ижозат беринг!— таъзим қилиб қайрилди-ю шартта чиқиб кетди. Катта хонага чиққанидагина амирнинг товуши эшитилди:

— Отангизнинг арвоқини ранжу мазамматга солманг, бойвачча!...

У энди дунёда тамом ёлғиз эди. Ўзини ўтга солди. Нима учун? Нима мақсадда? Бирдан мақсаднинг ўзи йўқолиб қолгандай эди. Аслида бормиди ўзи? Бор эди ахир. Нимадир чорлар, қувонтирар, шоширар эди. Имон. Эзгулик. Маърифат. Адолат... Наҳотки бари сароб бўлса? Бирдан йўлнинг бундай жарликка қараб бурилиб кетишини, бирдан бундай маслаксиз, сафдошларсиз қолишини ўйлаганмиди?! Гоҳо Зуҳуриддин маҳдумнинг қисматига ҳавас қилиб қолади: нобуд бўлса ҳам дилидаги муроду муддао туфайли.. Файзуллони эса зиндонга ҳам ташламайдилар. Нима қилиб қўйибдики... Амир Саид Олимхон ҳам уни жиддий қабул қилмади, сабий деб билди, нуқул илжаяди...

Кунлар туссиз, изсиз ўтарди. Тунлар эса — тотли дарддай чексиз ўйлар билан...

Файзулло баҳор чиққандан бери томда ухлайди, тепадаги кунгай пешайвоннинг зинасидан чиқиладиган шабгоҳ — бутун бир ҳовли: гиламлар, пўстаклар, кўрпачалар ёзилган, ёғоч катлар, хонтахта-ю чор-поялар қўйилган. Файзулло шабада томонга шомияна тортиб, юлдузларга қараб ётади. Тикилаверса, юлдузлар ҳам, бутун осмон ҳам оқиб бораётганга, тўғрироғи — Файзулло ётган шабгоҳ чодир — елкани билан юлдуз тўла чексиз осмонда сузиб кетаётганга ўхшайди. Аммо на манзил, на бекат... Фазо шунча кенг, лекин унда на кучу ёшлигингни, на молу жонингни бағишлашга бир имкон бор. Жимир-жимир юлдузлар. Файзуллога бенафъ туюлган бу тумонат юлдузларнинг бир дона-сига, бир ёруғ заррасига Сирож шўрлик зор бўлса керак. Зиндон зимистонида юлдузлар йўқ. Аммо унда фазодек чексиз хаёл бор, хаёлдаги умид ва мақсад юлдузлари ҳаётингни, ўлимингни талаб қилади.

Демак, кенг фазода йўқ имкон тор зиндонда бор, шундайми? Нимага?

Наҳотки инсон боласи ҳаётини бағишламагунча бир мақсадни кўзлай олмаса? Умрингдан бенасиб бўлгач, мақсаду иддоа накерак?

— Ўзгаларга керак, болагинам, ўзгаларга.

Ажаб, унинг хаёлидаги чигал саволларига онажони жавоб берар эди. Тўғриси — болалигидан бери онаси билан қилган суҳбатлари кўнглида қайта чечак отиб, ўшалардан жавоб топгандай бўлар, она-боланинг ғойибона, унсиз гурунглари давом этар эди.

— Ундай бўлса, мен ким биландир бўлишим керак.

— Елғиз отнинг...

Йўқ, бундай суҳбат энди бўлаётгани йўқ, у қачондир бўлиб ўтган эди, лекин эндиликда Файзуллонинг хаёлида у бошқачароқ, тиниқроқ бир тарзда такрорланяпти.

— Катта хаёлинг бўлса, ўзингни аяма, болам. Мен кўнганман. Жонингда ўт билан туғилдинг.

Шу пайт тушидами, хаёлидами, Файзулло зиндонда, Зухуриддин маҳдумнинг ёнида пайдо бўлади. Зах, бўғиқ, тор, қоронғи, тепадан қора ер қатлами зидай босиб, совуқ, сарғиш томчилар томиб турибди.

— Маҳдум, ўлимдан қўрқаяпсизми?

— Ҳа, Файзулло, қўрқаман.

— Нега бўлмаса истеъфор келтирмадингиз?

— Менинг бошқа иложим йўқ...

Файзулло зиндонда совуқ гўрнинг ичини кўргандай бўлади. Бунда ҳеч нарса йўқ: ширин ҳаво ҳам, юлдузлар ҳам, тонг ҳам, таом ҳам, инсон чеҳраси ҳам... ҳеч нарса! Улим, мангу зимистон, йўқлик...

— Сиз виждонни, нафрат ҳам садоқатни санамдингиз, мулла, — дейди маҳдум унинг ўйларини уқиб. — Булар ҳаминша мен билан.

Файзуллонинг елкасига совуқ, занглагандек сариғ томчилар томар, тепадаги зах, қора ер қатлами эса тобора нураб, оғир босиб тушмоқда эди. У босинқираб уйғониб кетди. Қараса қоронғида кимдир туртар:

— Боймулло... Боймулло!.. — деб шивирлар эди.

Аввал, бунга ҳам туш деб ўйлади. Шундай ҳам бўларди-да — тушида уйғониб, яна туш ичида туш кўрар, қизиқки, бунинг ўнгида эмаслигини гўё ўзи ҳам билиб турар эди. Аммо ҳозир босинқираб туриб кетгани аниқ: қоронғи, ой уфққа юмалаган. Мана чодир ҳам хилпираб турибди, терлаган бадани шабадада жунжикиб кетди. Шарпа эса ҳамон шивирларди:

— Туринг, боймулло, тез юраркансиз.

— ...Мўминшо?!

— Ҳа, менман, боймулло.

Файзулло тамом шошиб қолди. Туш деса, Мўминшонинг юпқа, новча гавдаси тепасида соя солиб турибди.

— Омонмисиз, Мўминшо, қаёқдан...

— Тсс... тез юринг.

— Қаёққа?

— Кейин биласиз, овоз чиқарманг, тез.

Файзулло ноилож оёғига этик тортиб, чопонини елкасига ташлади.

— Юра қолинг... Йўқ, буёқдан!

Файзулло пешайвон зинасидан ҳовлига тушмоқчи эди, Мўминшо чайир қўли билан уни маҳкам етаклаб, икки букулганча қазноқ томон етаклади. Ундан ғўзапоя босилган сайсхонанинг пастак томига тушиб, кўчага сакрадилар. Гуп этди, чанг тўзғиб, димоқларга урди.

— Қаёққа ахир, гапирсангиз-чи!— Файзулло ё танимадимми дегандай шеригига яна қараб қўйди. Мўминшонинг бўйи ўсиб, энгагини мўй босиб, катта одам бўлиб қолган, сакрашлари, тирсакдан олишлари, ҳаракатларидан кучли, пишиқ, чайир экани билинар эди.

— Уйда қолишингиз мумкин йўқ, азонда сизни ҳибсга олгани келишади,— деди Мўминшо.

— Беҳуда гапни қўйинг, ким айтди сизга?

Икки йилдан бери кўришмаган дўсти билан қучоқлашиб омонлик сўраш ўрнига бундай олишуви ўзига ҳам эриш эди, лекин...

— Жим... Буёндан юринг, тез, тонг ёришопти.

Улар Ғозиёни хурд мадрасасининг тош майдонини кесиб ўтиб, жин кўчага кирдилар. Тонг қоронғиси қуюқ, шаббонларнинг шақилдоғи тинган, қимир этган жон йўқ эди.

— Сиз қаёқдан пайдо бўлдингиз, Мўминшо?

Олдинда букчайиб, соядай юмшоқ босиб кетаётган Мўминшо сабр-сиз қўл силтади:

— Сўнг биласиз. Зиндонга олишармиш, тез юринг, хатардан нари.

Улар ой ботганда шўра босган Пуштаи зўфондан ўтиб, ташландиқ бир қўрғонга кирдилар. Бу собиқ тўқсабо Зикриё мешкобчининг ғазна ҳовлиси эди.

Кўча эшиги очилиши билан Файзулло тонг салқинида пўстин ёпинган бесўнақай гавдали бир одамнинг ҳансираб турган бағрига тушди.

— Хайрият, мулла жиян, хайрият!— деди у лорсиллаб кўксига бо-саркан. Таниш овоз, таниш ҳиддан Файзуллонинг кўзида ёш ғилтиллади.

— Тоға!..

Бу Шаҳобиддин гавжигар эди. Файзуллони бағридан қўйганида пўстин елкасидан сирғалиб тушиб, катта қоянинг кўланкасидай паҳлавон гавдаси тиккайди. Қалта, енгил чакмон устидан пишиқ арқон боғлаб олган, оёғида пухта ямалган ағдарма этик. Жиянининг «Тоға, нима гап?», деб йилтиллаб турган кўзларини кўргач, деди:

— Тез яширинишингиз керак, болам. Амир бугундан қўймай олишни буюрган. Вокзал майдонидаги «рус полис»нинг хуфя жосуслари изғиб юрибди. Орангиздаги Соли мирза ўшалардан эди. Ялтоқланиб келиб, шартта олиб кетиши мумкин. «Соли мулозим... бинобарин, мулла Аҳад ҳам!.. Зухриддин маҳдум билан Ҳожи Сирожнинг бошини еган шулар,— хаёлидан ўтказди Файзулло.— Демак, амирнинг жадидлар орасига қўйган айғоқчилари ёнимизда бўлган... Нақадар тубанлик!»

Айвонида фонус милтиллаб турган ичкари кулбада яна кимлардир бор, Мўминшо ҳам уларнинг гапи, иши, ташвишига дарров аралашиб кетди. Файзулло эса аллақандай мудҳиш уйқудан энди уйғонгандай эди. Қадрдон тоғасини, тенг-қурини кўриб турибди, калласида минг хил савол, лекин бир нима деёлмай, бегонадай аланглар эди. Тиззасидан дармон кетиб, супага ўтирди.

— Шунақа, жиян... Вой биби сиҳатмилар?.

— Ҳа.

— Хўшлашолмагандирсиз?

— Амир мени қамамайди, тоға... — деди Файзулло бирдан. — Менга ҳеч нима қилмайди, бекор хавотир олибсиз.

— Менгина эмас, Файзулло, биз кўпчиликмиз. Биз аниқ биламиз, ишонинг, — Шаҳобиддин говжигар унинг ёнига ўтирди. — Биз сизнинг ҳам ҳар бир қадамингизни биламиз, жиян. Етар уриниш-суринишлар. Ниятингиз бор, фикрингиз бор. «Фалончи сайс менинг новчамга хушомад урибди», деган бачкана гап билан шўриш бошлайдиганларга ҳам қўшилиб кетаверасизми?

Файзулло аввал ялт этиб қайрилиб қаради-ю хафа бўлмади.

— Мени ҳар қанча тепкиласангиз савобга қоласиз, тоға, — деди. — Шоахсий сингари ўғриларга эргашган чоғим ҳам бўлди, лекин...

— Ҳай-ҳай, жиян, йў-ў-ўқ. Шоахсий аълам шунчаки ўғри эмас. Бети Байтуллодан қайтган у баттолни биз ҳам биламиз. Мана буни ўқинг. — Шаҳобиддин тоға қўйнидан бир қоғоз чиқариб тутқизди. — Уз юртини улгуржи сотмоқчи бўлган, энди Жиззахда газовотга чорлаб юрибди. Бу ҳужжатни қўлга тушириб, сақлаб қўйибмиз, вақти келиб сотқинлар эл-юрт олдида жавоб беради.

Файзулло фонуснинг хира ёруғида қоғозни ўқиркан, қўли қалтираб кетди... Шоахсий бу хатида афгон подшосига мурожаат қилиб, Туркистонни Русиядан ажратиш ва осонгина босиб олишнинг айна пайти келганини айтиб, афгон қўшинлари чегарадан ўтиши билан Туркистон ва Бухоро мусулмонлари ҳамма дарбозаларни ланг очиб, кўприк ва темир йўлларни портлатиб, ғолиб диндошларини буюк газовот руҳи билан кутиб олишларини ваъда этган эди.

Файзулло жуда бўшашиб кетди.

«Менинг ионларим... ўғирлатган сармояларимиз нималарга хизмат қиляпти!!!» деган фикр ўқдай келиб санчилди миясига.

— Газовот... русларга қаршими, тоға?

— Ҳа. Лекин руслар энди илгариги руслар эмас, жиян... Хайтовур, мусулмонлар ҳам. Барини тушунасиз... ўтган ишга кўп куйманг, эртангизни ўйланг, — деди тоға унинг кўнглидагини пайқагандай, — ўзингиз бутун чиқибсиз, шукур. Ем бўлиб кетишингиз ҳам ҳеч гап эмас эди.

Чиндан ҳам, қаёқларда юрди Файзулло! Бу меҳрибон, содда, доно одамлар бор эди-ку?

— Тағойиларимиз, янгаларимиз омонмилар? — секин сўради у.

— Бари омон, алҳамдиллло. Фақат... Шоди бедод... Энг ёш тоғангиз бизни алдаб кетдилар, — кўз қирини артди Шаҳобиддин говжигар. — Жойлари маннатда бўлсин.

Файзулло иягини силаб, ранг-рўйи эсдан чиқаёзган марҳум Шоди бедод ҳақида маънос ўйга толганида, кулбада фонус ўчиб, ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Кимдир келиб, бу ерда ортиқ қолиш мумкин эмаслигини билдирди.

— Қаёққа борамиз, тоға?

— Когонга.

— Мен у ерда нима қиламан?

— Виждонингиз нимани амр этса шунини қиласиз, болам. Эҳтимол маслакдошларингизни топарсиз. Ҳозирча гап шундаки, сизни яширамиз.

— Когонга... Оқ подшо мустабид ваколатини яширасизми?

— У ерда бошқалар ҳам бор... — Шаҳобиддин гавжигар Файзуллога эскироқ чакмон, одми телпак, белбоғ келтириб берди, — шаҳардан ўзим олиб чиқиб қўяман. У ёнига Мўминшо кузатиб боради. Уртоғингизга ишонса бўлади, тегирмондан бутун чиқадиган алоқачимиз. Ёшгина боши билан Тошкентда, Самарқандда бўлди...

Улар торкўчадан чиқиб, муюшда четан аравага ўтирдилар. Арава-кашдан ҳам, аравадаги хашакдан ҳам сарин тонг ҳавосида кечаги қовун ҳиди анқир эди. Улар пичирлаб давом этдилар.

— Тоға, «бошқалар» деганингиз... анов, тунги меҳмонингиз ҳам ўша ердами?— қандайдир болаларча умидворлик билан Говжигарга тикилди Файзулло.— Ҳов, қора соқолли, хушчақчақ...

Шаҳобиддин тоға яхши хотиралар таъсирида ёйиқ жилмайди.

— Ўртоқ Шумиловми? Йўқ, Николай Васильевич Тошкентда. Алоқачимиз ўша кишининг олдига борган эди-да.

Файзулло Мўминшони яна бир кўргиси келиб кетди. Новча, чайир бўлиб қолган болалик ўртоғига ҳаваси келди... Дарвоқе, Файзуллони кузатиб қўядиган одам нега йўқ, қаёқда қолди? Ё кечаси мушукдай шарпасиз шабгоҳга чиқиб борганидай, йўлда ҳам бехосдан пайдо бўлармикан? Файзулло сўрашга ботинмади. Булар кўп нарсани биладиган кўринади. Ҳадеб савол берадиган болага ўхшаб қолмаслик керак.

Улар негадир дарбозан Саллоҳона томондан чиқиб келдилар. Бу атрофда кўпроқ тери ишловчи яҳудий — «мешифурушлар» туришади, уларнинг сиёсат билан кўп ҳам иши йўқ, дарвозада ҳам Говжигарнинг ўз кишилари бўлса керак. Шунинг учун, Когон йўлига тескари бўлса ҳам, Саллоҳонага дадил кириб, бежавотир ўтиб олишди. Шаҳобиддин говжигар уйқусираган дарбозабон билан ниманидир гаплашди-ю жияни билан хайрлаша бошлади. Кўҳна дарбоза ғирчиллаб ёпилганда бирдан Файзуллонинг кўнгли бузилиб, кўзидан ёш тирқираб, шарманда қилди.

— Биладан, онаизорингиз билан хайр-хўшлашолмадингиз, болам,— деди тоға уни бағрига босиб,— лекин хотирингиз жам бўлсин, бойбидан хабар олиб, сиздан огоҳ қилиб турамиз. Бойвачча саъйи тижорат билан кетган. Варшовда, Фарангда...

Файзулло кўзига ёш олганидан хижолат тортиб, жилмайди.

— Мен уйдан хотиржамман, тоға... Фақат, шунча уриниш-суринишларим шу билан тугаганига...

— Тугагани йўқ... Энди бошланади, Файзулло,— деди Шаҳобиддин говжигар оғир қўлини унинг елкасига қўйиб. Файзулло қўлининг оғирлигини ҳам, кафтининг иссигини ҳам бутун вужуди билан сезди.

Худди ўйлаганидай, хайрлашиб бўлишлари билан, сас-шарпасиз Мўминшо ҳам пайдо бўлди. Шаҳобиддин тоғани дарбозабон ёнида қолдириб, икков пиёда юриб кетдилар. Ғира-ширада Мўминшонинг қораси яна ҳам новча кўринар, Файзулло унинг катта одимларига зўрға етиб юрар эди. Қаёққа қараб кетишяпти — Файзуллонинг иши йўқ, бир кечада ўзини ишониб топширган бу одамлар ҳақида ўйлаб борар эди. Шаҳобиддин говжигар, Николай Шумилов, Мўминшо, яна аллакимлар... Файзулло Зухуриддин маҳдум билан Ҳожид Сирожни ҳам шулар қаторида кўргиси келар эди... «Энди бошланади», деди тоғаси. Агар борган жойида у айтгандай маслакдошлар топса, биринчи галда ўшаларни қутқариш керак. Мабодо кеч бўлмаса... Ҳозир Мўминшодан яна у-бун сўраб олиш керак эди-ю, жазм қилмади. Индамай тезлаб кетяпти, ўша ориқ, заиф, доим заъфарон юзли Мўминшо ўртоғи ҳам киши дафъатан гапиришга ҳайиқадиган жиддий одам бўлиб қолибди.

Марзалардаги яккам-дуккам тутлар аниқ кўзга чалина бошлади. Бухоронинг жинкучалари бирдан узоқ-узоқларда қолгандай, кузги далалар бутун кенглиги, бутун софлиги билан юзларга келиб урилди. Жинкучаларгина эмас, она бағридаги болалик ҳам, яна алланималар орқада қолган эди. Тонг ҳавоси сарин, йўлларнинг чанги босиқ. Олачалпоқ бўлиб бўзарган уфқларгина нечукдир безовта. Тун гўё тўлғоқда. Файзулло учун гўё эртаги кунгина эмас, бутун бир янги тақдир туғилмоқда эди...

Барот Бойқобилов

Шукуҳли Карвон

ШЕЪРИЙ РОМАН

*Билмам не жарима била Абу Саид Ҳиротдин
ихрож қилди.*

«Бобирнома»дан.

*Амир Алишер Мирзо хизматидан олдин Самар-
қандда бир қанча вақт Султон Аҳмад Мирзонинг
мулозими бўлган... ва чигатой амири деган мансаб-
га эга эдилар.*

«Томут-таворих»дан.

МУҚАДДИМА

Навой бўстони — маскани ҳайрат,
Назмул жавҳири — махзани
ҳайрат.

Ҳайратнок шоирнинг ижод гулбоғи,
Ҳайратнок нурафшон кўнгили
чароғи.
Бу чаман боғ аро қўйдиму қадам,
Навой васлидан нурланди қалам.

Таъзим бирла устод қўлини
тутдим,
Хок пойин кўзимга тўтиё этдим.

Олий ҳазрат мени этдилар дуо,
Жаҳон ганжин мамнун тутдилар
гўё,

Боғнинг жамолидан кўзим қамаш-
ди,
Тилсимли дунёда ақлим адашди.
Навой гулшани ранго-ранг олам,
Васфини устодлар этмиш якқалам:

Соҳиб камол Ойбек манглайида
кун,
Боғаро сайр этар — умридан
мамнун.

Самарқанд роз айтди менга
 Туркигўй Навоий, форсий
 Қирқ ёшда эл аро бўлиб

Шоир шукуҳига жон этдим
 пайванд.
 Тунлар кипригимни қилиб нур
 қалам,
 Навоий қасрига ёқдим биллур
 шам.

мозийдан;
 Фонийдан.
 сарбаланд,

БИРИНЧИ ҚИСМ

Биринчи қўшиқ

I

Ҳирот кипригида саҳар ғубори,
 Ҳарир либос ичра субҳ рухсори.

Борлиқни баногоҳ титратар азон,
 Акс садо беради гумбази осмон.

Қалбини тилкалаб бу ҳазин садо,
 Қаро тун бағрида бўлгандек адо,
 Қўзларин уқалаб уйғонар Ҳирот,
 Фасли хазон ичра тўлғонар

Ҳирот.

Наҳорги намозга мисли тошқин сел
 Жомеъга ошиқар кўча-кўйдан эл.
 Шаҳарни бир зумда қопламиш

сурон,

Оромин йўқотмиш боғу хиёбон.

Қўзғолган сингари инидан ари
 Тожирлар елишар дўкони сари.

Толиби илмлар мадраса томон
 Барқдек талпинишар, дилда

ҳаяжон.

Сафар тадорикин кўрмиш Алишер,
 Хаёлга фарқ бўлиб турмиш

Алишер.

Беҳудуд осмон уйгандир қабоқ,
 Юзига булутдан солинмиш ямоқ.

Қўҳистан бошида лоларанг шафақ,
 Хуросон термулар офтобга илҳақ.

Алишер самодан узмайди назар,
 Булутлар тўғидан мунғаяр ҳулкар.

Шоир назарида гўё бир инсон
 Зулумот қўйнида қолган бегумон.

Қўнглида қўзғолар ҳазин ҳиссиёт,
 Лангарсиз кемада сузар хаёлот.

Туманли фикрида чақин чақар
 барқ, —
 Адолат йўлини чорламиш барҳақ.

Интизор кўзларда умиди заврақ,
 Паҳлавон Муҳаммад дилга солур
 шавқ.

Паҳлавон Муҳаммад

Ассалом, Алишер, бормисиз омон,
 Ҳолингиз не кечмиш, дўсти
 жонажон?

Навоий

Танҳолиғ — жонга тиг, дерлар,
 мавлоно!
 Дўстсиз дил — қаноти куйган
 парвона.

Сизлар тарк айлагач оқшом
 фақирни,

Қаърига ютгандек зулумот нурни,

То саҳар кўзумга қўнмади уйқу,
 Найлайн, жонимга чанг солмиш
 қайғу.

Қўнгулни зориға ахтариб даво
 Субҳидам бир ғазал айладим
 иншо.

Паҳлавон Муҳаммад

Билурсиз, фақирнинг жонидур
 ғазал,
 Эшитмақ бахтига эрурмен маҳтал.

Навоий

«Парим бўлса учуб қочсам улустин то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоқдин, югурсам то ҳаётим бор.

Чиқиб бу дайрдин Исоға невчун ҳамнафас бўлмай,
Биҳамдиллаҳ тажарруд бирла ҳимматдин қанотим бор.

Халойиқ суҳбатидин минг ғамим бордурки, муфт ўлгай
Агар минг жон бериб билсамки бир ғамдин нажотим бор.

Чекиб ағёрдин юз жавру тортиб ёрдинг минг ғам,
Не ўзга халқдин ғайрат, не ўзумдин уётим бор.

Чекиб кўздин ёзай бир хатки, даҳр аҳлиға кўз солмай,
Бу дамким кўз саводидин қаро кўздан давотим бор.

Тилар кўнглум қуши анқодин ўтса нориюз водий,
Мунунгдек сайр этарга Қофдин ортуқ саботим бор.

Навоий, билки шаҳ кўнгли менга қайд ўлмаса, биллаҳ,
Агар кавнайинға хошок чоғлиғ илтифотим бор».

...Навоий ғазални тугатгани дам
Дўстлар даргоҳига қўйишди қадам.

Паҳлавон олқиши тилида қолди,
Ғазал муҳрланиб дилида қолди.

Мавлоно Лутфийни кўргани асно
Навоий кўзида ёш бўлди пайдо.

Устод Фасиҳиддин ҳам Хўжа
Афзал
Дийдори қалбига бахш этди
сайқал.

Ташаккур гулни тутиб толега,
Отилди дўстларин истиқболига.

Дилда армон билан қучоғин очди,
Кўнгили сандиғидан жавоҳир сочди:

Навоий

Қутлуғ қадамларға минг бор
ҳасанот,
Сиз бирла танимға югурмиш
нажот.

Офтоб қутлагандай суҳб бирла
элни,
Нурафшон этдингиз ғариб
кўнгилини.

Лутфий

Алишербек, Сиздек соҳиб истеъдод
Жамолин кўрмақдан фақир эрур
шод.

Кўнглум риштасига меҳрингиз
пайванд,
Мўйсафид чоғимда, нетай, эй
фарзанд,

Адоват наштари қадалмиш жонга,
Разолат шамшири бўялмиш қонга!

Навоий

Нетай, халқ бошиға ёғилмиш
кулфат,
Гўё вайрон бўлмиш нақшин
иморат.

Лутфий

Алишербек, кетманг қаддим этиб
дол,
Сизсиз тарк айлагай кулбамни
иқбол.

Умрим дарахти ҳам тебраниб
турар,
Қаттиқ шамол турса, илдизи
титрар.

Навоий

Мушкулдир Ҳиротда қолмаклик,
устод,
Вале дид кетмакдин эмас унча
шод.

Илкимда эмасдур ўз ихтиёрим,
Шаҳри Ҳирот куйгай, ўт олса
зорим.

Фасиҳиддин

На чора, Алишер, йўқтур зўримиз
Ва лекин кўнгулда бордир
зоримиз.

Сиз бирла азизим бул умри
хоксор
Хуросон мулкида эрур бахтиёр.

Ҳўжа Афзал

Устоди аъзамнинг сўзлари ҳақдур,
Сиз бирла кўнглимиз кўкида
барқдур.

Улус ҳам тикадур кўзини сизга.
Жонфидо этадур ўзини сизга.

Навоий

Улуснинг ҳолидин кўнгул тарҳи
қон,
Зулм тиғи бирла мажруҳ
Хуросон.

Нетайким, жонимда оромим
йўқтур.
Чорасин топмакка ҳеч комим
йўқтур.

«Жаҳон ганжига шоҳ эрур аждаҳо
Ки, ўтлар сочар қаҳри ҳангомида.
Анинг коми бирла тирилмак эрур
Маош айламас аждаҳо комида».

Лутфий

Диловар, ҳақ гапни айтурсиз
бўтам,
Бир тадбир этмакка ожизмиз бу
дам.

Улуснинг ашкидин дил наҳри
селоб,
Қулбасига қиё боқмайдур офтоб.

Аждаҳо комидин омон қолган
жон
Илкига тутқазар ганжини жаҳон.
Бевақт айрилиқдин хароб
кўнглимиз.
Жудолик дардидин беҳад
мунглимиз.

Ва лекин Самарқанд дилафрўз
шаҳр,
Сўлим ҳавосидан очилур баҳр.

Буюк донишмандлар гулшанидир
ул,
Мирзо Улуғбекнинг масканидир ул.

Мен тотдим ул диёр нону тузидин,
Дур тердим элининг нурли сўзидин.

Ҳикмат дарёсидин бўлдим
баҳраманд,
Шул қутлуғ фаслдин жон анга
пайванд.

Самарқанд битилмиш толеингизга,
Не ажаб, дўсту ёр зор бўлса сизга.

Навоий

Жонга дармон эрур сўзингиз,
устод,
Фақир ёд айлағай сизни умрбод.

Гар дийдор кўришмак бўлса
муяссар,
Сочурмен муборак пойингизга зар.

Паҳлавон Муҳаммад

Сизни унутмагай мулки Хуросон,
Умидвор Ҳирийга қайтурсиз омон.

Саломат бўлсак гар йўқлаб
турурмиз.
Фазал соҳибига жонни берурмиз.

Навоий

Дўстлар, кеча-кундуз сизни қилгум
ёд,
Дўст бирла бу жаҳон боғидир обод,

Афсус, сайри Машҳад этмиш
Ардашер,
Фақир кўзин ёшлаб кетмиш
Ардашер.

Ҳазратнинг пандига дил эди
муҳтож,
Начора? Қолмакка энди йўқ илож.

Ф а с и ҳ и д д и н

Дўст меҳри офтобдай яшаса жонда,
Кам бўлмас ҳеч кимса ушбу
жаҳонда.

Кўнглунгиз тўқ бўлсун Саййид
Ҳасандин,
Ул айри тушмағай ушбу
маскандин.

Узрингиз, албатта, қўюрмиз айтиб,
Дилин шод этгайсиз, келганда
қайтиб.

П а ҳ л а в о н М у ҳ а м м а д

Шунақа, азизим, бу кори дунё,
Утирган бўйрадир, юрган-чи дарё!

II

Ҳиротнинг кўк ўпар миноралари
Нақшида ўйнади офтоб зарлари.

Кўзгудек товланди анвои ранглар,
Рангларда жилвагар оқди
оҳанглар.

«Гавҳаршодбегим»нинг гумбази
узра
Каптарлар чарх урди мисли
раққоса.

Мусичалар ўйнаб қолди пештоқда,
Чумчуқлар валфарҳи тузди
бутоқда.

Еғдуга йўғрилди кўшк-кошоналар,
Эшигин ланг очди кунга хоналар.

Барглардан шабнамни симирди
зиё,
Рўшнолик қўйнида энтикди дунё.

Бу ажиб манзара қўзғаб зўр
ҳавас,
Навоий завқ билан кузатар бирпас.

Сўнг эса отига бостирар эгар,
Меҳрибон қўл билан ёлини силар.

Хуржунда лиқ тўла сафар анжоми,
Кўн гилоф ичинда Лутфий девони.

Узангига оёқ қўйишар дўстлар,
Маъюс шуълаланар ашк пинҳон
кўзлар.

Отлиқлар ўрнидан бир-бир
қўзғолур,
Навоий кулбаси мунғайиб қолур.

Айрилиқ дардидан ёниб кўзлари,
Изларин ўпади Бўстон гузари.

Бозорчаи Малик кўчасин ўтди,
Бозори Қандаҳор сари йўл тутди.

Сўнг Ихтиёридин қалъаси томон
Махзун нигоҳ солди, дил тўла
армон.

Масжиди Жомеъдан ўтар чоғида
Қалби жавлон урди назм боғида:

«Масжиди Жомеъ яна бир оламе,
Тоқи яна бир фалаки аъзаме.

Шаҳр жаҳон анда бу ҳам бир
жаҳон,
Икки жаҳон бир-бири ичра
пинҳон!..»

Лек шаҳри жаҳонни севса-да
жондан,
Кетмай иложи йўқ бу гул макон-
дан.

Дилда ғавғо қилиб ҳижрон алами,
Дарё соҳилига етди қадами.

Ҳерирурдга боқди Пули Молондан,
Офтоб чўкмиш унга тушиб
осмондан.

Тахти Сафардан ул назар солган
дам
Қошида жонланди Давлатхона
ҳам!

Киндик қони томган она тупроқ бу!
Қалбига нур берган машъал чироқ
бу!

Кўзлари ёшланиб боқди-да мафтун,
Гозургоҳ томонга отланди маҳзун.

Дўстлар Навоий-ла елар ёнма-ён,
Борлигин этгандек Ҳирот намоён,

Расталар мавжланар, турнадек
қатор
Анвои дўконлар кўрки ҳашамдор.

Саҳдобу зурафо, кулолу заргар,
Меъмору тожиру нонвой, оҳангар,

Шуаро қошида айлаб эҳтиром,
Кўксига қўл босиб, йўллайди
салом.

Халойиқ меҳрнок боқар изидан,
Дил уйи ёришар нурли сўзидан.

Отлиқлар изидан уч-тўрт болакай
Яланго югурар, бири чалар най.

Дилда меҳру шафқат наҳри
қўзғолиб,
Ироқи хуржундан парварда олиб,

Навоий узатар болакайларга:
Содиқ ўл, дегандек, ушбу ҳунарга!

Болакай этади шоирга қуллуқ,
Лаблари оҳангга пайваста ва шўх.

Яна куй янграйди, ўйнар
бармоқлар,
Кўнгиллар кўкида чақнар чақмоқ-
лар.

Тулпорлар еладир «Ҳиёбон»
томон,
Қопқада шоирга мунтазир карвон.

III

Ҳиёбон қопқаси... серташвиш
сарбон,
Мовароуннаҳрга шай эрур карвон.

Тожирлар белида бадахший шам-
шир,
Қўлида қамчию тилида такбир.

Камёб мол юкланган туялар қатор,
Зеби-зийнат билан отлар ҳашам-
дор.

Тонг билан беором бўлгандек
Ҳирот,
Навоийга муштоқ аҳли тижорат,

Отлиқлар қопқага яқинлашган он,
Оқ тулпор устида бесару сўмон

Навоийни кўриб сарбон шодланди,
Меҳрибон кўзида табассум ёнди.

Бағрини очгандай тонг шамолига,
Пешвоз чиқди унинг истиқболига.

Ва Лутфий қошида хуш таъзим
этди,
Мулозим отининг жиловин тутди.

Узангидан олди оёғин аста,
Алишер ҳам отдан тушди дилхаста.

Шоир ҳолин сўраб диловар
сарбон:
Сизга муштоқ, деди, тонг ила
карвон.

Алишер сарбонга айтиб ташаккур,
Кўзларида кўрди меҳр тўла нур.

Ҳижрон аламидан ўксик дўсту ёр,
Алишер юзига боқди беозор.

Вале ўзин қўлга олди Алишер,
Устод дилига ўт солди Алишер.

Навоий

Бошингиз ҳам этманг мени деб
устод,
Кўзингиз нам этманг, сўрманг
ҳеч имдод.

Замона зайли — бу, чархи
кажрафтор,
Кун келиб, каж йўлдин қайтмоғи
даркор.

Дунёга стунмен демиш шоҳлар
ҳам
Стундек қуламиш, устоди аъзам.

Вале сўз наҳридин ким топса
гавҳар
Замонлар шарафи ўлғай муяссар.

Фарзона шогирдин ардоқлаб
Лутфий,
Пурҳикмат гапини салмоқлаб
Лутфий,

Алишер дардига бўлиб ғамгузор,
Кўнгил хазинасин айлади нисор.

Лутфий

Алишербек, ўғлим! Оқил йигитсиз,
Гўё сўз тоғидин учмиш бургутсиз,

Лафзингиз бедамиш туркий
гавҳари,
Назмнингиз бедамиш улус гўҳари.

Фақир назми сизга ёшлиқдин аён,
Дил розин туркийда этдим намоён.

Туркийга бахшида этдим ўзумни,
Васфида ҳокисор тутдим ўзумни.

Жон каби ардоқлаб она тилимни,
Ўздин ризо этдим балки элимни,

Кимки она тилин етмас қадрига
Келажак наслнинг учрар қаҳрига.

Армонли дунёда умидим Сиздин,
Қадру камол топинг эларо сўздин.

Навойй

Устод, токи танда бор экан жоним,
Она сутидек пок ўлгай имоним.

Сут бирла кирмишдир туркий
қонимга,
Қон ила ҳаёт бахш этмиш
жонимга.

Туркийда чексам-да қанча алам,
ранж,
Анинг махзанига қўшғаймен дур,
ганж.

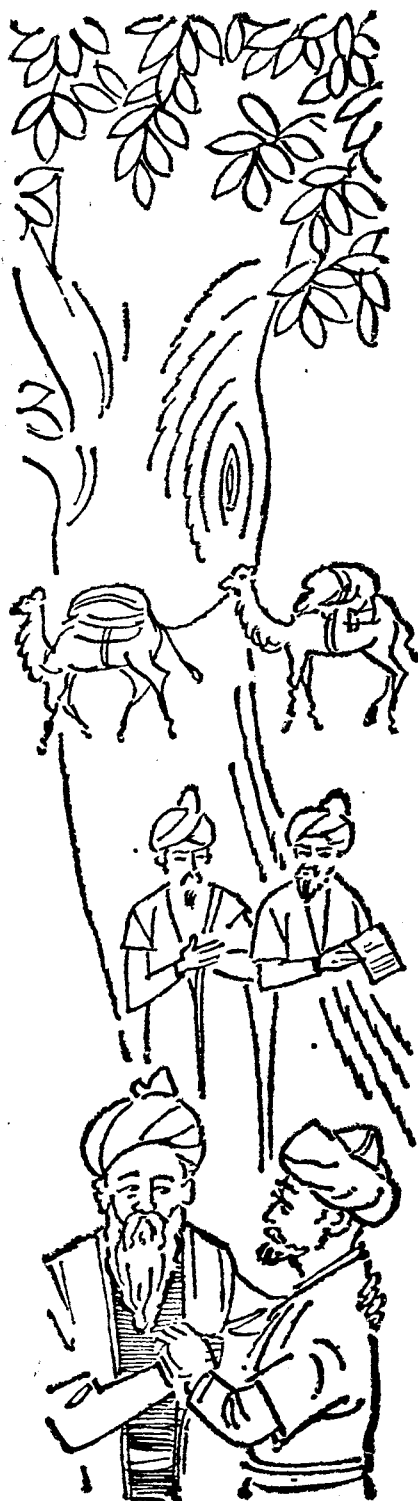
Лутфий

Баракалло, ўғлим! Толе ёр ўлгай,
Фақирга номингиз ифтихор
ўлгай...

(Навойй бошини силаб меҳрибон
Лутфий хитоб этди сарбонга шу
он).

Алишерни сизга топширдим,
сарбон,
Сизга оллоҳ ўзи ўлгай соябон.

Хавфу хатарлардин омон ўтингиз,
Самарқанд элига хушбахт етингиз.

Расмларни А. Холиқов чизган.

Алишер ҳолидин ўлғайсиз огоҳ,
Ажабмас, пойини ўпса ул даргоҳ,

Кўзумнинг қораси эрур Алишер,
Дилимнинг пораси эрур Алишер!

С а р б о н

Олий ҳазрат, тортманг хавотир
асло,
Алишер сафарда бўлмагай танҳо.
Фақир ҳам азалдин ғазал шайдоси,
Не ажаб, ушалса дил муддаоси!

Жон фидо этурмен Навоий деса,
Бахтдир каминаға — ҳамсафар
ўлса.

Л у т ф и й

Мени шод этмишсиз, офарин
Сизға,
Қутлуғ кун ёзилмиш толеингизға.
Алишербек, сафар ўлғай бехатар,
Сизни дуо этгум шом ила саҳар.

Насиб қилсун менга дийдор
кўрмак бот,
Мендек йўлингизға кўз тутғай
Ҳирот.

Н а в о и й

Қуллуқ, олий ҳазрат! Сиз кезмиш
гулшан
Боғ аро, не ажаб, топсам бир
ватан.

Ф а с и ҳ и д д и н

Мавлоно Лутфий ҳам туркий
туфайли
Элу юрт меҳрини қозонмиш вале
Кўнглумиз сиз бирла кетур,
Алишер,
Сизсиз дўсту ёрон нетур,
Алишер!

Х ў ж а А ф з а л

Орзу кабутари учмиш бошлардин,

П а ҳ л а в о н М у ҳ а м м а д

Кўзумиз тийилмас қонли ёшлар-
дин.

Н а в о и й
Азизлар, меҳрингиз жонимға
пойдор,
Сизларни тарк этмак эрса-да
душвор,

Ҳирийдин кетмасдин иложим
надур,
Бул фоний дунёда ихрожим надур.
Тангри, сизға дўстлар толе
ёр қилсун.
Хокисор умрингизни бахтиёр
қилсун.

Фалак айвонида бўлғайсиз омон,
Хору зор этмасун сизни Хуросон!

...Лутфийнинг кўзлари бирдан
ёшланди,
Ҳижрон дардларидан дил
оташланди.

Л у т ф и й

Алишер, кам бўлманг икки
жаҳонда!

Х ў ж а А ф з а л

Меҳрингиз жон қадар яшағай
жонда.

Ф а с и ҳ и д д и н

Ерлақасин сизни тенгри илоҳим.

П а ҳ л а в о н М у ҳ а м м а д

Насиб этса, йўқлаб турғаймиз
доим.

Н а в о и й

Омон бўлинг, дўстлар!

Х ў ж а А ф з а л

Хайрли сафар!

Ф а с и ҳ и д д и н

Бошинғиздин сочсак арзир сийму
зар.

Л у т ф и й

Оқ йўл, Алишерим!

Паҳлавон Муҳаммад

Тенгри ёр ўлсун!

Лутфий

Умрингиз офтобга пойидор ўлсун!

Навоий

Хуш қолгайсиз, устод! Устод дуоси
Шогирдининг дунёдин топган
дунёси!..

Ҳирот қопқасидан карвон

Самарқанд сарига вазмин йўл
қўзғолди,
олди.

Карвонга эргашиб елар оқ тулпор,
Чашми гирён дўстлар юрагида зор.

Паҳлавон Муҳаммад вале шу
Бойқаро қошига отланди пинҳон
замон

Иккинчи қўшиқ

Оқ тулпор еладир чўли Қиёқда,
Ҳирот ҳам ўксиниб қолди йироқда;

Уғлидан айрилган мушфиқ онадек,
Мунчоқ шодасида гавҳар донадек.

Кўҳи Сафед қолди изидан боқиб,
Бағридан кўзгудек Ҳерируд оқиб.

Кўҳи Сиёҳ қалби ўртаниб қолди,
Изидан термулиб кўзлари толди.

Карвон қўнғироғин жаранг
журунги,
Устомон тожирлар қизгин гурунги

Акс садо берадир тоғ домонида,
Япроқдай учадир чўл хазонида.

Машҳад бозорига файз берган
сухбат,
Фаранг бирла Румга қилиб саёҳат,

Дамашқу Бағдодни обод этади,
Кешу Самарқанду Шошга ўтади.

Бадахшон лаълию Бухоро зари,
Хитой чиннисию Кашмир сувсари,

Самарқанд қоғози, Хўтан бўёғи,
Кешнинг кимхобию Ургут пичоғи

Гурунг чорбоғини гулзордек безар,
Хаёлот элчиси оламни кезар.

Омади гаплардан юзлар ҳам голиб,
Дилларга сеҳрнок нашида солиб,

Тижорат мулкининг ақобирлари,
Нарх-наво бозорин муғомбирлари

Самарқанд китобин варақлашар
бот,
Дарс олса арзийди дейдилар
Ҳирот.

Чўлни обод этиб карвон қимирлар,
Сомон йўли каби изи жимирлар.

Симоби тўн ичра тожирлар бардам,
Аския бахш этар жонларга малҳам.

Навоий кўнгли ҳам қушдай
яйрайди,
Завқ билан аския тигин қайрайди.

Ва ҳазил наштарин санчади
кўзлаб,
Гоҳ рақиб бағрини қўяди тузлаб.

Аския арқоғи узилган замон
Ҳеч кимга сездирмай улар бегумон.

У сўзга бўлса-да моҳир ва чечан,
Кўнглида ўзга дард қураар
анжуман.

Рухида яшайди бутун ўзга ҳол,
Йўлдошлар меҳрини тез этар
ишғол.

Ўзга бир дунёда у олар нафас,
Кенг дунё кўринар кўзига қафас.

Дилозор лаҳзалар хаёлин бузар,
Нотинч юрагига алам ўтказар:

Дилига жо айлаб Машҳад илмини,
Умид бирла тутди Ҳирот илкени.

Отасин ер-сувин, ҳовли-жойини,
Жонлиғи: қўй-қўзи, оту тойини

Султон мусодара этганди қачон,
Шунинг-чун Навоий дилида армон,

Отаси мулкига бўлиб умидвор,
Султон ҳимматига кўз тикмиш
ночор.

Дорул-салтанатга келиб неча кун
Риоят тополмай, бағри бўлиб хун,

Мулозимат бирла умрин ўткарди
Ва лекин дўсту ёр кўнглин
кўтарди.

Абулқосим Бобир улкан боргоҳи,
Бир замон пойини ўпган даргоҳи,

Ер билан топталди, бўлди унга ёт,
Энди қай кимсадан сўрасин
нажот?

Гурбат ичра қолди шуаро умри,
Хуросон мулкининг буюк ғурури

Бу олам аршидан қуёшдек ботди,
Шон-шуҳрат тожини гўё йўқотди.

Абулқосим Бобир тарафдорлари
Уясиз аридек елди сарсари:

Саройдан ҳайдалди, қирғин
қилинди,
Бу ҳолдан Навоий бағри тилинди.

Бадахшон исёни олиб аланга,
Абусаид жони сифмасди танга.

Ҳиротга чўзганда олов тилини,
Эл бўғзига солди қонли қўлини.

Навоий кўнглига ҳамрозу ҳамдам,
Дўстлик бўстонида хуштаъб,
мукаррам,

Бадахшоннинг шоҳи шоир
Лаълийни

Ва унинг забардаст ёлғиз ўғлини,
Қиличдан ўтказди бешафқат
султон,

Қонланди лолазор янглиғ
Бадахшон.

Бу исёнга ҳамроз шоир ўша дам
Султоннинг кўнглига ёқолмади
шам.

Ўзига нисбатан қўзғатса-да кек,
Абусаид илкин тиёлмади лек.

Не даҳшат! Қўрагон сулоалариз
Мирзо Улуғбекнинг набиралари,

Буюк волидаси ҳибсда ётур,
Тахту тож макрида бир-бирин
чоपुर.

Бундоқ хунрезликдан шоир
аламнок.

Адолат шамширин кўтариб бебок

Қалбидан сирқираб лахта-лахта
қон,
Султонга арзини айтганди қачон.

Ва лекин чиқмади ундан бир садо,
Ҳақ йўлни ахтариб кўп чекди
жафо.

Бедодликдан сабр косаси тўлди,
Зулм дарахтини қўпормоқ бўлди.

Муравват илкига муҳтож Навоий
Бошида офтобдек кулмади толе.

Чунки жондан азиз дўсти Бойқаро
Хуросон тахтини қиларди даъво.

У билан Навоий ҳамфикру
ҳамдаст,
Бир мақсад йўлида жонлари
пайваст.

Ҳатто тоғалари у билан ҳамдард—
Бўлишиб, яловин тутганди баланд.

Шерсифат Мирсаид, Муҳаммад
Али
Элга дoston бўлди мардлик
туфайли.

Бундан Абусаид хабардор эди,
Дилида аламу ўч бисёр эди.

Шул сабаб, Навоий топмади қадр,
Аҳли боргоҳ этди ҳолига жабр.
Маҳрум бўлиб тамом ота

мулкидан,
Хуросон ўртанди кўнгил мунгидан.

Топса-да дўст-ёрдан қадр
илтифот,
Кўзига ёт бўлиб кўринди Ҳирот.

Лутфий маслаҳати кўнгил ёритди,
Бошидан гўёки дардни аритди.

Ҳирийда қолса-да ул зот бенаво,
Самарқанд тарафни кўрдилар
раво.

Бўлиб қолган эди Ҳирот хатарнок,
Рақиблар дастидан дили эса чок.

Шоирга қасд этса бирор нобакор
Лутфий ноласи ҳам қилмаяжак
кор.

Устод насиҳатин кўрдию маъқул,
Осойиш излади Самарқанддан ул...

Ҳайрон бўлиб шоир кечмиш
савдодан,
Қисмат айиргандай аҳли донодан,

Йўл босиб борадир кечаю кундуз,
Донолар — бу даштда қўл етмас
юлдуз.

Юлдузлар Ҳиротда қолди
дардсиниб,

Буюк орзуларнинг кўзгуси синиб,
Сароб чашмасида маҳзун

жимирлар,
Шом еган ой каби хира чехралар.

Кўнгил дер: шоирим, қилмагин
афсус,
Топталган орзудек хазон бўлар
куз.

Даштаро қаламинг ожиз тасвирга,
Ҳижрон ҳам бор экан, нетай,
тақдирда!

II

Файзиёб Маймана «Чаҳор боғи»да,
Булутдай товланиб ой чироғида

Тунади, йўл юриб ҳориган карвон,
Туяю тулпорлар мудрар бедармон.

Чорхари хонани қилгандек обод
Шамнинг шуъласини таратар
мишкот.

Аҳли тижорат ҳам ухлар мук
тушиб
Ва лекин саҳарга файз — шукуҳ
қўшиб,

Кўркам хона ичра Навоий бедор,
Қоғозга тўкилар дарди бешумор.

Бир ғазал домига илинган кўнгил,
Бу дарддан титрайди хоманинг
нўғи.

У шамдек ёнадир дўст фироқида,
Илҳомга ошнодир тонг қучоғида.

Навоий ихрожин эшитган замон
Бойқаро қалбидан сирқиб кетди
қон,

Вале дўст изидан барқдек елди у,
Тонгда Майманага етиб келди у.

Дилида Навоий меҳрин ардоқлаб,
Ун чоғлиқ навкар-ла дўстин
сўроқлаб,

Бойқаро боғ аро бўлур намоён,
Жисм аро жонида яшар зўр армон.

Унга пешвоз чиқди боғбон чол
ногоҳ,

Бойқаро ўзини этмасдан огоҳ,
Таъзим бирла боғбон қошида

турди
Ва дўсти Навоий ҳолини сўрди.

Чолнинг чехрасидан ёғилдию нур,
Навоий қошига бошлади масрур.

Эшикни ланг очиб, боқди-да
маъсум,

Дилда туғён билан этди-да таъзим,
Севинч ўти қоплаб унинг кўзини,
Шоирнинг бағрида кўрди ўзини.

Кўзлардан сочилур алам тўла ёш,
Бедаво бир дардга берса-да
бардош.

Киприклар учиди биллурий
шабнам,
Икки дўст қалбини тирнайди алам.

Юзларда маъюслик изи кўринур,
Қалблари ҳаяжон домида турур.

Жонлари қолгандир икки ўт аро,
Ҳайратли сукутни бузар Бойқаро.

Ҳ у с а й н Б о й қ а р о

Алишер, огоҳмен борки савдодин,
Нетайким, чиқмади бошим
ғавгодин.

Паҳлавон Муҳаммад айлади баён,
Сизни-да оқибат этдим саргардон.

Хабардор эурсиз, Таршиз,
Нишопур
Устинда яловим ғолиб нур сочур.

Осойиш топмишдир Машҳад,
Абивард
Азизим, Ҳирийсиз чеҳрам бўлғай
зард.

Н а в о и й

Мақсадни бир йўла этдингиз
ошкор,
Оқибат не бўлур — ўйламак даркор.
Хуросон тахтига адолатпеша
Подшоҳни эл-улус истар ҳамиша.

Улусга суянмай тортсангиз лашкар,
Елга учиб кетгай улуг орзулар.

Ҳ у с а й н Б о й қ а р о

Алишер, билурсиз, улус мен тараф,
Улуснинг ишончи — менга зўр
шараф.

Ҳилолдек жилмайсин сизга ҳам
толе,
Руҳингиз сийласин Ҳирий шамоли.

Қўлласин, падари бузрукворингиз
Энг мушкул дамларда —
мададкорингиз.

Ул зотнинг меҳридан бўлиб
баҳраманд
Лутф бирла эсламиш шаҳри
Самарқанд.

Амир Султон Ҳасан дўстдир
қадрдон,
Сиздин хабар тоқса, йўқлағай
шу он.

Н а в о и й

Падарим ул элни севарди ғоят,
Тонггача этарди менга ҳикоят.

Самарқанд тавсифи тилинда эрди,
Дўстлари — офтобдек дилинда
эрди.

Абулайс суҳбатин қўмсаб умрбод,
Амир Арҳангийни айлар эди ёд.

Қисмат китобига неки битилмиш
Кимсага ўқимоқ азал фарз эмиш.

Шоҳ билан гадо ҳам фарзанди
башар,
Вақт келиб, қисмати бўлғай
баробар.

Бевафо дунёда мўл эрур ҳунар,
Кўргаймиз, кўзимиз тирик бўлса
гар.

Одамзод дунёга бўлмағай стун,
Ризқини териб еб, кетгуси бир кун.

Ҳаёт ошиғидур то инсон тирик,
Умр — ўткинчидур, умр — югурик.

Ҳ у с а й н Б о й қ а р о

Алишер, кўнглумға солмишсиз
ларза,
Едимда яшағай ҳаргиз бу лаҳза.

Барги хазон янглиғ титрамиш
жоним,
Сизсиз кўкни ўртар меним
фигоним.

Найлайн, фурсатим оёқлаб
қолмиш,
Ҳижрон ўти дилда аланга олмиш.

Яловим кўтарган Нишопур томон
От қўймоғим даркор, дўсти
жонажон.

Н а в о и й

Азизим, фақирни этмишсиз
хурсанд.

Ҳусайн Бойқаро

Сизни шод қутлағай аҳли
Самарқанд.

Навоий

Ғолиб яловингиз тушмасин илкдин.

Ҳусайн Бойқаро

Қўнгулни узмангиз туғилган
мулкдин.

Навоий

Имоним кафилдур, бош бўлса
омон,

Учинчи қўшиқ

Ургут тоғларининг этакларида
Тўнлари товланиб офтоб зариди,

Сайёҳлар боғларга боқишар
хайрон,
Бешикдай тебраниб бормоқда
қарвон.

Юраги ўртаниб дўстлар дардида,
Қарвонга кўрк берган от эгарида

Навоий ўртаниб хаёлга чўмар,
Нафосат мажлисин завқини
қўмсар.

Хаёл кўзгусида жонланар Машҳад:
Камол Турбатий ва Ҳожа
Муҳаммад

Бўлмаса, ғурбатда кечарди жони,
Кун-паякун бўлур эрди армони.

Султон Абусаид дағдағасидан,
Кетдию мадраса бўсағасидан

Қўнглини титратди ҳазин бир
оҳанг,
Нотавон хасталик жонга солди
чанг.

Гоҳ кезди ул жунун маҳалласида,
Гоҳ қўнгли қон бўлди ғам
қафасида.

Бўйниға разиллар шапалоқ урди,
Бошига болалар тошлар ёғдирди.

Йўқлаб туражакмен сизни бегумон.

Ҳусайн Бойқаро

Саломат қайтурсиз, топурмен чора,
Хуросон толеи бўлмағай қора.

...Офтоб олам узра сочганда
шарор,
Айрилди армонли икки дўст ночор.

Танбур нола қилди қай бир
даргоҳдан,
Маймана бир титраб тушди
«Чоргоҳ»дан!

Гоҳ Машҳад элининг ситам —
оҳидан,
Гоҳ Жибол қулласи оромгоҳидан

Саҳрога бош уриб, сувсиз туюқди,
Ғурбат дарёсида бенажот оқди.

Ғариб халойиққа қўшилиб хаста,
Қўнгил орзулари бўлиб шикаста,

Ҳиротдан иноят излаб, топмади,
Меҳрибон кимсани, бўзлаб
топмади.

Ғанимат дамларни кеткизмай зое,
Паҳлавон Муҳаммад бирла
Навоий,

Қўнгида ихрожнинг дардини
сезиб,
«Боғи Сафед» аро юганда кезиб,

Сув кўза кўтарган бир бечораҳол,
Юсуф деган кимса: нонимни ҳалол

Егани қўймас, деб сўраб раият,
Сарой аҳлларида этмиш шикоят.

Юсуф

Азизим, Алишер, тутгайсиз маъзур,
Паҳлавон бирла биз ошно бир умр.

Элга сув узатиб, умри нотавон
Ўтиб кетмакдадур беному нишон.

Кун бўйи еламен бозорма-бозор,
Йўқ эрса, на қилай, тебранмас
рўзгор.

Оёғим ялангу либосим юпун,
Оби наҳр бирла кечирамен кун.

Бозорда учратиб бугун бир вазир,
Бир танга бермасдин, титратиб
зир-зир,

Қуйиб олиб кетди сувни кўзамдин,
Йноят сўргали борсам Мирзодин,

Ясовуллар тўсди йўлимни, нетай,

Сизга айтмай дардим кимга ҳам
айтай.

Боргоҳ остонида бағрим доғланди,
Жигарим пичоқсиз лек
чавақланди...

Навоий ғазабнок ўйланиб қолди,
Сўнг дилда борини ул тўкиб солди:

Навоий

Уксиманг, Юсуфбек, чархдур
кажрафтор,
Султондин иноят кутмангиз зинҳор.

Тенгри кўрсатмасин сизга турқини,
Елғиз гўр тузатғай, дерлар,
букрини.

Ит ҳам эгасига ўхшайдур, ахир,
Сизга султон феъли эмасми зоҳир.

Беҳуда ранжибсиз вазирдин,
Юсуф,
Хуросон юртида ул сайраган куф.

«Гадое ки нон аз дарди шоҳ чуст,
Бибояд зи оби хушад даст шуст»¹.

Саройдин мурувват ахтарманг
ҳаргиз,
Сув келтирган кимса элгадур азиз.

Олмасун оҳингиз дилда аланга,
Сизга эҳсон ўлғай, мана, бир танга.

Юсуф

Алишербек, тангри қўлласин сизни,
Хуросон ёд айлаб ашъорингизни,

Номингиз эл аро этсун сарафроз
Ва ўлсун Лутфийдек умрингиз
дароз!

...Навоий ҳадясин суртиб кўзига,
Дуо бирла қўлин тортиб юзига,

Севинчдан минг қуллуқ қилганда
Юсуф,
Шоирнинг қалбида қолди таассуф.

Яна бир воқеа ёдига тушиб,
Силсила сингари дардлар туташиб,

Навоий кўнглидан ҳузур йўқолди,
Жисм аро жонида ўтлар қўзғолди.

Жума намозидан қайтаётган он
Аёлманд гадони кўриб ломакон —

«Муфарраҳ» кўчасин бир
бурчагида

Раҳму шафқат айлаб, ул
чўнтагида —

Бўлган бир тангани олиб шу
замон,

Бечора кимсага узатгани он,

Гадонинг юзлари бўлиб иштиол,
Шоирга тилади ёрқин истиқбол.

Бу ҳадя — Навоий ҳамёнидаги
Сўнгги танга эди. Дўстлар кўмаги

Жонга аро кирди — юз бериб
ихрож,
Сафарда ҳеч кимга бўлмади
муҳтож.

Хаёл кўзгуси бир тилсимга ўхшар,
Яна хотиралар ёдига тушар.

Жайхун кўпригидан ўтдию карвон,
Бир оқшом Термизни айлади
макон.

Тошқин дарё солди дилига туғён,
Оромин йўқотиб қўйди гўё жон,

Дарё бўйидаги дилкушо диёр
Ҳаким Термизийдан сўйлади
ашъор,

Нахшоб дашти этди қалбини
гирён,

«Сув бер!»— деб пойини ўпди
биёбон,

Кеш этди Навоий кўзларини лол,
Оқсарой ҳуснидан лол эди хаёл.

Қошида қад ростлаб сарбаланд
тоғлар,
Унга сув узатди хушхон булоқлар.

Жаннат дараларда қушдай яйраб
жон,
Юксак чўққиларга боқди
серармон.

...Чорбоғда дам олгач,
карвон кўзғолди,
Кенагас даҳаси кузатиб қолди.

Тошкесар бекатин ўтди-да карвон,
Соллониб йўл олди Самарқанд
томон.

Сўлда — кун ботишга чўзилган
тоғлар,
Унга — чўлга туташ кичик
қишлоқлар.

Чўл ўзи аслида бир тошлик
йўлдир,
Эл эса лек уни «Миср чўли» дер.

Чўл уфқидан яна боғлар
бошланур,

Боғлардан шаҳарга қадам
ташланур.

Ярим ой йўл юриб толиққан
карвон
Сўнгги манзил сари елар бедармон.

Навоий кўзида умид тўла нур,
Қалбида оташин туйғулар ёнур,

Маҳлиё боқар ул оқ тулпориди,
Балки, улус васфи — дил
ашъориди!

Самарқанд боғларин олтин кузида,
Тасаввур чашмасин биллур кўзида

Кўкўпар Улуғбек кўрсатур жамол,
Кумуш мезон каби учар ўй-хаёл.

Оқ мачит мавзеси боқур кузатиб,
Дилларда ғаройиб ҳислар
кўзғотиб.

Севинчдан кўзлари ёшли Мўлиён,
Қарвонни қутлайди боғу хиёбон,

Улуғбек шаҳрига боқур Навоий,
Ҳаяжон наҳрида оқур Навоий,

Руҳобод кўксида осмонга
пайванд —
Гўримир гумбази!— Салом,
Самарқанд!

Тўртинчи қўшиқ

I

Самарқанд уйғонди фараҳли
хобдан,
Жамоли нурланди зарваш
офтобдан.

Бағрини яйратди Кўҳак шамоли,
Кун бўлиб балқиди бошида толе.

Ёғдуга чўмилди мусаффо боғлар,
Кузакка роз айтди хазон япроқлар.

Масжиди Муқатта ҳувиллаб
қолди,

Регистон майдонин тинчи йўқолди.
Улкан карвон сарой Мирзойида
ҳам
Кумуш ҳаририни йиғди субҳидам.

Ҳирот карвонидан олгали хабар
Тожирлар йиғилди, излаб сийму
зар.

Регистон майдонин остонасида,
Мирзойининг кўркам чойхонасида,

Навоий нонушта айлаб, хушкалом,
Каттаю кичикка кўрсатиб киром,

Самарқанд сайлига шаҳдам
отланди,
Довруқли шаҳарни кўргали ёнди.

Кўнглида қўзғолган сирли ҳаяжон
Утида сурудан энтикарди жон.

Жаҳоннинг сайқали аталган шаҳар
Тузини тотмакка бўлмиш муяссар!

Дунёда бормикин бундан зиёд
бахт,
Шоирга ёрмикин бунда бунёд
бахт?!

Улуғбек хонақоҳи меҳрини тортар,
Масжиди Жумадан севинчи ортар.

Ироқи дўппидек Чорсув гумбази
Меъморлар ҳунарин эрур мумтози!

Даҳанин наҳангдай очмиш
дўконлар,
Бозорга кўрк бермиш пўлоти
нонлар.

Тожирлар бошида кулгандек ахтар,
Кўкларга кўтариб молини мақтар.

Атласми, банорас — нима десанг
бор,
Нархидан ёқасин ушлар харидор.

Чорсувга кўрк бериб ароба
қатнар,
Кўғирчоққа ўшар ясоғлиқ отлар.

Навоий лол эрур гумбаз остида,
Қулоғи карахтдай шовқин сасида.

Эгнида ҳиротий хилъати аҳзар,
Дилида Кўҳақдин илҳоми ахгар.

Антиқа бозорда ором топмай жон,
Ул тишга отилди... Қадим Регистон

Ҳокини этгандек кўзга тўтиё,
Улуғбек қасрига боқди маҳлиё.

Мадраса қошида ул мисли суврат,
Чанқоқ кўзларида бир олам
ҳайрат.

Ҳайрат тоғдай босиб, фикрин лол
этар,
Ифтихор шуъласи юзин ол этар.

Анвои рангларга ахтарар тимсол,
Нақшу нигорларда эрийди хаёл.

Олтин бешик янглиғ илму ҳунарга,
Кошинкор пештоғи чўлғаниб зарга,

Маърифат даргоҳи ўпмиш
осмонни,
Ҳайратга чўмдириб азиз меҳмонни.

Буюк миноралар этгандай хитоб,
Меъморлар наслидан сўзлар
бобма-боб.

Кўнглин рўшно айлаб Машриқ
маёғи
Мадраса зинасин ўпмиш оёғи.

Қалбида шарора, руҳи чароғон,
Кўзига бебаҳо кўринар жаҳон.

Бир лаҳза ёд этиб Улуғбек руҳин
Илм кўзгусида кўрар шукуҳин.

Ҳар ҳужра, гўшадан келар нафаси,
Акс садо бергандек гумбаздан
саси.

Арғувон ғиштлардан кетмаган
оҳар,
Мунажжим изларин кўзига сурар

Ва аста тиз чўкиб бўлур деб савоб,
Мадраса остонин этади тавоф.

Навоий кўнглида ушалиб армон,
Пўртана тинади, сукут ҳукмрон.

Сукут ичра вале тўлиб ғурурга,
Мардона йўл олур Гўри Амирга.

Руҳобод кўксида сирли товланиб,
Офтобнинг нурида ранглари ёниб,

Гўримир гумбази кўкка чўзмиш
даст,
Маҳмуд Исфаҳоний жонига
пайваст.

Борлиғин забт этиб сеҳрнок тугён
Гумбаздан кўз узмас шоир
серармон.

Камалак кошинлар силсиласидан,
Ранглар оҳангининг замзамасидан

Қалбида қўзғолиб ўтли ифтихор,
Қутлуғ зиёратни этур ихтиёр.

Нақшин дарвозада этиб хуш
таъзим,
Навоийга пешвоз чиқур мулозим,

Шоир мақбарага киради маъюс,
Қабрлар бошида туради маъюс.

Салафлар руҳига ўқиғач дуо,
Мулозим оҳиста сўзлайди бурро:

«Мана бу — Улуғбек, мана бу —
Темур,
Мана бу — Муҳаммад Султон
қабридур.

Мунажжим устоди бу ерда ётур,
Ҳоксор умри жаҳон умрига татур.

Темурнинг бошида раҳнамо
падар —
Мирсаид Барака, қабри —
мўътабар,

Яшм тощин қўйиб бобо қабрига,
Улуғбек бош эгди унинг амрига.

Мана бу — Мироншоҳ, мана бу —
Шохруҳ,
Мармар лавҳасинда олий бир
шукуҳ.

Муҳаммад Султонни севарди амир,
Ул жангу жадалда эди баҳодир.

Султон ворис эди амир тахтига,
Афсуским, чанг солмиш ўлим
бахтига.

Бир олий мақбара қилинг, деб,
бунёд,
Набира руҳини этмак бўлмиш шод.

Султонга аталмиш ушбу мақбара
Амирни бағрига олмиш сўнг карра.

Буюк бобосидан бўлсин деб ризо.
Енига қўйилмиш Улуғбек Мирзо.

Илму ҳарб туғини тутиб музаффар,
Мангулик, уйқуси бўлмиш
муяссар...»

Мулозим сўзлари вазмин, улуғвор,
Навоий қалбида дард бирла озор.

Сукунат қаъридан ул чиқмиш
тишга,
Бу унут бўлмас дам ўхшайди
тушга.

Қадамлари вазмин, эгилган боши,
Кўзида филтиллер маъюслик ёши.

Руҳида ҳукмрон тамом ўзга ҳол,
Ўйлари тизгинсиз, паришон хаёл

Бибихоним сари бўлмиш равона,
Зеҳнини банд этмиш ажиб афсона.

Бир қасри олийким, Машриқда
танҳо,
Бисотин бахш этмиш гўёки дунё.

Меъморлар ҳунарин буюк ёдгори
Қадим Самарқанднинг кўрки,
виқори!

Тўрт юксак минора осмонга
пайванд,
Юлдузлар шаҳарга боқар
орзуманд.

Масжиди муқаддас солмишдир
довруғ,
Боши узра офтоб — кўтарилган
туғ.

Навоий завқ билан қилиб тамоша,
Конигил томонга ўтур боғ оша.

Меъмор ҳунарини этгандек кўз-кўз,
Шоҳизинда қутлар шоирни бесўз.

Юксакка чорлайди ғиштин
зиналар,
Пойига тутуди кифтин зиналар.

Мармар қабрларнинг туриб
бошида
Замонлар сукутин тинглар осуда.

Кўрагон авлодин зиёрат қилиб,
Қисмати башардан юраги тўлиб,

Боғи Дилкушони четлаб ўтар ул,
Расадхона сари ошиқар кўнгил.

Бир ҳовуч сув ичиб Обираҳматдан,
Умрига розидек ушбу ҳаётдан,
Уч ошёна кўркам қасрга мафтун,
Қалбининг кўзи-ла термулар беун,

Жаҳоннинг сайқали — бул Нақши
 Жаҳон
 Навоийга сўзлар бир қутлуғ
 достон.

Р а с а д н и д о с и

Икки жаҳон аро балогардонман
 Ва илми нужумга сирли маконман.

«Зичи Қўрагоний» бешигидурмен,
 Фалакнинг заминий эшигидурмен.

Улуғбек нигоҳи тушган ситора
 Нажот излагандек боқди дилпора.

Ақл чироғидан нурланиб осмон,
 Кўз етмас тилсимдан дур этган
 эҳсон.

Мунажжим топинган қутлуғ
 меҳробмен,
 Кўҳакда порлаган илми офтобмен.

Офтоб тутилса-да қораймас асло,
 Мўйсафид бўлса-да тутмагай асо.

Найлайн, бошимда чархи
 кажрафтор,
 Тегирмон тошини ўйнатар
 хунхор.

Кўксимга тегдию санги палахмон,
 Ногирон кимсадек юрагимда қон.

Тариқдай сочилиб кетди олимлар,
 Аҳли дин ситамгар кўксим
 тилимлар.

Дардимни сўзласам, нетай, жон
 йиғлар,
 Надур жон, балки, икки жаҳон
 йиғлар.

(Расад нидосини тинглаб шу
 фурсат
 Сўзламиш соябон Муҳаммад
 Фикрат).

Муҳаммад Фикрат

Кўзумга сурурмен расад ҳокини,
 Сиз учун ситурмен кўнгил чокини.

Мирзо Улуғбекдек маърифат-
 парвар,
 Адолат пешвосин кам кўрган
 башар,

Тахти ҳам, тожи ҳам шул расад
 эди,
 Ситора Ширину ул Фарҳод эди.

Расадга парвона эди шаби — рўз,
 Бундин зиёд анга йўқ эди нуфуз.

Расад корхонаси, хобгоҳи эди,
 Фалакка маҳлиё нигоҳи эди.

Хаёлин олганди самовий манзар,
 Чашмига қўнганди сирли
 юлдузлар.

Мени манзур кўриб, қиблаи олам,
 Кўнглум кулбасига ёққан эди шам.

Соябон тайинлаб, этганди мақсад:
 Бепаноҳ қолмасин даргоҳи расад.

Улуғбек мақсадин келтирдим бажо
 Ва этдим расадга умримни фидо.

Қутлуғ остонига қўндирмадим
 гард,
 Хоксор мунажжимдек ўлдим
 фалакгард.

Али Қушчи бирла Румий то саҳар
 Менсиз солмас эди самога назар.

Шом саҳар парвона ўлиб қошинда,
 Фалакнинг савдосин кўрдим
 бошинда.

Нақши жаҳон ичра зижга бериб
 нақш
 Нужумга этмишлар умрларин
 бахш.

Алар бошин силаб Улуғбек
 ҳазрат

Гоҳида айларди даврондин
 ҳасрат.
 Енг ичида яроқ тутиб аҳли дин
 Қуюндек қўзғолмиш бир зимзиё
 тун.

Тандин жудо айлаб мунажжим
 бошин
 Сўндирмиш маърифат порлоқ
 қуёшин,

Эмдиким офтобмас мунда ёнур
 шам,

Бул шамнинг чашмида олам-олам
гам.

Али Қушчи кетмиш бош олиб
дардманд,
Изидин қон йиғлаб қолмиш
Самарқанд.

Самарқанд шукуҳи соврилмиш
қўкка.
Булутлар соясин солмиш Қўҳакка.

Бешинчи кўшиқ

I

Навоий қалбида эзгу бир армон,
Нотаниш шаҳарда кезди саргардон.

Муҳтожлик жонини ўртаган сари
Дилига санчилди ҳижрон наштари.

Қўнглини ёришга тополмай бир
дўст,
Танҳолик домида бош эгди маъюс.

Фикрини чулғади минг турли
савол,
Оромин ўғирлаб олди ўй-хаёл.

Неча кун ғариблик кўрсатди зулм,
Танҳолик даштида кўп чекди
зугум.

Борай деса йўқдир бир таниш
даргоҳ,
Бир ҳамроз кимса йўқ ҳолидан огоҳ.

Лабиҳавз даҳаси қароргоҳ эрур,
Шамолга учгандек ўтмоқда умр,

Самарқанднинг гўзал хотиралари
Наҳотки, алдаса сароб сингари.

Ундан ҳол сўрмасдан каттакон ша-
ҳар
Ўзининг ташвиши, дарди-ла яшар.

Кимнинг оёғига бош уриб, ҳайҳот,
Мусофир Навоий сўрасин нажот.

Ким унга раҳнамо, соябон бўлғай,
Йигитлик фаслида меҳрибон бўл-
ғай.

Расад чироғини сўндирмай, вале
Соябон эрурмен Мирзо туфайли.

...Сайри расад сари бошлар соябон,
Навоий кўзида ҳайрат ва армон.

Юлдузлар жадвали ақлин этар
мот,

Хаёлин сеҳрлар сўнгсиз коинот.

Улуғбек руҳини тутиб мукаррам
Зинадан зинага қўяди қадам.

Ўтнафас шоирни чорлар қай дар-
гоҳ,

Ё малҳам бўлурми кўнглига
боргоҳ?

Азиз падарининг биродарлари
Гурбатда бўлурми умрин навқари?

Дардман юрагига излашиб даво,
Бошини силарми?.. Бу ҳам муаммо.

Унутган эрсалар падарин агар
Қайси йўл билан ул изига қайтар.

Сўнгра бош кўтариб юради қандоқ,
Ёришмас кўнглига ёкса ҳам чироқ.

Амир Султон Ҳасан Арҳангийга ё
Айтсунми, дилида недир муддао.

Дўстлигин унутган бўлса-я наҳот,
Йўқ, ундоқ эмасдур,
ул нажиб бир зот.

Ё фақиҳ Абулайс қошига бориб,
Дардини айтсунми, маҳзун ёлвориб.

Илм истаб келмишдир,
йўл босиб узоқ,
Аллома этурми толеин порлоқ.

Падарин руҳини шод этса агар
Мадраса даргоҳин кўрар муяссар.

Қўнгиш орзусига бўлмаса қанот,
Қаён урғай бошин, нотинч-ку Ҳи-
рот!

Ё Аҳмад Ҳожибек айласа қарам,
Олий ният бўлғай қалбига ҳамдам.

Султон Аҳмад Мирзо боргоҳидан ё
Мурувват сўрсинми?.. Неча муаммо

Навоий кўнглига солади ғулу,
Тунлари қочади кўзидан уйқу.

Кундуз эса кезар шаҳарни маҳзун,
Орзулар чамани бўлгандек кукун.

Бу шаҳри азимда мадраса бисёр,
Қай бири шоирни айлар бахтиёр?

Буюк виқор билан турар, ўпиб кўк:
Мирзо Улуғбеку Аҳмад Ҳожибек —

Остонасин ўпмак бўлса муяссар
Андуҳидан балки қолмасди асар!

Балки олар эди ишлари барор,
Дўсту ёр сўзига бўлмас эди зор.

Унут бўлар эди мусофирлик ҳам,
Тарк этиб кетарди кўнглини алам.

II

Шикаста қанотин ёйди шабистон,
Сукунат қўйнига чўмди Регистон.

Кўҳакдан эсгандек эпкин сарсари
Боғларда судралди салқин тун бари

Қозонга мўлтираб кўнгандек учқун
Кўкда ҳам юлдузлар жилмайди бе-
ун.

Нилранг миноралар нақш-нигориди,
Мирзо Улуғбекнинг кўрк-виқориди,

Ой кўзгу ахтариб боқди жилвагар,
Симобдек титрайди зарҳал шуъла-
лар.

Гўримири гумбазин камалагида,
Кўксарой қасрининг сирли рангида

Нур бўлиб порлайди меъморлар
жони,
Тун билан талашар элнинг фиғони.

Бибихоним кўшкин чорминораси,
Улуғбек расадин ҳар ситораси

Рамзи хитоб янглиғ ишқ достонига,
Роз айтур самовот қаҳқашонига!

Шоҳизинда ғиштин зиналарида,
Афросиёб хароб сийналарида

Нурдан кўзи кўрдай судралади тун,
Қаро ридо кийиб кезади маҳзун.

Шабистон наҳрида тин олар шаҳар,
Кимсасиз, ҳувиллаб ётур кўчалар.

Боғлар аро нарғис кўзин юмса ҳам

Бир ғариб кулбада ҳануз сўнмас
шам.

Навоий дардига ҳамроздир хома,
Ғамангез ашъори этгандек нола

Кўз ёшин тўкади қоғозга довод
Ва шоир қалбига излайди нажот:

«Менга неча нав ўлди бечоралиғ,
Ки олдимга тушди бу оворалиғ.

Ки бўлмоқ ватан ичра душвор эди,
Кўнгулга жоло дафъи озор эди».

Дўсту ёр суҳбатин қумсаб Навоий,
Ҳар сўзга жонини қилиб фидойи,

Милт-милт ёнган шамдай эриб
дард-ғами,
Кўнгили ҳасратидан сўзлар қалами:

«Бу мулк аҳли ул элга зору асир,
Бўлур наҳбу яғмо калилу касир.

Манга бу эл ичра не бир ҳамдаме,
Ки бир дам икковлон дейишсак
ғаме.

Не бир ҳужраким, ком топғай кўн-
гул,
Даме анда ором топқай кўнгул.

Етишса ўлумранжи беморлиғ,
Сув бергунча қилмай биров ёрлиғ.

Сув бермак неким, зоҳир айлаб
фулу,
Олурға агар бўлса жонимда сув».

Даврон бедодлиги, зулм ва бидъат,
Жисм аро жонига чанг солган
ғурбат,

Бешафқат тақдирдан дили яролиқ,
Ҳаёт чарбоғида баҳти қаролиқ

Навоий қалбида бергандек нидо
Қуйма мисраларда бўлар эди жо:

«Бировга неча ғурбат изҳор этиб,
Чу бир ерда кўп турғузуб хор этиб.

Бировниким, айлаб бир эл ичра
хор,
Анга чора айлаб ул энди фирор».

Навоий қалбида ўтли туйғулар
Дард билан қоғозга дурдай тўкилар.

Машҳадда кечирган кунларин
қўмсаб,
Дўст билан бахтиёр тунларин
қўмсаб,

Уртанган кўнглига таскин берар
гоҳ,
Гоҳ эса оташнок дилдан чекар оҳ.

Самарқанд мулкидан топмай бир
ҳамроз
Саййид Ҳасанни ул айлар
сарафроз:

«Жамол ичра тонг боши ноҳиддек,
Камол ичра туш вақти хуршиддек.

Вафо анга пеша, саҳо анга фан,
Вафоу саҳо кони Саййид Ҳасан,

Зиҳи раваздин хулқинг ортиқ баса,
Келиб боғи қадрингда тубо хаса.

Чу сенсен букун олам аҳлида фард,
Ки ҳолин де олғай санга аҳли дард.

Мангаким видодингга хурсандмен,
Жанобингга шогирду фарзанд мен».

Ардашер васфини битиб дилафкор
Ғамгузор саҳарга термулар бедор.

Яна кўз ўнгида жонланар Ҳирот,
Зулму истибоддан тўлғонар Ҳирот.

Султон Абусаид — манфур ва
қаттол,
Темурий наслидан чиққан бир даж-
жол,

Қавму қариндошин сира қилмай
фарқ,
Уларни этмоқда ўз қонига фарқ.

Даҳшатли манзарлар бағрини
тилар,
Тахт талаш жангидан кўнгли
эзилар:

«Элида кишилиқдин осор йўқ,
Шароратдин ўзга падидор йўқ.

Не эл, не киши, балки шайтону дев,
Келиб барчага даъб бедоду рев.

Бўлуб ломакон сатҳидин хонлари,
Адам мулки бугдойидин нонлари.

Қаро пул учун айлабон қатл фан,
Ўлуктин тамаъ айлаб, аммо кафан.

Ўлум келса бир зори бедил сари,
Мадад айлабон лек қотил сари».

Навоий ҳолатин этаркан рақам
Фориғ бўлар эди кўнглидаги ғам.

Ва лекин ҳаётда ема дея панд,
Икки нарса этар хаёлини банд:

Бириси узлатдир, тарки дунёдир,
Бириси — адолат, роҳи рўшнодир.

Икки йўл бошида турар Навоий,
Икки хил уфқни кўрар Навоий.

Биринчи йўлдан ул силтади қўлни
Ва матлуб кўрди ул иккинчи йўлни.

Ҳаёт машаққати, зарбаларига,
Жонига чанг солмиш ларзаларига

Умрбод кўксини қалқон этгали,
Ғазал офтобига осмон этгали

Олий ниятларни дилда этиб жо
Халқ учун, юрт учун яшаб доимо,

Адолат яловин баланд тутмакка,
Авлоддан-авлодга олиб ўтмакка

Аҳд қилди тонг отар чоғи Навоий,
Ардашер суянган тоғи — Навоий:

«Агар ўлса бу йўлда умрум талаф,
Чу бу йўлдадир ул ҳам эрур шараф.

Ва гар бўлсам ўз комима
баҳраманд,
Зиҳи мулки жовиду бахти баланд».

Субҳидам, номага қўйиб сўнг нуқта,
Навоий дард билан кўчирди оққа.

Хира шам қошида ўқиғач такрор,
Ҳиротга юбормак этди ихтиёр.

Лолагун шафақдай бағри бўлиб
қон
Ул маҳзун йўл олди Мирзойи томон.

— Ассалом, Навоий! Шаҳримиз
пешкаш,
Сиздек бир шоирга эл эрди аташ.

Навоий

Қуллуқ... Қулбамизни қилгайсиз
обод,
Сиз бирла бу ғариб кўнгул бўлгай
шод.

Азизим, кўрмасин умрингиз завол,
Бул тараф учирмиш сизни қай
шамол?

Мирзобек

Амир Султон Ҳасан Арҳангий ўгли
Мирзобек эрурмен, ғазалга кўнгли

Азалдин мубтало навқаламдурмен,
Зиёрат этмакдин шодмон эрурмен.

Мавлоно Садой бўлиб ғоят шод
Сиздин хабар берди, муҳтарам
устод!

Навоий

Ташаккур, фақирни этмишсиз
хурсанд,
Бошига кўтарсин сизни Самарқанд.

Садой фахр ила сўзламиш сизни,
Барқдек порлоқ кўрмиш
юлдузингизни.

Амир хусусида хушкалом бисёр,
Умрингиз умрига ўлсун пойидор.

Мирзобек

Кўнглумга ўт ёқди хушкаломингиз,
Қувончга чулғади эҳтиромингиз.

Не бахтким, сиз бирла кўришдим
дийдор,
Бул нурли оқшомдин кўнглим
миннатдор.

Амир ёдлар доим падарингизни,
Тилидан туширмас ашъорингизни.

Боғи Дилкушода ул табаррук зот
Суҳбати амирни этган экан мот.

Навоий

Падари бузруквор сўзлари ҳамон
Кўнглумда яшайди бўлиб зўр
армон.

Чархи кажрафтордин дилимда
ситам,
Ут зотсиз, найлайин, қон ўлди
сийнам.

Бахт қуши қўндими билмам
бошимга,
Балки ул чорлади сизни қошимга.

Орзуйим, амирнинг жамолин
кўрмак,
Гурбатда ул азиз ҳолатин сўрмак.

Мирзобек

Бу бахтдин падарим беҳад шод
ўлгай,
Кўнгил армонлари тутдай тўкил-
гай.

Амирнинг ҳурмати сизга беқиёс,
Назмнингиз кўнглига солмиш
эҳтирос.

Навоий

Кошки, улуғ амир мендек мусофир
Ташрифи туфайли этса муфтахир.

Мирзобек

Мавлоно Навоий, ўз элингиз бу,
Сизни кўрмак элга энг буюк орзу!

Навоий

Элга орзу эрур, Мирзобек, вале
Жабру жафо чекдим шеърим
туфайли.

Мавлоно, бу кўнгул соҳиби азал
Назми ишқ шайдоси... Ўқунг бир
ғазал.

Мирзобек

Лайли васлинда Мажнун хун
кезадур,
Ишқ бағрин этиб хун маҳзун
кезадур.

Яқоси чок ўлуб фироқ даштинда,
Оҳидин қуюб кун жунун кезадур.

(Мирзобек кўнглини босиб ҳаяжон
Икки байт ўқиб лек тинди
ногаҳон).

Назм дури безаб кўнгил дафтарин
Ҳайрат гулшанида деди:

Навоий

Офарин!

Бир сухан айтурға ожиздур фақир,
«Тарди акс» — назмда мушкул
санъатдир.

Ки, панжа урубди ноёб истеъдод,
Не ажаб, эл кўнгли андин ўлса
шод.

Мирзобек

Менга зўр сийлов бу, устоди аъзам,
Бошим кўкка етди, дилда ёнур
шам.

Кошки бўлур эдим сизга муносиб,
Меҳрингиз чашмаси этмас бенасиб.

Ва назм боғида сиз янглиғ даҳо
Бошиға мангуга нур сочсин само.

Навоий

Мен даҳо эмасмен, ўлмас муяссар,
Даҳолар — самовий юлдузга
ўхшар,

Мирзобек

Не ажаб, номингиз бир кун
Самарқанд
Кўкида порласа офтобга монанд.

Навоий

О, кошки, Мирзобек, ҳавас эрур
бул,
Вале бир умидға имоним комил.

Улусға ҳамнафас ўлса шуаро
Гўҳар қадрини ул англар эл аро.

Мирзобек

Улус деб ёғса-да бошға не бало,
Кулбасин тож-тахтдин кўрмишсиз
аъло.

Жонингиз улуснинг жониға
пайванд,
Қонингиз улуснинг қониға пайванд.

Навоий

Қисмат ўйинидин бу кўнгул
қондур,
Анор донаседек кўздин пинҳондур.

Гурбат қафасида тутқундир жони,
Ед этса, не ажаб, Хуросон они.

Бир ночор йигитни олдим қаламға,
Илм олмоқ важҳидан ботмиш
аламға.

Ўз она шаҳридин ул тушмуш
йироқ,
Мирзобек, бир нафас берингиз
қулоқ.

«...Халқ кўпу йўқ бири ёри анинг,
Кўздин учуб шаҳру диёри анинг.

Кўча кўпу, уй кўпу бозор ҳам,
Билмайин улким, қаён урғай
қадам.

Гурбат ўти кўнглига кор айлабон
Жонини ёлғизлиги зор айлабон.

Сайр этиб оқшомғача бетушае,
Чун бўлуб оқшом тутубон тўшае,

Заъф ила хуши ўзига келмайин,
Тонггача уйқу кўзига келмайин.

Не топилиб кундуз анинг маскани,
Не билиниб кеча анинг маъмани.

Гурбат аро ҳоли ямондин ямон,
Ҳар не йўқ ондин ямон, ондин
ямон».

Мирзобек

Мақтовдин баландроқ турғай бу
ашъор,
Шодада бамисли гавҳари анвор.

Зулумот қўйнида порлаган ҳулқар
Олам айвониға сочай дермиш зар.

Бегона шаҳардин ахтариб нажот,
Мурувват илкига муҳтож хоксор
зот,

Наҳотки, илм тилаб эрса ломакон,
Саргардон кезса ул бесару сомон.

Навоий

Бул дунёким, карвон саройға
ўхшар,
Келиб-кетгувчидур фарзанди
башар.

Бириси гадодур, бириси шюҳдур,
Вале сўнг манзили қаро тупроқдур.

Мен ҳаёт боғида кўп чекдим
заққум,

Жабру жафолардин лолавор
кўнглум.

Улус шавкатини кўтардим туғдек,
Фитналар кўксима санчилди
тиғдек.

Мирзобек

Ҳирийдин кетмаклик осон эмасдур,
Замона зайлидин рақиблар
мастдур.

Вале умид кўзун узмас Хуросон,
Сизсиз бир мажолис тузмас
Хуросон.

Сиз неки битмишсиз, элга ёд эрур,
Ул дилга дармону кўзга берур нур.

Самарқанд аҳли лек ардоқлаб сиз-
ни,
Бажо келтиргайлар ҳурматингизни!

Навой

Кошки, шундоқ ўлса! Ушалғай
армон,
Махзани илмдин баҳра топғай жон!

«Менда бир ўтдурки, гар дам урсам афлок ўртанур,
Асрасам кўнглумда жону жисми ғамнок ўртанур.
Меҳр эмас оҳим ўтидин кўкка етмиш бир шарар,
Айб эмасдур гар десам, дам урсам афлок ўртанур.
Бас, таним ўртарга қонлиғ нокавинг, ҳижронни қўй.
Барқ не ҳожат учқун бирла хошок ўрнатур.
Шам ўти моҳиятин англай деган парвонадек,
Оразинг меҳрини фаҳм айларда идрок ўртанур.
Ишқ аро кўнглум неча толпинса ортар шуъласи,
Ўтқа тушган телба қилгон сойи топок ўртанур.
Ашк юб жисмим қудратдин қурутмиш оҳ ўти,
Ламъаи тушгач узоринг барқидин пок ўртанур.
Эй Навоий, чун рутабдек оташин лаъли аро,
Хаста кўнглум тушти, тонг йўқ гар бўлуб хок ўртанур».

Еттинчи қўшиқ

Амир Арҳангийнинг қутлуғ даргоҳи
Нафосат мажлисин жонли гувоҳи.

Мирзобек туфайли бу хонадонда,
Дилларга сурурбахш дорул-
амонда,

Мовароуннаҳрнинг хирад пешаси
Ва назм мулкининг аҳли пешвоси

Жам бўлиб, тонггача қураб
анжуман,

Куй, қўшиқ, ғазаллар янграб
шўху шан.

Анжуман завқидан мамнун
амир ҳам.

Файзнок даврага мафтун кабир ҳам.

Самарқанд беклари ичинда амир
Саодат пешалиқ мулкида машҳур.

Кўнгил махзанида мурувват дури,
Кўзин қаросида маърифат нури.

Султон Аҳмад Мирзо ҳоким
бўлса ҳам
Арҳангий сўзини қадрлар ҳар дам.

Амирнинг обрўси эл аро баланд,
Гоҳ ундан маслаҳат сўраб
Самарқанд.

Ул Аҳмад Ҳожибек билан
дўст эрур,
Ҳоким қайда бўлса, ёнида турур.

Унинг довриғига қўшилса доврүқ
Жонфизо бўлиб ул қилади қуллуқ.

Ҳоким суюк зотдир шаҳри азимда,
Ўғли шогирд эрур унга назмда.

Расмларни А. Холиқов чизган

Аҳмад Ҳожибек гар бўлмаса ризо,
Бир ишга қўл урмас ул Аҳмад
Мирзо.

Арҳангий даргоҳи яна ободдир,
Қўни-қўшнилар ҳам меҳмондан
шоддир.

Амир ва Мирзобек руҳида сурур
Меҳмонлар қалбига сочар ёғду-нур.

Садойи кўнгли жўр дилкаш навога,
Гўё ул роз айтмиш бир дилрабога.

Навоий шаънига ёзиб дастурхон
Амир кўнгли гўё беғубор осмон.

Бундай ҳашаматдан Навоий
лолдир,
Бегона шаҳарда бу бир хаёлдир.

Меҳмоннинг кўнглини этгали
шодмон,
Нек сўзлар гавҳарин ахтарар
мезбон.

Арҳангий

Фалакнинг гардиши билан Навоий
Кўнглимиз этмушсиз гулшан,
Навоий.

Йўқ эрса Самарқанд аҳли умрбод
Сизни бир кўрмакни этар эди ёд.

Навоий

Фақирга бир орзу ёди Самарқанд,
Не бахтким, маскандур эмди
Самарқанд.

Тақдир шамолига ким бўлғай
қалқон,
Ул ризқин тариқдек сочгай ҳар
томон.

Арҳангий

Сизни ҳавас бирла сўзлаб
Баҳодур,
Истеъдоди анинг, дер, эди нодир.

Навоий

Падари бузруквор умрин этиб харж
Умрим биносига нақш этмиш ганж.

Кўзум қаросидек асраб бул
ганжни,
Тортгаймен бошимга тушган ғам,
ранжни.

Арҳангий .

Бисёр саодатманд, нек ният ул зот
Умридан миннатдор Самарқанд,
Хирот.

Мирзо Умаршайхнинг умид чироғи
Ва масъул чоғларда суйанган тоғи,

Баҳодур эдилар, шукуҳи баланд,
Адолат пешалиғ жонига пайванд.

Бисёр бандиларга ул айлаб
шафқат,
Хуни баҳосини тўлаб ҳаммавақт

Озод қилар эди бандиликдин ул,
Карам соҳибидин ризо не кўнгул.

Навоий

Улуғ амир, сизни сўйлаб ҳамиша,
Ул азиз дер эди: саодатпеша.

Бошимга ёққанда кулфат тошлари,
Кўзумдин оққанда алам ёшлари

Ҳасрат уммонига бўлган чоғим
фарқ,
Сизнинг ҳам ёдингиз дилда урмиш
барқ.

Арҳангий

Ташаккур, Навоий! Бўлманг асло
кам,
Топғаймиз дилдаги дардларга
малҳам.

Садой савт боғлар ғазалингизга
Ва ҳамроз бўлгуси Мирзобек сизга.

Аҳмад Ҳожибек ҳам ғазал шайдоси,
Назмда «Вафой» эрур имзоси.

Сизга ул ҳамиша мухаммас боғлар,
Номингиз кўнгулда гулдек
ардоқлар.

Доруға огоҳдир эҳтимол сиздин,
Сиз эса юрмишсиз панада кўздин.

Навоий

Улуғ амир, ҳолим ямондин ямон,
Илм истаб, бошимни урайин қаён.

Фазлулло Абулайс мадрасасида
Таҳсил кўрмак эрур мақсуд
аслида.

Кошки, сиз чўзғайсиз нажот
илкени,

Мунаққаш этгайсиз кўнгул мулки-
ни.

Арҳангий

Субҳидам фақиҳни этурмен ризо,
Эҳтимол, ул сизга йўқ демас асло.

Садой

Аъламул-уламо фақиҳ Абулайс
Фазлидин Навоий кўнгли топғай
файз.

Мирзобек

Фақиҳ толибидин навқалам бисёр,
Навоий сўзига алар интизор.

Арҳангий

Мавлоно Навоий, шуарога хос,
Мирзобек ғазалга қўймиш зўр
ихлос.

Кўнглунгиз чашмаси этса
баҳраманд,
Умрбод унутмас сизни Самарқанд.

Навоий

Мирзобек кўзунда ёнғай ситора,
Кўнгулда нур сочғай назми
шарора.

Арҳангий

Офарин, Навоий!

Мирзобек

Куллуқ, Мавлоно!

Садой

Ғазал мулкида йўқ сиздек
фарзона,

Сиз назм боғининг боғбонидурсиз,
Аҳли шуаронинг арконидурсиз...

Мулоқот файзидан диллар
чароғон,

Сурур гулзорида ором топур жон.

Танбур навосидан шавқнок
Арҳангий,

Дардларин унутиб завқнок
Арҳангий!

Висол айёмидан бахтиёр амир
Навоий ғазалин домига асир.

«Сочса анжумдин фалак бошингга юз минг дурри ноб
Жалои ғам билки ёғдургай бир офатлиғ сахоб.

Не ғараз бу жолани ёғдурса андин ўзгаким,
Умр нахлин синдуруб тан гулшанин қилгай хароб.

Рўзи ортуқ бўлмагин ҳар кимки билгай чархдин,
Зол янглиғдурки розиқ чархини қилгай хитоб.

Офариниш баҳридин гардун хубоби беш эмас,
Борму имкон кимсага бир қатра сув бермак хубоб.

Бўлса эрди қудратеким лаҳзаи тутгай қарор,
Туну кун тинмай бу навъ эткайму эрди изтироб.

Ул доғи ўз ҳолига ҳайрон эрур андоқки мен,
Анда ҳам саргашталиқ андоқки менда печу тоб.

Жисми онинг ҳам ҳаводис зарбасидин нилгун,
Топмайин мақсудини мендек неча айлаб шитоб.

Қудрат илгида бўлуб ул ҳам забун андоқки мен,
Олмай ул мендин ҳисоб, андоқки мен андин ҳисоб.

Эй Навоий, солиқ эрсанг ҳақ вужудин бил вужуд,
Мосиволлоҳни адам валлоҳу аълам биссаваб».

Бу анжуман этиб кўнгилларни ром
Оламга нур сочди дилрабо оқшом.

Илҳом тулпорида кезиб боғ аро
Васлига ошиқар аҳли шуаро.

Тонгда бир-бирига айлади хабар:
— Навоий келибди!— дея
қўшнилар!

Мавлоно Мирзобек сўзига илҳақ,
Ҳаримий қалбида чақин чақар
барқ.

Бу хушхабар мисли чинни
кабутар
Самарқанд шаҳрига айлади сафар.

Юсуф Бадиий ва Юсуф Сафой
Кўнгил гулзорида кезур Навоий.

Тилдан тилга ўтди Навоий номи,
Дилларда мавжланди эл эҳтироми.

Мирзо Ҳожа Сўғдий кўзлари
порлоқ,
Навоий қошига талпинар муштоқ.

Мирзо Улуғбекнинг остонасида,
Хожа Абулайсининг мадрасасида,

Мулоқот чаманин гули — Навоий,
Нафосат мажлисин тили — Навоий!

Толиби илмлар шўх даврасида,
Танаффус фаслида — дарс
орасида:

Назмига савт боғлар аҳли
бастакор,
Ҳофизлар сурудин этишар такрор.

— Навоий келибди! — деган
хушкалом
Тиллардан учади мисли «Ассалом!»

Қотиблар кўчирар ашъорин оққа,
Муғанний ошиқар ҳамроз
машшоққа.

Толиблар бошига қўнгандек иқбол
Кўнглида барқ урар айёми висол.

Девонин варақлар аҳли зурафо,
«Бадое ул бидое» бахш этар сафо.

Навоий васфида мударрислар ҳам
Орзу осмонида сайр этар хуррам.

Қасрлар ҳуснига бериб зеб-зийнат,
Наққошлар шоирдан сўйлашар
ҳикмат.

Соҳиби навқалам кўрмакка дийдор
Навоий шаънига тўқишар ашъор.

Расад даргоҳини айлашиб чаман
Олимлар ул ҳақда қурар
анжуман.

— Навоий келибди!— деб шоду
хуррам
Бир-бирига сўзлар дўкондорлар
ҳам.

Барқдек суръат билан кезар хуш-
хабар,
Кўнгиллар боғини безар хуш хабар,
Хушхабар завқидан мамнун
халойиқ
Шодлигин бу айём чегараси йўқ.

Навоий номини эшитганки жон
Қувонч осмонида уради жавлон.

Вале Шакур Мирзо қалбин бу
хабар
Адоват даштида тигдек яралар.

Шоир шавкатидан бўлиб асабнок,
Кўзи косасидан чиқар ғазабнок.

Амир Арҳангидан ўч олмоқ учун
Фитналар домида этмоқчи тутқун.

Гар уни қўлласа Аҳмад Ҳожибек,
Султон Аҳмад Мирзо қараб
турмас тек.

Абусаид амрин этмаса бажо,
Ҳолига маймунлар йиғлайди аммо.

Шунинг-чун кўнглига васваса
тушиб
Ва хаёл қузғуни бошидан учиб,

Навоий йўлига қўйгали тузоқ,

Саккизинчи қўшиқ

I

Оппоқ қор қўйнида мўътабар
замин,
Кўзларни сеҳрлар суманбар
замин.

Кумуш кулгусидан олам мунаввар,
Кўнгиллар беғубор, тиллар
суханвар.

Хабардор қилмоқчи Ҳиротни шу
чоқ.

Шунинг-чун «дўстларин» чорлаб
қошига,
Заҳар солмоқ бўлар шоир ошига.

Дўстларин кўнглига дадил солиб
қўл,

Ҳасад уругини бир-бир сочар ул:
«Навоий кимлиги сизларга аён,
Баҳридин кечмишдир анинг
Хуросон.

Вале бунда топмиш обрў, эътибор,
Арҳангийнинг унга ҳурмати бисёр.

Ул кеча амирни этмиш зиёрат,
Шаънига Арҳангий бермиш
зиёфат.

Навоий боргоҳга қадам қўйса гар
Султон ҳурматига бўлгай муяссар.

Шунинг-чун йўлига чоқ қазмоқ
даркор,
Кўрмасин боргоҳнинг юзин ул
ғаддор».

Шакур Мирзо сўзин дўстлар
маъқуллар,
Муштумга тугилар гўёки қўллар.

Навоий воқифмас ҳали бу ҳолдан,
Ул мамнун Кўҳакдан эсан
шамолдан.

Бу шамол шаҳарни уйғотиб наҳор
Самодан заминга инъом этди қор.

Лайлак қор эди — бу, тонг
неъмат!
Самарқанд қишининг зебу зийнати!

Борлиқни яйратар дилкушо ҳаво,
Боғларда кезади ёқимли сабо.

Само муждасини ардоқлаб хумор
Самарқанд касб этмиш дилафрўз
виқор.

Қуёш ҳам чарақлаб боқар
фалакдан,
Сувратин ахтариб наҳри Кўҳакдан.

Бу кумуш оламда кулиб толен
Чокардиза сари елар Навоий.

Ҳар даҳа, ҳар кўча ўзига чорлар,
Мунаққаш мадраса офтобдек
порлар.

Муқаддас даргоҳга ул қўйиб

қадам
Мударрис қошига талпинар илдам.

Нақшинкор ҳужрага бериб кўрку
файз.

Фикҳ-ла банд эди Ҳожа Абулайс.

Қошида Навоий айлади таъзим,
Фақиҳ ҳам шоирга жилмайди
маъсум.

Навоий

Аъламул-уламо, сизни бул фақир
Кўрмакка азалдан эди мунтазир.

Субҳ бирла қўнмишдур бошимга
хумо,

Сиз сари чорлаб ул этмиш
таманно.

Илм истаб, Ҳирийдин келдим
ҳокисор.

Ва кўнгил айлади сизни ихтиёр.

Фазлулло Абулайс

Алишербек, келинг! Не улуғ
бахт бу!

Гул ёзмиш кўнгулда ниш отган
орзу.

Машҳури оламдур элда номингиз,
Меҳр офтобидур дилда номингиз.

Сизни кўп кўрмасин элга деб худо,
Ғойибдин субҳи шом қилардим
дуо.

Ҳар қалай, дуойим қолмай
бесамавр

Дийдор кўришмак ҳам ўлмиш
муяссар.

Кеча, Аҳмад Ҳожи йўлламиш
мактуб,

Ул сизни фақирга кўрмишдур
матлуб.

Ризолик номасин битиб шул зоҳат,
Кўнгулда ҳис этдим ажиб қаноат.

Навоий

Аъламул-уламо, ожиздур фақир
Бул бахтдин демакка сизга
ташаккур.

Бир ғариб кимсанинг бошини
силаб,

Қамоли умрига эзгулик тилаб,

Шодлик чашмасидин қилиб
бахраманд,

Кўнглини этмишсиз тоғдек
сарбаланд.

Фазлулло Абулайс

Мавлоно Навоий, сизга бул
ҳилқат,

Салафлар умридин сўзлағай
ҳикмат.

Олиму шуаро қурса анжуман
Кўнглунгиз яшнагай бамисли
чаман.

Умри саодатдин ўлуб бахтиёр
Дилингиз тарҳида қолмағай ғубор.

Навоий

Дур термак матлабим баҳри
илмдин,

Ҳам қонмоқ истаймен наҳри
илмдин.

Фазлулло Абулайс

Не ажаб, улғайиб орзу ниҳоли,
Табассум айласа илм иқболи.

Фақир билмоқ истар; Машҳаду
Ҳирот

Мулкида сабоқда ким эрди устод?

Навоий

Устодлар сиймоси бамисли ҳулқар
Кўнгул осмонида нур сочиб турар.

Муборак кунларни қилсам
тасаввур

Жисм аро жонимда қўзғолур
ҳузур.

Фасиҳиддин Соҳиб умрин этиб
сарф

Болалик фаслинда ўргатмишлар
ҳарф.

Ул зотнинг меҳридин дил топмиш
камол,

Кўнглумни офтобдек этмиш
иштиол.

Садриддин Равосий сайд қилмиш
дилим,

Ул ошно айлади назмга тилим.

Атодек меҳрибон Ҳасан Ардашер
Бенуқсон айтарди туркий ила шеър.

Ҳожа Юсуф Бурҳон илкида фақир.
Муסיқий фанидин термиш
жавоҳир.

Фазлулло Абулайс

Бул зотлар доврӯғин мулки
Хуросон
Арзиғай, Машриққа айласа дoston.

Мавлоно Фасиҳу Ҳасан Ардашер
Номлари кўнглумга кўпдин
ошнодир.

Шукуҳ самосида Ҳирот мисли кун
Ҳатто Самарқандни этганди
мафтун.

Ва лекин тутулмиш Ҳирот офтоби,
Кўнгулни ўртагай ўтли хитоби.

Мунда Улуғбекнинг руҳи барҳаёт,
Ул бирла ҳамсабақ олимлар ҳаёт:

Ул — пири бадавлат Муҳаммад
Олим
Навқирон авлодга ўргатур таълим.

Ҳожа Уҳд Мастуний эл аро манзур,
Фалакиётда ул беназир эрур.

Муаммо бобида Улойи Шоший,
Илми табобатда Қутб Синафий

Мовароуннаҳра қозонмишлар от,
Алар бирла сизни кутгай мулоқот.

Навоий

Ари уясига ўхшайдур Ҳирот,
Осуда кунларни қумсайдур Ҳирот.

Самарқанд азалдин машҳури олам,
Ким келса, бул элда ўлғай
муқаррам.

Мавлоно Лутфийга ўргатиб сабоқ
Самарқанд айламиш умрини
порлоқ.

Ул зот карам бирла сизни этур ёд
Ва мени сиз сари юбормиш
дилшод.

Демишким: ул зотни айланг
ихтиёр,
Фақиҳ сулоласи Машриқда донгдор.

Табаррук устоднинг орзусин бажо
Айламак фақирга олий муддао.

Фазлулло Абулайс
 Офарин, эй фарзанд! Аҳли Самарқанд
 Лутфийнинг назмига эрур ҳавасманд.

Фақир хонадони эса бегумон
 Ул зотни шод этиб, эслайдур ҳамон.
 Сизнинг ҳам падари бузрукворингиз
 Самарқанд мулкидин тотган эди туз.

Боғи Дилкушода айлаб мулоқот
 Фақир шуурини этган эди мот.

Дониш киши эрди, зеҳни беназир,
 Мусиқа, назмда ул эди сахир.

Дўсту биродари бор эди мунда.
 Иззату икромга ёр эди мунда.

Гиёсиддин дўстга меҳрибон эди,
 Арҳангий бирлан ул қадрдон эди.

Темурийлар аро ардоқлиғ ул зот
 Баҳодирлиғ ила қозонмишлар от.

Тўққизинчи кўшиқ

Дилистон ҳужрада Навоий хурсанд,
 «Ҳазинаҳои фикҳ»га боқар ҳавасманд.

Мадраса таҳсили кўнглин этган ром,
 Абулайс фазлидан барқ урар илҳом.

Илми нужумдан ул бўлиб баҳраманд
 Фалакиёт этмиш хаёлини банд.

Нашъу намо топиб аруз дарсидан,
 Дил рози раҳнамо мударрисидан.

Фақиҳ Абулайснинг толиблари ҳам
 Дилафгор қалбига бўлмишлар малҳам.

Илҳом тулпориди кезиб сарафроз
 Ул назм кўкида этмишдир парвоз.
 Қўшни ҳужралардан шу гаройиб дам

Шоирни йўқламиш уч-тўрт навқалам.

Б а д и и й

Ассалом, Навоий!

Афсус, минг афсуски, умр бебақо,
 Барвақт бандалигни келтирмиш бажо.

Н а в о и й

На чора, кетмушлар барвақт оламдин,
 Бошга не тушмади кулфат, аламдин.

Ойнинг ними қаро, ними рўшнодур,
 Башарга қайғую шодлик ошнодур.

Қаро тун кетидин офтобга сарвар
 Нурли тонг келмоғи эрур муқаррар.

Ф а з л у л л о А б у л а й с

Сиз ҳақсиз, Алишер! Бошга сочиб зар,
 Кошки, офтоб этса дилни мунаввар.

Н а в о и й

Аъламул-уламо, келур хуш замон,
 Халойиқ кўнглида қолмағай армон!

Н а в о и й

Салом, азизлар!
 Мени шод этмишсиз, лутфи лазизлар!

Б а д и и й

Сиз бирла, Навоий, айламиш фахр
 Бугун оламафрўз Мовароуннаҳр!

Н а в о и й

О, кошки! Азизлар, ўтгайсиз тўрга,
 Сиз бирла ҳужрамиз пур бўлмиш нурга.

Мавлоно Мирзобек йўлига муштоқ
 Дилга меҳрингиз ёқмиш шамчиноқ.

С а ф о и й

Муқарриб эткандин азизлар сизни,
 Кўнглимиз қўмсади суҳбатингизни.

Ҳ а р и м и й

Не бахтким, бизларга ўлмиш муяссар
 Сиймонгиз дилларга этмак мусаввар.

Н о д и р

Марвлик бул фақирни кўнглига азал
Сехрнок назмингиз бахш этмиш сайқал.

Сиз бирла қилгали мени ҳамсабақ,
Бул мулкка чорламиш умиди заврақ.

Б а қ о и й

Шабоб гулшанида кезиб серармон
Беруний юртидан келмишам бу ён.

Тенгрига шукурким, бул қутлуғ айём
Завқини фақирга айлади инъом.

Н а в о и й

Азизлар, сўзунгиз жонимга малҳам
Вале олқиш бирла қилмангиз мулзам.

Пойингиз ўлганда ҳужра остони
Ғубордин покланди кўнгул осмони.

Сиз янглиғ дўсту ёр ўлса бебаҳо,
Ки, фақир умри ҳам кечгай бежафо.

Фақиҳ Абулайсдин дил топмиш таскин
Ва ўқир ул зотнинг шаънига таҳсин.

Сизларга отадек бўлиб раҳнамо,
Улусга этмишлар умрини фидо.

Латиф сўзлар билан таърифлаб сизни,
Фақирга танитди ҳар бирингизни.

Бул ажиб даврада бўлмиш намоён:
Самарқанд, Хоразм, Марву Андижон.

(Ҳужра остонида вале шу асно
Навқирон Мирзобек бўлмишдир пайдо).

М и р з о б е к

Мавлоно Навоий, унутманг вале,
Бул давра шукуҳли Ҳирий туфайли.

Н а в о и й

Азизим, Навоий дилибандлиғдур,
Билсангиз, ул эмди Самарқандлиғ-
дур.

М и р з о б е к

Самарқандлиғ ўлмак бахтдур азалдин,
Мунда дил завқ топгай шеъру ғазалдин!

Самарқанд улуму ҳикмат махзани,
Оламга бергусиз илҳом маъмани!

Баҳраманд ўлса ким Обираҳматдин,
Демушлар, беармон ўтгай ҳаётдин,

Кўнглини мусаффо этгай ҳавоси,
Жонига пайваста ўлгай навоси.

Бул юртда Навоий толеи кулсун,
Самарқандлиғ оти муборак ўлсун!

Н а в о и й

Мавлоно Мирзобек, минг раҳмат сизга,
Камина бундоғ пайт ожиздур сўзга.

Б а д и и й

Мирзобек азалдин моҳир суҳанга,
Ул зийнат бахш этур ҳар анжуманга.

Н а в о и й

Азизлар, Мирзобек туфайли фақир
Амир Арҳангийдин кўнгли муфтахир.

Амир зиёфати тушга ўхшайдур
Бошга қўнган хумо — қушга ўхшайдур.

Мурувват зарини сочмаса ул зот
Фақиҳдин хаста дил топмасди нажот.

Мирзобек шаънига ўқуб ташаккур,
Самарқанд аҳлидин бу кўнгул масрур.

Олам арконидур шаҳри Самарқанд,
Башар султони дур аҳли Самарқанд!

Ҳ а р и м и й

Кишвари оламнинг юзи Самарқанд,
Офтоб узугининг кўзи Самарқанд!

Н о д и р

Самарқанд номига бўлуб муносиб,
Яшамак ҳар кимга қилмагай насиб.

Навоий

Азизлар, Самарқанд шаънига шул
пайт
Кўнглумда замзама қилмакда бир
байт.

Бул назми фонийдур, форсий зеб
ўлмиш,
Туркигўй Навоий леқ котиб ўлмиш.

«Самарқанд сайқали рўи замин
аст,
Дар олам қиблаи меҳрам ҳамин
аст».

Бадий

Марварид шодадек мухтасар ғазал
Матлаи Самарқанд тожиги сайқал.

Кўнгулда туғёнваш орзу туғилмиш,
Ғазал кишваринда нурга
йўғрилмиш.

Навоий лутф этса, шоҳона ғазал
Назм гулшанини этгуси гўзад.

Сўғдий

Не ажаб, назми форс фоний
лутфидин
Нурланса, қамашгай кўзлар
ҳуснидин.

Эшитмак матлабим янги ғазални,
Буюклар васф этмиш шаҳри
азални!

Навоий

Дил уйин лутфингиз чарогон этмиш
Ва ушбу ғазални армуғон этмиш:

«Самарқанд сайқали рўи замин
аст,
Дар олам қиблаи меҳрам ҳамин
аст.

Тавофи ҳоки он доранд мардум,
Ба ҳар жо бингари нақши жабин
аст.

Нагардад Кўҳаки шўҳ ҳеч
фаромўш!
Ба лаззат оби чун ангубин аст.

Чу дар олам Самарқанд
офариданд,
Нидои офаридгор «офарин» аст.

Жаҳон бошад агар ангуштарине,
Ба ин ангуштари зебо нигин аст.

Ғазал гарчи арўси шеър, аммо
Самарқанд аз ғазал ҳам нозанин
аст.

Саное нест фоний шаҳри моро,
Чаро ки сайқали руи замин аст».²

Мирзобек

Мавлоно Навоий, ташаккур сизга,
Фоний тимсол ўлмиш форсийда
бизга.

Тонг билан офтобнинг нуридек
афшон
Оламга тарқалур назми дурахшон.
Элда дoston ўлғай васфи
Самарқанд,
То абад фахр этгай насли
Самарқанд!

Сафой

Самарқанд васфини фонийдек
аъло
Демабдур то ҳануз аҳли шуаро.

Бадий

Навоий дилин бул шўҳ таронаси,
Кўнгулга ўт солғай ҳар шарораси.

Навоий

Тилак осмонида барқ урган матлаъ
Сиз туфайли сочмиш ғазалга
шуъла!

Мирзобек, кўзларим тўрт эди сизга,
Кўнгул муштоқ эди сўзларингизга.

Не билан фақирни шодон
қилурсиз,
Ҳирийда не ҳолдир балки
билурсиз?

Мирзобек

Сизни шодон кўрмак буюк саодат,
Шуаро бахтига бўлинг саломат.

Афсуским, Ҳирийдин хабар йўқ
ҳамон,
Мирзойига кўнмиш вале бир
қарвон.

Падари бузруквор дилида ишфоқ
Сиз билан суҳбатга кўзгар иштиёқ.

Аҳмад Ҳожибек

Самарқанд мулкинда сиз бирла
дийдор
Кўришмак бахтидан хурсанд
аҳли бор.

Сизни Кўҳак сари йўллаб
Хуросон
Не ажаб, турсаким қўллаб
Хуросон.

(Вазир Шакур Мирзо кўнглидаги
тош
Барқдек чақмоқ чақиб, ердан
олди бош).

Шакур Мирзо

Ҳазратим, товачи келиб Ҳиротдин
Огоҳ этди бизни сир-синаотдин.
Навоий Ҳиротдин қилинмиш
ихрож,
Ки, ўглиғ сўзига эл эмиш муҳтож.

Аҳмад Ҳожибек

Огоҳмен, ўзгадур Ҳирот ҳавоси,
Бу юртнинг мусаффо саҳну самоси!
Навоий сўзининг қадридур баланд,
Дурдондан дур олса, не тонг
Самарқанд!

Самарқанд азалдин гулшани
илҳом
Ки, қалам тулпори елгай
хушхиром.

Дақиқий, Рудакий, Лутфий
шўху шан
Бу юртдин топмишлар ўзига
маскан.

Бу юртда Саккокий, Жомий, Атойи
Назмга этмишлар жонни фидойи.
Қим тотса бу юртнинг нону тузидин
Кўнгил нурланадур назмий
сўзидин.

Навоий туфайли, вазири аъзам,
Не ажаб, Самарқанд ўлса якқалам.

Навоий

Кўкка етмиш бошим, бул
нажиб баҳо
Навқирон умримга бўлгай раҳнамо.
Салафлар қадами теккан бу
тупроқ.
Азалдин муқаддас, толеи порлоқ.

Мирзо Улуғбекнинг юлдузи қадар
Иироқдир бизлардин буюк
сиймолар.

Одамзод бошидан кечур не савдо,
Афсуским, раҳм этмас гурбатли
дунё.

Вазир қармоғига илинмиш жоним,
Вале омон қолгай, комил имоним.

Ихрож кemasинда овора бул жон
Таҳсили улум деб келмишдир бу ён.

Шакур Мирзо

Мавлоно Навоий, тутгайсиз
маъзур,
Доруға кўнглига бўлмишсиз
манзур.

Омади гапни мен сўйладим, холос,
Шуаро аҳлига меҳрим беқиёс.

Манави файз Маҳмуд — шоири
боргоҳ,
Лутфи карамимдан эрурлар огоҳ.

Хуросон мулкига тобемиз вале,
Яқо чок ўлмасун ихрож туфайли.

(Қомати фароздек, кўзлари бежо,
Файз Маҳмуд ўзига қўйганча бино,

Кибру ҳаво билан силаб соқолин
Мағрур кузатарди Навоий ҳолин).

Навоий

Таъна тошларини, вазири аъзам,
Отмоқдин мақсад не,
қолмасун мубҳам.

Аҳмад Ҳожибек

Мавлоно Навоий, лек чекманг
озор,
Гул ўлмас тикансиз, ойда ҳам
доғ бор.

Шакур Мирзо жуда чечандир
сўзга,
Ўтинчим, гапини олмангиз ўзга.

Шакур Мирзо

Ҳазратим, фақирни маъзур
тутгайсиз.
Рўй бермиш савдони лек
унутгайсиз.

Аҳмад Ҳожибек
Мевали дарахтга отурлар тошни,
Адолат қиличи кесмагай бошни.

Навоий

Олий ҳазратлари, вазир бегуноҳ,
Намойиш этмиш лек ўзлигин ногоҳ.

Аҳмад Ҳожибек
Мавлоно Навоий, дилда неки
Орзу — матлабингиз қилгайсиз бор —
ошкор.

Навоий

Сиз бирла қўрушмак — олий
Соғинч бирла сизни ёд этар Ҳирот.

Аҳмад Ҳожибек
Огоҳмен, Навоий, аҳли Самарқанд
Номингиз дилига айламиш
пайванд.

Орзуманд эрурлар кўрмакка сизни,
Ҳофизлар мадҳ этмиш
ғазалингизни.

Камина кўнглида сизга зўр ҳавас,
Ижодда бўлғаймиз, балки,
ҳамнафас.

Боргоҳ муруввати — бул
Сарҳовуз даҳасин қилгайсиз макон.
Сизга бир бошпана топиб
Субҳи шом назарда тутиб
турурмен.

Қисмат савдосини унутинг дилдин,
Баҳраманд бўлғайсиз мунда
илмдин.

Сизга эҳсонимиз бўлғай бул сарпо,
Кўҳаклик зардузни қилгайсиз дуо...

Навоий кифтига ёпиб зарбоф тўн,
Доруға Ҳожибек қутлади мамнун.

Ҳам барқут ҳамённи этди-да
Шоирга кўрсатди сўнгсиз эҳтиром.

Кўнгул сурурини қилғали изҳор
Муборакбод этди барча бахтиёр.
Шакур Мирзо билан Файз
Маҳмуд ҳам
Ичидан зил кетиб, қутлади шу дам.

Навоий

Олий ҳазратлари, бул қутлуғ айём,
Саодат фаслидин менга тутмиш
жом.

Ҳамиша барқ урғай салтанатингиз,
Кўҳакдек тинч ўлғай
мамлакатингиз.

Қошки nasib этса, Мовароуннаҳр
Назмини безаса бул боғи Даҳр!

Хуросондин келиб бул қутлуғ элга,
Қадру камол топиб, тушибсиз
тилга.

Сизни фахр ила ёд этур Ҳирий,
Йўлингизга муштоқ кўз тутур
Ҳирий.

Сизнинг азиз пойи-қадамингиздин,
Муруввату лутфи карамингиздин,

Осойиш топибди Мовароуннаҳр,
Фирдавсдек боғида эл топғай баҳр.

Аҳмад Ҳожибек

Ано юртим Ҳирий бўлса-да
Ато юртим эрур мулки Самарқанд!
Бир элдир азалдин бул икки шаҳр,
Бир байтдир ғазалдин бул икки
шаҳр.

Сиз қадам ранжида қилиб бул
элга,

Ато меҳрин пайванд этмишсиз
дилга,

Ул азиз изларин қилгайсиз тавоф,
Фарзандға зиёдроқ бўлмағай
савоб!

Навоий

Ташаккур, доруға! Бул
дорул — амон
Сайқали сўнмасин тургунча жаҳон!

Ўн биринчи қўшиқ

Вазир Шакур Мирзо хилват
даргоҳи —
Неча ҳодисалар тилсиз гувоҳи.

Фисқу фасодларнинг сандиғи бунда
Вазир қўли билан очилар тунда.

Деворнинг қулоғи бор, деган
башар,
Бу нақл олдида балки адашар.

Вазир даргоҳида не бўлса содир
Боргоҳ ҳам билмакка эмасдир
қодир.

Ёпиелиқча қолур ёлиғлиқ қозон,
Қопқоғин ололмас ўзга бир инсон.

Вазирга вафодор содиқ қуллари
Унинг тувагини ялаган сари

Мансаб зинасидан ошиб поғона,
Уйларнинг тўрида қурар чордона.

Чоғир мажлисида бу оқшом яна
Во ажаб, очилди сандиғи фитна.

Ширакайф вазирнинг оғзини улар
Мушукдек пойлашиб, тавозе қилар:

Бири — Абу Бакр, машҳур
савдогар,
Бири — Муҳсин Саркор, элдан
бож олар.

Зокир Али бири — миршаби калон,
Бириси Мир Аҳмад, соҳиби зиндон.

Бириси Файз Маҳмуд — шоир
боргоҳ,
Боғи назм аро савдойи гумроҳ.
Саллани олиб кел, деса гар вазир,
Каллани олмоққа улар мунтазир.

Дастурхон устида таомлар сархил,
Мис барқашда эса яхна гўшт
ҳил-ҳил.

Ургут каклигию Ғўс беданаси —
Вазири аъзамга қиш кўрманаси.

Мингбулоқ зирасин бўйидан
сархуш
Кенагас шаробин этишмакда нўш.

Боши ғовлаб кетган майхора вазир
Навоий йўлига яна чоҳ қазир.

Шакур Мирзо

Навоийни ихрож этдию Ҳирот
Самарқанд ороми йўқолди, ҳайхот!

Билурсиз, обрўси зўр анинг элда,
Номи ҳам ёд эрур эл аро тилда.

Аҳмад Ҳожибекдин кўнглум ғаш
эрур,
Унга кор қилмади мен берган

Боргоҳга қўймасин дегандим
дастур.

Лек чорлаб қошига, бошим
этди ҳам.

Огоҳсиз, доруға ғазал шайдоси,
Аҳли шуаронинг ул раҳнамоси.

Шул важҳдин Навсий излади
паноҳ

Ва уни бошига кўтарди боргоҳ.

Ғишт кўчди қолипдан бемаҳал,
эсиз,

Лек огоҳ ўлғайсиз Навоийдин сиз.

Навоий назмининг баланд ҳавоси,
Самарқанд кўкини тутмиш навоси.

Ул элнинг кўнглига солмасин оғу —
Ки, боргоҳ бўлмасин бизга қоронғу.

Файз Маҳмуд ул билан
ҳамсабоқ бўлғай,
Субҳи — шом таомда ҳамтабоқ
бўлғай.

Навоий кўнглига аста солиб қўл,
Асл мақсадини билиб олғай ул.

Сизлар эса, дўстлар, бўлғайсиз
ҳушёр,

Шуаро аҳлидин эҳтиёт даркор.

Навоий йўлига қўйғайсиз тузоқ,
Боргоҳ остонидин ул бўлсин йироқ.

Абу Бакр

Ҳазратим, Навоий хатарнок зотдур,
Анингдек кимсалар бул элга ётдур.

Муҳсин Саркор

Узунроқ ташламоқ даркор арқонни,
Даф этмак маҳолдур эл суйган
жонни,

З о к и р А л и

Фақирга берилса фармони олий
Ҳибсда кўражак ўзин Навоий.

М и р А ҳ м а д

Ҳибс этмак мушкулдир Навоийни,
Раҳнамо ўлса гар Аҳмад Ҳожибек.

Ф а й з М а ҳ м у д

Навоийнинг элда обрўси баланд,
Биз унга чоҳ қазиб, сўнг емайлик
панд.

Ш а к у р М и р з о

Етти ўлчаб, бир бор кесмак
Минг ўйлаб, бир сўйлаш элга
даркордур,
шиордур.

Аҳмад Ҳожибекнинг кўнглини
Қолдирмак чорасин кўрмаклик
андин
мандин.

Доруға қўйнига солиб пуч ёнғоқ
Навоий васлидин этгаймиз йироқ.

М у ҳ с и н С а р к о р

Ҳазратим, Файз Маҳмуд ўлса
Дўстона ташласин кўнглига
ҳамсабоқ
қармоқ.

Ун иккинчи кўшиқ

Мударриси аълам Алоий Шоший
Сухбатин қўмсарди кўпдин Навоий.
Илмда зуккою хуштаб донишманд
Шукуҳи баланддир Абулайс
монанд.

Улуғбек мадрасасин этиб обод,
Ешларга ўргатар ул хату савод.
Муаммо бобида Шоший беназир,
Шарафиддин Яздий сингари
топқир.

Шул важҳдин олимга кўрсатиб
Халойиқ тутади уни мусаллам.
карам

Устод, деб, ҳурматин келтирсин
Шаънига бирор сўз айтмасин бежо.
Навоий пинжиги кириб олиб ул
Ўзига ром этсин кўнглини буткул.

Доруға қошига чорласин майли,
Ишончин қозонсин боргоҳ туфайли.
Бу ишда, вазирим, сиз экан сардор,
Тузилган режамиз топгуси қарор.

З о к и р А л и

Муҳсин Саркор ҳақдур, тадбири
Файз Маҳмуд дўстлигин этса
шоён,
намоён,

Навоий илингай қармоғимизга,
Сўнг толе жилмайиб боқади бизга.
Офарин, азизлар этмишсиз мамнун,
Майиноб айламиш бу дилни
мажнун.

Тагин бир косадин қўйинг
Навоий умидвор ўлмиш саробдин,
Ул назм мулкида эрса-да сарвар,
Бул элда ичгани бўлгуси заҳар...

Фиску фужур ипин тугишиб
Вазирнинг қошида бошин
маҳкам,
қилиб хам,

Бир тувакни пинҳон ялашиб улар
Нақ ярим кечада тарқалишдилар.
Уммонга отилган тошдай бенишон,
Тун қўйнига сингиб кетишди шу он.

Навоий кўнглида яшаган армон
Шоший даргоҳида айлади меҳмон.

Олим ётар эди тўшақда беҳол,
Кўзғалмакка унда йўқ эди мажол.

Синган оёғини даволаб, табиб,
Шошийга боқарди бамисли ҳабиб.

Табиб Санафийнинг туриб қошида,
Навоий тиз чўкди олим бошида.

Заъфарон юзига тикилиб маҳзун,
Шоший ҳолатидан ғам чекди
фузун.

Бир муддат қурди-да ул билан
суҳбат
Соғайиб кетмагин айлади ният.
Сўнг эса Навоий унга шу асно
Эзгу тилак билан битди муаммо.

Муаммони этиб устодга инъом,
Навоий кўзғолди... Шоший беором
Кўз ойнагин тақиб, ўқиди шеърни,
Шеър мамнун айлади донишманд
пирни:

«Дур бод аз ту дарду захмати по,
Душманатро бало насибу ано».³

Сурурдан киприги намланган
Шоший,
Дарди унут бўлиб, жонланган
Шоший

Бемор оёғига дармон югурди,
Муаммо соҳибин кимлигин сўрди.

Табассумдан юзи порлаб Санафий,
Ажиб гурур билан деди:— Навоий!

Навоий номини эшитгани он
Олим кўзларига ёришди жаҳон.

Санафийдан сўраб бир варақ қоғоз,
Навоий номини этди сарафроз.

Бир латиф муаммо битиб шу замон
Шогирдин йўллади Навоий томон.

Навоий манзилга етмасиданоқ
Қошида жилмайди бир йигит
қувноқ.

Тавозе билан ул ўзин танитди
Ва устод номасин шоирга тутди.

Навоий йигитга боқиб саросар,
Ушбу муаммога ташлади назар.

«Чағми ту маро диду манаш нек
надидам,
Чун сер бубинам зи тун ин аст
умедам».⁴

Қувончдан ёшланиб Навоий кўзи,
Табассум саҳридан нурланди юзи.

Навқирон шогирдга айтиб
ташаккур,
Ул бозор томонга отланди масфур.

Хаёл кўзгусида Шоший намоён,
Гўёки изидан боқар серармон.

Устод ёди билан ўйлари пайванд,
Дилафрўз кўринар унга Самарқанд.

Бозор дарвозаси олдида аммо
Қалбига ўт солди унинг бир гадо.

Асога таяниб, илҳом билан ул
Ушбу байтни ёддан ўқирди нуқул:

«Кўкрагимдур субҳнинг
пироҳанидин чокроқ,
Кипригим шабнам тўкилган
сабзадин намнокроқ».

Усти-боши юпун, жулдур бул гадо
Байтидан Навоий бўлгандек адо.

Михланган сингари ер меҳварига,
Енидан кетолмай қолди нарига.

Сирли туғён ичра дили ўртанар,
Гадонинг байтидан оташда ёнар.

Алангали туйғу ҳайрати кўзда,
Ишқ дардидан қайғу-ҳасрати
кўзда.

Гадо эса унга бермай эътибор
Ўзи севган байтни этарди такрор.

(Давоми бор)

ИЗОҲЛАР

1

Гадо шоҳ эшигинин нон тиларкан,
Ушанда нону сув қадрин биларкан.

2

Самарқанд сайқали рўйи заминдур,
У меҳрим қибласи — жонга яқиндур.
Шаҳар ҳоқин тавоф этгай бутун эл,
Буюклар ҳоқи бу — хати жабиндур.
Унутгайму киши Кўҳакни ҳаргиз,
Суви лаззатда мисли ангубиндур.
Самарқанд жилва қилгач олам узра,
Жаҳон аҳлин нидоси — офариндур.
Агар дунё узук бўлса, Самарқанд

Узукка ҳусн ато қилган нигиндур.
Ғазал сўз гўзали, алҳақ валекин
Самарқанд лафзи андин нозаниндур.
Адо бўлмас Самарқанд мадҳи, Фоний,
Ахир у сайқали рўйи заминдур.

3

Балою дард узоқ бўлсин танингдан,
Қасос олсин ганиму душманингдан.

4

Мени кўрдинг, сени кўрсам на бўлгай,
Висолинг давлатин сурсам на бўлгай.
Манзилинг бўлса агар менга шу тахлит
хушмақом,
Ул дами Исою оби Ҳизрди менга ҳаром.

Толиб Йўлдош

Шудринга
ДОНАЛАР

Минг ўйлаб бир яхши гап айт, қадрдон,
Жонга озиқ бўлсин гапинг, қадингдан.
Сўз гавҳар дейдилар, сен гаввос бўлгин,
Мастдек совурмагин ошиб ҳадингдан.

□

Кишининг очлигу тўқлиги қизиқ,
Арзимас умрга шўхлиги қизиқ.
Бугун-ку, у шундай, шундай қолурми,
Эртадан хабари йўқлиги қизиқ.

□

Боламисан дерлар дўстларим,
Тўғри дейман, сўзларингиз рост.
Болалик бу — ёшга қарамас,
У кўнглимга мангулик мерос.

□

Ҳозирингни ўйловчи бўлма,
Ҳали сени эрта кутади.
Эртанинг ҳам эртаси бор, ҳа,
Этагингдан маҳкам тутади.

□

Ёшликни гул десак, — севги — болари,
Ёшликда нуқсонсиз бўларкан бари.
Қарилик етишгач сендан ҳаммаси
Узрсиз узоқлаб кетаркан нари.

□
 Яхши гап яхшилар учун ярашар,
 Ёмонга яхши гап ямоғдек бўлар.
 Яхшилар жонингга жон бўлай деса,
 Ёмон — ёқа йиртиб ёмоғдай бўлар.

□
 Йўл тамом бўлмайди юрганинг билан,
 Кириг аримайди ювганинг билан.
 Шундай шитоб билан умринг ўтарки,
 Унга етолмайсан қувганинг билан.

□
 Сени билмак бўлган сўзингга боқар,
 Сўзингдан топмаса кўзингга боқар.
 Узингдан ўзингни сўрамас зинҳор,
 Бўзчисан, тўқиган бўзингга боқар...

□
 Гўзал ўзин гўзал демайди,
 Дейишга йўл бермайди ақли.
 Чин гўзаллик шундай, истаса
 Ойдан хирож олишга ҳақли.

□
 Кишилар бор—кулар шунчаки,
 Кишилар бор—йиғлар юракдан.
 Лекин мени шу иккинчиси,
 Олган экан қўлга йўргакдан.

□
 Карвон ўтар дерлар, карвонки—замон,
 Замондан ажралиб қолмаклик ёмон.
 Бардам бўл қадрдон, сен ундан қолма,
 Қаторда ўлсанг ҳам танҳо йўқолма.

□
 Кўнгилнинг кўзи йўқ, кўраман дейди,
 Лекин йўл бошловчи ақл — кишига.
 Кўнгилнинг йўлига юрувчи — нодон,
 Бу йўлда вафо йўқ оқил кишига.

□
 Ҳаммамиз бир одам, ёмонимиз йўқ,
 Яхшимиз, кўнгилда армонимиз йўқ.
 Аслида яхши-ю ёмони нима,
 Ҳеч қачон фарқига борганимиз йўқ.

□
 Ёшлар, кулманг, ҳеч кексалардан,
 Шундай бўлар қаригач киши.
 Қариликни эслатди менга,
 Ёшлигимнинг тушга кириши.

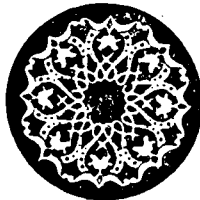
Шохинг синар вақти-бемаҳал,
Сўзлайверсанг маза-бемаза.
Дарахт оти кесилармиди,
Болта учун даста бермаса...

Қамликни касб этдим ошиб кетмай деб,
Манзилга етсам бас, зўрға борсам ҳам.
Қоқилмай борганинг хўбдир ҳаммадан,
Бўлмайди отинг кўп йўрға бўлса ҳам...

Қалбимга ишқ меҳмон бўлган кунданок,
Ақлим тўлишди-ю фикрим ҳам унди.
Ҳаётнинг мазмуни, гўзаллик оти —
Шу тўрт йўл шеъримда бўлиб кўринди.

Ҳалима Худойбердиева

*Еруғ йўқлар
Кўнмоқда мени* ☆☆☆

□

Тиндирмайди мени бул кун шан қуёш,
Изим қувиб ўйнаб тонгдан кечгача.
Мен китобга тўкканим йўқ кўздан ёш,
Сиз ҳам уни кўрмагансиз ҳеч қачон.

Ўртоқларим, қизғиш кўйлак кийингиз,
Мен ҳам бугун қизғиш рангда ёнаман.
Китобларим, тилингни тийингиз,
Йўқса, сизни ёзганимдан тонаман.

Қуёшимни — бахтимни кўп изладим,
Ёд билурман қадам қўйган еримни.
Аммо айтинг, мен кимларга сўзладим,
Айтинг, қачон, кимга айтдим сиримни?!

Мен дилимга қалқмасин деб босдим тош,
Ҳасратларим сочилмасдан қатланди.
Қатландики, қайтиб кўтаролмас бош,
Тунда ёқиб юбордим бор хатларни.

Аммо дардга дилим келганда тор,
Шу оқ қоғоз, китобларга тиз чўкдим.
Сирларимни қандай қиларди ошкор,
Тилсиз-ку деб, бир-бир боримни тўкдим.

Айтинг, жавоб шулми, ишончга ахир,
Биласизки, дил оғригим — байтимсиз.
Мен бировга айтмай дардим тутсам бир,
Сиз мингларнинг ҳар бирига айтибсиз...

Ўртоқларим, қизғиш қўйлак кийингиз,
Бугун базмда қизғиш ранглар олар жон.
Китобларим, тилингизни тийингиз,
Мен сизга ёш тўкмаганман ҳеч қачон!

Бир минут

Кел, эй ўз пайтида кел, байтим,
Бир минут илгари, илгари.
Келмагин юзимни сарғайтиб,
Кечиккан офтоб сингари.

Кел, эй боғ, гуркираб барг ёйиб,
Бир минут эртaroқ гулга кир.
Гўдагим, қўйгин бир жилмайиб,
Бир минут эртaroқ тилга кир!

Эртaroқ шовқин сол, шаршара,
Юз ювай ё зилол булоқда.
Уринчоқ тойчоғим, қарқара,
Қарқара саман бўл, улоқда.

Бир минут мушкулни тезроқ еч,
Юмалаб кетмасин ул соққа!
Табибим, қолма кеч, қолма кеч,
Бир минут кифоя ўлмоққа.

Ўғлон, сен қўлим тут, қўлим тут,
Қўп совуқ кутишнинг шамоли.
Эртaroқ ечиб ол, бир минут —
Ҳижроннинг қорамтир рўмоли!

Етиб кел, туташдим мен ўтга,
Бир минут — гуллаш ё ажалим.
Бир умр кутдим, бир минутга
Етмайди бу сафар мажолим.

Бир минут илгари, илгари...

Ферузанинг дарди

*М. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек»
драмасини кўриб...*

Ер қоп-қора, осмон ҳам қора,
Улар қисиб келмоқда жонни.
Мен йўқотдим бу зулмат аро
Улуғбекдай улуғ инсонни.

Мен — Феруза, Феруза шўрлик!
Бу дунёда бир илинжим йўқ.
Манглайимга битилган хўрлик,
Манглайимда — шубҳа отган ўқ!

Қарвон мени кетади олиб,
Бегим сўнг бор эгади бошин.
Ҳайҳот, рўё келди-ку ғолиб,
Сўндирди-ку, толе кўешин.

Мен бу рўё дунёдан безиб,
Энди ўнганмас туш бўламан.

Бу дунёни қаҳратон сезиб,
Толма бўйин оққуш бўламан.

Кейин учиб кетаман, кейин
Бу муз, қорни оралаб юрмай!
Видолашув бўлмайди қийин —
Кетгум бир бор юзимни бурмай!

Ўнг эдим-ку, бўлиб қолдим туш,
Дунё, сени тутади хуним!
Одамлардан безиб бўлдим қуш —
Улуғбекдан айрилган куним.

Энди тақдир — эмасдир тақдир,
Тупроқ дейман дунёни, шонни.
Йўқотдим мен дунёда ахир,
Улуғбекдай улуғ инсонни!

ОҶУ

ПОЭМАДАН ПАРЧА

Бир ишқ келди, жону таним ўт бўлиб ёнди,
 Бор нидо-ю, бор худони тамом этиб рад.
 Қун келди-ю бу ишқдан юз ўгирдим, тондим,
 Не аълосан, не балосан, айтгил, муҳаббат!

...Аслида-ку кўнгилдаги ҳилол-ой ботиб,
 Қачонлардир ёққан эди унга қалин қор.
 Қутмаганда шамол кетди уни уйғотиб,
 Барчасига шамол сабаб, шамол гуноҳкор...

Айвонда бир жувон ётар энтикиб оғир,
 Нега, борай, мен унга тиз чўкмасам бўлмас.
 Ёнида мук тушган кампир онаси чоғи,
 Кўнглим тўлиб бораяпти. Тўкмасам бўлмас.

Жувон сўзлар! Не истамас беморнинг таъби!
 — Онагинам, кўп эди-ку айтар байтингиз.
 Алла айтинг олис гўдак чоғдаги каби,
 Чақалоқлик чоғимдаги каби айтингиз.

Ухлаганим қадар айтинг, тўхтамай фақат,
 Бир мириқиб эшитай жим, саҳар палла.
 Тонг бўзариб келаётир, она бетоқат,
 Ўттиз яшар гўдагига айтади алла.

Кўнглидан ўта олмайин айтганин қилиб,
 Юзларига дока тортиб қўйди беморни.
 Сўнгра узоқ алла айтди, ёши қуюлиб,
 Айтаверди, айтаверди дилида борни...

Бир пайт қизи силкиндими, уҳ тортдими сал,
 Кампир чўчиб юзларидан тортди докани.
 Жувон тинчиб қолган эди, тинчиб бу маҳал,
 Бу тинчликни шўрлик она бузолса, қани.

Хазон фасли, келиб сўлмоқ — тақдир ёзмиш хат,
 Ҳали гулга кириб-кирмай сўлмоқ ҳам борми?
 Туғилиб-ку, алла тинглаш инсонга қисмат,
 Ўлим олди «аллала» деб сўраган борми?!

...Юлдуз ёсти, олис Помир этакларида
 Бир қиз ўсди, қиз деганда дегулик, ҳилол.
 Энасининг узун-узун этакларидай
 Бўйчангина қиз бўлди у сочлари тол-тол.

Кўзларини юлдузми, деб мен қилсам таъриф,
Юлдуз хижолатдан сўнди у боққан пайтда.
Қошларини қундуз десам, қундуз хор, ғариб,
Езган мисраларим ғариб, ўчирдим қайта.

Кўкни тиниқ кўрса яйраб кетарди кўкдек,
Офтоб қилиб чизар эди қалбин дафтарга.
Оқ каптарни кўрар экан қабариқ кўкрак,
У айланиб қолар эди оппоқ каптарга.

Балоғатнинг осмонида фақат қуёшга
Қўлин бериб юрган бўлса ўша қиз денг, Сиз.
Энди қадам қўяр экан ўн етти ёшга,
Юлдуз териб юрган бўлса ўша қиз, тенгсиз.

Йилқиларнинг уюрини чангитиб, қувиб,
Йигит янглиғ чапдаст ўсди, қайтмас сўзидан.
Чилвир сочин чўққиларнинг қорида ювиб,
Кийикдайин ҳуркиб ўсди йигит кўзидан.

Сизга айтсам, бу шу қадар сарҳуш байт эди,
Тоғ кавраги яккам-дуккам пишган пайт эди.

Ёлғизгина қиз учунми жондан суйдилар,
Қизнинг ақли, ҳусни эса олар бўлди жон.
Қишлоқ аҳли бирин-кетин совчи қўйдилар,
Муҳаммаджон аммо қизин берарми осон.

Ёлғиз дебми толе ҳусн берди қасдма-қасд,
Турна бўйин бир қиз бўлди сув билан ютгич.
Киприклари фақатгина кўнгилга эмас,
Ҳатто кўкда ман-ман деган юлдузни тутгич.

Жамиланинг қирқ кокили қирқта йигит деб,
Бедовига қамчи урди отаси сармаст.
Қудаликка ҳеч кимсани кўрмай юрди эп,
Уйига ҳам кўкрагига урмаган бормас.

Тулпорининг туёғидан сачраса ҳам ўт,
Қилич солиб қояларни бўлса ҳам лекин,
Қиз уйига учиб ўтган ҳар учқур йигит
Қайтар эди от жилловин бўш қўйиб, секин.

Оқшом. Япроқ орасидан ой боққан маҳал,
Онасига уқтиради ота номма-ном:
«Бойқул носфурушнинг ўғли найнов — анқов сал,
Шойқул қассоб ўғли эса пулқувар, фирром!..»

Бахтин берсин, кўзга яқин, дилга суюкни,
Харидори кўп бўларкан ҳуркак кийикни.

Кўз, сўзига ўтлар берган тақдири азал,
Қўлларига бор ҳунарни бериб юборди.

У тўқиган патларига¹ туширган ғазал,
Ҳавас билан ҳасадларни аралаш қорди.

Сўлим саҳар. Уйнар эди қушдай ўрмакка.
Ғира-шира тонг тумани кетмасдан сузиб.
Гоҳо қизлар келишаркан гур-гур кўмакка,
Икки марта қилич қоқмай қўйишса бузиб —

Қани энди бирор марта қовоғин читса,
Пат гулини буздингиз деб бўлса у диққат;
Унинг қўли сўкик тўрни² чалса, беркитса,
Қайта бошдан атиргулга айланаркан пат —

Шундай кунлар, чўл, иссиқдан йўловчи ҳориб,
Тулпорининг жиловини тоққа бурган пайт;
Кун иссиғи ковул-коврак мевасин ёриб,
Тоғнинг қора чиллакиси чумак урган пайт —

Кимларнингдир сирин билиб, кимга айтгани
Чор атрофда ирмоқчалар чопқиллаган кун,
Ой ўзининг ойлиғини беҳосдан таниб,
Тоғу тошда шавқ гуллаган, ишқ гуллаган кун —

Шундай кунда Жамилажон қайда, ана жим...
Биров билан наъматакнинг тагида кўрдим...

Муҳаббат, эй оламни тик тутгил, муҳаббат,
Сендан бошқа суянчиғи борми оламнинг.
Кимки сенга қўлин чўзса, қўл бер, этма рад,
Сендан бошқа суянғичи борми одамнинг.

Сен эмасми тирик таннинг дунёда бори,
Сенинг мезанг эмасмидур бул чечак, бул қор?
Ўз пайтида қўл узатмай қанча зот зор-у,
Қўл узатса, сен беҳабар, қанчаси абгор!

Жамиланинг кўзлари-ку қорадан-қора,
Оппоқ бўлсин тақдири деб қилдим илтижо.
Ҳеч қолмасин ҳижрон, фироқ тўфони аро,
Не истаса истагани бўлсин деб бажо.

Қувонч-ғамлар қалаш келса тиладим тўзим,
Толе уни ердан олиб кўтарсин баланд.
Абад ўчмас ҳарфлар билан тақдирнинг ўзи
Манглайига ёзсин: «Қарир ўз жуфти билан...»

¹ Пат — гиламга ўхшаш тўқиладиган буюм.

² Тўр — тўқиладиган ип.

Бибисора Туробова

Қадрдон гўша

Мевалар фарқ пишган шу тўкин кузда,
Қадрдон гўшада меҳмонман яна.
Бедана сайрайди қовун полизда,
Отам нигоҳидай чексиздир дала...
Кеча эди: отам ортидан юриб,
Жўхори пуштага тупроқ уярдим.
Ҳосили пишганда чумчуқдан қўриб,
Зериксам чайлада хаёл сурардим.
Ёзардим, чизардим пинҳон-пинҳона,
Сирдошим — қушчалар, поёнсиз дала.
Мавзуим: турналар, баҳор ва она:
Ниҳоясиз эди илҳом, ҳафсала...
Мен севган турналар кўп жаҳонгашта,
Ўтсалар, қайтсалар қараб қолардим.
Қўл силкиб, қайтинг деб, яна бир пасда
Нега қайтмайсиз деб йиғлаб олардим...
Баҳорни, гулларни кутардим чанқоқ,
Қизғалдоқ қопларди томлар, қирларни.
Гулларни онамга тутардим чақноқ,
Хаёлан шивирлаб мурғак сирларни...
У дамлар — мусиқа! Бу тотли оҳанг
То ҳануз куч берар ҳар бир сўзимга.
Баъзан ўй, ташвишлар этганда дилтанг
Бахтиёр дамларим тушар эсимга.
Яши шеър ёзгандай қадамим энгил,
Нигоҳ тиккан нарсам — жилмаяр гўё.
Нурдан сув ичгандай ёруғдир кўнгил,
Қўшиқ бўламан дер, ҳар тош, ҳар гиёҳ...

Қадрдон гўшада меҳмонман яна,
Отам нигоҳидай чексиздир дала...

Андрей Иванов

Хаёт Томирида
Яшайди илҳом

□

Ҳозир тоғ томонлар қор бўлса
Момик, тароватли ва кўнгилчан керак,
Ҳозир тоғ томонлар ўй сурса қор.
Олисдаги қай бир покликка хумор. керак —

Ёйиқ қанотида вазнсизлик бор —
Қорлар учқунларми чунон безавол.
Ҳозир тоғ томонга ёғмоқдами қор
Менга янглиш қўнган тунги туш мисол?

□

Истиқбол варағин бир-бир тўлдириб,
Аср китобини этамиз ижод.
Орзу карвонини илдам елдириб,
— Юкларингиз,— деймиз,—
бизларнинг ҳаёт!

Менман — орзуларни севиб-суйганча,
Шошиб, шошилтирган фурсат
Бу отни тер тўкиб ниқтаса қанча, отини.
Топа берар экан одам бахтини.

Майли ушоққина, майлига улкан—
Не-не ихтиролар яратар юрак.

Ҳаёт томирида яшайди илҳом,
Ҳеч ким буни инкор этмаса керак.

Иўлларинг кенгаяр, юрак бўлса кенг,
Орзунг одимлари бўлади илдам.
Кимнинг қандайлигин соз
Асрнинг уларга босган муҳрин ҳам. англайсан сен,

Даврнинг бетимсол кўрки, қудрати
Бутун саробларни этади барбод.
Ақллар меҳнати, фикр меҳнати
Илҳомли яшашга бўлади қанот.

□

Ҳаёт бўлган эмас зинҳор бенажот,
У нурлар чақнатмоқ истар кўзингда.
Ногоҳ зерикарли кўринса ҳаёт,
Боиси — фақат сен, айб ўзингда.
Қуёш уйғонмасдан турганмисан ҳеч?

Росмана чарчоқни борми билганинг?
Гўдак кулгусига кирганмисан ҳеч,
Борми кексаларга тиргак бўлганинг?
Оиланг, юртингга бўлсанг беписанд,
Билмасанг — қўлларинг неларга қодир, —

Севгинг кўрмагандай сендан
оқибат,
Сен ҳам ҳаётингдан кўрмассан
қадр.

□

Оёқ қўйилмаган хилват бир оғуш.
Одамови дейсиз — кўл, майса,
дарахт.
Бунда суронлар йўқ, шаҳарлар
олис,
Лангар ташлаб олган улкан
сукунат.

Дарахтлар бўй чўзмиш бунда
сервиқор,
Элас-элас туман кўл оғушида.
Бу хилват масканда не жозиба
бор,
Ақл, донолик бор ўй суришида.
Юрагимга боқар оқшом, ўт-ўлан.

Билсанг эди, дўстим, қанчалар
ҳузур —
Ўрмон жимлигини тинглаш завқ
билан,
Сукунат бағридан симирмоқ сурур.

Аёвчан, беозор ел одимлари.
Сирлидир бу ўрмон сукунати ҳам.
Чеҳрамни ёритиб куз ойдинлари,
Сездирмасдан келар қошимга
илҳом.

□

Тун узундан узун. Тун ўта сезгир.
Андек шитирга ҳам жой этган
кўксин.

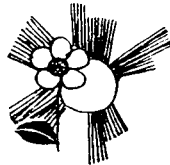
Ёдимга тушади баҳорлар бир-бир,
Фурсат одимлари ва, азизим, сен.

Ёдимга тушади сўнг айри сўқмоқ,
Орқамизда қолган борки назарлар.
Ҳасрат тошқинади ва айни шу чоғ
Қай сирли умидлар қанот ёзарлар.

Ақлни тан олмай, кўкка тўш уриб,
Қанот қоқар улар, банд этиб
онгим.

Шу умид нурида исиниб туриб,
Сенинг борлигингга келар
ишонгим.

Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА таржималари.

Асад Дилмуродов

СИРЛИ ЗИНА

ҚИССА¹

Шаҳар ўртасидаги ресторанга кириб, бир чеккада якка ўзи шошилмай овқатланди. Залда деярли ёшлар ўтиришар, уларнинг узукюлуқ гапларидан ҳеч нарсани англаб бўлмас, овозлар бир-бирига қоришиб кетганди. Шерали қулоқни қоматга келтирувчи музикада жазаваси тутиб танца тушаётганларни узоқ томоша қилиб ўтирди. Мана шу беғам ҳаёт ҳавасини келтирди, лекин ҳеч қачон уларга аралаша олмаслигини ҳис этиб, кўнгли ғашланди. Ҳафсаласи пир бўлиб ташқарига йўл олди.

Ним қоронғи хиёбондан одимларкан, ҳамон қулоқлари остида қувноқ музика янграрди. У соат ўн бирда уйига кириб келди. Шошапиша ечиниб, батамом ҳолдан тойган одамдай, ўзини кароватга ташлади. Бошини кўрпага буркаб, ухлашга уринди, ҳадеганда кўзи илинавермади.

Қачон ухлаб қолганини билмайди. Ярим кечада чўчиб уйғонди. Туш кўрибди. Тушида одам юрса оёғи, қуш учса қаноти куядиган дашти-биёбонда ёлғиз кезиб юрганмиш. Қайси томонга боришини билмасмиш. Кейин аллақандай маҳлуқларга рўпара келибди. Маҳлуқлар Шералига ташланибди. Бақирмоқчи бўлармиш, овози чиқмасмиш...

Шерали кароват четида тошдай қотиб узоқ ўтирди. Соатига қаради. Тўрт... Юраги безовталаниб ёнбошлади. Аста-секин кўзи илинди. Ҳаял ўтмай яна босриқиб, тишларини гижирлата бошлади.

Эрталаб турганда оғзи тахир бўлиб кетган, кўзлари олди жимир-

¹ Давоми. Боши журналнинг 2-сониди.

лар, томоғи қичишиб қайт қилгиси келарди. «Нима бўляпти ўзи?»— ўйлади Шерали ва бафуржа кийиниб кўчага чиқди.

У бу гал институт ҳовлисига бегона одамга ўхшаб ётсираб қадам босди. Ҳамма орқасидан ғийбат қилаётгандек туюлар, буни ўйлагани сайин юрагидаги оғриқ кучаярди. Ишдан бўшатишларини сўраб ёзилган аризани котиба қизга қолдириб, лабораторияга кирди. Тўрда қўлларини қовуштириб турган Зиёхон халат кияётган Дилбарга ниманидир уқтирарди.

— Сизга нима бўлди?— тортиниброқ сўради Дилбар.

— Мазам қочиброқ турибди,— деди Шерали ва Зиёхонга назар ташлади. Унинг икки юзи қип-қизил эди. Шерали ўзига тасалли берди. «Ўтиб кетар...»

Аммо дард ўтиб кетмади. Аҳволи баттар оғирлашди. Зиёхон хайрлашиб чиқиб кетгач, Дилбар уни уйигача олиб бориб қўймоқчи бўлди. Шерали розилик берди. Ярим соатдан сўнг улар кўп қаватли ғиштин иморат биқинида машинадан тушишди. Дилбар Шералини қўлтиқлаб олди.

— Қаерингиз оғрияпти?

— Ҳайронман. Баданим бўшашиб кетаяпти.

Тўртинчи қаватга кўтарилишди. Шералининг квартирасига биринчи бор кирган Дилбар ҳайратланди. Икки хонали уй ҳувиллаб ётарди. У ошхонага мўралади. Ошхонанинг афтига қараб бўлмасди. Газ плитасини ёғ босган, бурчакдаги қозон-товоқ ювилмаганди, сабзи-пиёз, картошка сочилиб ётибди, ҳамма жойда суварак ивирсийди.

У қаршидаги хонага кирди. Диваннинг чойшаби тушиб кетибди, дастурхон йиғиштирилмаган, дераза пардаси ғижим, пол чанг эди. Бу ерга кўпдан буён одам оёғи тегмаганга ўхшайди. «Эркакларнинг ҳаммаси шу,— ўйлади Дилбар.— Буларга кўчада юриш, ичиш бўлса...»

— Айбга буюрмайсиз,— деди Шерали хижолатдан қизариб.— Тўзиб ётибди.

— Бу, бирорта қиз...

— Қанақа қиз?— Шерали мириқиб кулди.

— Бу аҳволда сиз...

— Жазонгизни тортасиз демоқчимисиз?

— Ундаймас-у...

— Парво қилманг. Кўникиб кетганмиз мунақасига.

— Жиндай қарашиб юборсам майлими?

— Қанақасига қарашаркансиз? Қани, ўтиринг. Мен ҳозир сизни бир боплаб меҳмон қилай.

— Ҳозирмас. Кейин.

Дилбар енг шимариб ишга киришди. Ярим соатда ошхонани ҳам, икки хонани ҳам ёғ томса ялагудек ярқиратиб қўйди. Шерали диванга жимгина суяниб ўтирар, унинг жозибали, қувноқ чеҳрасидан кўз узмасди.

Дилбар уйига ҳорғин қайтди. Машина рулини қандай бошқариб келганини ҳам унча яхши эслолмайди...

Уша кечаси умрида илк дафъа ухлолмади, мих устида ётгандек тўлганиб чиқди. Тартибсиз, юпун ва совуқ хоналар, озгин чеҳра, гезарган қақроқ лаблар кўз олдидан нари кетмасди... «Нега у ёлғиз? Нега? Нега?»— деган савол юрагига тинчлик бермай қўйди.

Дилбар кўпдан буён ўз ҳаётида аллақандай ўзгариш бўлишини кутарди. Чамаси, у ҳозир ўзи кутган, аммо бутунлай бегона бўлган оқимга тушиб қолгандай эди. Юрагини чулғаган ўт гўё аъзойи бада-

нига ёйила бошлади. Кун бўйи толиқадиган асабларига доимо роҳат берадиган тун бу гал жуда узоқ ва мазмунсиз туюлди. Эрталаб ойнага қараб ўзини зўрға таниди. Юзи алланечук рангсиз, бодом қовоқлари сезилар-сезилмас салқиган, узун киприклари паришон пирпирарди. Тўзғиган сочларини узоқ таради, киприкларига яна сурма тортди. Бари бир кўнгли тўлмади. У бутунлай бошқа ҳуснда тенгсиз бир қизга айлангиси келарди... Балки шунда унга ёқади, унинг юрагига кириб боради!?

Ойнадаги аксига тикилиб бошқатдан таранди. Йирик-йирик кўзлари гўдак кўзларидай маъсум боқар, тубсиз қорачиқларида юракни ўртовчи ададсиз бир нур яширинганди. У шу лаҳзада ўз ҳуснидан ўзи ҳайратланган малакка ўхшарди. Аммо буни тан олгиси келмади. «Бари бир Шерали акага ёқмайман!»

Дилбар айвон билан ҳовлини супуриб-сидирди. Нонушта тайёрлаб онасини кутди. Қарима опа чарчагани сабабли одатдагидан кечроқ турди. Боши сирқираб оғрир, юрагига қил ҳам сиғмасди.

Она-бола жимгина нонушта қила бошлади. Қарима опа қизи қиёфасидаги маъюсликни хонага кирган заҳоти пайқаганди. Дилбар ҳар эрта нонушта устида чеҳраси очилиб ўтирар, онасига гап бермасди. Бугун эса оғзига толқон солиб олгандек, паришон бир ҳолда жимгина ўтирибди.

— Тобинг йўқми?— деди ниҳоят Қарима опа секин.

Дилбар бошини эгди.

— Яхшиман,— деди ердан кўзини узмай.

— Мунча қовоғинг осилган бўлмаса? Агар мазанг бўлмаса ишга чиқмай қўяқо.

— Ишга чиқмасам бўлмайди. Вали ака касалхонада. Зиёхон ака изини кўрсатмайди кун бўйи...

— Айтмоқчи, Шералиям ариза ёзибди.

— Нимага?— Дилбар онасига ажабланиб тикилди.

— Қетмоқчиймиш чоғи.

— Унақада... ҳалиги иши нима бўлади?

— Қим биледи, қизим. У билан нон-қатиқ бўлган бўлмасам. Аммо мен ҳаммасини билиб турипман. Боланинг омади юришмади. Аллақандай тухум топдим деб бутун институтга жар солса-я!— Қарима опа гулдор рўмолчаси билан кўзларининг милкларини шошилмай артди.— Подадан олдин чанг чиқармаслик керак-да!

Дилбар Шералининг гамгин, илтижоли боқувчи кўзларини хотирлади. «Мана гап қаёқда экан?— кўнглидан ўтказди.— Нега бунча азобланаётгани, ўзгариб қолганининг сирини энди тушундим. Ҳа, омадсизлик одамни эзиб ташлайди, йўлдан адаштиради, ниятларини чилпарчин қилади...»

Она-бола нонуштадан сўнг машинага жимгина ўтиришди. Кўп ўтмай, сўнг сут ранг «Жигули» оққушдай сузиб келиб, институт ҳовлисининг ўнг қанотида, катта шохи синган шафтоли тагида тўхтади.

Улар сўзсиз икки томонга ажралишди. Лабораторияда Зиёхондан бўлак ҳеч ким йўқ эди. У ҳар замонда қўлларини оғзига тутиб эснар, «Здоровье» журналинини варақларди. Дилбар кириши билан журнални узатди.

— Манави мақолани ўқидингизми?

— Йўқ!— деди Дилбар журнални кузатиб.

— Уқинг. Юрак операцияси ҳақида ёзишибди.

Дилбар жойига ўтирди-да, мақолани ўқий бошлади. Унда киевлик бир профессор сунъий юрак ўрнатиш проблемаларининг жуда нозик, шу пайтгача ҳал этиш қийин бўлаётган қирралари хусусида фикр юритганди. Мақолада сунъий юрак келажақда инсониятни энг даҳшат-

ли дарддан халос қилувчи умидбахш восита сифатида таърифланганди.

«Бу йигит нимага ишора қилаяпти»,— ўйлади Дилбар.

— Қизиқ,— деди кейин овоз чиқариб.

— Қизиқ бўлганда қандай.

— Лекин мен унча тушунмадим.

— Нимасига?— Зиёхон Дилбарга менсимай тикилди.— Қасал юракни кесиб олишиб, ўрнига...

— Уша одам аввалгидай ҳис қилаверармикин?

— Э-э, Дилбархон, Дилбархон! Ҳис, туйғу... Булар жуда арзимас, майда гап-ку!

— Тўғри айтасиз. Медицина буларни тан олмайди. Медицина моддийликни тан олади.

— Албатта моддийлик! Агар туйғуга асослансак, кўп нарсани барбод берган бўлардик. Қолаверса, туйғу ҳам бош мия фаолиятининг меваси. Шунақа экан, ҳис-туйғу фақат юрак билан алоқадор эмас. Бу масалада ташишланмасангиз ҳам бўлади.

Дилбар касалманд Шералини кўз олдига келтириб, жим бўлиб қолди. Қачонлардир, илк танишган пайтларида у юрак оғриғидан шикоят қилганини эслади. «Шерали ака юрагини алмаштирса-я, — ўйлади бирдан,— кейин ваҳимага тушди.— Аввалгидек туйғулар билан яшармикин!»

— Бугун Шералига нима бўлди?— ўртадаги оғир жимликни Зиёхон бузди.— Ишга келмаяпти.

Дилбар унга ялт этиб қаради-ю, ҳеч нарса демади. Юрагига чўғ босилгандек, сесканиб кетди. «Наҳотки энди келмаса?»

У кун бўйи кўзи тўрт бўлиб йўл қаради. Эшик тиқ этса, юраги «шиғ» этарди. Аммо Шералидан дарак бўлмади. Энг ёмони, вақт жуда имиллаб ўтарди. Охири умидини узиб, кеч киришини тоқатсиз кута бошлади.

Соат олтига яқин онаси олдига кирди. Қарима опа меҳмон кутаётгани, яқин орада қайтолмаслигини айтди. Дилбар изига бурилиб машинасига ўтирди-да, газни босди.

Гавжум кўчалар худди кундузгидек ойдин, сон-саноксиз чироқлар кўзни қамаштирарди. Хиёбон ва йўлақларда илғаш қийин бўлган ажиб жўшқинлик ҳукм сурарди. Дилбар мана шу жўшқинликка мафтун бўлса-да, шаҳарнинг толғин қиёфасига унча эътибор бермасди. Кўчаларга эса руҳий яқинлик билан боғланиб қолганди, адоғи кўринмайдиган асфальт лента доим уни олис бир манзилга етаклаб бораётгандай туюларди...

«Жигули» катта йўлдан ўнгга бурилиб, баланд кўк дарвоза қаршисида тўхтади. Дилбар кабинадан тушмай, бир лаҳза ўйга чўмди. «У ҳозир нима қилаяптикин? Борди-ю, уйда бўлмаса-чи?..»

Дилбар машинани ҳовлига киритиб, шаҳарга пиёда чиқиб кетди. Одамлар оқимиға қўшилиб ярим соатча юргач, ўртаси айлана гулзор қилинган чорраҳа қаршисидан чиқди. Йўл четида гугурт қутисидек қатор тизилган кўп қаватли ғишт иморатлар қад кўтариб турар, ёш чинор дарахтлари кечки шабадада оҳиста шовулларди. Дилбар чап томондаги беш қаватли оқ иморатга яқинлашди. Иморат пештоқидаги мисга ўйиб ишланган лавҳага бир дақиқа тикилиб қолди. Лавҳада узун бўйли, нигоҳлари тошни тешгудек ўткир йигит билан қиз тасвирланган бўлиб, улар уфқдан кўтарилаётган куёшга қучоқ очишганди. У бу лавҳани кўп кузатган, ҳар гал ундан кўнглига яқин нимадир топарди. Шунда беихтиёр хаёлига эрк бериб, ўзини лавҳадаги ўткир нигоҳли қиз ўрнида кўрарди...

Дилбар шаҳарнинг марказий боғигача троллейбусда борди. Боғ-

нинг кунчиқар томоннда кўкка бўй чўзган ўн бир қаватли «Интурист» меҳмонхонасининг шундоққина биқинида троллейбусдан тушиб, Регистонгача яна пиёда кетди. Турли-туман қушлар сотиладиган зоология магазинидан ўтгач, Шерали турадиган уй қаршисида тўхтади.

У ҳаяжонланар, юраги дук-дук урарди. Остонада бирпас иккила-ниб турди-да, қўнғироқ тугмачасини босди. Ҳаял ўтмай йўлак чироғи ёниб эшик очилди ва Шералининг боши кўринди.

— Дилбар!— Шералининг кўзлари чақнаб кетди.— Қиринг, киринг! Нега қараб турибсиз?

— Безовта қилдим, кечирасиз.

— Нега ундай дейсиз? Қон бўлиб ўтирувдим-а...

— Пиёда келдим...

— Раҳмат, Дилбар!

— Тузукмисиз?

— Тузук. Лекин томоқ қичишини қўймаяпти, савил.

Ҳануз ҳаяжонини босолмаётган Дилбар диванга оҳиста ўтириб, Шералига ғамгин назар ташлади. Шералининг кўз гавҳари кичрайиб қолганга ўхшар, пастки лаби ёрилган, бўйнининг томирлари бўртиб турарди.

— Шерали ака, сиздан бир нарсани сўрасам майлими?

— Бемалол.

— Ҳалиги... Топилган тухумлар натижа бермагани ростми?

— Бу ҳақда ҳали бирор нарса деб бўлмайди,— деди Шерали ўйчан.— Тўғриси айтсам, олдин умидим чирт узилувди. Лекин энди ҳақ эканимга ишондим.

— Ундай бўлса... Нега натижани кутмасдан ариза ёзиб юрибсиз?

Шерали ерга қаради.

— Қанақа ариза?

— Бугун эрталаб онамдан ҳаммасини эшитдим.

— Шунақами?

— Ишдан бўшатишларини сўраганмишсиз? Тушунмай қолдим.

— Мени мажбур қилишди!— деди Шерали.

— Ким?

— Мендан хафа бўлманг... Дилбар!— Шерали тутилиб қолди.— Ойингиз мени Бухорога юбормоқчилар. Мен шу тажрибани деб рози бўлмадим. Кейин... Шу...

— Шунақами?

— Ҳа!— Шерали бошини эгди.

— Мен ойим билан гаплашаман.

— Керакмас!— Шерали қўлини силтади.— Нима бўлса, бўлар!

— Ундай бўлса, Вали акага айтсак-чи! У киши...

— Йўқ. Вали ака ҳам тарози палласига қараган одам. Бу гал ёрдам бермайди. Негаки...

Шерали яна қўл силтади. Унинг қўй кўзлари сокин жовдирар, безовта қалбини ўкинч, пушаймон чулғаганди. Ҳа, у ҳозир пушаймон чекарди. Истаса-истамаса шу аччиқ дардга мубтало бўлганди. Кўпроқ ёлғизлик, ўз-ўзи билан дардлашув уни эзиб ташлаганди. Назарида, қўллари қалта бўлиб қолди, кўчадан, институт ҳаётидан ажралди. Энди диққинафас хонасида чувалчанг мисоли гивирлаб, кунларини бекор, мазмунсиз ўтказди. Одам мажбур бўлганда, нималар қилмайди. Аммо у чидаши керак. Тўғри, энди ҳаммасини унутади. Шу пайгача юрагига нимаики далда берган бўлса, ҳаммасини унутади. Уни ҳам одамлар унутсин. Керак бўлса, ундан нафратланишсин. Ана шунда ҳеч кимнинг кўзига кўринмаслик учун бирор ёққа бош олиб кетади.

Шерали ўкинарди. Унга қачондир бир кун қувонч, ҳеч нарсага алиштириб бўлмайдиган ширин туйғулар келтириши мумкин бўлган

фурсатлари беҳуда ўтаётганига ўқинарди. У ўқинч фойдасизлигини биларди, фақат кўнглидаги ниятларини хиралаштиришини ҳам англади. Аммо ўзи хоҳламаган ҳолда мавҳум, айни пайтда совуқ туйғулар исканжасига тушиб қоларди.

Улар узоқ суҳбатлашиб ўтиришди. Вақт алламаҳал бўлиб қолган эди. Баъзи деразалар чироғи ўчиб, кўчаларда шовқин тинди. Дилбар ўрнидан турди.

— Мен борай энди...

Туз селгандек, Шералининг кўкси ачишди. У Дилбарнинг кетишини истамасди, яна ёлғиз қолишни истамасди. Узундан-узоқ, зерикарли тунги ёлғизлик юрагини олиб қўйганди.

Улар ташқарига чиқишди. Оппоқ тун салқин, шаҳар устида юлдузлар жимирлар, баъзилари миноралар учига тегиб турганга ўхшарди. Регистон бекати жимжит, ҳеч ким кўринмасди. Узоқ кутишди. Соат ўн бирдан ошганда судралиб троллейбус келди.

Дилбар Шералига қўл узатди. Алланечук маъюс, айтилмай қолган дардлар яширинган кўзлар тўқнашди. «Хайр!»— деди нигоҳлар бири-бирига...

Троллейбус секин жилди. Дилбар ойнадан ташқарига кўз ташлади. Қатта майдонда Шерали якка қотиб турарди. У қўл силкиди. Бу вақтда троллейбус муюлишга, баланд дарахтлар панасига ўтган, Шерали кўринмай қолган эди.

□

Икки кундан буён Дилбар онаси билан ёзилиб гаплашмайди. Эрталаб қовоғидан қор ёғилиб чиқиб кетади, ишдан худди ўша ҳолатда қайтади, лом-мим демасдан хонасига кириб олиб, оч-наҳор ухлайди.

Ташвишлардан боши чиқмай, опа дастлаб қизига унча эътибор бермади. Икки-уч кун ичида Дилбар ранги сомондек сарғайиб, ўзгарди-қолди. Бу ҳол қизини жонидан ортиқ кўрадиган она назаридан четда қолиши мумкин эмасди.

— Дилбар,— деди опа бир кун,— сен мендан ниманидир яшира-япсан.

— Сиздан нимани яширадим, ойи?— Дилбар лабини тишлаб қолди.

— Йўқ, яшираяпсан! Ё биронта одам хафа қилдими?

Дилбар паришон бир ҳолда бошини ирғади.

— Ҳеч ким хафа қилган эмас, ойи!— у онасига жиддий термилди.— Сиздан... бир нарсани сўрасам майлими?

— Айта қол, қизим! Нима гап?

— Эшитишимча, Шерали ака аризани ўзи ёзмаган экан...

— Буни сенга нима қизиғи бор? Шунга хафа бўлиб юрибсанми?

— Сиз менга бошқача тушунтирган эдингиз-ку!

— Тушунмай қолдим, сен бу масалага нимага аралашаяпсан?

— Мени кечиринг, ойи! Ахир, бировнинг тақдирини бунақа осонгина ҳал қилиш... Бу...

— Ишингни бил, Дилбар! Фалсафангни қўй. Давлатти ишидан бош тортганнинг жазоси шу! Ун икки кун ишлаб берсин-у, туёғини шиқиллатсин.

— Менга бари бир, ойи. Лекин одамлар гап қилмасмикан?

— Нимани?

— Сизни...

Дилбар кўнглидагини гапиришга гапирди-ю, кейин пушаймон бўлди. Онасининг ранги қув учди. Юпқа лаблари хиёл титради. Қарима опа қизи олдида ҳеч қачон бунчалик ноқулай ҳолга тушмаганди. Қолаверса, ундан бунақа совуқ гап ҳам эшитмаганди. У қизини қаттиқ севарди, уни бирор марта ранжитмаган, гард юқтирмай, еру кўкка ишонмай катта қилганди.

Она ичидан зил кетиб, жигибийрон бўлди. Не хаёлларга бориб, уришиб ташлаш учун оғиз жуфтлади. Аммо тилини тишлади. Унинг юраги ниманидир сезганди. Ахир, шамолсиз дарахтнинг учи қимирламайди. Дилбар бекорга Шералининг ёнини оямапти. Бир гап борга ўхшайди. Она қизини Шерали билан кўчада, институт боғида, машинада бирга кўп кўрган, лекин аҳамият бермаганди. Ҳаммасининг тагига мана энди етаяпти.

Хонага зилдай жимлик чўкди. Она-бола бир-бирига бошқа гап қотишга журъат этолмади. Иккаласининг ҳам юраги безиллаб турар, арзимаган бир гапдан ўт чиқиб кетиши ҳеч гап эмасди. Қарима опа қизининг вазоҳатига қараб буни чуқур ҳис қилди. Уз хонасига ўтиб кийинди-да, индамай чиқиб кетди.

Қарима опа, хизмат машинаси бўлишига қарамай, ҳар куни Дилбарнинг ёнида ўтириб, «Жигули»да институтга борарди. Бугун тиккилинч автобусда келди. Йўлда гоҳ Дилбар, гоҳ Шералини ўйлади, ўйлагани сайин фикрлари калавадек чуваланиб борарди. «Наҳотки, қизим... Бирдан миясига ғалати шубҳа келди.— Наҳотки... Йўқ, йўқ!.. Ишқилиб, бахтини берсин-да!»

Қабулхонада уч-тўрт киши гурунглашиб турарди. Улар орасида Зиёхон ҳам бор эди. Қарима опа қотиба узатган бир даста хатни оларкан, ҳеч кимни қабул қилолмаслигини, зарур ишлари бошидан ошиб ётганлигини айтиб, кабинетига кирди. Аслида, ҳеч қандай зарур юмуши йўқ эди, кайфияти бузуқлигидан кўнглига қил сиғмасди.

Юмшоқ креслосида узоқ хаёл суриб ўтирди. Енгил уф тортиб ўрnidан турди ва деразага яқинлашди. Дарвозага яқин жойда оқ «Жигули» турарди. «Дилбар келибди»,— ўйлади у ва ўгирилиб дераза тоқчасига суянди.

У ўзини қаерга қўйишини билмасди. Юраги безовта уриб, иссиғи кўтарилди. Қотиба қизни чақириб кўк чой буюрди ва сўнгра стол бурчида турган хатларни кўздан кечириб чиқди. Улардан бири Ленинграддан — кандидатлик ишига оппонентлик қилган Қамол Нурбоевдан келган эди. Хатни ҳаяжонланиб очди:

«Ҳурматли Қарима Музаффаровна! Салом! Соғлигингиз қандай? Докторликни нега чўзаяпсиз?»

Бу мактубни олгач, ажабланишингизни биламан. Сиздан бир нарса илтимос қилмоқчиман. Биласиз, илтимосчиларни ўзим жинимдан баттар ёмон кўраман. Лекин биров учун илтимос қилиш мумкин.

Гап Шерали ҳақида бораяпти. У ҳаммасини ёзибди. Аҳволингизни тушуниб турибман. Ўзим ҳам изтиробдаман. Ахир, мен ўша илмий ишингизга оппонентлик қилувдим. Тан олавериш керак, олдинги ҳамкасбларимиз қатори биз ҳам жиндай шошганга ўхшаймиз. Энди хатомизни кимдир тузатмоқчи экан, сиз билан биз унга фақат ёрдам қўлимизни чўзишимиз зарур.

Тажриба натижаларидан хабардор қилиб турсангиз, бошимиз кўкка етарди. Шералининг хати ва баъзи мулоҳазалари кафедрамиз олимларини қизиқтириб қўйди...»

Опа оғир, жуда оғир хўрсинди. Ахир, шу пайтгача атрофига қарамасликка ўзини мажбур қилиб келаётган эди. Бирдан энди, оёғи куйган товукдек, типирчилаб қолди. Хат даҳшатли бир зарб билан томоғидан хиппа бўғди-ю, нафас олишга имкон бермай қўйди. Хатни тортамага ташлади. Қаттиқ довулдан сўнг ўрмонда оғир сукунат чўккани каби қалби бўм-бўш бўлиб қолди. Неча кундан бери юрагини кемириб, асабларини тинимсиз эговлаётган безовталиқ бир лаҳза ичида борлигини тарк этганга ўхшарди. «Топибди!— У бошини чангаллади.— Йўлини топибди!»

Қарима опа хона ўртасида симёғочдай қотиб қолди. Қотиба қиз

столга чойнак-пиёла қўйиб кетганини ҳам пайқамади. Бир оздан сўнг ҳушини йиғиб, чойни қайтараркан, Нурбоевнинг жиддий қиёфаси, бақувват гавдасини кўз олдига келтирди. Ленинградда катта мавқе ва обрўга эга бўлган бу одам дўпписи тор келганда ундан яхшилигини аямаган, бир неча марта оғир аҳволдан қутқазганди.

Қарима опа илмий ишни Ленинградда ҳимоя қилди. Аскарда тухумларининг яшовчанлиги ва аскаридоз касаллигининг баъзи хусусиятлари ҳақидаги фикрлари кўп олимлар қаршилигига учради. Ушанда Нурбоев ёш олиманинг қарашларини, айниқса дадиллигини қўллаб-қувватлади, бу ҳол етакчи олимларнинг фикрини ўзгартириб юборди. Натижада, ҳимояда диссертацияси яхши овоз олди. Шу-шу Қарима опа Нурбоевни пинҳона ҳурматлар, кўпинча унинг йўл-йўриқлари билан иш тутарди. Шерали бу одамнинг шогирди эканлигини назардан қочирганлиги жуда алам қилиб кетди. У ич-ичидан эзила бошлади. Энди бошқача йўл тутиши керак. Сих ҳам, кабоб ҳам куймасин...

Ниҳоят, фикрларини бир жойга жамлаб, тортмадан оқ қоғоз олди. Эшик очилиб, Зиёхон кириб келди.

— Опа, кечиринг... Бир минутгина...

Қарима опа «сенга кўзим учиб турувди» дегандай томоқ қирди, унга ёғиниб, еб қўйгудай тикилди. Зиёхон таклиф кутмай, туяқушдай лапанглаб келиб, қаршидаги стулга чўкди. У худди узоқдан югуриб келаётгандай, ҳансираб тез-тез нафас олар, қисик кўзлари шишаддай ғфодасиз эди.

— Қарима Музаффаровна,— у тавозе билан мурожаат қилди,— сизга бир илтимос чиқиб қолди.

Опа дунёни сув босса тўпиғига чиқмайдиган бу йигитни унчалик ёқтирмасди. Зиёхон ўзи учун кўпроқ елиб-югурарди, ўз фойдасига бўладиган иш учун томдан ташлашга ҳам тайёр эди, каттароқ лавозимдагиларнинг соясига ўлиб-тирилиб кўрпача соларди. Унинг совуқ қилиқлари опанинг елкасини тириштирарди. Ҳозир Зиёхоннинг гаплари қулоқларига кирмади.

— Оппонентим тўнини тескари кийиб опти, опа,— у хўрсиниб гапида давом этди.— Ишимни қайтариворипти.

— Нима қилай?— Қарима опа ўқрайди.— Қайта кўрасиз-да, бўлмаса.

— Э-э, шу...— Зиёхон чайналди.— Сиз Левиевни яхши танийсиз-ку, опа. Бир оғиз гапингиз...

— Илтимос қилиш қочмайди,— опа юзини ўгирди.— Қайта кўриб чиқинг. Сиз паразитлар ҳақида фақат умумий гаплар айтгансиз, назаримда... Буни муҳокамадаёқ айтишим керак эди-ю...

— Опа, уч йилдан бери миямни қатиғи чиқиб кетди-ку!

— Зиёхон! Жуда чарчаганман...

У сувга тушган латтадек шалвираб ўрнидан турди. Бир оздан сўнг эшик секин очилиб ёпилди. Қарима опа ёлғиз қолгач, енгил нафас олди. Кўп ўтмай, яна оғир хаёлга чўмди. Қадрини йўқотган диссертацияси, Шералининг қизиққонлиги, қонсиз юзи, лаблари... Нурбоевнинг ўйчан чехраси, ўсиқ қошлари остидан боқувчи ўткир кўзлари хаёлидан ўта бошлади. Анчадан сўнг қўлига қалам олиб, ёзишга тутинди.

«Қадрли Камол Нурбоевич! Ташвишланманг. Тажриба яхши бо-рапти. Ўзим назорат қилиб турибман...»

Қарима опа котибига хатни ҳозироқ почта қутисига ташлашни тайинлаб, ташқарига чиқди. Елкасидан оғир юк тушгандай, бир оз енгил тортди.

Дилбар ҳовлида уни кутиб турарди. Она-бола жимгина машинага ўтиришди. Сут ранг «Жигули» таниш кўчадан физиллаб юриб кетди.

Улар ҳамон сўзсиз боришарди. Қарима опа ҳар замонда қизига қараб қўяр, унинг жозибали юзида ўзининг ёшлигини кўриб, кўнгли гурурга тўларди. Қизи ҳадемай йигирма еттига тўлади. Айни ўт-олов, ўйнаб-куладиган даври сувдай оқиб кетаяпти. Бахти очила қолсайди. Вақт етиб, катта ҳовлида сўппайиб ёлғиз қолишини ўйлаб, юраги эзилди. Нима чораси бор, қиз бола палахмон тоши... Хаёли бўлинди. Дилбардан нимадир сўрамоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, лекин анчагача юраги дов бермади.

— Дилбар,— деди у ниҳоят ҳадик билан.— Сен... уни яхши кўрасанми?

Қиз, ток ургандек, қалтираб кетди. Вужуди бўшашиб, тормозни босганини ҳам сезмади.

— Қимни айтаяпсиз, ойи?

— Уни-да!

Дилбарнинг юраги жигиллаб, ранги девордай оқариб кетди. Оёғини тормоздан олиб, газни кучайтирди. «Жигули» олдиндаги машиналарни бирма-бир қувиб ўта бошлади.

— Йигирма тўрт...— Шерали уфф тортди.

У ўз овозидан чўчигандай, теварагига аланглади. Обидалар ранги тагин ҳам тиниқлашгандай кўринарди. Шундоққина тепага келган қуёш илиқ нур сочар, баланд гумбазлар осмон бўёғига белангандай, нилий тусда жилоланарди.

— Шерали ака, кеч бўп кетди, ахир!

— Шошманг, Дилбар!.. Йигирма беш...

— Ҳалиям санаяпсизми?

Шерали жавоб бермади. Кўз олдида ўнга кўпдан буён таниш бўлиб қолган оқ тангачалар жимирлади. У қалин, чеки кўринмайдиган оппоқ туман ичидан юриб бораётганга ўхшарди. Бир пайт жуда олисдан кўзни қамаштирадиган қуоқ алвон нур бостириб кела бошлади, кейин борлиққа зулмат чўккандай, ҳамма нарса кўринмай қолди. Энди атрофни сукунат қоплаган, икки томони ажриқзор ва тўқайдан иборат нимқоронғи торгина сўқмоқдан якка ўзи одимлаб борарди.

Шералининг тоқати тоқ бўлиб кетди. Ичида нимадир портламоқчига ўхшарди. Алам билан кўзларини ишқалади. «Тавба, одам оёқ устида ҳам туш кўраркан-да?!— ўйлади у.— Йигирма олти...»

Шерали безовта тасаввурларга ишонмай қўйди, шунинг учун ҳам уларни миясидан қувишга уринди. «Чарчаб қолдимми? Латтадайман-а! Ахир, ҳали олдинда кўп ташвишлар турибди-ку!»

Шерали қалбига бўрондай бостириб кирган дард билан яккама-якка олишув азобларини ўйлаб кўрмаганди. У вақтини қизганар, кўп вақтини бой бераётганига ачинар, шу боис баъзи майда-чуйда нарсаларни босиб-янчиб кетаверарди. Шунчалик жаҳлга минган эдики, ҳеч кимга умид боғламай қўйди, бирор тасодиф бўлишини ҳам истамасди. Назарида, одамни одамлар билан боғловчи муносабатларда мазмун қолмаганди. Энди фақат кўршапалакдай беркиниб ётиши керак, холос. Янгича ҳаёти мана шуидай бошланаяпти. Сокин, зерикарли бир ҳаёт...

Жимжит хонада юлдуз санаб ётавериш жонига тегди. Кўршапалакка айланиб бўлмас экан! Қалб нуқул ёруғликка интилади. Нима қилиш керак? Ёлғизлик чангали томоғидан гиппа бўғиб олганга ўхшарди. Ундан қутилиш осон эмасди. Агар ҳозир ёнида бирор ҳамдард бўлганда кўнглининг чигили бир оз ёзилармиди?!

Кўксидан отилиб чиққудек бўлиб гурсиллаб ураётган юраги ким-

нидир қумсарди. Беихтиёр Дилбарнинг мунис, дилгир сиймоси хаёлида гавдаланди.

У олдиндаги ташвишлардан чўчимасди, ўтмишга назар ташлашдан қўрқарди. Одатда, пешонаси қашқа темиртирноқ одамлар шунақа бўладилар. Утга, сувга ўзларини урадилар, оқибатини ўйлаб ўтирмайдилар, қачонки кўзлари мошдай очилгандан кейин кечаги кунни сарҳисоб қилишга оғринадилар. Шерали мазмунсиз, сокин ўтмишини ўйлаганда ўзидан нафратланарди, худди шу нафрат устидан ғолиб чиқиш учун ҳар ишга тайёр эди.

Шерали бўғини қотмай кўзи пишигани учун кўп қийинчиликларга кўникди. Фақат бир нарсага — ёлғизликка ўргана олмади. Йўқ, аслида бунга ҳам мослашиб, тақдирга тан берганди. У умр бўйи сўққабош кун кечириб, бошқача ҳаётни тамоман унутган эди. Дилбарни учратгандан кейин эса бағрига учқун тушиб, яна ороми бузилди, ҳувиллаган уйига кирганда тагин юраги безиллайдиган бўлди. Аммо унинг аҳволини ким тушунарди? Дилбарга кўнглини юришга тайёр эмасди, аниқроғи, дардини очишга ўзида куч сезмасди. Дилбар ҳам ҳали ундан бегонасираб юрарди. У умри кўчада, одамлар орасида ўтаётган бўлса ҳам, бирор тузукроқ дўст орттирмаганини англади. Ойлаб, баъзан йиллаб уйига бирор кимса қадам босмасди. Онда-сонда Зиёхон келар, у ҳам кўп ўтирмас, гоҳида Шерали билан ади-бади айтишиб, фикри бир жойдан чиқмай, аразлаб кетиб қоларди.

Хуллас, Шерали истаса-истамаса кўп вақтини каталакдай уйда зерикиб билан ўтказарди. Институтдан кавуши тўғриланганлиги ва касал ётганлиги ҳақида ҳар хил узунқулоқ гаплар тарқалганда аҳволи айниқса танг бўлди, бировга дардини ёролмай, ўз ёғига ўзи қоврилиб ётаверди. Уйдан бир қадам жилмай қўйди, тузукли овқат емасди, бирор нарса пиширишга эринарди. Гўё азобланишдан роҳат топган, ҳеч нарса қондиролмаган ташналигини шу билан қондирмоқчи бўлган одамга ўхшарди.

Институтда эса гап устига гап тўқишарди. Карима опа паттасини қўлига тутқазгани, арбооб билан ҳазиллашишнинг оқибати шунақа ёмон бўлишини ҳар жойда қизишиб, дахмаза билан сўзлашар, ҳар ким аравани истаган томонига тортарди. Нима учундир сўнгги вақтларда ўзини анча енгил сезган Зиёхон айниқса кўпроқ оғиз кўпиртирарди. У Шералининг аврашларига учмаганидан мамнун эди. Буни ҳар жойда керилиб сўзлар, орқаворатдан Шералининг гўрига гишт қаларди. Дилбар унинг гапларини эшитишни истамасди, аммо Зиёхон бузуқ пластинкага ўхшаб нуқул бир хил гапни унинг қулоғи тагида минғиллайверарди.

— Мениям сал бўлмаса шайтон йўлдан оздирувди-я, Дилбархон! — дерди у бошини ликиллатиб. — Ойингизди қарғишига қоларканман-а...

Дилбар нафратини сездириб қўймаслик учун юзини тескари ўтирарди. Кўпинча сабр косаси тўлиб, хонадан чиқиб кетар, нима қилишини билмасдан ивирсиб юрар ёки соатлаб машинасини юварди. Ишдан кейин кўпинча онасига сездирмасдан Шералиникига кетарди.

Бу орада Вали ака ишга чиқди. Шерали ҳақидаги гапларни эшитгач, тепа сочи тикка бўлиб, фиғони фалакка кўтарилди. Уни ишга ўзи олиб келганини ўйлаб, баттар хуноби ошди. У ови юришса ҳам дови юришмайдиган Шералига гоҳ ачинар, гоҳ ўзича минғирлаб: «Ажаб бўпти! Беҳудан чиранганининг қовурғаси синади!» дерди. Қасалхонадалиги ишнинг белига тепди-да, эҳтимол, шу ерда бўлганда бу бегошвоқ болани йўлдан қайтариб қолармиди?! Ҳар қалай уни бу аҳволга солиб қўймасди, ё яхши, ё ёмон гап билан жилоблаб қўярди. Энди опага кўринишга юраги қандай ботинади. Опа бари бир юзига солади. «Ҳўтик

семирса эгасини тепади дегани мана шу, сени сўзингни ерда қолдирмай, уни ишга олганим учун оғзи-бурним қон бўлди» дейди. Ишқилиб тузук бўлмади, шайтон бола юзини ерга қаратди. Агар бунақалигини билганда, отаси айтганда ҳам уни деб опанинг олдига бетини саргайтирмасди, хом сут эмган банда яхшиликни билмас экан...

Боши-кети кўринмайдиган гаплар қозонда минг оҳангда қайнаётган бир маҳалда ғалати воқеа юз берди. Буни ҳеч ким кутмаганди. Уша куни эрталаб Қарима опанинг шофёри чўғдек безатилган мовий хизмат машинасига Шералини ўтқазиб олиб келди. Буни кўрганлар ҳеч нарсага тушунмай елка учуришди. Шерали машинадан тушиб, ён-верига қарамай, опанинг кабинетни сари йўналди.

Шерали кутилмаган иззат-икромнинг фаҳмига етмай ҳайрон эди. Қўнгли хижил бўлиб, йўл-йўлакай юрагини ҳовучлаб келди. Ўйлаб ўйига етолмасди. «Нега чақирдийкин? Ундан нима истайди? Еки министрлик кучи билан Бухорога мажбурлаб юбормоқчимиз?»

У опага ўзини бамайлихотир кўрсатишга тиришди, кўзлари сокин чақнаб турар, қорамгағиз юзидаги безовталиқни бир қарашда илғаш қийин эди. Опа уни ҳуррамлик билан кутиб олди. Ўрнидан энгил туриб кўришди-да, қаршисидаги юмшоқ креслодан жой кўрсатди. Шерали опани бунақа кайфиятда сира кўрмаганди. У ходимлар олдида доимо қовоғидан қор ёғилиб ўтирар, ҳеч ким унинг билан очилиб-ёзилиб сўзлашолмасди. Ҳатто баъзилар: «Опа билан ҳасратлашувга бир қоп юрак керак!» дейишарди. Суҳбат чоғида опа бирор масалада фикрини очиқ айтмас, суҳбатдошининг сўзини охиригача эшитишга тоқати етмасди. «Бўлди, тушунарли!— дерди у гапирувчини шартта тўхта-тиб.— Ҳал бўлади...»

Опа бугун ўзини бошқача тутаётганди, чеҳраси очиқ бўялган лабларидан табассум аримасди. Борлигидан ёғилиб турган мурувват ва дилкашлик уни бошқача, ҳа, бутунлай бошқача аёлга айлантирган эди. «Бугун кун қаёқдан чиқди?— ўйлади Шерали лабларини қимтиб.— Ишқилиб охири бахайр бўлсин...»

— Хўш?— опа унга ҳайрат билан тикилди.— Тобингиз йўқлигини нега маълум қилмадингиз?

— Ишдан кетганман-ку! Қандай келай?

Шералининг сўзларидаги ўкинч оҳанги опанинг кўксига наштардай санчилди. У бир зум сукутга толди.

— Ун икки кун муҳлат берувдим-ку!— деди у ниҳоят.

— Юзим бўлмади.

— Сизни қаранг-у! Ўзингиз билган қоллектив бўлса... Ҳай, майли, нима гап?! Қани, очиқроқ гапиринг, ука.

— Нимани гапирай? Маълум-ку!

— Шошманг, шошманг!— опа ўрнидан туриб келиб, Шералининг юзига диққат билан тикилди, пешонасини ушлаб кўрди.— Сиз чинака-мига касалсиз-ку. Иссиғингиз жуда баланд. Одам шунчалик бепарво бўладими?

— Унчамас-е, опа!— деди Шерали уялиб.

— Қўйинг-е!— деди опа ранжиб.— Бу аҳволда ётаверсангиз нима бўлади? Қаранг-а, вой товба... Уша ўн йиллик тухумлар сизни шу аҳволга солдими-а? Бекор ичдингиз-да, бекор ичдингиз! Айтмовдимми, итдами, бошқасидами деб...

Шерали ҳайрон бўлиб елкасини қисди. Опа ачиниш билан бошини лиқиллатиб, қўнгироқ тугмачасини босди. Котиба кирди.

— Лаборатория мудирларини чақиринг.

Бир чойнак чой ичилгунчалик вақт ўтмай, директор кабинетида институтнинг кўзга кўринган олимлари тўпланишди. Улар Шералига етти ёт бегонадай бепарво қараб қўйишар, баъзилар худди биринчи

марта кўраётгандай, совуққина сўрашарди. Фақат Вали ака у билан қўл бериб кўришди. Кейин, чўққа теккандай, қўлини тезгина тортиб олиб, қуйроққа бориб ўтирди.

Хонада пашша учса эшитиларди. Оғир жимликни бузишга ҳеч ким журъат этмади. Ҳамма «нима гап ўзи» дегандай зимдан опага боқади. Опа институтнинг иссиқ-совуғи, оғир-енгилига кўпдан бери бирдай чидаб келаётган бу кишиларнинг сокин, ифодасиз башараларига лоқайдгина тикиларкан, гапни нимадан бошлашни чамаларди. Шубҳасиз, булар тўпланиш боисини ўзларича нимагадир йўяр, кўнгилларида кимларгадир кафан бичиб, кимларнидир кўкларга кўтарар эдилар.

— Вали Тиллаевич,— деди у кутилмаганда,— Шерали Тошпўлатовичнинг тажрибаси ҳақида нималарни биласиз?

У ўтирган жойида оёғи куйган товуқдек типирчилаб қолди. Қарганикидек олазарак кўзларини Шералига тикди. «Мениям адо қилдинг, бола!»

— Зигирчайм нарса билмайман, Карима Музаффаровна!— деди кейин.— Бу кишининг ўлчовлари ҳеч нимага тўғри келмай қолган.

— Бу қандай гап?— опа бирдан овозини кўтарди.— Лабораториянгизда мунақа гап... Сиз ўзингизни тарозига солиб, паналаб юрибсиз!

— Опа, мен унга айтувдим... Унча тушунмаяпман. Керакмасиди шу ўзи.

— Утиринг!— Карима опа асабийлашди.— Ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Ҳамманинг кўзини мой босган. Янгиликни кўриш деган гап йўқ бизда...

Олимлар қовоқларини солишди. Улар карахт бўлиб қолгандай, миқ этишмас, оғиз очишга ботинишмасди. Опанинг гапларидаги оҳанг уларнинг тасаввурини чархпалак мисоли бошқа томонга айлантириб юборганди. Вали ака эса ҳайратини яширолмай, ўзича куйинар, ичида «Тавба! Астағфирулло!» деб қўярди.

Карима опа олимларда бўлган совуқ ўзгаришни кўриб, бағри нафратга тўлди. У, дунё ташвишларини биринчи марта ҳис этаётгандек, бир оз гангиб қолганидан ўзидан ҳам нафратланиб кетди. У бунақа туйғуни ҳеч қачон туймаган эди. Орага тушган қисқа жимлик хаёлини беихтиёр институт филиалининг торгина лабораториясига етаклаб кетди. Сокин ва диққинафас хона унга энди мудҳиш туюлди. Ушанда Шерали қандай аҳволда эди. Йиғлашини ҳам, кулишини ҳам билмасди. У мададга муҳтож бўлса ҳам сир бермади, опа эса унинг ўзининггина эмас, истақларини ҳам босиб ўтмоқчи бўлди. Юракка малҳам бўлувчи икки оғиз юмшоқ сўзини аяб, эшикни тарс ёпиб чиқиб кетди. Шерали етим кўзичоқдай бўзлаб қолаверди.

Одамзод нега шунақа? Истаса тоғни толқон қила олади, аммо хоҳишига тескари боради-да, эндигина ниш урган ожиз куртакни човут солиб юлиб ташламоқчи бўлади. Кейин пушаймоннинг ҳожати бормикин?

Опа ҳушини йиғиб олганда нигоҳи Шералига қадалганди, негадир, ўзидан-ўзи қизаринқиради, ўнғайсизланиб мажбуран жилмайди.

— Шерали уч кундан бери уйида дам олаётганди,— жимликни яна опанинг товуши бузди.— Тажриба учун ичилган тухумлар касаллик чақирганини эшитиб, бугун орқасидан одам юборгандим. Муҳим янгилик!

— Ҳа, муҳим янгилик!— деди опанинг ўнг тарафида ўтирган Сатор Муқимович.

Шерали тишини зирак қилганини сезмай қолди, у директор ўринбосарининг тепакал бошига ижирганиб қараб қўйди. Беихтиёр, ўша кун у ўзини қандай тутгани кўз ўнгида гавдаланди, қулоқлари остида

жуда эҳтиёткорлик билан айтилган сўзлари жаранглади: «Жонни қийнамаслик керак!».

— Институтимиз обрўси бу билсангизлар... Унга ёрдам беришимиз керак.

Карима опа кейинги жумлани баланд товушда лўнда қилиб гапирди-да, секин жойига чўкди. Бошқалар ҳали гапнинг тагига тўла етишмаганди. Уларнинг аёз ургандек нурсиз башараларидан «Нима бўлаяпти ўзи? Буёғи энди қанчага тушади?» деган маънони тушуниб олиш қийин эмасди.

Бўлиб ўтган гапларнинг магзини Шерали ҳам чақолмай турарди. У қулоқларига ишонмай опанинг ҳароратсиз юзига тикилиб қолди. Бу қаҳри тошни ёрадиган ўша қаттиққўл опами? Нега ойим супургидек мулойимлашиб қолдийкин? Жонга тегадиган инжиқликлари қайга кетди? Эки яна бирор ишқал чиқарармикин?

Йўқ, унақага ўхшамайди, опанинг бугунги қарашлари бутунлай бошқача эди, йирик-йирик чиройли кўзлари ҳаётнинг ҳақиқий маъносини, рангин ташвишларини ифодалаб, беғубор, сокин куларди. Бу ҳолат Шералига чигал туюлди. Синов кунни бўлган кўнгилсизликларни эслаганда, бирдан руҳи тушиб, қовоғи солинди. Ҳа, ўшанда опа тўнани бутунлай тескари кийиб олганди. Аллақандай тутуриқсиз гапларни исботлашга уриниб, Шералининг бошини айлантирди. Опа қанчалик ўраб-чирмамасин, Шерали унинг асл муддаосидан хабардор эди. Бироқ у ҳам ўжарлик қилиб, ушлаган жойимдан кесаман, деб оёғини тираб туриб олди. Шундан кейин жаҳли доим бурнининг учида юрадиган Саттор Муқимович орқа-олдига қарамай, уни фирибгарга чиқарди. Энди ҳеч нарсани билмагандек, сурбетлик билан илжайиб ўтиришини қаран! Дарров опанинг гапини қувватлаяпти. Муҳим янгилик эмиш! Кўзи илгари қаёқда эди?!

Шерали одамнинг жумбоқлиги ҳақида ўйлаб кетди. Устози Қамол Нурбоевнинг ҳикмати эслади. Устози баъзиларни булутга ўхшатарди. Булутда қўним бўлмаганидек, дерди у, бунақаларнинг на ўзида, на фикрида қўним бўлади. Улар мустақил иш қилолмайдилар, ҳатто қадамларини санаб ташлайдилар, оқибатда, бошқаларнинг соясига айланадилар. Энди ўйлаб қараса, устози беҳуда гапирмас экан.

Шерали ҳақиқатнинг тагига етгандай, бир оз хотиржам бўлди, аммо синчков боқишларида ҳайрат ҳам, гумон ҳам, довдираш туфайли пайдо бўладиган беором норозилик ҳам мужассамлашган эди, гўё тоқатсизлик билан сабр чегарасида гангиб турарди. Ҳайҳот, кўзга кўринмайдиган бу чегара уни қайларга олиб бориб, олиб келмади, иродасини ҳам, қарашларини ҳам сездирмай синовдан ўтказди. Афсуски, на Карима опа, на лоқайд нигоҳларини унга михдай қадагач манови кишилар уч-тўрт кун ичида у бошидан ўтказган фурсатлар даҳшатини билишади. Эҳтимол, билишса-да, тан олишмайди, одатдаги гап, дегандай, тишлари орасидан тупуриб қўйишади. Аслида, Шерали умрининг охириги лаҳзаларини ҳеч нарсага алишмайди, кутилмаганда кўп нарсаларни англаган бу дақиқалар барча жиҳати билан унга қимматли эди.

Шерали ҳамон опадан кўз узмай турарди. Унинг сўзлари кўнглига чироқ ёққан эди, аммо кўп ўтмай ҳушёр тортди-ю, милтиллаб ёнган чироқ аста-секин ўчиб қолди.

У оғиз очиб опага ҳеч нарса дея олмади, тили танглайга ёпишгандай, айланмади. Опа эса бирор ширин гапдан умидвор эди. Шералининг нафаси чиқмагач, нимадандир жиркангандай, бурнини жийрди.

Хонада шивир-шивир кучайди. Бир маҳал Вали ака ўрнидан туриб келиб, Шералининг хиёл чўккан елкасига қўлини ташлади. Унинг сер-

ажин, қотма юзида, ости халтачадай осилган қўнғир кўзларида ноаниқ бир ифода ёнарди. Бошқалар ҳам аридай ёпирилиб, уни ўраб олишди, ширин сўзлар билан ҳамдардлик билдиришди, кўнглини кўтаришди. Шерали ҳеч кимнинг кўзига қарамас, тўғрироғи, қарашни истамасди.

Шерали намланган кўзларини яшириш учун секин қўзғалди. Опага ҳам, бошқаларга ҳам бирор оғиз сўз қотмай, эшикка йўналди. Вали ака, яна кимдир қўлтиғига кирди. Ўзини жуда ёмон ҳис қилди, кўнгли беҳузур бўлиб, томоғига аччиқ бир нарса игнадек қадалиб олди. Қани шу топда борлигини ўртаётган дардга тасалли топса! Балки нафрат қалбини овулар? Йўқ, нафрат таскин бўлмайди, нафрат иложсизликда тутаетган аламни ўт олдиради, холос.

Булар унга нега чакамуғдек ёпишиб олишди? У ҳеч нарсани тушунмас, маст одамдек гандиракларди.

Шералини лабораторияга олиб киришди. Хонада Дилбардан бошқа киши йўқ эди. У Шералини кўпчилик қуршовида кўриб ажабланди, ўрнидан кўзғалиб, паришон бир ҳолда туриб қолди.

Шерали ўзига эргашиб келаётганларни унутиб, шошилмай, кулимсираб Дилбарга яқинлашди. Иккаласининг ҳам юраги нотинч тепарди, қарашларида нозик бир ўпкаланиш, ёшликнинг беғубор ниятлари яширинганди. Шерали қизнинг тийрак кўзларидан юрагидаги гапларни уқиб олмоқчидай, унга термилди. Дилбар билинар-билимас қизариб, нигоҳини олиб қочди, узун киприклари худди елпуғичдай эгилди. Шерали нимадир демоқчи бўлди, аммо тортинди, ўзини зимдан кузатаётганларга сир бой бергиси келмади.

Ярим соатлардан сўнг, олимлар маслаҳатлашиб, Шералидан қон, сўлак олишди, кейин уни рентгенга солишди, терапевт чақиртириб текширишди. Нимаики зарур бўлса, ҳаммасини ўринлатишди. Терапевт унинг юрагига қулоқ тутиб кўргач, «Анча қийналасиз! Аскаримиз сизда оғир кечади!» деди. У бу гапга парво қилмай, елкасини қисиб қўя қолди. Дилбар Шералининг кўзларида қатъият учқуни чақнаганини кўрди. Сирли учқун унинг кўзларига шиддатли куч бағишлади. Уни ҳар ким ҳам сезавермасди. Дилбар эса бу кучни у билан илк учрашган дақиқалардаёқ иллаган, унинг нигоҳидаги сеҳрга боғлиниб қолганди.

Дилбар Шералининг атрофида гирдикапалак бўлишаётгани боисини ҳатто суриштирмади. Бунинг ҳожати ҳам йўқ эди. Онаси кабинетда бўлган гапларни чала-чулпа эшитган, беихтиёр энсаси қотди. У одамлар бунақа тез пўст ташлай олишларини тушунмасди. Ҳатто Шерали ҳам кўз ўнгида ҳар хил қиёфага кирарди. Айниқса институтдаги кейинги воқеаларни ўйласа, ўзини тутолмай бармоғини тишларди.

Синовнинг машаққатли, серташвиш кунлари бошланган эди. Бошқашлашга Шералининг қўли тегмас, ҳар куни бир хилда такрорланадиган кузатувлар меъдасига уриб кетарди. Лекин ҳеч кимга ҳасрат қилмас, елкасидан худди тегирмон тошидек босган дардини ичга ютарди. Гоҳо Дилбаргагина юрагини ёрар, сўнгра анча вақт қушдай енгил бўлиб юрарди.

Улар бир-бирларига ҳамдард бўлиб қолган эдилар, ҳар қандай вазиятда бир-бирларини осон тушунардилар. Оғир кечадиган зерикарли дақиқалар, муштарақ армонлар ва, ниҳоят, синов баҳонасида бошланган узундан-узоқ илмий тадқиқотлар уларни бир-бирларига кундан кунга яқинлаштирарди.

Дилбар Шералига тақдирнинг кутилмаган туҳфаси эди...

□

--- Иигирма етти... Рост, сени менга ҳаётнинг ўзи топиб берди, Дилбар!

У сокин, айни чоқда теран қониқиш билан кулимсиради. Дилбарнинг лўппи ёноқлари, бахмал кўзлари, қалин, жингала сочларини хаёлида жонлантираркан, кўнгли фахрга тўлиб, енгил тортди.

— Йигирма саккиз...

— Кун оғиб қолди, Шерали ака!— Дилбар ҳазиллашди.— Ўзимиз ҳалига...

— Ҳа, Дилбар ҳамроҳликка ярамай қоппан!

— Қўлтиғингизга кирайликми?

Қизлар кулиб юборишди.

— Қўйсаларинг-чи!

— Сизга яшаш оғир!— деди Дилбар дабдурустдан.

— Нега?

— Сиз шахсиятпарастсиз.

— Тушунмадим!— деди Шерали ва яна ўйга толди.

Ажаб, нега шахсиятпараст бўларкан? У ўз қобиғига ўралиб яшайдиган, фақат ўз қайғусини чекиб юрадиган, узатган оёғини йиғмайдиган одамларни ўлгудек ёмон кўрарди. Наҳот, у ҳам ўз қобиғига ўралиб олган бўлса?

Шерали қаттиқ ўкинди. Шу лаҳзада ҳамма нарсани унутишни истарди. Афсуски, бу мумкин эмас...

— Нега ундай дедингиз, Дилбар?

— Ҳайронман. Кўзларингиз айтиб тургандай.

— Кўздан нимани билиб бўлади?

— Кўнгилдан нимаики кечса, ҳаммасини...

— Ҳе-е... Уттиз...

Дилбарнинг ҳақлигини ичида тан олди. Қалбни кўз ошкор қилади. Лекин кўзлар ҳар хил бўлади. Сўник ва ҳароратсиз қарашлардан нимани ҳам уқиб оласан? Улар доим алдайди. Бунақалар ичидагини ҳеч маҳал сиртига чиқармайди. Шерали мана шу жумбоқни ечишга қийналарди. Аслида, ечишнинг нима қизиғи бор? Ахир, буларсиз ҳам ташвишлари бошидан ошиб ётибди-ку!

Ҳаётнинг ўзи саракни саракка, пучакни пучакка ажратиб ташлайди. Унинг ҳукмидан ҳеч ким, бирор пашша ҳам қочиб қутулолмайди.

Баъзилар оёғи билан эмас, оғзи билан юрган ўша кунларда кўп нарсанинг тагига етди. Чарчаб, ҳолдан тойиб, дунё кўзига қоронғи кўринганда олисдаги бир умид кўнглини кўтариб тасалли берар, дардини енгилаштирарди.

Аслида, лабораториядан олинаётган натижалар кўпчиликнинг тепа сочини тикка қиларди. Хулосаларни таҳлил қилган киши беихтиёр сесканар, Шералига сездирмай хўрсиниб қараб қўярди. Аммо Шерали ҳаммасини кўриб-билиб турар, ўзига ачиниб билан қараганлардан нафратланарди. Гоҳо ёлғиз чоғларидагина ваҳимага тушиб, ўзи билан ўзи овора бўлиб қолар, дунёни унутарди. Текинхўр қуртлар хуружи эса кун сайин кучайиб, ошқозони бутунлай шилиниб кетгандек, қаттиқ оғрирди.

Шундоқ ҳам кўнимсиз, тартибсиз бўлган ҳаёти тамоман издан чиқаёзди. Аммо бунга заррача парво қилмасди, чамаси ҳаловат нималигини унутиб қўйганга ўхшарди. У яшайдиган уй Регистон майдонининг кунчиқар тарафида бўлиб, ости ойнаванд магазин, эрталабдан кечгача арининг уясидай ғувилларди. Одамлар олағовурига машиналарнинг узлуксиз гувиллаши қўшилиб кетар, Регистон устида уззукун қулоқни қоматга келтирувчи шовқин тинмасди.

Шерали бугун жуда кеч турди. Эрнинггина керишиб, деразага яқинлашди. Оқ пардани секин тортиб, чўғ босилгандек ачишаётган қорнини силади. Бир неча кундан бери ивирсиб ётган хонасига кўз югуртирар экан, «Ит ётиш, мирза туришдан қачон қутуларканман?»

деган маънода қаҳр билан ғижинди. Қўзига ҳамма нарса бемаъни ва ортиқча бўлиб кўринди. Хона совуқ эди, ғижимланган парда, стол устида сочилиб ётган китоблар, ювилмаган, чанг босган пол ғашини келтирди. Ошхонага ўтиб таъби баттар хира бўлди. Қозон-товоқлар ҳам ювилмаган, чойнак шамаси панглаб қолганди.

Қўлларини белига тираб, ошхона ўртасида бирпас таёқдай қотиб тургач, айвонга чиқди. Тоza ҳаводан ҳузур қилиб чуқур нафас олди, бироқ томоғига алланарса тиқилганга ўхшарди. Қўлларини олдинга чўзиб, шашт билан ўтириб-турди. Кўнгли беҳузур бўлиб кетди, кўзи тиниб, айвон панжарасига авайлаб суянди. «Тоza мазамни қочиради шекилли, бу лаънати қуртлар!»

Ун минутлардан сўнг сал ўзига келди. Қорни ҳамон ачишиб оғрир, вужуди беҳол эди. Заҳиллашган юзини кўрган киши дард енгиб қўйибди, деб ўйларди. Қўзлари ичига тортган, кенг пешонасини икки қатор чуқур ажин кесиб ўтганди, ингичка бўйнининг томирлари бармоқдай бўртиб турарди. У оч бўридай ютоққанини ювиниб бўлгандан кейин билди. Ичинини нимадир гўё ёввойи мушук каби таталарди. Холодильник эшигини очиб, колбаса олди, тўғрашга тоқати етмай, кесилган томонини «ғарч» тишлади, қолганини шошилмай кесиб майдалади. Пок-покиза туширди, тўймади. Истар-истамас кийиниб, тор ва нимқоронғи йўлакдан шошилмай тушди. Ҳовли жимжит, асфальт йўлак четидаги чинорларнинг шапалоқ-шапалоқ барглари шитирлаб тўкиларди. Галстук таққан уч-тўрт бола югуриб, қийқиришиб, Шералининг ёнидан ўтиб кетишди. Шерали болалар ортидан тикиларкан, беғубор болалиги шу шумтакалардек тез ўтиб кетганлиги, уни ҳатто пайқамай қолганлигини ўкинч билан хотирлади. Энди у кунларга қайтиб бўлмайди, аксинча, узоқлашаверади. Туғилиш, гўдаклигу улғайишдан тортиб турмуш икир-чикирлари ва чексиз орзуларгача бўлган масофа — кексалик учун босилган зиналардир...

Қуёш истиқболига саноксиз тангачалар сочиб ташлади. Улар адоғи кўринмайдиган мовий пардага қадалган зарли ҳошияларга ўхшарди. Қўли билан қуёшни тўсди, тангачалар ҳам, парда ҳам қўли ортида қолди.

Йўлак Шералини катта кўча тротуарига олиб чиқди. Светофор лип этиб яшил ёнди. У йўлнинг иккинчи бетига шошиб ўтди ва Шердор мадрасасининг орқасидаги серқатнов бекатда троллейбус кута бошлади.

Ишга шошаётган одамлар бесаранжомлик билан турли томонга юришади. Қимдир бекат четидаги киоскага суяниб газета ўқийди, кимдир шеригининг пинжига суқилиб, валақлаб гап сотади. Узум тўла челақ кўтарган семиз бир аёл Шералининг ёнгинасида пишиллаб зўрға нафас олади, баъзан тер босган қора юзини рўмоли учи билан артиб қўяди. Орқа томонда қиз боланинг қўнғироқдай кулгиси янгради, сал нарироқдан эса гўдак йиғиси эшитилди. «Жим! Жим!»— деди хушбичим аёл боласини авайлаб силкитиб.

Троллейбус тормозининг беҳад ингичка чийиллаши миясига нақ тигдай урилди. Боши лўқиллаб кетди. «Асабим туршакдай қақшаб қопти»,— кўнглидан ўтказди.

Шерали орқа салонга чиқди. Салон ҳозиргина нон узилган тандирдай дим эди. Институт бекатига етгунча нафаси тиқилиб, қора терга тушиб кетди. Камқатнов, сердарахт кўча четига жойлашган институтнинг яшил рангга бўялган катта темир дарвозаси ланг очик, ҳовлига, ўртадаги энсиз бетон йўлакка ҳафсала билан сув сепилганди. Кенг ва салқин ҳовлининг сокинлиги кечга яқин толиқиб қоладиган юракларга озми-кўпми ўзгача бир кайфият берар, бироқ бунга ҳар ким ҳам эътибор қилавермасди. Доим шошиб, хаёлчан юрадиган тадқиқотчи-

лар нигоҳи камдан-кам тушадиган тўрдаги хилват хиёбон жимжит ва оромбахш эди.

Троллейбусдаги тиқилинчдан таъби хира тортган Шерали саранжом-сариншта ҳовлига қадам қўйиши билан роҳатланди. Атрофга шошилиш кўз югуртириб, ўнг томонга қараб жадал юриб кетди. Томи ва деразасига шафтолининг эгри-бугри қуриган шохлари эгилган бино эшигини тортиниbroқ очди.

Хонада лаборатория мудири Вали акадан бўлак одам кўринмасди. У кўзойнагини қирра бурни учига омонат қўндириб, қадрдон столида одатдагидай қўнишиб ўтирарди. У ўсиқ қошларини чимириб, кўзойнаги устидан Шералига қаради.

— Ҳмм... Қани?

У ҳолатини ўзгартирмай, кўзойнаги устидан Шералига ҳамон тикилиб турарди. Шерали остонада бир тўхтаб, сўнг салом бериб, этакдаги кичик стол ёнига ўтди.

— Аҳвол қалай?

— Бир нави.

Шерали Вали аканинг бесўнақай гавдасига, мойлангандай йилтил-лаётган бақбақали юзига кўз югуртирди. Мудир кўкрак чўнтагидан қопқоғи темир авторучкасини шошилмай олди ва стол четидаги тахлоглиқ варақлардан бирини олдига тортиб, ёзишга киришди.

— Бир нави денг?— Вали ака анчадан кейин қоғоздан бош кўтарди.— Гап шундай бўмасам... Анализларни топшириб, кейин дам олинг.

Шерали жавоб қилмади. Вали ака яна ёза бошлади. У ёзув-чизув ишларини яхши кўрарди. Ҳозиржавоб, расмиятчиликка ўч одам бўлиб, топшириқларни қойилмақом қилиб бажарарди. Шунинг учун ҳам доим омади келар, иши сира орқага кетмасди. У босиқ, вазмин одам эди, шошқалоқликни ёмон кўрар, ҳатто уйига ўт кетса пинагини бузмайдиганлар хилидан эди. Яхши от кейин чопади, деган гапни тез-тез такрорлар, кўпинча ўзи ҳам шу қабилда иш тутарди. Каналар тарқатувчи сперехетоз касаллиги устида узоқ ишлади, курсдошларидан беш-олти йил кейин фан номзоди бўлди. Номзодликдан сўнг Вали ака ўзини баланд чўққида кўрди. Бироқ қисқа вақт ичида бу чўққи ҳафсаласини бамисоли муздай совутди-қўйди. Чўққидан пастга тушиб, мусичадек беозор ва тинч яшай бошлади.

Вали ака одамлар кўнглини қабартиришни ювиб бўлмайдиган гуноҳ деб биларди. Шу сабабли институтда бирорта ҳам ёмон кўрадиган кишиси бўлмай, ҳамма дўсти, маслакдоши эди. Бирор масалада баҳслашишни эса сира ёқтирмас, ҳатто шакколик деб атарди. Институтда бўладиган баҳсларда жиддийроқ қатнашгани, бирортани мулзам қилгани, ёки ўзи бош эгиб қолганини ҳеч ким эслолмайди.

Шерали бу юмшоқ супургининг акси эди. Шу боис кўпинча гаплари бир жойдан чиқмасди, бири боғдан келса, иккинчиси тоғдан келарди. Вали ака гоҳида томоқ қириб, Шералини жеркир, насиҳатлар қилар, унинг кўнглидаги «дағаллик булути»ни тарқатмоқчи бўларди.

— Малол бўлмаса,— деди Вали ака хаёлга чўмган Шералига назар ташлаб,— тажрибангизнинг илмий жиҳатларини қоғозга тушириб берсангиз. Ун ойлик ҳисоботга тиркаб қўйсам.

— Майли. Лекин бу ҳақда илмий кенгашларда кўп гапирилган. Кейин... Брошюра тайёрлаяпман. Уша...

— Зарари йўқ, зарари йўқ! Қўшимча бир ҳужжат папкада турса, оғирлик қилмайди. Брашурангиз ўз йўлига.

Вали ака қўзғалди ва стол устидаги қоғозларни тартибга солиш учун узоқ ивирсиди. Кейин қаппайган қора чарм папкасини қўлтиқлаб чиқиб кетди.

Шерали нима қилишини билмай, узоқ ўтирди. Дераза олдида қўллари орақасига қилиб, ташқарига кўз ташлади. Дарахт шохлари орасидан чап қанотдаги кичик-кичик оқ бинолар — институт лабораториялари кўринарди. Уларнинг ташқи ва ички томонлари оҳакланган, деразаларига оҳори тўкилмаган оппоқ пардалар тутилган, стуллар ғилофи, столларга ёпилган чойшабгача оппоқ эди, илмий ходимлар, лаборантлар, хизматчилар ҳам оппоқ кийинишарди. Покизалик белгиси бўлган оқ ранг институтнинг кундалик ҳаётига шунчалик сингиб кетгандики, бу ерда бошқача рангни ҳеч ким хаёлига келтирмасди.

Товуқ катагидай тор лабораториядан дори ва спирт ҳиди анқирди. Тўрдаги кўп қаватли тахта токчада катта-кичик шиша колбалар, найчалар, резина ичак ва қўлқоплар, сўнги қаватда тўртта микроскоп, бир нечта лупа бўлиб, оқ пардали дераза ёнидаги оддий жовонда паразитология ва гельминтологияга доир китоблар, деворда одам ичида яшаб, ҳар хил касалликка чалинтуривчи текинхўр қуртларнинг катталаштирилган суратлари турарди.

Чет киши бу хона паразитология лабораторияси эканлигига сира ишонмасди. Аслида институт олимларининг кўпчилиги шу кўримсиз даргоҳдан катта йўлга чиқиб олган эдилар.

Лабораторияни жиҳозлаш олимларни қизиқтирмасди. Улар бу ерга фақат тўқай, ботқоқликлар, хилват жарликлару чуқурликлар, сернам зоналар, тоғлиқ жойларда тўплаган далилларини хулосалаш, баъзи чалкашликлар устида бир-бирлари билан фикрлашиш мақсадидагина йиғилардилар. Паразитология фанининг беором заҳматкаши Леонид Михайлович Исаев ҳам бир вақтлар серёгин ёки жазирама кунларда аччиқ ичакдай чўзилиб кетадиган илмий сафарлардан кейин мана шундай тор, зерикарли хонада ҳафталаб қамалиб оларди.

Шерали хона ўртасига қараб одимларкан, эскин тўхтади. Унинг эътиборини аскаримоз касаллигини чақирувчи аскаримоз тухуми ҳамда ундан ажралиб чиқувчи қурт тасвирланган плакат тортди. «Қанчалик жирканч!» — Беихтиёр сесканди, баданига қиздирилган темир босилгандай, афти буришди, кўнгли айниб, томоғига аччиқ нарса урилди.

Деразадан ҳовлига сигнал бериб кириб келган оқ «Жигули»га кўзи тушиб, ташқарига отилиб чиқди. «Дилбар! — ўйлади у. — Бу аҳволда унга қандай кўринаман?» Уч-тўрт қадам юриб, ўзини шафтоли панасига олди, бир зум каловланиб, охири ҳовли тўрига қараб юрди.

Ҳазон тўкилган энсизгина тахта курсига ўтириб, лўқиллаб оғриётган бошини иссиқ кафтлари орасига олиб сиқди. У беҳад очиққанди, мадори қуриб борарди.

Енгилгина оёқ шарпаси эшитилди. Еки хаёлида шундай туюлди-ми? Назарида, гўё жуда-жуда олислардан кимдир ёнига яқинлашарди. Йўқ, бу тасаввурлар эди...

Кутилмаганда бошини кўтарди ва зўриқиб ёшланган, қонталаш кўзларини аранг очди. Очди-ю тепасида кулимсираб турган Дилбарни кўрди.

— Шерали ака? — Қизнинг чеҳрасида меҳр шуълаланди. — Бу ерда нима қилиб ўтирибсиз?

Шерали зўраки жилмайиб, елкасини учирди. У шамол эгган ниҳолдек букчайиб қолган эди, бир оз қаддини ростлади. Дилбарнинг оппоқ юзига разм солди. Қизнинг оҳуникига ўхшаш кўзлари безовта порларди, кўп ўтмай бу безовталиқ ўрнини сокин бир қатъият эгаллади.

— Туринг! — деди Дилбар секингина ва Шералининг қўлтиғидан олди.

Улар лабораторияга киришди. Шерали дарҳол стулга чўкди. Юзи бўздек оқариб кетган эди. Юраги ғижимлаб оғриб турарди.

— Тезроқ кетмасам...— Шерали қақраган лабини тишлади.— Мендан қон олинг.

Дилбар паришон ҳолда бирпас нима қилишини билмай турди, кейин токчадан оғзи катта узун шиша — колба олди. Колбанинг ичида уч-тўртта ингичка шиша найча бор эди. Дилбар Шералининг томирини ушлаб кўрди, ингичка панжалари сезилар-сезилмас қалтираётганини пайқади. Чимчилоғига спирт суртди, кўзларини чирт юшиб, игна санчди.

Хонани спирт ҳиди тутиб кетганди. Шу пайт эшик шахт билан очилиб, семиз портфель кўтарган Зиёхон кириб келди. Унинг думалоқ юзи қип-қизил, бакенбарди ва жингала сочи пешонаси билан қулоқларини ёпиб турарди. Қиприклари калта, қисиқ кўзлари жонсараклик билан жовдирарди, тарвуз пўчоғидай кўкимтир тусдаги қалин лабларидан доимо совуқ табассум аримасди.

Зиёхон йўгон гавдасини салгина эгиб, қўлини кўксига қўйиб, баланд овозда салом берди. Шерали ўтирган жойида бир тўлғаниб, уни зимдан кузатди, саломини жавобсиз қолдирди. Дилбар истамайгина, алик олди, бошини кўтармай ишини давом эттирди.

Хонага оғир жимлик чўкди. Зиёхон бир дақиқа ноқулай аҳволга тушиб қолди, нимадандир чўчинқирагандай, теварагига аланглади. Кейин портфелини бир чеккага қўйиб, Шералига яқинлашди.

— Қалайсиз, ошна?

— Тузук!— Шерали минғирлади.— Узингиз-чи, Зиёхон?

— Ҳа-а, бизам...

Суҳбат узилди. Дилбар қон сўрдирилган охириги найчани колбага солиб, Шералининг чимчилоғига спиртли пахта босди.

— Мунча қовоғингиздан қор ёғмаса?

— Феълим шунақа!

— Ҳо-о!— Зиёхон мийиғида кулди.— Илгари мунақамасдингиз-ку?

— Ҳа, одам ўзгараркан.

— Тўғри, ҳозир сизга қийин.

— Раҳмингиз келаяпти, чоғи? Раҳмдилликни жиним ёқтирмайди. Айниқса сизнинг...

Шерали сапчиб ўрнидан турди, Зиёхон тумшугига қамчи тушган отдек, орқага тисарилди, бўшашиб стулга ўтириб қолди. Қалин лабларигача оқариб кетди. «Бечора, ўзини ўзи еб қўйипти-ку!»— хаёлидан ўтказди у.

— Сиркангиз сув кўтармай қопти, ошна!— Зиёхон оёқларини чапиштирди.— Тезроқ дори-дармон қилинг.

— Раҳмдилликни ёқтирмайман, дедим-ку!

— Дўст дўстга ачинади-да!

— Шунақами? Унда нега...

Шерали гапини охиригача етказмаган бўлса-да, нима демоқчи бўлганлигини Зиёхон англади. Тили калимага келмай қолди. Аламдан бўзариб, фиғони фалакка кўтарилди. Аммо сир бой бермади, Шералидан кўзларини олиб қочди.

— Мен сизга ўхшаб шуҳрат кетидан қувмадим, ошна!— деди анчадан кейин.

— Майли, мен қувган бўлай,— деди Шерали ғижиниб,— сиз қувмадингиз. Лекин хиёнат қилдингиз!

— Қимга?— Зиёхон илжайди.— Сизгами?

— Фанга, одамларга!..

— Оҳ-ҳо-о! Сиз тушиб кетган жарга...

— Бас!— Шерали бақириб юборганини сезмай қолди.— Сизни тушуниш қийин!

— Қўйинглар, қизишманглар!— Дилбар гапга аралашди.— Одамлар эшитиб қолса, нима дейишади?!

Шерали «Сиз аралашманг!» дегандай, Дилбарга қаради. Панжалари билан сийрак сочини тараб, Зиёхонга ўгирилди. Зиёхон карахт одамдай, стулга қапишиб қолган, қисик кўзларини юмиб олганга ўхшарди.

— Сизни тушуниш осонми?— деди у ҳолатини ўзгартирмай.

Шералини нима қилишини билмай, лабини қаттиқ тишлади, томоғига бир нарса тиқилгандай «қилт» этиб ютинди. Жовдираётган кўзларидан бирор маъно уқиб олиш қийин эди.

— Мунча жизғанақ бўлмасангиз,— деди бирпасдан кейин Зиёхон овозини мулойимлаштириб,— бу аҳволда лой босиб юраверасиз. Одамлар ўтирган жойида кандидат бўлаяпти. Менам сиздан олдинроқ кандидат бўламан!

Шерали кулиб юборди. Сўнгра мунозарага жимгина қулоқ солиб турган Дилбарга томон бурилди.

— Эшитдингизми, Дилбар?— деди у ва сукутга толди, қўлларини жуфтлаб, хона айлана бошлади. Бир пайт Зиёхоннинг қаршисида тўхтади ва:— Мен бир умр кандидат бўлолмасман!— деди.— Бунга қизиқаётганим ҳам йўқ!

— Жа ўзиям!

Зиёхон лабини бурди. Шерали унга еб қўйгудек тикилди-да, эшик сари қадам ташлади. Дилбар бир оз тарадудланиб, Шералининг ортидан эргашди.

Тоза ҳавога фарқ бўлган ҳовлидаги дарахтлар бир меъёрда шовилларди. Эшик олдидаги шафтоли шафақдай қизарган япроқларини тепасидан тўка бошлаган, яланғоч новдаларида мезон оқариб кўринарди. Боғ ичкарисида майналар чуғурлашади, қанотларини бир-бирларига уриб ўйнашади. Тунука том устидан бир гала чумчуқ ўқдек учиб ўтди.

Шерали остонада у ёқдан бу ёққа тентираб юрарди. Юзи ифодасиз, ҳозиргина бўлган суҳбатдан нафратланаётганини ҳам, ғазабланаётганини ҳам билиб бўлмасди. У Дилбар келганини сезмади.

— Обориб қўяйми?— деди Дилбар унинг қўлидан ушлаб.

— Йўқ!— деди Шерали кескин.— Рентгендан ўтишим керак.

— Кейин-чи?

— Кейин майли.

Шерали рентген кабинетида ўн минутча тутилди. Оқ халат ва қалпоқ кийган истараси иссиққина рентгенолог қиз Шералининг кўкрак қафасини диққат билан кузатди. «Қасаллик тарихи» дафтарига хулосаларини ёзар экан, шошилмай кийинаётган Шералига қараб хўрсинди.

Шерали қайтиб келганда Дилбар радиони баландлатиб, машинанинг очиқ эшигидан оёқларини солинтириб ўтирарди. Шерали яқинлашгач, радиони пасайтирди.

— Нима дейишди?

— Чатоқ,— Шерали орқа ўриндиққа ўтирди.— Упкадаги доғлар кўпайганмиш. Ўзимам шундай фикрдайдим. Йўталдан безор бўлдим.

Машина енгил силтаниб қўзғалди, ҳовлидан чиқиб, катта йўлга тушгач, елиб, кетди. Ойнаси тушириб қўйилган деразадан муздай шамол ёпирилиб кириб, Шералининг сийрак қўнғир сочларини тўзитарди. У бошини ўриндиққа ташлаб, кўзларини гоҳ юмар, гоҳ очарди. Уйлар, симёғочлар, япроқлари тўкилиб чўлтоқ супургига ўхшаб қолган да-

рахтлар назарида чархпалакдай айланар, кўзини юмганда эса асли ҳолига қайтар эди. Кейин бирдан тасаввури ўзгарар, миясида нотайин ранглар, сўник нурлар, аллақандай беўхшов чизиқлару шарсимон қабариқ шакллар пайдо бўларди. Ана шу тартибсиз нарсалар ичида ўзининг беҳол, қутсиз башарасини кўрарди.

У чўчиб бошини кўтарди. «Жигули» қора тасмадек силлиқ асфальтда гизиллаб учиб борарди.

— Дилбар кичиккина тўртбурчақ ойначага қараб, Шералининг заъфарон юзини кўрди. У кўзларини юмиб олган, қалин, қора қошлари ўртасидаги тугун чуқурлашгандай туюларди.

— Ухляяпсизми?— Дилбар ҳазиллашди. Шерали кўзини очиб, гавдасини кўтарди.— Қачонгача шунақа қип юрасиз?

— Оз қолди,— шивирлади, Шерали,— оз қолди.

— Шифохонага ётинг.

— Ҳали чаласи бор-да!

Тилларига қовзоқ солингандек, узоқ сукут сақлашди. Шерали яна ўриндиққа суяниб, кўзларини юмди. Шаҳар ўртасига, бозор қаршисидаги гавжум чорраҳага келганларида светофорнинг қизил чироғи ёнди. Дилбар шошиб тормозни босди, ўқдай учиб келаётган машина қулоқни қоматга келтириб чийиллаганча пиёдалар ўтадиган йўлакда тўхтади.

— Бугун эрталаб ойим сизни сўровдилар.

— Нимага?

— Билмадим. Бир учрашаркансиз.

Шерали жимгина машиналарни, одамлар оқимини кузатди. «Оқим бир лаҳза тинмайди,— ўйлади у.— Эртага ҳам... Индин ҳам... Лекин мен... Мен нима бўламан?»

У ўзини қаршисидаги катта ҳаёт оғушида кўрди. Бу ҳаёт кўзни қамаштирадиган даражада ёруғ, айни пайтда туманли ҳам эди. Нега бунини илгари сезмаган экан? Мана энди кўп нарсаларнинг мағзини чақаяпти. Мабодо гўзалликни кеч таниган бўлса гуноҳи нима? Ахир, ҳаёт уни эркалатиб юборган эмас, гоҳ ўтга, гоҳ сувга солган... Икки ёшида ота-онасидан ажралди. Етимлар уйининг ҳам ғамгин, ҳам беғубор ҳаёти нималарга ўргатмади. Узи ҳам билмаган ҳолда эгри кўчаларга кўп марталаб бош суқди, аччиқ-чучукни татиб, кўзлари мошдай очилди.

Тақдир гирдобини қирғоқдан қирғоққа урди, пешонаси қашқа бўла-бўла, ниҳоят, осойишта туюладиган, аслида беҳаловат кунлардан иборат бўлган ҳаёт йўлига чиқди. Кейин бирдан китоб уни оғушига олди.

Зерикарли узун тунларда китобга мукка тушар, кўзлари қизариб, қум тўлгандек ачиша бошлаганда ҳам ундан ажрала олмасди. Қўлига тушган ҳар қандай китобни ҳаш-паш деганча «ямлаб» ташлар, шаҳардаги барча кутубхоначига отнинг қашқасидай танилиб қолганди.

Шерали қанча кўп ўқимасин, ўзига ишонмас, ўқишга киришга унча умид боғламаганди. Аммо кутилмаганда толе унга кулиб боқди. Иштихонлардан яхши баҳолар билан ўтиб, медицина институтига кириб олди. Бу ёғига иши юришиб кетди. Ёмон ўқимади, домлаларининг назарига тушди. Етти йил дўппини бир айлантириб қўйгунча ўтди-кетди. Шерали юрагига анча яқин бўлиб қолган устози Вали аканинг маслаҳати билан Ленинградга — аспирантурага жўнади.

Вали ака Нурбоев билан бир кўрпада тепкилашиб ўсган, ёшлиқда ўрталарида боғланган дўстлик иплари узилмаган эди. У Ленинградга борганда албатта уникига тушарди. Домла Шералини ҳам туғишган укасидай кутиб олди, ўзбекча таомил билан меҳмон қилди, Ленинграднинг паст-баланди билан таништирди, йўл-йўриқ кўрсатди, маслаҳатини аямади, хуллас, аспирантура конкурсидан ўтгунча қанотидан айир-

мади. Кейин ундаги истеъдодни кўргач, илмий ишига раҳбарлик қилишни бўйнига олади.

Домла асли Самарқанднинг Кўкмачит маҳалласидан эди. Ун етти ёшида кўнгилли бўлиб фронтга кетди. Урушнинг оғир йилларида Ленинградда хизмат қилиб, қаттиқ яраланди. Уни шаҳар четидаги хилват ўрмонда жойлашган госпиталга чалажон ҳолда келтиришди. Валя исмли қиз қонсираб ётган Қамолга қон берди. Шу баҳона улар гопишиб қолишди.

Самарқандда унинг қариндош-уруғи деярли йўқ эди, ота-онаси ёшлигида омонатларини топширишганди. Уруш тугагач, Қамол Ленинградда қолиб кетди. Валя билан турмуш қурди, бир-биридан дўмбоқ уч фарзанд кўришди...

Баъзан Нурбоевнинг тўнғичи Сафар (онаси уни Саша дерди) Шералини меҳмондорчиликка айтиб кетарди. У келганда домла сабрсизлик билан эшикка термилиб ўтирган бўларди. Уни кўрган заҳоти сийрак ажин босган, Ленинград ҳавоси оқартирган ясси юзига табассум ёйиларди.

— Қани, Шурик!— дерди у кўзларини чақнатиб.— Узинг бир ўзбекча палов дамла! Жудаям соғиниб кетдим-да!

Валентина Ивановна ҳам, болалар ҳам ошни яхши кўришарди. Бутун оила қизиқиш билан Шералига қарашарди. Валентина Ивановна эса ҳар гал Шералига «Менга ҳам палов пиширишни ўргат!»— деб ялинар, лекин Шерали қанча тушунтирмасин, бари бир, эплаштиролмасди. Димоқни қитиқлайдиган хушбўй палов тайёр бўлгач, улар дастурхон атрофида тўпланишарди. Шералини албатта тўрга ўтқазिशарди. Домла буфетдан арақ ёки коньяк олиб очарди-да, Шералига кўз қисарди.

— Валенка, бизни уришмайсан. Ҳозир биз Самарқандни эслашиб ичамиз.

Хотинининг сариқдан келган думалоқ юзини маъюслик қопларди. Болалар худди жўжалардай кўзларини жовдиратишиб, отасидан кўз узишмас, беғубор бир ҳаяжон билан сукут сақлашарди.

— Валя! Сен Самарқандни билмайсан-да!— У қадаҳларни тўлдирарди.— Кўп аломат шаҳар! Бунақаси ер юзидан топилмайди. Агар қанотим бўлганда учиб кетардим.

— Учиб бора қолинг, ўша аломат шаҳрингизга!— Валентина Ивановна қиз боладай юпқа лабларини чўччайтирарди.— Ёшликдаги бирортаси эсингизга тушдим, нима бало?! Уям энди қариб қолгандир...

— Қани олдик!— Домла хотинининг гапларини эшитмаганга оларди.— Самарқанд учун!

Шерали Ленинграддай шаҳарда жуда катта обрўга эга бўлган, бекам-кўст, осойишта яшаётган бу одамнинг юрагида ҳам армон борлигига ишонгиси келмасди. Домла қиттай отиб олгандан сўнг, ёшлигида ёдлаган ўзбекча мунгли бир қўшиқни паст товушда хиргойи қила бошларди. Хотини билан болалари эса сездирмай қўшни хонага ўтиб кетишарди.

— Мен борсам иш топилармикин Самарқандда?— деди у бир кун ёлғиз қолишганда.— Жуда зўр бўларди-да.

— Сизга топилмаса кимга топилади?!— Шерали унга зимдан қаради. Домланинг сокин қорачиқларида ўтли бир дард ифодасини кўрди.

— Жуда кетгим кеп кетади-да баъзан... Ёш ўтган сайин билина-япти. Киндик қоним томган-а, Самарқандда!

У Самарқандни катта эътиқод билан севар, бир кунмас бир кун она шаҳрига қанот қоқиб учиб кетишини хотинидан ҳам, болаларидан ҳам яширмасди. Домла Шералини кўрганда доим ундан Самарқанд-

нинг исини олгандай бўлар, унинг ёлқинли кўзларида ўзининг ёшлигини кўрарди. Улар ўзлари сезмаган ҳолда бир-бирлари билан улфат ва сирдош бўлиб қолган эдилар. Шерали аспирантурани битириб Самарқандга қайтганда домла узоқ вақт қимматбаҳо нарсасини йўқотган одамга ўхшаб паришон юрди. Шерали ҳам меҳрибон ота бағридан узилиб чиққан фарзанддай, соғинчдан дили ўртанарди. Бир-бирларига тез-тез хат ёзишарди, аммо хатлар иккаласини ҳам овунтирмасди.

Домла Шералининг ишлари илгари силжимаётганига хафа бўларди. Ўзининг узоқдалиги, вақтида ёрдамлашолмаётгани ҳам унинг омадсизлигига сабаб бўлаётганини ўйлаб, виждонан қийналарди. Ниҳоят, Шералининг сўнги хатини олгач, қалби ларзага тушди. У шогирди қалтис йўлни танлаганини хат мазмуниданоқ англаган эди.

Камол Нурбоев Қарима Музаффаровна билан барабар Шералига ҳам хат жўнатганди. Уни Шерали икки ўт ўртасида тўлғанаётган бир пайтда олди. Устози одатдагидай кўнглидаги гапларни содда, лўнда ифодалаган эди.

«Шерали!

Шунақа одамлар бўладики, фақат катта ташвишлар учун туғилган бўлади. Сен ҳам ўзингни тоғдай бир ишга чоғлабсан... Аммо сени кўкларга кўтариб мақтамоқчи эмасман. Шундоқ ҳам мендан мақтовни кўп эшитгансан!

Ҳозир негадир сен ҳақингда ўйлаб ўтирибман. Сен ҳали ҳам ўша ўшамисан, ёки ўзгариб кетдингми? Сезиб турибман, энди бошқача одамсан!

Мен фақат бир нарсага — сен диссертация деган нарсага ўта совуққонлик билан қарашингга ҳайратланардим. Бугун сен шу пайтгача руҳий бир тайёргарликни ўтаганингни пайқаб турибман. Майли, ҳаётда шунақаси ҳам бўлади. Қулай фурсатни кутишга тўғри келади. Вақтинчалик муваффақиятдан вақтинчалик муваффақиятсизлик авлодир!

Энг муҳими, бошлаган ишга — ишонч! Агар шу ишонч мустаҳкам бўлса, ютқазмайсан...»

«Ишонч!» — Шерали хаёлан шу сўзни такрорлади ва устозининг зийраклик, донолик балқиб турадиган кўзларини эслади...

— Келдик, Шерали ака!

Дилбарнинг ингичка овози хаёлини бўлди. Машина Регистон майдонининг чеккароғида тўхтади. Шерали гавдасини силкиб, ўнгланди ва кўзларини ишқалади.

— Раҳмат сизга!

Дилбар рул чамбарагидан қўлларини олмай ўгирилди. Шерали унинг кўзларига бир лаҳза термилиб қолди, кейин шошилмай машинадан тушди. Йўл четидаги ариқчадан ҳатлаб ўтиб, орқасига қараганда, «Жигули» аллақачон жойидан жилган, сон-саноқсиз машиналар оқимига қўшилиб кетганди.

□

— Ҳе-е, қизлари тушмагур! Уттиз икки... Мунча шошмаса бўлар!

Дилбар олди супачали, пештоқининг гуллари сал-пал кўчган кичикроқ мақбаранинг деворига суяниб турарди. Обидаларга қадалган кўзлари чўғдек ёнарди. Бўёқлар, чамаси, унинг ҳам дилини банд этган, боқишларида ногаҳоний ўйчанлик акс этганди.

— Ҳозир етиб оламан, Дилбар! Уттиз уч... Ҳозир!

— Сиз қайта қолинг бўлмаса, Шерали ака! — деди Дилбар. — Пастда кутиб турарсиз.

— Нега энди? Товба!

У Дилбарга гина оҳангида қаради. Кўнглида тотли, аммо ўтдек

куйдирувчи ўкинч уйғонди. Ахир, манзилга етай-етай деганда ортига қайтса, нима деган одам бўлади?

Шерали юрагига азоб бераётган ўкинчни ҳам, оғриқни ҳам унутишга тиришиб, олдинга талпинди.

— Уттиз тўрт...

Ҳа, оёқларидан мадор, кўзларидан нур кетиб, йиқилса йиқилиб қоладики, бир қадам ҳам чекинмайди. Манави шаддот қизлар жиғига тегса тегаверсин! Неча пуллик иши бор? Йўқ, Дилбар уни яхши тушунади. Неча кундан бери ёнидан жилмай, дардига шериклик қилади. Оҳ урса оҳ тортади, кулса кулади...

Дилбар бир вақтлар орзу қилган дунёсини топиб олгандай, Шералининг ёнида ўзини эркин ҳис этарди. Шералининг ташвишлари беихтиёр унинг ҳам ташвишларига айланганди. Иккалови кун бўйи институтда бўлишарди. Ҳар замонда Карима опа лабораторияга бош суқиб, уларнинг аҳволидан хабар олиб кетарди. Опа келганда Шерали ўзини ноқулай сезар, деярли гапирмас, саволларига фақат ҳа ёки йўқ деб жавоб қайтарарди.

Кузатувлар тобора чуқурлашиб, мураккаблашиб борарди. Шерали силласи қуриб, чўпдек озиб кетди. Томоғи қичишиб, кун бўйи йўталар, оғзидан тинимсиз сўлак оқарди.

Шерали танасидаги ҳар бир ўзгаришни муттасил қайд этиши, кейин уларни даволувчи врачларнинг хулосалари билан солиштириши керак эди. Унинг соғлиғи ҳақида врачлар қайғу билан гапиришарди. Аҳвол шу тарзда давом этса, Шерали бутунлай кўрпа-тўшак қилиб ётиб олиши ҳеч гап эмасди. Агар ҳозир даволанишни бошлаб қўйса, тажриба чала қолиб, шунча қилинган иш ҳавога кулдек совурилари. Шунинг учун тишини тишига қўйиб, врачларнинг гапига қулоқ осмай, даволанишни орқага сурарди.

Кунлар жуда сокин, зерикарли ўтарди. Шерали Дилбар билан биргаликда торгина хонада текшириш натижаларини таҳлил қиларди. Баъзи олимларнинг чалкаш фикрлари, қўл учида қилинган ишлари вақтини кўп ўғирларди. Ҳатто кўпинча улар билан тортишиб қолишга ҳам тўғри келарди.

Бир ҳафтадан кейин Шерали ўз қарашларини асосан жамлаб бўлди. Унинг фикрлари паразитология учун батамом янгилик бўлиб, кўпгина олимларнинг пайтавасига қурт туширди. Карима опа эса тинчиб қолганди. Шералининг елиб-югуришини зимдан кузатиб, бепарво юрар, унинг фикрлари билан ҳисоблашишга ўзида мажбурият сезарди. Опа бир вақтлар куйиб-пишиб ёпишган, эртанги кунда юзи қанчалик ёруғ бўлиш-бўлмаслиги билан боғлиқ ташвишларидан кутилмаганда юз ўгирган эди. Аввалги қизиққонлиги ўрнини аллақандай лоқайдлик эгаллаган, юрагига карахт қилувчи совуқ ҳаловатсизлик сездирмай кириб борарди. Негадир опа кейинги вақтларда ўзини ўзи ёмон кўриб қолди. Бунинг сабабини унчалик тушунмас, фақат турмуш ташвишлари чарчатаётганини сезиб турар, буни қанчалик чуқур билгани сайин ўзидан нафратланарди. «Эрта қарипман!— деб ўйларди баъзан алам билан.— Қарилик билан ожизлик даҳшати мени адойи тамом қилмоқда. Бунақа вақтда одамга ҳеч нарса ёқмайди. На ташвиш, на беғамлик. Аммо мен нимадан чўчийман? Нимадан? Худди бутун давлатидан ажралиб қолаётган очкўз одамга ўхшаб, нега ўзимни ҳар томонга ташлайман?».

Опа тинчини бузиб, асабларини тордек таранглаштирган жамики нарсалардан қўлини ювиб қўлтиғига уришга аҳд қилди. Энди уни фақат қизининг тақдири ташвишлантирарди, холос. Якка-ёлғиз фарзандининг пешонаси очилмаётганини ўйлаб узун тунларни бедор ўтказар, ҳатто баъзан кўз ёши тўкиб, юрагини бўшатиб ҳам оларди. Мабодо

шу дақиқаларда эри ёдига тушса, ўксиниб баттар эзиларди. Кейинги вақтларда қизи Шералига кўнгил боғлаганини оналарга хос сезгирлик билан пайқаб, бир оз таскин топди. Дилбарнинг хатти-ҳаракатлари бошқача бўлиб қолганлиги, кундан кун очилиб бораётганлиги онани севинтирар, «иш қилиб бахт қушини учуриб юбормасин!» деб худого ёлворарди. Аммо опанинг қувончлари жуда тез сўнди, аксинча, кейинчалик ғашлиги баттар кучайиб, кечалари бутунлай ухлолмайдиган бўлиб қолди. Ахир, Шерали инжиқ, ўжар йигит, қолаверса, касалманд, айниқса ҳозир тақдири қил устида турибди, ҳар хил ғавғо билан боши қотган. Қизининг интилишларини тушунармикин? Аёл учун энг муҳими мана шу! Унақа ўжар одамлар фақат бошқаларнинг истаклари устидан ҳукмронлик қилмоқчи бўлишади, ишқ-муҳаббатни кўр-кўрона тан олишмайди.

Карима опа ўзини гўлликка солиб, шубҳаларини Дилбарга юқтиришга уринди. Онасининг изтиробли гаплари ҳар гал Дилбарни ёгдек эритар, бироқ сир бой бермас, ҳеч нарса билмагандек, лом-мим демай кўзларини сузиб ўтираверарди.

Аслида у бир неча ойдан буён гоҳ тушкунликка берилиб, гоҳ нимагадир умид боглаб бесаранжом яшарди. Юрагини ўртаб, омбурдек ишканжага олган дард нималигини билмас, ёлғиз қолганда қафасдаги кийик боласидек типирчилар, бир ҳамдard қумсар, ўшанга интилар, бош-адоғи кўринмайдиган хаёлларгина ташна вужудига юпанч берарди. Ажаб, орзиқтирувчи шундай юпанчни Шералининг кўзларидан ҳам топарди, унинг фавқулудда кескин боқишлари вужудининг номаълум жойидаги ўткир оғриққа малҳамдай ёқарди. Кўпинча Шерали билан танҳо қолгиси, кун бўйи унинг суҳбатига қулоқ солиб, кўзларига термилиб ўтиргиси келарди. Бундай дақиқаларни Шерали ҳам орзу қиларди. Дилбарнинг боқишлари унга тақдирнинг битмас-туганмас эҳсонидай туюларди.

Бир кун лабораторияда ёлғиз суҳбатлашиб ўтиришарди. Тажриба машаққатлари, Зиёхоннинг қилиқлари ҳақида ярим соатча талашиб-тортишишди. Дилбар Зиёхоннинг қўрқоқлигини айбламаслик керак, бола-чақаси ғамида тўғри йўл тутган, деб уни оқлади. Шерали бу гапга афтини буриштирди.

— У олдин тўғриси тани олганда бошқа гапиди,— деди Шерали газабини яширмай.— Алдашга уринмаслик керак...

— Сиз қўрқмадингизми-я, ўшанда?— деди Дилбар кутилмаганда қарийб шивирлаб.

— Нега қўрқай?— Шерали ҳам шивирлаб, унинг оппоқ қўлларини кафтлари орасига олди.— Ёнимда сиз бор эдингиз. Сиз... Дилбар!

— Қўйворинг!

Шу пайт эшик очилиб, Карима опа кирди. Улар ялт этиб эшикка қарашди. Шерали опани кўрди-ю, Дилбарнинг қўлини қўйиб юбориб, орқага тисарилди. Шошиб қолган Дилбар дув қизариб, яқинидаги стулга бўшашиб ўтирди. Опа ҳеч нарса билмагандек, бепарволик билан Вали Тиллаевични сўради.

— Ҳозиргина чиқувдилар!— деди Шерали.

— Хай майли!— опа ноўнғай ҳолатдан тезроқ қутилиш учун эшик дастасига қўл узатди.— Кейин чақиртираман. Комиссия келаётганмиш... Ҳа... Айтганча, ўзингиз қандай, Шерали?

— Ёмонмас!— Шерали зўрма-зўраки жилмайди.— Лекин... Бўш қопга ўхшайман-да!

— Баданингиз латтадай. Шундайми?

— Ҳа-ҳа.

— Аскаридознинг оғир формаси. Аттанг, сизда ёмон асорат қолдириши мумкин-да.

— Опа, менда бир фикр туғилувди.

— Қани?

— Леонид Михайловичнинг кундалигини давом эттирсам...

Хулосаларини қайта-қайта кўриб чиққан Шерали бу ҳақда анчадан буён бош қотирар, Леонид Михайловичнинг қўли теккан дафтарга фикрларини туширишни ўйлаганда қаттиқ ҳаяжонланарди. Назарида бу кутилмаган жуда катта ишдек туюларди. Аммо опа гапларини бепарво тинглаганини, лоқайдлик билан «ихтиёрингиз» дея шошиб чиқиб кетганини кўриб, ҳафсаласи пир бўлди. Кейин бу гапни опага айтганига пушаймон чекди. Дилбар эса шунчалик тўлқинланган эдики, анордай қип-қизарган юзи ловуллаб ёнарди.

— Ахир!..— У гапини йўқотиб қўйганди.— Леонид Михайловичнинг кундалиги-я!

— Ҳа, ўша. Унутилган кундалик. Нимадан бошлашни билмай каллам қотаяпти. Онангиздан маслаҳат сўрамоқчийдим.

— Биласизми, нима? Ҳалиги... Тасодиф бўлганидан бошлаш керак.

— Тасодиф? Қизиқ!— Шерали бир лаҳза ўйга толди.— Топдим! «Тасодиф ҳаётинг заруратдир!» деб бошлайман. Ана кўрасиз! Тасодифга тан бермаса бўлмайди. Ҳозир ҳам тасодиф юз бермадими?

— Қандай?

— Қарима Музаффаровнани кутмаган эдик-ку.

— Сиз-да!— деди Дилбар хумор кўзларини сузиб.— Одамни уялтирдингиз.

— Гуноҳқорман!— Шерали бошини қуйи эгди.— Лекин... унча ёмонам бўлмади. Ахир, оингиз билса ёмонми?

— Нимани?

Шерали чайналди, ер остидан Дилбарга қараркан, унинг қиёфасида ҳароратли бир куч жамланганини кўрди. У аслида мана шу кучга асир бўлмаганми? Қачонлардан бери вужудини ёндириб, кўнглида умид туғдирган, ҳаётнинг ҳар қадамда оёққа илашадиган майда-чуйда ташвишларидан қўл силташга ундаган ҳам шу куч эмасми, ахир! «Ҳа, Дилбар, сенда тушуниш қийин бўлган бир куч бор!— Шерали унинг кўзларига тоб беролмай, деразага ўгирилди-да, ўйлаб кетди.— У мени адоий тамом қилаёзди. Мен гирдобга тушиб қолган пўккакка ўхшайман. Ихтиёрим сенда, Дилбар! Наҳотки бунга сезмасанг? Бунчалик тошбағир бўлмагин! Узун кечаларда сени ўйлайман. Қийноқларга тўла оғир дақиқаларда сени ўйлайман. Сенинг хаёлинг мени ҳар қандай азобдан қутқаради. Бунга фақат сен қодирсан...»

Дилбар Шералининг сўнги вақтларда кичрайиб қолгандек туюладиган қотма гавдасидан кўз узмас, ўпкаси тўлишиб унга ачинар, кўнгли гоҳ ёришиб, гоҳ хуфтон бўлиб кетарди. «Мени билмайсиз, Шерали ака! Дардимни ёролмайман! Мен ожизман. Сизнинг олдингизда шунчалик ожизманки, йўлида учраган нарсаларни вайрон қилиб юборадиган бўронга йўлиққан капалакка ўхшайман. Бўронда қолган капалакнинг ҳоли нима кечади? Ё ҳаётдан ажралади, ёки...»

— Шерали ака!— Дилбар унинг ёнига борди.— Узингизни бунча қийнаманг.

— Сиз мени ҳали ҳам тушунмас экансиз.

— Балки... Йўғ-е, ундаймас.

— Мен фақат сизнинг олдингизда ёлғизлик азобидан қутуламан. Сиз эса менга ишонмайсиз.

— Ишонаман!— Дилбар бу сўзни аллақандай қатъият билан айтди, унинг тартибсиз квартирасини хотирлади. Ҳа, ёлғизлик унинг оёғига кишан бўлаётганини яхши билади. Аммо иложи қанча? Тақдир кишанини синдириш қўлидан келмайди. Шералининг илмоқли гапларига тузоққа тушган қушдай типирчилаб қолди, қаттиқ ҳаяжонланганга.

нидан лаблари қуруқшаб кетди. У ердан кўз узмасди. Гўё борлиқдаги ҳамма нарса бир нуқтага жамлангану фақат ана шу нуқтанигина кўрарди...

Соат олтига занг урганда котиба Дилбарни Қарима Музаффаровна чақираётганини хабар қилди. Улар суҳбат чала қолганига афсусланиб, бир-бирларидан кўнгил узолмай хайрлашдилар.

Ҳар қалай, Шерали бир оз энгил тортганди. У кўпдан буён юрагида оғир тошдек ўрнашган гапнинг учини чиқаргани учун терисига сиймай севинарди. Аммо салдан сўнг Дилбарга очигини айтмай латтачай-нарлик қилганига ўқиниб кетди. Лаборатория эшигини қулфлаб, ҳовлига чиққанда ҳам аччиқ ўқинч уни тарк этмаганди. Бекатга етгунча ҳолдан тойиб, қадам босолмай қолди. Кечки салқинда бадани увишди, кўп ўтмай тиззаларига титроқ кирди. «Товба, кундан кунга бўшашиб бораяпман! — Кечиқиб келган автобусга чиқиб, энг орқадаги ўриндиққа қўнишиб ўтираркан, ўйга чўмди. — Сал шамолда бандидан узилаётган баргдай қалтирайман. Мунақада нима бўлади? Лекин одам боласи қизиқ-да! На иссиққа, на совуққа чидайди. Ғалвани ўзимга ўзим сотиб олиб, энди боши янчилган илондай типирчилайман. Менга раҳми келганларнинг ҳам, мендан нафратланганларнинг ҳам баридан юз ўгирдим. Нима бўпти? Ҳаётдан эҳсон кутиб яшашнинг янгилиги қолмаган. Баъзи одатлар одамни расво қилиб ташлайди... Бари бир мен ҳаётдан ҳеч нарса таъма қилмайман... Лекин ўз ҳолимга қўйишмайди. Чувалчангга ўхшаб беозор яшасам, ишларим юришиб кетармиди. Осойишта кун кечиришнинг савобига нима етсин? Бир йўлини қилиб бадавлатроқ оиланинг қизига уйланиб оласан-да, кейин оёғингни истаганча узатиб, бемалол семираверасан. Қарабсанки, ҳаммаси жойига тушади. Теварагингда сендан ўтадиган бўлмай қолади. Тутуруқсиз гапларингни ҳамма бош ирғаб маъқуллайди, оғзинг очилар-очилмас нечаси хизматингга шай туради, керак бўлса бурнига найза билан тезак етказиб бўлмайдиган казо-казолар ҳам сенга таъзим қилганини ўзлари сезмай қолишади. Шунақа... Э-э, мулла Шерали, шуларни биларкансан-у, эсингни борида этагингни йиғиб олмаган экансан-да!»

Шерали жимжит бекатда автобусдан тушиб қолди.

Бўм-бўш квартираси одатдагидай ҳўмрайиб кутиб олди. Юракни сирқиратадиган бу ҳолга кўп вақтлардан бери биринчи марта аҳамият бермади. Боягина алғов-далғов бўлиб турган руҳияти, худди бўрондан кейинги денгиздек, тинчиб қолганди. Ҳозир унинг ҳолатини кўрган киши унда қатъият ёки ирода борлигини сира ишонмасди. Вужуди сувга тушган латтадек бўшашган, ҳаракатлари ҳорғин, кўзлари ҳозиргина ўчиб учи қизариб турган чироқ пилигидек, зўрға милтирарди. Оёқда бошқа туролмаслигини пайқаб, шалвираган қоматини диванга ташлади. Шифтга тикилиб, ярим соатча ётди, кейин нимадир ёдига тушиб, инқиллаб-синқиллаб ўрнидан турди.

Шерали китоб жавонининг пастки қаватидан гирди сарғайган, қорамтир муқовали эски дафтарни олди. Йўқотган қимматбаҳо нарсасини топиб олгандек, унга узоқ тикилди, шошилмай варақлай бошлади, сўнгра беш-олти бетини синчиклаб ўқиб чиқди. Шунда у бир нарса — Леонид Михайловичнинг қалби ҳаётдаги кўпгина нарсага шубҳа билан қараганини, шу билан бирга, иқир-чикирларга эътибор беравермаганини пайқаб олди. Олим фикрларини шу қадар тигиз ва ўрни билан жойлаштиргандики, бирорта ортиқча сўз учрамасди. Дафтарга ўз дардларини ҳам туширишни орзу қилиб юрган Шерали иккиланиб қолди. Бунинг иложи йўқ эди! Агар шундай қилганда олимнинг руҳи, шубҳасиз, унинг устидан кулган бўларди.

У дафтарнинг бўш жойини очиб қўйди. Узоқ ўйлагандан сўнг варақнинг юқорисига йирик-йирик ҳарфлар билан шу сўзларни битди:

«Сихатинг яхши бўлса — бахтлисан!» Шерали ўзича кулимсиради, вужудини илиқ бир сокинлик эгаллаганди. Энди у ҳаяжонланмас, қўллари титрамасди. Ранги ўчиб, баъзи жойлари қорайган вараққа дастлабки сатрларни ёзди:

«Тасодиф ҳаётинг заруратдир!

Эҳтимол, мана шу дафтар топилмаганда, аскаридалар ўн йил ва ундан ҳам ортиқ яшаши ҳеч кимнинг хаёлига келмасди. Ун йиллик тирик аскарда касаллик чақирадими? Унда одам танасида қанақа ўзгаришлар юз беради? Биз ўзимизда ўтказётган синовдан мақсад — шу саволларга жавоб топишдан иборат».

Шерали ручканинг учини лабига босиб, хаёлга толди. Назарида кундаликни асосий гапдан бошламаганди. Дафтарнинг янги саҳифасини очиб, ёзишда давом этди:

«Биринчи саволга жавоб топилди.

Очиқда ўн йил яшаган аскарда одам учун хавфли бўлиб қолавериши мумкин экан. Менимча, Леонид Михайлович Исоев буни фараз қилган.

Мен ичган тухумлар (ҳозирги Зиёхон тўғрисида бир нарса дейишга ожизман) ошқозондан ичакка ўтганлиги аниқланди. Улар ошқозонда яшаши учун ҳар хил кислоталар имкон бермайди.

Олимлар касалликнинг дастлабки босқичини қўйидагича шарҳламоқда: ичак деворларига бемалол ўрнашиб олган тухумлар личинкалар ажратди. Личинкалар эса зудлик билан қонга ўтди. Бу асосий хавфнинг бошланиши эди.

Личинкалар қон билан айланиб, ўпка пардаларига кириб олди. Упкада доғлар пайдо қилди. Оқибатда, сурункали йўтал бошланди...

Жониворлар ўпкада неча кун «меҳмон» бўлиши ҳозирча номаълум. Ҳароратим. ўттиз тўққиз даража. Баъзан тушади, баъзан ошади.

1968 йил, 5 октябрь».

Шерали дафтарни ёпди. Беҳаловат кўнгли жиндай таскин топиб, диванга чўзилди. Боши худди пармалаётгандай зирқираб оғрир, ичини гўё қандайдир махлуқ ўткир панжалари билан таталарди. Бу оғриққа кўпдан бери эътибор бермай қўйганди. Ичида нималар бўлаётганини беш панжадай биларди. Эҳтимол, шу боис дард оғир кечаётган бўлса ажаб эмас. Дардсиз одамгина тинч ва парвосиз юради. Қаерингни қандай касаллик кемираётганини билиб турсанг, ўзингни ўзинг шамдай адои тамом қилиб қўйишинг мумкин. Текинхўр қуртлар унинг ичакларини шилаяпти, қонини сўраяпти, куч-қувватини емираяпти. Ошқозонига нимаики тушса, худди очопадек, зум ўтмай ямлаб қўяди чоғи, тез очиқади, томоғи қуруқшайди, егани юқмайди, игна ютган итдай озиб бораёпти.

У бу аҳволга кўникиш учун ҳам ўзидан имкон тополди. Юрагига гулгула солган, тунлари уйқу бермаган ва фақатгина ўзи билган нуқтадан ўтиб олганди. Энди, ҳар қалай, озми-кўпми иззат нафси қониб, қўлидан бирор иш келиши мумкинлигига ишонган эди.

Одатда, бунақа одамлар қийинчиликлар олдида ҳаётдан мурувват кутмайдилар, қўллари билан келса-келмаса, мурувватли бўлишга интиладилар...

□

Шерали эрталаб ўрнидан истар-истамас турдию дарҳол кечаги ёзганларини ўқиб чиқди. Бугун кундаликни давом эттириш ниятида эди.

У кун бўйи уйдан жилмади. Аммо бир сатр ҳам ёзолмади. Ручкани олиб столга мук тушиши билан фикрлари айқаш-уйқаш бўлиб кетар,

баъзан Карима опанинг басавлат гавдаси кўз олдида туриб олиб, эн-сасини қотирарди.

Кундалик стол устида очиқ ҳолда ётарди.

Кун кеч бўлганини Шерали пайқамай қолди. Чироқни ёқиш учун ўрнидан қўзгалганда, эшик қўнғироғи устма-уст жиринглади. «Дилбар!» ўйлади Шерали ширин туйғудан энтикиб. Чиндан янглишмабди. Дилбар келганди. Чехраси ёришиб, бир нафасда зеркиш азобини ҳам, борлигидаги ланжлик ва оғриқни ҳам унутди.

— Келинг, Дилбар!

— Яхшимисиз?

— Ёмонмас.

— Бугун кўринмадингиз? Нима...

— Шундай ўзим. Пичи ишламоқчийдим... Айтганча, ойингизни тушунолмай турибман. Гоҳ ундай, гоҳ бундай...

— Тўгриси, ойимни баъзан ўзимам тушунолмайман.

Дилбар оқиш плашчини ечиб, кийим илгичга осди, пешонасига тушган соч толаларини чаккасига қистириб, Шералининг ортидан эргашди. Улар диванга ёнма-ён ўтирдилар.

— Биласизми?— Дилбар оғир хўрсинди.— Тажрибангиз онамнинг кандидатлигини йўққа чиқарди.

— Карима Музаффаровна ҳар қалай...— Шерали қизаринқираб Дилбарга қаради.

— Докторлик ишларини қайта кўриб чиқмоқчи бўлаяптилар. Қандай оғир...

— Ҳа, енгил эмас. Хайрият, сиз мени тушундингиз. Юз ўгириб кетсангиз нима қилардим?

Дилбарнинг юзига маъсум бир табассум югурди. У нимадир демоқчи бўлди-ю, журъати етмагандай гапини ютиб сукутга толди. «Сиздан қандай юз ўгирай, Шерали ака!».

— Докторликларини қайта ишларканларми?

— Ҳа. Баъзи хулосаларингиздан фойдаланиш ниятидалар.

— Гап бу ёқда денг?

«Опанинг ёрдами бежиз эмасаканда!— Шерали ўрнидан туриб дераза томон юрди.— Яна туширмоқчи. Хулосаларни ўзиники қилиб олмақчи. Аммо бу гапни нега Дилбарга айтдийкин? Эҳ-ҳа, тушунарли! Дилбар буни менга етказишини билган. Кейин гап очиш осонроқ бўлади, деб ўйлаган!»

— Майли, Дилбар!— деди ўгирилиб.— Бу иш коллективники. Ҳамма бирга қилаяпти. Карима Музаффаровна ҳам...

Шерали қоринини гижимлади. Бирдан гавдасини букиб, жойига келиб ўтирди.

— Очга ўхшайсиз,— деди Дилбар.

— Мен доим очман, Дилбар. Мени ҳозир ҳеч ким тўйғазолмайди. Битта қўйни бир кунда кўрдим демайман.

— Бирор нарса пишириб берайми?

— Бирор нарсанинг ўзи йўқ.

Дилбар кула-кула ошхонага ўтди. Бирпасдан кейин унинг мамнун овози эшитилди.

— Картошка... Жиндай колбаса бор экан.

— Зўр-ку!

— Ҳозир... Еф билан пиёз топилса бўлди.

Шерали жавоб бермади. Дилбар ярим соат ўтар-ўтмас картошка билан колбасани бошлаб қовуриб, қизил гулли чинни лаганга солиб, дастурхонга келтириб қўйди. Шерали чиндан ҳам очиққанди. Бугланиб турган қип-қизил қовурдоқни оч бўридай тушира бошлади. Дилбар унинг ҳаракатларини кузатиб маъюс жилмаяр, юраги ачишарди.

— Зап пазанда экансизми?— деди Шерали лаган яримлаганда.— Ошниям қотирсангиз керак.

— Унчамас.

— Камтарлик қилманг. Кўриниб турибди. Ёки ошни дадангиз пиширадими? Кўп хонадонда ошни эркак киши пиширади.

— Илгари онда-сонда пиширардилар.— Дилбарнинг овози синиқ эшитилди.

— Энди-чи?

— Энди у киши йўқ!

— А!— Шерали шошиб вилкани лаган қиррасига қўйди.

— Бултур баҳорда инфаркт олиб кетди!— Дилбарнинг кўзлари намланди.

Шерали чала чайналган иссиқ картошкани аранг ютди. Ичакларини сидириб, ошқозонига тушганигача ҳис қилиб турди. Иккаласи ҳам мум тишлагандек жимиб қолди.

— Дадам университетда доцент эдилар.— Дилбар жимликни бузди.— Бирдан...

— Ғарбда инфарктни йигирманчи аср кўксига отилган ўқ дейишади.

— Унданам баттар! Медицина бўлса, ҳалиям ожиз.

— Унчалик ожизмас медицина. Бу одамларнинг ўзига боғлиқ.

— Тўғри. Кейин билсак дадам яшириб ичарканлар.

— Кўрдингизми? Ичкилик, чекиш... Жонга чиққан чипқон!

— Шерали ака, мен бир нарсани тушунмайман. Ичкилик билан чекишни қоралаймиз-у, яна магазинларни тўлғазиб ташлаймиз.

— Буни менам тушунмайман... Одамга прода нимага берилган? Бир пайтлар менам жа отардим. Кўрдимки, ичкилик дегани одамни нақ оёқдан чаларкан.. Чек қўйдим.

— Ҳа, баъзилар буни тушунишмайди!

— Нега тушунишмас экан?— Шерали бир оз қизишди.— Тушунишади. Билиб-кўриб тескарисини қилишади. Шуниси ёмон. Ундан сўнг гипертония, инфаркт... Ўзи одам умри бир юлдузнинг ялт этиб сўнишдай гап.

Шуни биларкансиз...— Дилбар тутилиб қолди.— Сизам ўзингизни ўтга уриб юрибсиз. Вақтни қайтариб бўлмайди-ку!

— Ҳа, қайтариб бўлмайди!— деди Шерали секингина.

— Сиз ўзингизни ҳечам ўйламайсиз.

— Мен фақат бир кишини ўйлайман.

— Ким экан ўша?— Дилбарнинг овозида нозик бир титроқ бор эди.

— Менга ишонадиган бир киши бор.

— Сизга кўпчилик ишонади.

— У ҳаммадан кўпроқ ишонади.

— Шунақами?

— Ҳа! Уша — сиз, Дилбар!— Шералининг товуши ўзгарди.— Сиз менга ҳаммадан кўра кўпроқ ишонаркансиз, нега мен сизни севмай?!
Қарахт бўлгандек Дилбарнинг қулоқлари чиппа битиб қолди. Кутилмаганда сувга йиқилиб, қирғоққа зўрға чиқиб олган боладай эсанкираб турар, оппоқ нозик бўйнини марваридсимон майда тер қоплаганди. Унинг назарида кўз очиб-юмгунчалик вақт ўтмай, дунё ўзгариб қолгандай туюлди, хаёлида бир-бирига ўхшамайдиган жуда кўп нарсалар қоришиб кетди. Бир кун эмас, бир кун Шерали ўзи ўзини фош қилишини биларди, аммо бу шунчалик тез ва тўсатдан содир бўлишини сира кутмаганди.

У бир неча дақиқа ўзига келолмади. Паришон бир қиёфада Шералига тикилар, аммо уни кўрмаётганга ўхшарди. Ниҳоят, ҳушини йиғиб

олди-да, нигоҳини унинг чўғдек ёнаётган кўзларига қадаб турганини найқаб, вужуди алангага айланди.

— Мени умидсизлик кўп қийнарди,— деди бир оздан сўнг беихтиёр.

— Мениям қийнарди!

Шерали ҳаяжон ичида дардли шивирлади ва кутилмаганда Дилбарни оҳиста бағрига тортиб, қайноқ лабларидан ўпди.

— Ёмонакансиз!— Дилбар қовоғини солди, аммо қаршилиқ кўрсатгиси келмади.— Унақада... Кемай қўяман.

Шерали унинг пирпираётган узун киприкларини авайлаб силаб, жимгина кулимсиради. Ҳорғин, беғубор кулгиси Дилбарнинг кўнглига кучли далда берди. Энди у бахтиёр эди, борлигини илиқ сарҳушлик чуллаган, аллаловчи ажиб туйғудан энтикиб, кенг дунёга сиғмай бораётганга ўхшарди.

Улар ҳамма нарсани — чарчоқни, олдиларидаги ташвишлар ва машаққатларни унутишганди. Ҳозир замин бутун борлиги билан уларнинг ҳам сокин, ҳам ўтли нигоҳларида яшарди.

Соат тўққизга яқинлашиб қолди. Дилбар уйда онаси ёлғизлигини ҳамда уни хавотирланиб кутаётган бўлиши мумкинлигини айтиб, ўридан турди. Шерали уни бекатгача кузатиб қайтди. Жимжит уйда у яна танҳо қолди. Ухлаш ниятида диванга чўзилди. Бўлмади, уйқуси қочиб, ўридан турди. Кўз олдидан нуқул Дилбарнинг узун киприклари, қирмизи юпқа лаблари кетмасди.

Хонада совуқ бир сукунат ҳукм сурарди. Шерали юраги сиқилиб наридани берига юрди. Деразага яқинлашиб, пардани тортди. Кечки салқин оғушига кирган Регистон сокин ва кимсасиз эди. Чорраҳадаги светофор чироқлари бир текисда ўчиб-ёниб турарди. Анчадан сўнг пишқириб кечки троллейбус ўтди.

Шерали деразадан узоқлашиб, хона ўртасида туриб қолди. Ичида секин уфғ тортиб қўйди. Уйқуси тамоман йўқолди. Нонлож жавондан «Паразитология» китобини олиб, столга мук тушди-да, варақлай бошлади. Энди у саҳаргача киприги илинмаслигини, фақат китоб билангина ўзини овутиши мумкинлигини биларди...

Чиндан ҳам Шерали узундан узоқ кечани гоҳ юриб, гоҳ хаёл суриб, гоҳ китоб ўқиб ўтказди. Тонгга яқин эса, одатдагидай, тошдай қотиб ухлаб қолди.

У уйғонганда Регистон устига офтоб ёйилиб кетганди. Бугун институтда бир дунё иши борлигини эслаб, шошиб турди-да, йўлга тушди. Кўчаларда одам сийрак эди, эрталабки изғирин шовуллаб тўкилаётган хазонларни учуриб юрарди. Шерали плашчига ўралиб олиб, бекатда тоқатсизланиб троллейбус кутди.

Соат саккиздан ошганда институтга етиб келди. Ланг очиқ зангори дарвозадан кириб бораркан, бетон йўлакчада Зиёхонга тўқнаш келди. Бу учрашувни кутмаган эди, бирдан ноқулай аҳволга тушди. Фаши келганини сездирмаслик учун унга қарамай, ёнидан индамай ўтиб кетди.

Зиёхон туси ўзгариб йўлакда бирпас тўхтаб турди-да, охири югуриб Шералига етиб олди. Унинг қалин лабларидан қон қочган, япалоқ бурни учиди тер ялтиларди. Шерали тўхташга мажбур бўлди. Дўстининг гўштор юзи, тиқиб қўйилгандек бақувват гавдасига разм соларкан, нима дейишини билмай, ўзини мутлақо беҳол сезди.

— Шерали!— Зиёхон пешонасини артди.— Биламан, мени кечирмайсиз. Лекин мен сизга бир нарсани тушунтирмақчийдим.

— Керакмас!— деди Шерали бепарволик билан.— Қўрқиб дори нчиб қўйганингизни айтмоқчимисиз?

— Мени тушунинг, Шерали! Бир майизни бўлишиб ердик-а...

— Тушуниб турибман.

— Мен ўзимдан эмас, бола-чақамдан қўрқувдим.

— Тўғри қилгансиз. Энди қулогимниям тинч қўйинг. Сизга ишонса бўларкан... Мабодо сиздан нафратланиш керак бўлса... Йўқ, керакмас. Биласиз, мен кек сақламайман!

— Ҳар ҳолда мен...

— Ҳар ҳолда сиз ҳеч нарсани қадрламас экансиз.

Шерали дўстига бамайлихотир тикилиб, рентген кабинети томон бурилди. Муз бўлиб кетган Зиёхон унинг ортидан анграйиб қараб қолди. Кейин шашт билан у ҳам ўз йўлига кетаркан, аламданми, ёки юрагини ҳасадга ўхшаш бир нарса кемирганиданми, тишларини ғижирлатди. «Шоҳу бутонинг борми?— ўйлади у,— мунча кериласан?»

Таъби ҳуфтон бўлган Шерали Зиёхоннинг энсани қотирадиган совуқ башарасини кун бўйи эсдан чиқаролмади. Рентгенолог қиз кўрак қафасини текшираётганда ҳам, терапевт юрагини эшитаётганда ҳам, анализ учун қон топшираётганда ҳам у ҳақда ўйлади. «Сувни лойқалатиб балиқ тутишга уста!— ўйларди Шерали,— бўйинини ҳам қилишини қаранг!» Негадир уни жиндай бўлса-да оқлаш, шу билан ўтда қоврилаётган юрагига сув сепиш учун жуда кўп баҳона қидириб кўрди. Аммо уринишлари сувга оқиб кетди. Зиёхоннинг япалоқ бурнини кўз олдига келтириши биланоқ, нафрати қўзирди.

Сирасини айтганда, Зиёхоннинг кечирим сўраши тутаб турган ўтинга керосин сепгандай бўлган эди. «Энди кечирим сўрашнинг нима кераги бор?— тутоқарди Шерали.— Олдин кўра-била кўзингга чўп суқса-ю, кейин узр сўраса...»

Ғашлик Шералининг вужудини тегирмон тошидек эзарди. Одатдаги ташвишлар билан ўзини чалғитиш, овутишга қанчалик уринмасин, бари бир, Зиёхоннинг совуқ кўзлари уни таъқиб этишдан қолмади. «Бу кўзлар алдайди!— Шерали ҳар қадамда таҳликали бир ҳолатда шивирларди.— Ишониб бўлмайди бу кўзларга...»

У нотинч, паришон хаёлларни миясидан қувди. Ҳорғин қалби осойишта дақиқаларни қумсай бошлаган эди.

Тушликдан сўнг Шерали ўзини бир оз енгил сездди. Кўзларидаги нафрат учқунлари аста-секин сўниб, боқишлари осойишта бўлиб қолди. Институт буфетидан Дилбар билан овқатланаркан, латифа айтиб уни кулдириб ўтирди. Кейин улар ҳовлига чиқиб, бир оз айланишди. Ўз юмушлари билан банд бўлган илмий ходимлар у ёқдан бу ёққа ўтиб туришарди. Ҳавога сийрак, ҳарир булут чиққан эди, анчадан кейин булутнинг бир қаноти қуюқлашиб, офтобни тўсди, енгилгина шабада эса бошлади. Боғ тўридан райхоннинг иси келди.

— Институтдагилардан бирортаси сизнинг ўрнингизда бўлишни истармиди?— деди Дилбар кутилмаганда.

— Ким билади?!— Шерали кифтини учирди.— Аммо мен Зиёхоннинг ўрнида бўлишни ҳечам хоҳламасдим.

— Унинг гапларини бир эшитсайдингиз...

Улар изларига қайтиб, лабораторияга киришди. Хона совуқ эди. Тўрдаги столда Вали Тиллаевич қўнишиб жим ўтирар, унинг қарши-сида тик туриб олган Зиёхон қўлларини пахса қилиб, нима ҳақдадир вайсарди.

— Мен шуҳратга муҳтож эмасман...

Зиёхон эшикка ўгирилди. Шерали билан Дилбарни кўриб, гапини йўқотиб қўйди. Кўзлари совуқ порлаб, семиз юзи бўздек оқариб кетди. Шерали гап нима ҳақда бораётганини фаҳмлаган эди.

— Хўш! Шухратга ким муҳтож экан?— деди Шерали совуққонлик билан.

— Гапга билиб аралашсангиз бўларди,— деди Зиёхон қиёфасини ўзгартирмай.

— Мен сизга ачинаман! Лекин афсуски, ёрдам беролмайман...

— Қўйинглар! Яхшимас!— Вали Тиллаевич шошиб турди.— Шерали нима кераги бор? Яхсиси, юринг. Опа чақирган...

Вали ака билан Шерали чиқиб кетишди. Улар чўгдек безатилган кабинетга киришганда, опа чой қайтараётганди. У маъюс жилмайди, шовилмай ўрнидан туриб, аввал Вали ака, кейин Шерали билан кўришди.

— Аҳвол қалай?— деди Шералига.

— Тузук.

— Яшанг. Сизни бунчалик деб ўйламовдим. Паразитлар билан олишиш осонмас. Бу ёғигаям бўш келманг энди. Сиз ютиб чиқдингиз.

Шерали ердан нигоҳини узмай, жим турарди. Унинг юзидаги вазминлик ва бепарволик опага бир оз нашта қилди, аммо ранжиганини сездирмай, чиройли гаплар айтиб, чеҳраси очилиб ўтирди. Бўялган лабларидан бир лаҳза ҳам табассум аримади.

Шу пайт эшик очилиб, тажриба кузатувлари билан шуғулланаётган олимлар кириб келишди. Бир қарашда ҳамма бепарво кўринарди. Аммо тунд ва ўйчан чеҳралардаги безовталиқни уқиб олиш унчалик қийин эмасди. Фақат Қарима опа одатдагидай лоқайд ўтирар, думалоқ юзи ифодасиз эди.

Шерали тажрибанинг сўнгги якунлари ҳақида ўз мулоҳазаларини ўртага ташлади. У бу мулоҳазалари бундан ўн йил муқаддам паразитологлар ишлаб чиққан назарий масалаларни инкор этишни очиқ айтди. Шундан сўнг узундан-узоқ мунозара бошланиб кетди.

— Катта ютуқ!— деди Саттор Муқимович аввал Шералига, сўнг-ра опага кўз ташлаб.— Институтимизнинг обрўси...

— Ҳа, энди... фахрланамиз-да!— деди кимдир мулойим товуш билан.— Елкасида ёли борақан бу болани!

Шерали бошини кўтариб, овоз эгасига қаради. У ўша пакана одам эди. Унинг пўстирмадек қалин лаблари ялтиллаб турарди. Шерали юзини четга бурди. Шу топда эсига Зиёхон тушиб кетган эди.

— Биз ўзимизни тушуниб ололсайдик!— деди у аллақандай ўксинган товушда.— Қолгани майли эди...

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Оғзига талқон солгандек ҳамма сукутга толди. Кўзойнак таққан терапевт врачнинг ингичка товуши ноқулай жимликни бузди.

— Ҳаммаси яхши... Лекин энди Шерали даволаниши керак!

— Тўғри айтасиз!— деди Қарима опа.

— Мен, масалан, бошқа чидолмайман. Чидаш мумкин эмас, ахир! Кўз олдимизда-я!

— Қўйинг, бу гапларни!— деди Шерали секингина.— Ҳали бошқа ташвишлар бор. Ё сизларга малол келаяптими?

— Кимга малол келаркан?— Қарима опа оппоқ кафтини стол четига «тақ» эткизиб қўйди.— Кимга?.. Вали Тиллаевич, сиз хулосаларни умумлаштириб бораёпсизми?

— Ҳа, ҳа!— Вали ака ҳовлиқиб ўрнидан турди.— Кунлигини кунлай ёзиб бораёрман.

— Яхши!— деди опа таскин топиб.— Демак ишимиз ёмон эмас. Уйлайманки, бу ёғиям ёмон бормади.

Бошқалар бош ирғаб, унинг гапини маъқуллашди.

Ун минутлардан сўнг олимлар тарқалишди. Шерали кабинетдан ҳаммадан кейин чиқди, боши худди арининг инидек ғувиллар, қулоқ-

лари битиб қолганга ўхшарди. Тоза ҳаводан ўпкасини тўлдириб нафас олиб, дарвоза сари йўналди.

Йўлакда уни кўзойнакли врач кутиб турган эди. Улар барглари тўкилиб, яланғоч бўлиб қолган баланд шамшодлар тагидан оҳиста юриб кетишди. Муюлишда ҳамроҳи гап очди.

— Сиз даҳшатли қурбон бераяпсиз, дўстим!

— Нега ундай дейсиз?

— Мен сизга бир гапни айтиб қўяй. Одам боласи ўз қобиғидан чиқиб кетмагани маъқул...

— Эҳтимол!— Шерали елкасини учирди.

— Ҳозирги вақтда тинчгина яшашга нима етсин. Оч қорним, тинч қулоғим. Менам бир вақтлар романтик ҳаётни хаёл қилардим. Ҳаётнинг ўзи аста-секин одамни совутаркан.

— Мен ҳеч унақа хаёл қилмаганман.

Кўзойнакли врач афтини буриштирди. Кўча адоғидаги бурилишга етгунча, мум тишлагандек индамай борди. Кўчанинг ўнг тарафига ўтаркан, Шералига истамайгина қўл узатди. Шерали хайрлашиб, йўлига кетди.

Кечқурун, одатдагидай, хонасига қамалиб олди. Кундаликни давом эттириш керак эди. Лекин фикрларини бир жойга жамлашга қийналиб, уни қўлга олишга юраги бетламай турарди. У бугунги воқеаларни, терапевтнинг гапларини хотирлади. «Ғалати!— кўнглидан кечирди у.— Ҳар кимнинг ўз чўпи бўларкан-да!» Шу лаҳзада кўнглига нималар келмади. Бирдан кўнгли юмшаб, илк дафъа ўзига ачинди. «Уял!— деди кейин ўзига ўзи.— Сен шафқат деган нарсани тан олмайсан-ку!»

Шерали оёқларини узатиб, қўлларини боши остига қўйиб, диванда узоқ ётди. Бир оз чарчоғи ёзилгач, тирсагига суяниб ўрнидан турди, кафтини оғзига тутиб, эснади. Ўзини енгил ҳис қила бошлаганди, миясидаги ғубор тумандай тарқаган, таъби ойнадай равшан тортганди.

Стул устини ҳафсала билан тартибга солди, бир чеккада турган кундаликни яқинига сурди. Нимадандир шубҳалангандай лабларини қимтиб, бафуржа ёзишга киришди:

«Бугун институтда олимлар тажриба устида қаттиқ тортишишди. Ҳар ким ҳар хил фикр билдирди.

Рентгенолог ўпкада хавфли доғлар катталашаётгани, генетик жинсий орган зарарланаётганини айтди. Генетик мулоҳазалари анча таъвишлидир. Личинкалар қуртга айлангач, ҳар бири кўплаб тухум чиқаради. Тухумлар эса токсин (заҳарли модда) ажратади. Бу модда жинсий аъзони оғулаб, фаолиятини сусайтиради. Аскариндозга чалинган бола вақтида даволанмаса, бир умр ожиз бўлиб қолиши, яъни фарзандсиз ўтиши мумкин. Токсин қонга қўшилиб, жигар, юрак, ўпка, марказий асаб тоаларини ҳам заҳарлайди.

Касалликнинг иккинчи босқичи қуйидагича кечди: тухумлардан ажралган личинкалар ўпкада икки-уч кун яшагач, юқори нафас олиш аъзолари орқали оғиз бўйлиғига кўтарилди. Жониворлар сўлак билан ошқозонга тушиб, кейин ичакка ўтди. У ерда озиқланиб, кутилмаган даражада тез ривожланди ва ҳар бири ўттиз-қирқ сантиметрли қуртга айланди.

Ҳозир ошқозонимда шундай қуртдан эллик беш-олтмиштаси яшаяпти. Медицина паразитнинг ўн-ўн бештасини одам учун хавфли ҳисоблайди».

Шерали шу ерга келганда беихтиёр сесканиб, ўзини стул суянчигига ташлади. Анчадан кейин қуйидаги сўзларни қўшиб қўйди:

«Қизиги шундаки, аскарда тухумлари касаллик чақирishi учун албатта очиқ ҳавода, яъни тупроқда маълум муддатли эволюция даврини яшаши керак. Гижжалардан ажралган тухумлар ахлат билан ерга тушиб, эволюция даврини ўтаб бўлгач, яна одамлар ва молларни захарлайди. Бу жараён тўхтовсиз давом этаверади. Бунинг олдини олиш муддати етмадимикин? Аммо қандай қилиб?»

1968 йил, 7 октябрь».

Одам танасида яшовчи текинхўрларни йўқотиш мумкинми ёки йўқми?» деган муаммо кўпдан буён унга тинчлик бермасди. Ҳозир тагин шу фикр миясини эгаллаб олди. Паразитлар узоқ даврлардан бери одамларнинг илигини сўриб келаётганини ўйлаган сайин юраги увишар, аскардоз чангалини бўғзида ҳис қилиб тургани учун ваҳимага тушарди.

Одамлар ерни севадилар, аини пайтда тупроқдан хавфсираб яшайдилар. Чунки, ундан ҳаёт шарбатини шимириш билан бирга, захарланадилар. Демак, ер соф бўлса, ҳаёт соф бўлади. Бунга эришиш учун нима қилиш керак? Бордию ернинг ўзида синов ўтказилса-чи? Эҳтимол бирор натижа чиқар...

Шерали топган фаразидан қувониб кетди. Агар бу фараз ҳақиқатга айланса, умуман, профилактик ишларда бурнлиш бўлиши мумкин эди. Аини чоқда Шерали шубҳа ичида қолди. Янги фикрни ўртага ташлашдан олдин обдан ўйлаб кўриш керак эди. Ерда тажриба ўтказишнинг ўзи бўлмайди. Унинг ҳам амалий, ҳам назарий томонларини пухта ишлаб чиқиш, ҳам кетадиган харажатни назардан қочирмаслик лозим. Томдан тараша тушгандек иш бошлаб, кейин ер чизиб қолишнинг нима кераги бор?

Шерали ерда ўтказиладиган тажриба ҳақида кеча-кундуз бош қотирди, ҳатто операциянинг хомаки режасини тузди. Баъзи мулоҳазаларини Леонид Михайловичнинг кундалигига тушириб қўйди. Кейин ўзича тажрибанинг бошланғич даврида теабендазол ва карбатон перепаратларини қўллаш керак, деган хулосага келди.

Шерали ниятини кўнглида роса пишитгач, ҳаммасини Қарима опага бир бошидан гапириб берди. Кабинетда иккаласидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Орага шундай оғир жимлик чўкдики, Шералига ҳайратланиб тикилиб қолган опа узоқ вақт бу жимликни бузишга журъат қилмади. «Қизиқ, бу йигит!— ўйлади у.— Ўзи нима аҳволдаю, бошига галва ортириб юради».

— Аввал тузалиб олинг!— Опа анчадан кейин тилга кирди.— Қолгани бир гап бўлар. Ҳали сиз билан кўп ишлашамиз. Кўп ишлар чала...

— Тўғри, чала,— у опага кўз қирини ташлади.— Агар буни кейинга қолдирсак, чала ишлар яна биттага ортади.

— Тушунаман, лекин сиз ҳозир бу ҳақда гапирадиган аҳволда эмасиз!

— Мен кўникиб қолдим, опа!

У кулимсиради. Қарима опанинг ҳам лабларида табассум учқунлади. Кейин опа дарҳол қовоғини солди.

— Ука, дардга кўникиб бўлмайди!

— Эҳтимол.

— Занг темирни емирганидек...— Опа бошини қуйи солди.— Одам боласи қизигақан-да! Гулдан нозик, темирдан қаттиқ!

— Опа, одам иродаси ҳар қандай ўхшатишдан устун туради!

— Сиз ҳақсиз!..

Қарима опа кўксида жумбушга келган ҳароратли туйғудан энтикди. Илгари ҳеч маҳал бундай ҳисни туймаган эди, ёноқларига қон югуриб,

кўзлари чақнаб кетди. У Шералига ичида тан берган эди. Кўнглига келган гапни айтиш учун оғиз жуфтладию негадир яна ўзини тутди.

— Нима қиламиз унда,— ука?— Опа кутилмаганда асосий гапга қайтди.

— Темирни иссиғида босиш керак!

— Бирор таклифингиз борми?

— Бор!— Шерали ҳовлиқиб, тушунтира бошлади.— Дастлаб зарарланган зонага қайноқ сув сепиб кўрилса, деган ҳаёлга борувдим. Бу тўғри эмас чоғи. Қайноқ сув экинларни қовжиратиб ташларкан. Теабендазол билан карботонни аралаштириб ишлатиб кўрамиз.

— Уҳ-ху, бу жуда қимматга тушади-ку!

— Биладан, жуда қиммат. Айниқса катта майдонларда ишлатиб бўлмайди. Лекин иложини қилиш мумкинга ўхшайди. Арзонга тушадиган перепарат ҳақида ўйлаяпман.

Карима опа қизарган ёноқларини силади, пешонасига тушган соч толаларини тузатган бўлди. Ҳайратини яширолмай, бошини чайқади. «Бу йигит тинчимайди! Кечаси билан ухламайдими дейман!»

— Мен розиман!— деди опа ниҳоят.— Кўрамиз, қани...

Шерали опа билан хайрлашиб чиқиб кетди. Тўғри лабораторияга борди-да, Вали ака билан Дилбарга ҳам бўлғуси операция ҳақида сўзлаб берди.

— Ерда синов?— Вали ака елкасини учирди.— Опа нима деркин бунга?

— Опа рози бўлдилар.

— Қизиқ... Умуман яхши бўлардику-я... Лекин назарий асосланмаган иш... қийин-да!

У шундай деб минғирлади-да, Шералига синчков назар ташлади. Унинг кўзларидаги қатъиятни кўргач, индамай лабини тишлади. Қисқагина жимликдан сўнг Шерали хомаки режаларини ўртага ташлади. Улар анчагина асосли ва пухта ишланган бўлса ҳам, ҳамон бир фикрга келолмаётган Вали акага таскин бермади. У кўпчилик олдида майна бўлиб қолишдан чўчирди.

Уша кундан бутун институт янги операция ташвиши билан нафас ола бошлади.

Ниҳоят, олимлар филиал боғида тўпланишди. Операцияга қизиққанларнинг деярли барчаси келганди. Карима опа ҳаммадан илгари келиб, ишнинг боришини ўзи кузатиб турди. Бошқалар кутилмаган гапларни топиб юрадиган Шералига қизиқсиниб тикилар, унинг маслаҳати билан иш тутарди.

Шерали билан Дилбар икки сотихча келадиган ерга аскарда аралаштирилган тупроқ сепишди. Кейин Шерали тавсиясига кўра, тайёрланган дори билан дезинфекция ўтказилди. Бирор соатдан сўнг микроскоп ёрдамида тупроқ текширилгач, тухумлар битта қолмай қирилганлиги аён бўлди.

Жуда ҳаяжонли дақиқалар эди. Олимлар ўзларини тутолмай, лабораторияни бошларига кўтариб қий-чув солишди. Шерали чеккароқда маъюс кулимсираб турарди. Шунда у ҳамкасбларининг мамнун юзларига тикилиб, бир вақтлар мана шу кўримсиз хонада тирик аскарда излаб ўтказган кунларини хотиридан кечирди. Кўп ўтмай юзидаги маъюслик сўниб, қалбини шубҳа аралаш ҳаяжон қолади. Ҳозир унинг севинчини сўз билан ифодалаш қийин эди. Қачонлардир ўн йиллик тирик тухум топганда ана шундай терисига сиғмай қувонган эди. Олимлар Шералини табриклай бошлашди. Шерали тамоман довдираб қолган, сиртмоққа тушган тойчоқдек типирчилар, юз-кўзлари ловуллаб ёнарди. У ҳаяжон ва изтиробнинг зўридан ёнгинасида енгил хижолат чекиб, жилмайиб турган Дилбарнинг пешонасидан ва лабларидан ўлиб олди.

Қарима опа Шерали қизини ўганини кўриб, четга ўгирилди. Опанинг кўзларида ёш ялтирарди.

— Ишонасизми, Дилбар!— деди сўнгра кўзларида сирли қатъият чақнаб.— Келгусида аскардалар бўлмайди. Улар одамларни безовта қилмайди... Шунга ишонасизми?

— Ишонаман!— Дилбар шивирлади.

Улар бир-бирларига хушнуд тикилишди. Икковининг ҳам ўткир қарашидан битта маънони уқиш мумкин эди: «Омад чопган дақиқаларда дунё одамнинг кўзига фақат гўзал кўринади!»

— Қирқ... Эҳ, Дилбар, Дилбар! Сен бўлмасанг ҳолим нима кечарди? Сени ўйласам, дардим енгиллашиб, кўксимдан тоғ ағдарилгандай бўлади. Ахир, менинг ҳақлигимни ҳаммадан аввал сен тушунган эдинг, Сен мени суяб қолдинг...

Шерали юрагида сирли бир ғурур уйғонганини сезди, кўзлари чақнаб, паришон чеҳраси ёришди. Борлигини тиканли симдай исканжага олган оғриқ унутилгандай бўлди. Томирларига кўп соғинтирган, интиқ қилган, ҳузур берувчи тотли туйғу қуйилди.

Ажаб, бу туйғу лаззатини кўпдан бери унутмаганмиди? Уни ҳис этиши билан кўнгли тоғдай кўтарилиб, гўё бирдан бошқача одамга айланди. Энди бу дақиқалар чўзилишини, изтироблар гирдобидан озгина бўлса ҳам чекинишни истарди. Ахир, одам баъзан чекиниши ҳам керак-да!

Шерали негадир дардларига ўлчов топишга уринди. Сўнгра бу ҳол ўзига ҳам кулгили туюлиб ўқинди. Бу ҳорғинлик аломати эди. Рост, у беҳад чарчади, дард илигигача сўриб олди, қотма жуссаси баттар кичрайиб, бетининг суяклари чиқиб қолди. Энди унга ором керак, токи жиндай ўзига келсин, нафасини ростласин...

У Дилбарнинг «Чолга ўхшайсиз!» деган гапларини эслаб, беихтиёр кулимсиради. Лекин бу кулимсираш сўниқ, ҳароратсиз эди. Ўзидан ўзи уялиб кетди. Йўқ, бир вақтлар бунақа эмасди. Бутун вужуди билан тўлиб-тошиб куларди. Ҳали ўша кулгилари яна тирилади, боқишлари ўз ҳолига қайтади, ҳаётни ҳақиқий соғлом кўз билан кўра бошлайди. Белига қайтадан куч тўлади, томирларида қон кўпиради. Истаса илгаригидай худди кийик каби тоққа ҳам югуриб чиқади, истаса...

Фақат манови дарддан тезроқ қутулсайди!

— Қирқ икки... Эҳ, Дилбар! Сен билмайсан-да! Юрагимда қанча кўп дард борлигини сен билмайсан-да!.. Йўқ, айтганча, энди биласан. Энди сен кўп нарсаларни биласан. Энг муҳими, сен ҳақлигимни исботлай олганимни биласан. Шундай бўлмаганда мен ҳаётдан қониқиб, тақдиримдан рози бўлармидим!..

У яна атиги бир лаҳзагина ўзини унутиб қўйди. Шу бир лаҳза ичидан сўнги илмий кенгашда Қарима опа айтган икки оғиз гапни хотирдан кечирди, холос. «Шерали ўзини танита олди,— деганда опа ўшанда кўпчиликнинг ичидан баланд овоз билан.— У пешонаси қашқа бўла-бўла ҳақлигига ишонтирди».

Уша куни Шерали Леонид Михайлович кундалигининг янги саҳифасига бор-йўғи иккита жумла ёзиб қўйди: «Ҳақлигимни тан олишди. Тажриба давом этмоқда».

— Қирқ икки...

Шерали қирқ иккинчи поғонани чуқур хўрсиниш билан, мағрур ва дадил босиб ўтди. Кейин эса негадир кўнглининг бир чети ғашланиб, ортига бир қараб олди. Ажабо, у ҳозир ўз тақдирига хотима ясаган одамга ўхшарди.

Шерали тўзон каби бостириб келган чалкаш тасаввурлардан қочмоқчи бўлгандай, қадамини тезлатди. Ҳолдан тойган вужудининг аллақаерида яширинган кучни туйиб, бирдан кўнгли равшан тортди. Кеча устози Камол Нурбоевдан хат олганда шундай тетиклашиб, боши кўкка етганди. Устози сўзни аягандек, қисқагина ёзганди: «Шерали! «Медицина» газетасида босилган мақолангни ўқидим. Тажрибанг сўнги йиллардаги катта янгилик бўлибди. Табриклар, қўлингни қисиб қоламан».

Нафаси тиқилиб тез-тез ҳансирарди, ўпкасини ҳавога тўлдириш учун чуқур энтикди, аммо ҳавога тўймади. Уч-тўрт қадам нарида Дилбар вазмин кулимсираб турарди. Унинг лўппи-лўппи ёноқларига қон тепаган, узун киприклари соябон бўлган кўзларидан шафқат нури ёғиларди.

— Нечта экан, Шерали ака!

— Қирқ иккита!— деди Шерали иккиланмай.

— Мен қирқ битта санадим.

— Мен қирқ учта,— деди Галя малла сочларини силкитиб.

Улар кулишиб илгарилашди. Зиёратчилар сийраклашган, икки томонига нақшинкор ҳужралар, катта-кичик мақбаралар, тизилган, тўрт бурчак пишиқ гишт терилган йўлак сокин эди. Меҳмонлар ғала-ғовури билан тез-тез алмашинувчи бу сукунат киши руҳини шундоққина банд қилиб оларди.

Шерали йўлак ичкарисига секин одимлаб, энтикиб кетди. Зангори бўёқларнинг мислсиз тиниқлиги безовта хаёлларини дарҳол тиндирди. Энди кўзлари бепарво боқарди, аста-секин юраги осойишта тепа бошлади.

Осори-атиқалар силсиласида яна ярим соатча қолиб кетишди. Галя инсофга келиб, «Қайтамиз!» демагунча, рангларга маҳлиё бўлиб юравернишди. Аслида бу жозибали гўшадан Галянинг кетгиси келмаётганди. Қайтмасдан ҳам иложи йўқ эди. Вақти жуда тигиз, ҳали шаҳарнинг кўп жойини кўрган эмас. Ҳаммасига улгуриши керак.

Улар орқага қайтишди.

Самарқанд куз қуёшида безовта мудрарди. Осмон зумраддай тиниқ, фақат шаҳар атрофини ўраган олисдаги тоғлар учуда ямоқсимон булутлар сокин сузиб юрарди. Уша тоғларга етганда худди осмон тугаб қолганга ўхшарди. Уфқ этаги қизғиш тусда товланар, чўққилар бошига шафақ ёйила бошлаганди.

Шаҳар кўчаларида кучсизгина изғирин эсди. Изғирин баъзан кучайиб, қош-кўзларга оппоқ мезонларни ёпиштирар, кейин яна аста юлиб олиб, узоқларга учириб кетарди.

Улар гавжум тротуардан шошилмай одимлашарди. Совуқ шабада Шералининг суяк-суягигача қақшатиб юборди, лаблари кўкариб кетди. Дилбар унинг рангпар юзига термилиб, сездирмай хўрсинди. Сиёб бозори яқинидаги бекатда дуч келган биринчи таксини тўхтатди. Шерали олдинга, қизлар орқага ўтиришди.

Такси Регистон сари секин юриб кетди.

Самарқанд.

1977—1978 йиллар.

Бўрибой Аҳмедов,

тарих фанлари доктори

ОЛИС АСРЛАР САДОСИ

Ибн Сино (980—1037)нинг серташвиш ва машаққатли ҳаёти Мовароуннаҳр, Хоразм ва Эрон халқлари тарихининг оғир даврларидан бирида кечади.

X асрнинг 80-йилларидан бошлаб яқиндагина бирмунча марказлашган ва маълум ҳарбий-сиёсий кучқудратга эга бўлган Сомонийлар давлати (819—999) инқирозга юз тутди: вилоятларнинг ҳокимлари (масалан, Кўҳистонда Абудҳасан Симжурий, Ҳиротда Абу Али, Балхда Фойиқ, Ғазнада Сабуқтегин ва бошқалар) марказий ҳукуматга итоат этмай қўйдилар. Машҳур тарихчи — олим Абу Жаъфар Утбий (961—1036)нинг Маҳмуд Ғазнавий (998—1030)га бағишланган «Тарихи Яминий» номли асарига бу хусусда мана буларни ўқиймиз: «Вилоятлар кўпинча исёнкор ноиблар қўлида қолди; ҳукуматнинг даромади камайиб кетди, аскарлар аҳолини талон-торож қила бошладилар». Дарҳақиқат, 987 йили илгари Сомонийлар давлати таркибига кирган ва Амударёнинг жанубий тарафида жойлашган барча вилоятлар (Ғазна, Балх, Ҳирот, Марв, Нишопур ва бошқалар) мустақиллик эълон қилдилар. 90-йилларнинг (X аср) ўрталарига бориб Кўҳистон, Чағониён ва Хо-

разм ҳам мустақилликни қўлга киритдилар. Сирдарёнинг ўрта оқимида жойлашган Исфижоб (Сайрам), Марки сингари вилоятлар ҳам Сомонийларни тан олмай қўйди. Бунинг устига пойтахт Бухоронинг ўзида ҳарбий бошлиқлар билан граждан маъмурияти тепасида турган вазирлар ўртасида ҳокимият учун кураш бениҳоят кучайди. «Ҳокимият, — деб ёзган эди Абу Жаъфар Утбий, — турк амирлари (маҳаллий турк амирлари — Б. А.) қўлига ўтиб қолди, вазирларнинг амр-фармоийшлари, ўз кучини йўқотиб қўйди». Аҳвол шу даражага бориб етдики, ҳаттоки тахт ворисларини белгилаш масаласини ҳам турк амирлари ҳал қиладиган бўлиб қолди. Йирик давлат арбоби ва тарихшунос Низомулмулк (1018—1092) Сомоний ҳукмдорлардан Нуҳ II ибн Мансур (976—997) вафотидан кейин тожу тахт хусусида юз берган аҳвол ҳақида мана буларни маълум қилади: «Амир Нуҳ II ибн Мансур вафот этган чоғда Алптегин (у турк амирлари орасида энг бадавлат ва нуфузли шахс бўлиб, унга Мовароуннаҳр ва Хуросонда 500 қишлоқ қарор эди, унинг минг-минг бош қўйи, 100 минг от ва туяси бор эди) Нишо-

пурда турар эди. Амир Нух II ибн Мансурнинг яқинлари унга Бухородан қуйидаги мазмунда хат ёзиб юбордилар: «Амир вафот этди. Унинг 30 га борган иниси ва 16 ёшга яқинлашиб қолган ўғли қолди. Сиз салтанатимизнинг орзу-умидисиз. Улардан қайси бирини лозим кўрсангиз ўшани тахтга ўтқазамиз». Алптегин элчиларга бетўхтов қайтишга ижозат берди ва улар орқали бухоролик амирларга мана буларни ёзиб юборди: «Уларнинг иккаласи ҳам тожу тахтга муносиб... Бироқ, марҳум амирнинг иниси воёга етган ҳамда тажрибали йигит, ўғли бўлса гўдак ва тажрибасиз. Шу боисдан марҳамат қилиб тахтга амирнинг инисини ўтқазинглар».

Мамлакатда феодал курашнинг кучайиб кетиши, Сомоний ҳукмдорларнинг итоат қилишдан бош тортган ноибларга қарши олиб борган ҳарбий юришлари меҳнаткаш халқнинг турмушини яна ҳам оғирлаштирди. Машҳур олим Муқаддасий (947—1000) нинг сўзларига қараганда, аҳолига солинадиган солиқ ва турли-туман жарималар кўпайтирилди. Аҳвол шу даражага бориб етдики, хирожни йилига икки мартадан ундирадиган бўлиб қолдилар, баъзида эса солиқлар олдиндан тўплаб олинadиган бўлди. Умуман мамлакат оғир иқтисодий ва сиёсий танглик исканжасига тушиб қолди.

Оғир эксплуатация, маҳаллий феодаллар ҳамда солиқ йиғувчи мансабдорларнинг бебошликлари меҳнаткаш халқнинг сабр косасини тўлдирди. Мамлакатда халқ ғалаёнлари бошланди. Наршахий (899—959) нинг «Тарихи Бухоро» ва Гардизий (XI аср)нинг «Зайн ул—ахбор» китобларида бу ҳақда қимматли маълумотлар келтирилган. Масалан, Гардизий 930 йили, Наср II ибн Аҳмад ҳукмрон бўлган йиллар (914—943) да Бухорода кучли халқ қўзғолони бўлиб ўтганлиги ва қўзғолончиларга нонвой Уммийнинг ўғли ошпаз Абубакр бошчилик қилганлигини айтади. 961 йилги қўзғолон ҳам

кучли бўлди. Ушанда қўзғолончилар қаттиқ ҳужум қилиб амирнинг Бухородаги саройини эгалладилар ва унга ўт қўйдилар.

Сомонийлар давлатида кучайиб кетган ички зиддиятлар ва феодал курашдан ўша вақтда Еттисув ва Кошғарда ҳокимият тепасида турган Қорахонийлар усталик билан фойдаландилар. Улар, масалан, 989 йили Исфижоб ва Маркани босиб олдилар. Орадан кўп вақт ўтмай, 992 йилнинг баҳорида Қорахоний ҳукмдорлардан Буғрохон Хорун ибн Мусо (Қорахоний ҳукмдорларининг учинчиси, 992 йил август ойида Мовароуннаҳрдан қайтаётиб йўлда, Қўчқор боши деган жойда вафот этган) Боласоғундан қўшин тортди ва Мовароуннаҳр ичкарасига бостириб кирди. Самарқанднинг ғарбий-шимолий тарафида, шаҳардан тахминан 3 тош нарида жойлашган Харжанг (Хартанг) деган мазеда бўлган урушда у Сомонийлар қўшинини, тор-мор келтириб Бухорони эгаллади. Ушанда Самарқанд ва Бухоро атрофи, шунингдек, Мовароуннаҳрнинг кўпгина жойлари Қорахонийлар тарафидан беармон талон-торож этилди. Лекин орадан кўп вақт ўтмай, Қорахонийлар Мовароуннаҳрни ташлаб чиқишга мажбур бўлдилар. Тарихий манбалар (Утбий, Гардизий, Байҳақий)нинг маълумотларига қараганда, бунга қуйидагилар сабаб бўлган: 1) Нух II ибн Мансур Омудда (ҳозирги Чоржўй) катта қўшин тўплаб Бухоро устига юриш бошлади; 2) Мовароуннаҳр халқи босқинчиларга қарши кўтарилди. Оқибатда Нух II ибн Мансур ўша йилнинг 17 августидан яна Бухорони эгаллади ва Сомонийлар ҳукмронлигини тиклашга муваффақ бўлди.

Шунга қарамай, Сомонийлар мамлакатни оғир ижтимоий-сиёсий танглик исканжасидан олиб чиқолмадилар. Сипоҳийлар ойлаб маош олмаганларидан, тинч аҳолини таллай бошлади, халқ ўртасида норозилик кучайди. Бунинг устига

мусулмон уламолари, айниқса йирик руҳонийлар, поэзияда форстожик тилига кенг йўл очиб берганликлари ҳамда дунёвий илмларга ҳомийлик қилганлари учун, Сомонийларни ёмон кўриб қолдилар. Узларини мустақил деб эълон қилган маҳаллий ҳукмдорлар эса ўз мавқеини янада мустаҳкамлаш пайига тушдилар ва Сомонийларга қарши Қорахонийлар билан зимдан тил бириктирдилар. Ҳатто, маҳаллий ҳукмдорлардан Сабуктегин Қорахонийлар ҳукмдори Наср ибн Али (1012—1013 йилда вафот этган) билан маҳфий шартнома тузди. Бу ҳол Қорахонийларга Мовароуннаҳрга бостириб кириш учун яна йўл очиб берди.

Қисқаси, 996 йили улар мамлакатнинг катта қисмини босиб олдилар. Қорахонийлар билан Сабуктегин ўртасидаги келишувга мувофиқ, Мовароуннаҳрнинг Самарқанд ва Бухородан бошқа жойлари Қорахонийларга, Қатавон (Самарқанднинг жанубий тарафида, ундан тахминан 5 тош нарида жойлашган)дан то Амударё бўйларигача, шунингдек, мазкур дарёнинг жанубий тарафида жойлашган барча ерлар Сабуктегинга қарам бўлди. 999 йили, яъни Нуҳ II ибн Мансур вафот этгандан кейин, Бухоро ҳам тамоман Қорахонийлар қўлига ўтди.

Орадан кўп вақт ўтмай (айрим маълумотларга кўра 1005 йили) Ибн Сино она юртини ташлаб кетишга мажбур бўлди. У 7 йилга яқин Хоразм пойтахти Гурганжда истиқомат қилди.

Ўрта Осиёнинг қадимий иқтисодий, сиёсий ва маданий марказларидан бўлган бу ўлка илгари Сомонийлар давлатига қарам бўлиб, икки мустақил қисмдан иборат эди. Унинг жанубий қисми (маркази Қот шаҳри) қадим замонлардан (эрамиздан аввалги 305 йилдан) бери маҳаллий Африғийлар сулоласига мансуб бўлган ҳукмдорлар қўлида эди. Ўлканинг шимолий қисмини эса (маркази Гурганж шаҳри) Маъмунийлар хонадонидан бўлган амирлар идора

қилардилар. 996 йили Гурганж ҳукмдори Абу Али Маъмун I (992—997) мамлакатни бирлаштиришга муваффақ бўлди ва ўзини Хоразмшоҳ деб эълон қилди. Уша замонлардан қолган тарихий ёдгорликларнинг гувоҳлик беришича, X—XII асрларда Хоразм ҳам иқтисодий, ҳам маданий жиҳатдан ривожланган мамлакатлардан бири бўлган. Чунончи, Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абулқосим Маҳмуд Замахшарий сингари буюк олимларнинг айнан шу ўлкадан етишиб чиққанлиги бежиз бўлмаган, албатта. Яна шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Маъмунийлар теваракатрофдан тўпланган жуда кўп олимларга бошпана бердилар, илм-фанга ҳомийлик қилдилар. Маъмунийлар саройида Абу Саҳл ибн Яҳё, Масихи, Абулхайр Ҳаммор, ибн Иъроқ, Абу Райҳон Беруний сингари кўплаб йирик фан соҳиблари тўпланиб баракали ижод қилдилар. Ибн Сино ёзишмалар орқали уларнинг айримлари билан, хусусан Абу Райҳон Беруний билан таниш эди. Унинг Хоразмга боришига у ерда илм билан шуғулланиш учун зарур шартшароит мавжудлиги, қолаверса Берунийдек таниш шахснинг ўша ерда бўлиши шубҳасиз сабаб бўлган.

Ибн Сино 1012 йили Маҳмуд Ғазнавий таъқибидан қочиб Эронга борди ва умрининг қолган қисмини, аниқроғи унинг қарийб ярмини Журжон (1012—1014), Рай (1014—1015), Ҳамадон (1015—1023) ва Исфаҳонда (1023—1037) ўтказди. Иқтисодий-сиёсий жиҳатдан бир-бири билан яхши боғланмаган бу ўлкалар ўша вақтларда Ғазнавийларга ярим тобе бўлган майда маҳаллий сулоалар: Зиёрийлар (927—тахм. 1090), Бувайҳийлар (932—1062) ҳамда Каквайҳийлар (1008—1051) қўлида бўлиб, улар ўртасида тез-тез ўзаро урушлар бўлиб турарди. Бунинг устига бу князликларда ҳам ворислар ўртасида тожу тахт учун зимдан, айрим ҳолларда очиқ-ошкора тарз-

да, ўзаро кураш давом этарди. Қолаверса, уларнинг қўшинлари ҳам ёлланганлар ва турк ғуломларидан тузилган бўлиб, ижтимоий-сиёсий ҳаётда ҳарбийларнинг нуфузи бениҳоят катта эди. Ҳарбийлар тез-тез исён кўтарар ва ҳатто подшоларини ўлдирардилар. Машҳур тарихчи Масъудий (956 йили вафот этган)нинг «Муруж аз-заҳаб ва мадоин ал-жавоҳир» («Олтин тозалагич ва қимматбаҳо тошлар кони») китобида, Зиёрийлар сулоласининг асосчиси Мардовиж ибн Зиёр (927—935) га бағишланган бобда, мана бундай бир воқеа ҳикоя қилинган: Мардовиж ибн Зиёр қўшинида ёлликлар хизмат қилаётган дайламликлардан бошқа дастлаб қул сифатида сотиб олинган ва кейин қўшинга қабул қилинган 4000 отлиқ турк ғуломи хизмат қилар эди. Ҳукмдор ҳам, ҳарбий бошлиқлар ҳам, турк ғуломларини дайламликлар қатори кўрмас, балки уларни ярим оч, ярим яланғоч ҳолда тутар, доимо камситар эдилар. Кунлардан бир куни кечаси ғуломлардан бир гуруҳи, отларни саранжом қилиб бўлганларидан кейин, отхона ёнида ярим кечагача гурунг қилиб, чақчақлашдилар. Оқибатда Мардовиж узоқ вақт ухломмади, охири жажли чиқди ва ясовулларни чақириб «ғуломларни ечинтириб, устига тўқми уриб эгарланглар, сўнг юганлаб отхонага боғлаб қўйинглар», деб буюрди. Ғуломлар шу тариқа эртаси кечга қадар отхонада боғланиб ётдилар. Бу тариқа дилозорлик учун ғуломлар подшодан ранжидилар ва ундан ўч олишга қасамёд қилдилар. Қисқаси, бир куни Мардовиж ҳаммом қилаётганда улар томни тешиб тушдилар ва уни тутиб ўлдирдилар. Ибн Сино Ҳамадонда Бувайҳийлардан Шамсуддавла (997—1021) хизматида бўлган кезларда ҳам шунга ўхшаш бир воқеа содир бўлди. Ушанда у Шамсуддавланинг шахсий табиби ва энг яқин кишиларидан эди. Подшонинг муваффақиятсиз ҳарбий юришларидан, қолаверса бир неча ойдан буён маош берилмаётганлигидан

ранжиган турк ғуломлари исён кўтардилар. Улар айрим амирлар ва аъёнларнинг игвоси билан бу аҳвол учун Ибн Синони айбдор топдилар, уни ўлдириш қасдида уйига бостириб кирдилар. Хайриятки, ўша вақт Ибн Сино уйида йўқ экан, омон қолди. Ғулмлар олимнинг уйини талон-торож қилиб кетдилар. Орадан кўп вақт ўтмай, олим яна бир фитнанинг қурбони бўлди — у Ҳамадондаги Фаражон қалъасида 40 кунга яқин қамоқда ётди.

Шунга қарамай Ибн Сино ўзининг қисқа ҳаёти мобайнида (у ҳаммаси бўлиб 58 йил умр кўрди) медицина, фалсафа, мантиқ, этика, психология ва фаннинг бошқа муҳим соҳалари бўйича 300 га яқин капитал асар яратиб жаҳон халқлари маданият ҳазинасига катта улуш қўшди. Бунда шубҳасиз унинг ёшлигиданоқ улкан қобилият, ўткир зеҳн эгаси бўлиши, оилада унинг камол топиши учун барча шарт-шароитнинг яратилиши катта роль ўйнади, албатта. Лекин бунинг ўзи кифоя қилмайди. Унинг камол топишида мавжуд ижтимоий ва маданий муҳитнинг роли ҳам катта бўлди.

Сомонийлар жуда қисқа вақт ичида Мовароуннаҳр ва Хуросонни (Рай ва Қазвингача) ўз ҳукмронлиги остига биллаштиришга, муваффақ бўлдилар, бирмунча марказлашган давлат аппаратини барпо этдилар. Яна шуни ҳам айтиш зарурки, қарийб 100 йил бу территорияда катта урушлар бўлмади ва халқ тинч меҳнат қилиш имкониятига эга бўлди. Натижада деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик ва маданият бирмунча ривожланди.

Истахрий ибн Ҳавқал, Муқаддасий ва бошқа олимларнинг гувоҳлик беришича, бу даврда Зарафшон, Илоқ, Фарғона воҳаларида, шунингдек Хоразмда деҳқончилик тараққий этган. Бу ерларда кўплаб буғдой, арпа, шоли, тарик, зигир, пахта, нўхат, ёсмиқ, мош, каноп, беда, мева ва полиз экинла-

ридан эса узум, ўрик, шафтоли, олма, нок, анор, беҳи, гилос, олхўри, анжир, қовун, тарвуз ва бошқалар етиштирилган.

Шаҳар ва қишлоқларда ҳунармандчилик ҳам анча ривожланди. Уша даврдан етиб келган манбаларнинг гувоҳлик беришича, Урта Осиё ва Хуросоннинг Бухоро, Самарқанд, Шош (Тошкент), Гурганж, Балх, Ҳирот, Марв ва Нишопур каби шаҳарларида ий, шойи ва жундан тўқилган турли-туман газламалар, гилам, кийим-кечақ, зебзийнат ва уй-рузғор буюмлари, қурол-аслаҳа, қоғоз каби кўплаб матолар ишлаб чиқарилган. Муқаддасий ва Наршахий Урта Осиёлик косиблар ишлаб чиқарган матоларнинг айримлари чет эл бозорларида зўр шуҳрат қозонганлигини ҳикоя қиладилар. Урта Осиё шаҳарларидаги айрим корхоналарнинг шуҳрати эса бутун шарқ мамлакатларида маълум эди. Бу хусусда Наршахийнинг Бухородаги Байт ут-тироз (Зийнат уйи) деб аталган бир корхона ҳақида ва умуман Бухоро косиблари ҳақида келтирилган маълумоти диққатга сазовордир: «Бухорода, Ҳисор билан Шаҳристон ўртасида, масжиди жоме яқинида бир корхона бор эди; унда палослар, дарпардалар, яздий кийимликлар, ёстиқ жилдлари, фондуқий жойнамозлар ва уст кийимларни халифа учун тўқир эдилар; битта дарпардага [бутун] Бухоро хирожи сарф бўларди. Богдоддан ҳар йили махсус бир омил келиб Бухоро хирожининг эвазига шу кийимликлардан олиб кетар эди... Бухоро шаҳрида шундай ишга тайин қилинган усталар бўлар эдилар; вилоятлардан савдогарлар келиб, одамлар зандонийчани олиб кетганларидек, у кийимликлардан Шом ва Мисрга, Рум шаҳарларига олиб кетар эдилар. Хуросоннинг бирон шаҳрида бундай (матони) тўқий олмас эдилар».

Истахрий, Ибн Ҳавқал, Муқаддасий, шунингдек, «Худуд ал-олам» («Оламнинг чегаралари») китобининг муаллифи Урта Осиё заминининг турли конларга бой

бўлганлиги ва ундан кўплаб олтин, кумуш, мис, фируза, темир рудаси, кўмир, нефт, туз, олтингургурт ва бошқа маъданлар чиқиб турганлигидан гувоҳлик берадилар.

Қисқаси, Сомонийлар ҳукмронлигининг дастлабки 100 йил ичида мамлакатда феодал тарқоқликка чек қўйилиши, катта урушлар бўлмаганлиги, шубҳасиз, мамлакат экономикасининг бирмунча ривожланишига, бу эса, ўз навбатида, маданий ҳаётнинг нисбатан юксалишига олиб келди.

Тарихий манбалар ўша вақтларда фаннинг турли соҳалари бўйича қалам тебратган кўпгина олимлар ҳақида қимматли маълумотларни сақлаб қолган. Тарихчи олимлардан «Китоб фи ахбор вулат-и Хуросон» («Хуросон ҳукмдорлари тарихи») асарининг муаллифи Абу Али Ҳусайн ибн Аҳмад ас-Салломий, «Бухоро тарихи» номли китоблари билан машҳур бўлган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Сулаймон ал-Бухорий (924 йилда вафот этган) ва Абубакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий, «Китоб ал-муфоҳарат аҳл ал-Кеш ва-н-Насаф» («Кеш ва Насаф халқининг рақобати ҳақида китоб») асарининг муаллифи Абулхорис Асад ибн Ҳамду-йи ал-Версиний (927 йилда вафот этган), «Таворих-и Хоразм минха ал-кофи» («Хоразмнинг муфассал тарихи») муаллифи Абу Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Саъд ал-Қадий (957 йилда вафот топган) шулар жумласидандир. Жуғрофия олимларидан Абу Зайд Аҳмад ибн Саҳл ал-Балхий (тахм. 850—934) ва Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Наср ал-Жайхоний (IX аср охири — X асрнинг биринчи чораги)ни кўрсатиш мумкин.

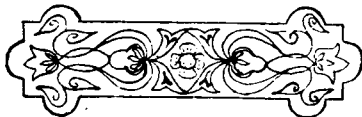
IX—X асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарларида математика, астрономия, медицина ва фалсафа сингари ўрта аср фанининг бирмунча йирик соҳалари ҳам тараққий эди. Алгебра фанининг асосчиси Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (795—857), йирик астроном Аҳмад

ал-Фарғоний (861 йилда вафот этган), шарқнинг буюк файласуфи Абу Наср Форобий (873—950), йирик қомусий билим эгаси Абу Райҳон Беруний (973—1048), машҳур тиббиёт олими Абубакр ар-Розий (925 йилда вафот этган) ана шу даврнинг маҳсулидирлар.

Шубҳасиз, Ибн Сино уларнинг асарларидан наф кўрган ва, унинг олим сифатида камол топишида бу олимлар ва уларнинг асарлари катта роль ўйнаган. Олимнинг камолотга етишишида алоҳида ўрин тутган яна бир факт устида қисқача тўхтаб ўтмоқчимиз. 996 йили ҳали эндигина 17 ёшга чиққан Ибн Сино катталарнинг қўлидан келмаган бир ишни уддалади. У оғир бир хасталикка чалиниб қолган амир Нуҳ II ибн Мансурни даволашга муваффақ бўлди. Улим чангалидан ҳалос бўлган амир миннатдорчилик ўрнида ўша даврда донғи кетган Сомонийлар кутубхонасининг калидини ёш олимнинг қўлига тутқазди. «Мен бу кутубхонада, — деб эслайди олим ўз автобиографиясида, — шундай китобларни кўрдимки, балки бошқалар уларнинг номини ҳам билмайдилар. Мен бунақа бой кутубхонани аввал ҳам, кейин ҳам кўрган эмасман. Мен бу китобларни ўқиб чиқдим, ўзимга наф ортдирдим ва

ҳар бир кишининг ўз фани соҳасидаги ўрнини англадим».

Олимнинг бой илмий мероси шарқ мамлакатларидагина эмас, балки Европада ҳам XII асрдан буён маълум ва ўрганилмоқда. Лекин, уни тўла ва атрофлича ўрганишга бизнинг мамлакатимизда алоҳида эътибор берилмоқда. Коммунистик партия ва Совет давлатининг СССР халқларининг бой илмий меросини ўрганиш борасида мунтазам равишда кўрсатиб келаётган оталарча ғамхўрлиги туфайли Ибн Синонинг йирик асарлари ҳам ўзбек, рус ва бошқа тилларга таржима қилинди. Масалан, олимнинг шоҳ асари бўлмиш «Тиб қонунлари» дунёда биринчи марта тўла равишда ўзбек ва рус тилларида чоп этилди (1954—1961). Ҳозирги кунларда бу асар иккинчи бор нашр этилмоқда. Шунингдек, олимнинг медицинага оид «Юрак дорилари» (1964), «Табобат ҳақида уржуза» (1972), «Баданни қандай тарбия қилиш, шаробнинг фазилатлари ва зарарлари» (1979) каби асарлари ҳам чоп қилинди. Совет олимлари буюк мутафаккир, қомусий олимнинг бой илмий меросини кенг ва чуқур ўрганмоқдалар.

Комил Яшин

ИСТЕЪДОД УФҚЛАРИ

Назаримда энг мароқли кишилар, халқ ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини тебратаётган кишилар — бу истеъдодли кишилардир.

Истеъдод — табиатнинг ажабтовур эҳсонларидан бири. Табиатнинг бу гаройиб эҳсонига сазовор бўлган ҳар бир киши чинакамига бахтли, саодатлидир. Истеъдоднинг гавҳар куртаклари ниш урган кишилар бу куртакларнинг чаман бўлиб гуллаши ва ҳосилга кириши учун астойдил қайғуришлари зарур. Зеро, меҳнатда чархланмаган, сайқалланмаган истеъдод учқундек беиз сўниши мумкин.

Шундай кишилар борки, табиат улардан ҳеч нарсани аямаган. Уларда ғайрат ва шижоат ҳам, ақл ва заковат ҳам, дид ва фаросат ҳам, сиҳат ва саломатлик ҳам, истеъдод ва иқтидор ҳам бор. Тарих бундай кишилар олдига одатда улкан вазифалар қўяди.

Адабиётимизнинг байроқдори, бутун маданиятимизнинг тиним билмас жонкуяри Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ана шундай сиймолардан эди. Тарих унинг олдига янги ҳаёт учун курашиш, янги адабиёт ва янги маданият пойдеворини яратиш вазифасини қўйди ва у бу бениҳоя машаққатли ва шарафли вазифанинг уддасидан чиқди.

Ҳамза чинакам истеъдод соҳиб

сифатида ранг-баранг қиррали ижодкор ва курашчи эди. У ажойиб нотиқ ва агитатор, шоир ва педагог, бастакор ва фольклорист, актёр ва режиссёр эди. Унинг ранг-баранг ижодий фаолияти ҳозирги маданиятимизнинг қарийб барча соҳаларини ўз ичига қамраб олади.

Назаримда, истеъдодли адабиётшунос олим, совет адабиётшунослиги ва танқидчилигининг кўзга кўринган намояндаси Лазиз Қаяо-

мовнинг Ҳамза ижоди билан шуғулланиши тасодифий эмас. Унинг илмий ва ижодий диапазони ҳам Ҳамза ижодининг уфқлари сингари ниҳоятда кенг. Унинг ижоди ҳам актив партиявий руҳ билан суғорилган. Унинг фаолияти учун ҳам куйинчаклик, жонкуярлик, жонбозлик — характерли хусусиятлар.

Лазиз Қаюмов Ҳамза ижоди деб аталмиш қутлуғ даргоҳга кириб келиши бежиз эмас. У шоирлар шаҳри, фозиллар фахри Қўқонда, ажойиб маърифатпарвар педагог Пўлатжон Қаюмовнинг оиласида таваллуд топди. Пўлатжон домла Муқимий ва Завқий билан суҳбатдош бўлган, таниқли шоирлар даврасида улғайган, билимдон ва нуктадон аллома эди. У фақат Қўқон адабий муҳитигина эмас, балки умуман ўзбек классик адабиёти тарихини пухта эгаллаган эди. У узоқ йиллар мобайнида Ҳамза билан дўстона муносабатда бўлган. Хуллас, ўзбек классик адабиётига бўлган ихлос, оловқалб Ҳамза ижодига нисбатан эҳтиросли муносабат Лазиз Қаюмовга ана шу пурҳикмат отадан бир умрга мерос бўлиб қолди.

Олим фан кандидати дипломига эга бўлгандан кейингина Ҳамза ижоди билан шуғулланди. У Ҳамзага қадар ҳозирги адабий жараннинг долзарб назарий масалаларини ўрганди. Унинг кандидатлик диссертацияси эса урушдан кейинги қишлоқ ҳаёти тўғрисидаги ўзбек романларида типиклик проблемасини тадқиқ этишга бағишланди. Лекин, менимча, Лазиз Қаюмовнинг адабиётшунос сифатида ҳам, ёзувчи сифатида ҳам, шахс сифатида ҳам шаклланиши ва камолотга эришиши унинг Ҳамза ижодини тадқиқ этиш йиллари билан боғлиқдир.

Одатда ижодкорнинг муайян тарихий шахс ҳаёти билан қизиқиши, адабиётшунос олимнинг эса муайян ёзувчи ижоди билан шуғулланиши қандайдир руҳий яқинликка асосланади. Ойбекнинг Навоий сиймоси билан шуғулланиши бежиз бўлмаганидек, Ҳомил Ёқу-

бовнинг ҳам Ойбек ижодининг тадқиқотчиси бўлишида маълум бир қонуният бор. Агар бирор реал қаҳрамон тасвири муайян адиб ҳаётининг маъносини ташкил этган ёки бирор адибнинг ижоди адабиётшунос олим фаолиятининг бош мавзуга айланган бўлса, демак, улар ўртасида руҳий ва маънавий яқинлик бор. Менимча, Ҳамза сиймоси билан Лазиз Қаюмов шахси ўртасида ҳам шундай алоқа мавжуд. Лазиз Қаюмов Ҳамза ҳаёти ва ижодини фақат олим сифатидагина эмас, балки адиб сифатида ҳам тадқиқ этди. Унинг Ҳамзага бағишланган юзга яқин асарлари орасида воқеий ҳикоялар ҳам, пьеса ҳам бор. Ҳамза Лазиз Қаюмов истеъдодига мансуб бўлган илмий иқтидорнинггина эмас, балки бадий лаёқатининг ҳам рўёбга чиқишига сабабкор бўлди.

Ҳамза Лазиз Қаюмовга қадар ҳам кўпгина олимларимизнинг диққат-эътиборларини жалб этган эди. Сотти Ҳусайн, Шокир Сулаймон, Воҳид Зоҳидов, Юсуф Султон, Иззат Султон Ҳамза ҳаёти ва ижодини ўрганиш ишига салмоқли ҳисса қўшган эдилар. Бироқ, бу олимларнинг хизматларини камситмаган ҳолда шунини айтиш керакки, Ҳамза ҳақидаги тасаввурларимиз Лазиз Қаюмов туфайли фундаментал билимга айланди. Бугунги ҳамзашунослик илмининг уфқини Лазиз Қаюмовнинг китоблари, рисоалари ва мақолалари бениҳоя кенгайтириб юборди. Унинг самарали изланишлари ва илмий ишларидан кейин Ҳамзанинг бир томлик ва ҳатто икки томлик «Танланган асарлар»и оташин шоир ва драматург ҳақида чала тасаввур бераётгани аён бўлиб, маънавий-эстетик эҳтиёжимизни қондиrolмай қолди. Ҳамза ҳақидаги аввалги тасаввурлар эскириб, унинг барваста ва баҳайбат гавдаси адабиётимизнинг улкан тарихи оша барала қад кўтарди. Ҳамза инқилоб йилларида яшаган ва нисбатан олис аждодимиздан буюк замондошимизга айланди.

Мен Лазиз Қаюмовнинг Ҳамза

Ҳакимзода Ниёзийга бағишланган илмий трилогияси — «Инқилоб куйчиси» (1962), «Инқилоб ва ижод» (1964) ва «Инқилобий драма» (1970), ҳамда «Ажойиб кишилар ҳаёти» сериясида нашр этилган «Ҳамза» (1973) китобларини айниқса қадрлайман. Бу китоблар олимнинг эришилган нуқтада тўхтаб қолмаслигини, унинг ҳамиша излашиш ва ҳамиша кашфиёт иқлимида яшашини намойиш этди. Ижод ва илм чиндан ҳам дарё каби ҳамиша ҳаракатда бўлиши керак. Акс ҳолда юксалиш бўлмайди.

Шу нарса қувончлики, Лазиз Қаюмов Ҳамза ижоди устида машғул бўлиш билан бир пайтда ажойиб ўзбек маърифатпарвар шоираси Анбар отинни кашф этиш, унинг адабий меросини ахтариб топиш ва тадқиқ этишда катта жонбозлик кўрсатди. У айна пайтда Нодира, Увайсий, Анбар отин каби ўзбек шоираларининг машҳур халлафи — Зулфия ижодини меҳр билан ўрганди. Унинг суюкли шоирамиз Зулфияга бағишланган китоби икки марта — 1965 йилда ва кейинчалик, тўлдирилган ва бойитилган ҳолда, 1975 йилда қайта нашр этилди.

Олимнинг, бир томондан, инқилобга қадар бўлган ўзбек аёлининг орзу ва армонини, нола ва фиғонини ифодалаган Анбар отин билан, иккинчи томондан, озод ўзбек хотин-қизларининг руҳий камолоти ва ижодий балоғатини намойиш этган Зулфия билан қизиқишида катта маъно бор. Лазиз Қаюмов у ёки бу ёзувчининг ижоди билан шунчалик шуғулланиб қолмайди. У ёзувчиларимиз ижодини текшириш орқали улуғ давримизнинг ғоявий бойлигини очишга, социалистик жамиятнинг гуманистик моҳиятини инкишоф этишга интилади. Шунинг учун ҳам у ҳозирги ўзбек адабиётининг қарийб барча таниқли арбоблари ижодини фаол кузатиб, ўрганиб, тадқиқ этиб келади.

Мунаққиднинг энг яхши асарларидан бири «Замондошлар» (1972) деб аталади. Бу китоб Ҳамзадан тортиб Эркин Воҳидовга қадар

бўлган 27 нафар ўзбек ёзувчисининг адабий портретини ўз ичига олади. Бу асар ўзбек совет адабиётининг илк кунларидан бошлаб ҳозирги даврга қадар босиб ўтган йўлини ўзида умумлаштиради. Шу маънода у, таниқли совет адабиётшуноси Виталий Озеров ибораси билан айтганда, ҳозирги ўзбек адабиётининг панорамасини ўзида мужассамлаштиради.

Бу китобда ижодий қиёфалари тасвирланган қарийб барча ўзбек ёзувчилари билан муаллиф шахсан таниш бўлган. Шунинг учун ҳам у китобдаги портретларни мумкин қадар жонли, мароқли ва жозибали тилда ёзишга, ўзига замондош ва суҳбатдош бўлган ёзувчиларнинг тирик ва мафтункор қиёфаларини тасвирлашга ҳаракат қилган. Натижада китобхон бу ёзувчиларнинг ўзига хос ижодий қиёфаларини кўрибгина қолмай, улар билан шахсан мулоқотда бўлгандек бўлади.

Кези келганда шунини айтиш керакки, олимнинг «Ҳамза» ва «Замондошлар» китоблари ҳозирги ўзбек адабиётшунослигининг баркамол асарлари ва ижодий ютуқлари сифатида 1973 йилда Ўзбекистон ССРнинг Ҳамза номидаги Давлат мукофоти билан тақдирланди.

1974 йилда «Замондошлар»нинг мантиқий давоми бўлган «Қардошлар» китоби майдонга келди. Муаллиф бу асарда ўз тақдирини, Ўзбекистон билан, ўзбек адабиёти билан боғлаган Николай Тихонов, Сергей Бородин, Валентин Овечкин каби адиблар ҳақида, Лермонтов, Некрасов, Горький, Маяковский, Шолохов сингари рус адабиётининг классиклари ҳақида, уларнинг ўзбек адабиёти раўнақига кўрсатган таъсири ҳақида баҳс юритади. Лазиз Қаюмов ана шу тарзда ўзбек совет адабиёти масалаларини тадқиқ этар экан, адабий алоқалар ва адабий таъсирлар муаммосини ҳам четлаб ўтмайди. У ўзбек совет адабиётининг юксалишида муҳим аҳамиятга молик бўлган омилларни қунт ва ихлос билан ўрганади.

Лазиз Қаюмовнинг ижодий қиё-фаси учун характерли фазилатлардан бири, ҳақорида айтилганидек, ўткир партиявий руҳдир. Бу руҳ унинг «Бадий ижодда ленинча таълимот» (1971), «Аср ва наср» (1975), «Меридианлардаги учрашувлар» (1976) ва бошқа китобларининггина йўналишини белгилаб қолмайди. Унинг ҳанузга қадар нашр этилган 25 та китоби, 400 дан зиёд мақолалари ҳам худди шу руҳ билан суғорилган. Лекин шунга қарамай, бу руҳ унинг хорижий «советшунос» ва «ўзбекшунос»ларга қарши қаратилган, марказий ва республика матбуотида изчил чоп этилиб келаётган мақола ва памфлетларида айниқса янграб эшитилиб туради. Дарвоқе, мунаққид ана шу руҳдаги бир туркум мақолалари учун 1974 йилда СССР Журналистлар союзи ва СССР Ёзувчилар союзининг фахрий мукофотига сазовор бўлган.

Мафкуравий кураш ҳозирги даврнинг энг қайноқ жабҳаларидан биридир. Бу кураш майдонларида ғолиб чиқиш учун ўткир ғоявий қурол марксча-ленинча мафкура билан қуролланишнинг ўзи камлик қилади. Бунинг учун душманнинг феълини, унинг тарихни сохталаштириш тактикасини, бу тактиканинг заиф жиҳатларини ҳам билиш керак. Лазиз Қаюмов — бержуа «советшунослар»и ва «ўзбекшунослар»ининг тухматдан иборат ёзмаларига муносиб зарба бераётган олимларимиздан. У ўз мақола ва китоблари билангина эмас, иттифоқ ва халқаро миқёсдаги турли учрашувлар, йиғинлар ва конференциялардаги оташин нутқлари билан ҳам ғоявий душманларимизга зарба бериб, совет мафкурасини, совет адабиётини, унинг соф ниятли арбоблари ва гўзал обидаларини шараф билан ҳимоя этиб келмоқда. У Америка, Европа, Осиё ва Африка қитъаларининг ўндан ортиқ мамлакатларида бўлиб, Совет Ватанимиз ва совет адабиётимиз ҳақидаги ҳақиқатни тушунтирди, тарғиб ва ташвиқ этди.

Қишида ғайрат ва шижоат ўти

бор экан, у қанчалик банд бўлмасин, бу ўт тобора ёниб, алангаланиб, янги ва янги сарҳадларга кўчади. Лазиз Қаюмов Тошкент Давлат университети СССР халқлари адабиёти кафедрасининг мудири, «Ўзбекистон маданияти» газетасининг муҳаррири, СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг аъзоси, Адабий танқидчилар халқаро уюшмасининг аъзоси каби ўнлаб ижтимоий-ташкилий юмушлар билан бениҳоя банд бўлишига қарамай, кейинги йилларда бадий ижод билан ҳам шуғуллана бошлади. Олимнинг бадий ижоди ҳам унинг илмий изланишлари билан чамбарчас боғлиқ. Чамамда, бадий ижод — унинг учун илмий тадқиқот ва тарғиботнинг янги бир формаси. Ҳар ҳолда унинг Муқимий, Анбар отин, Ҳамза, Пабло Нерудага бағишланган ҳикоялари илмий ҳужжатларга зид эмас, аксинча, бу асарлар тарих ҳақиқати-га таянади.

Ҳамза таваллудининг 90 йиллиги муносабати билан Тошкент ва Қўқон театрларида инқилоб куйчисининг ёшлик йилларига бағишланган «Қалдирғоч» пьесаси сахна юзини кўрди. Бу пьесага бағишлаб чиқарилган афишаларда Лазиз Қаюмовнинг номи бор. Драматургияда ҳам ўз кучини синаб кўраётган олим бу асарини «Қалдирғоч» деб бежиз айтмаган бўлса керак. Назаримда, у ҳали драматургияда ҳам, прозанинг бошқа жанрларида ҳам ҳали бир қанча янги асарлар ёзди. Бунга имоним комил. Зероки, у ўзининг Ҳамзага бағишланган биринчи ҳужжатли фильмидан кейин талайгина сценарийлар ёзди ва бу сценарийлар асосида «Фарзандингман, Ўзбекистон», «Тошкентнома», «Ғафур Ғулом», «Ҳамид Олимжон», «Ҳамза театри», «Гул сайли», «Инқилоб куйчиси», «Қитъалар қўл берганда» каби ўндан зиёд ҳужжатли фильмлар суратга олинди.

Унинг фильмлари иттифоқ ва жаҳон экранига чиқди. Унинг адабий-танқидий асарлари ҳам фақат ўзбек ва рус тилларидагина эмас, балки қатор қардош халқлар тил-

ларига, шунингдек, англиз, француз, немис, испан, араб, болгар, сингал, тамил ва бошқа хорижий тилларга ҳам таржима этилиб, мамлакатимиздан олис юртларга ҳам етиб борди.

Муҳаррирлик ва педагогик, танқидчилик ва адабиётшунослик, публицистика ва ҳикоянавислик, драматургия ва кинодраматургия — фан ва маданиятимизнинг бир-бирига у қадар яқин бўлмаган соҳалари. Бу турли-туман соҳалар бири билан учрашиши ва бир киши

фаолиятининг турли қирраларига айланиши учун бу киши ниҳоятда истеъдодли бўлиши, даврнинг шиддатли одими билан баравар қадам ташлаши ва ҳаётнинг ҳар дақиқасидан унумли фойдаланиши керак. Лазиз Қаюмов ана шундай чинакам ва ранг-баранг жилога эга истеъдод соҳиби. У ўз ҳаётининг ҳар бир лаҳзасидан самарали фойдаланади. Шунинг учун ҳам унинг фаолияти, унинг иш суръати менга муборак ва фараҳли давримиз билан ҳамоҳанг бўлиб туюлади.

Умарали Норматов,

филология фанлари доктори

ЖУШҚИН ҲАЁТ, СЕРҚИРРА ИЖОД

Лазиз Қаюмов ҳақида сўзламоқчиман...

Унинг номи, ишлари, асарлари эл орасида маълум ва машҳур.

У — аввало меҳрибон мураббий, илм-фаннинг моҳир ташкилотчиси. Салкам ўттиз йилдан бери Тошкент Давлат университетда муаллимлик қилади ва муаллим бўлгани билан ҳамиша фахрланиб юради; шу йиллар давомида университетда таълим олган минглаб филологлар, журналистлар унинг мароқли лекция ва суҳбатларидан баҳраманд бўлганлар; у ўн беш йилдан бери Иттифоқимиздаги олий ўқув юртлари орасида биринчилардан бўлиб шу университетда ташкил топган СССР халқлари адабиёти кафедрасини бошқаради, эндиликда бу кафедра ўзбек ва қардош халқлар адабиётлари орасидаги алоқаларни ўрганувчи Иттифоқда донгдор йирик илмий тадқиқот марказига

айланган; у шогирд тайёрлашни фақат шон-шараф, савоб иши эмас, олимнинг гражданлик бурчи деб билади ва бу ишга ҳеч қачон вақтни аямайди; ҳозирга қадар у етмишга яқин фан докторлари, кандидатлари ишига илмий раҳбар бўлди, оппонентлик қилди; юқори малакали шогирдларининг бир қисми университетда у билан ёнма-ён иш олиб боряпти, кўпчилиги эса бошқа олий ўқув юртларида, илмий муассасаларда ёш авлодни тарбиялаш ишига, илм-фан ривожига сидқидилдан хизмат этяпти.

Лазиз Қаюмов йирик жамоат арбоби, адабий жараённинг фаол иштирокчиси, ташкилотчиси сифатида ҳам машҳур. У салкам йигирма йилдан бери республика Маданият министрлиги ва Ёзувчилар Союзининг органи «Ўзбекистон маданияти» газетасининг редактори, кўпдан буён Ўзбекистон Ёзувчилар

Союзи адабий танқид секциясининг раиси, СССР ёзувчилар Союзи танқид советининг аъзоси, республика «Билим» жамияти тил ва адабиёт секциясининг раиси, Ўзбекистон ёзувчилар Союзи секретариатининг аъзоси, СССР ёзувчилар Союзи правленийсининг аъзоси, танқидчилар халқаро уюшмасининг аъзоси, «Литературное обозрение» журналининг редколлегия аъзоси... Шу вазифаларнинг барчасини у ўринлатиб адо этиб келаётир...

Лазиз Қаюмовнинг кўп вақти сафарларда, саёҳатларда, Иттифоқ ва халқаро миқёсдаги илмий-адабий анжуманларда, учрашувларда ўтади; у етук олим, оташин нотик, моҳир ташқилотчи сифатида кўп миллатли социалистик реализм адабиётининг обрў-эътибори учун зўр сабот билан кураш олиб бормоқда. Айни пайтда у республика радиоси ва телевидениеси орқали мунтазам равишда илмий-адабий суҳбат, лекциялар, меҳнаткашлар билан учрашувлар ўтказиб туради...

Мана шу вазифа, ишлардан ортиб у ўзининг асосий ҳунари — танқидчилик, адабиётшунослик, журналистика, қолаверса бадий ижод билан бевосита шуғулланиш учун ҳам вақт топа олади. У ўттиз йиллик илмий-ижодий фаолияти давомида ўзбек ва рус тилларида ўттизга яқин китоб яратди; булар Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳақидаги тадқиқотлар, Ойбек, Зулфия тўғрисидаги монографиялар, замондошлари — ўзбек совет адабиёти вакиллари, қардошларимиз адабиёти намояндalари ижодига оид очерклар, адабий жараён, социалистик реализм назариясига бағишланган хилма-хил мақолалардан иборат. Айни пайтда у кўплаб жўшқин публицистик асарлар, сафарнома-ларнинг, адабиёт арбоблари ҳақидаги ҳужжатли ҳикояларнинг, Ҳамза ҳаётидан олинган «Қалдирғоч» драмасининг муаллифи; у кинопублицистика соҳасида ҳам самарали иш олиб бораётир, «Фарзандингман, Ўзбекистон», «Тошкент ҳақида дoston»,

«Ҳамза», «Ғафур Ғулoм», «Ҳамза театри» каби ўнга яқин илмий оммабоп, ҳужжатли фильмлар унинг сценарийси асосида суратга олинган, «Оловли йўллар» номли кўп серияли телефильмга ҳам меҳнати сингган, консультантлик қилган...

Лазиз Қаюмовнинг илмий, адабий-танқидий фаолияти устида сўз боргудай бўлса, ҳаммадан бурун унинг Ҳамза ҳаёти ва ижодига оид ишлари, илмий трилогияси — «Инқилоб куйчиси», «Инқилоб ва ижод», «Инқилобий драма» китоблари ҳамда уларнинг маълум ҳосиласи сифатида майдонга келган «Ҳамза» монографияси ўқувчи кўз олдига келади. Адабий-илмий жамоатчилик бу асарларга ҳақли равишда адабиётшуносликда, аниқроғи ҳамзашуносликда янги сўз, илмий-маданий ҳаётимизда муҳим ҳодиса деб баҳо берди.

Маълумки, Лазиз Қаюмовга қадар ҳам Ҳамза ҳақида кўп яхши ишлар қилинган, хусусан Сотти Ҳусайн, Юсуф Султонов, Ҳомил Ёқубов, Иззат Султон, айниқса устоз Комил Яшин қаламига мансуб мақола, монография, тадқиқот ва эсдалик-хотиралар орқали Ҳамза ҳаёти ва ижодига оид махсус фан — ҳамзашуносликка асос солинган, ҳамзашунослик пойдевори яратилган эди. Лазиз Қаюмов шу илмий заминга таянган ҳолда, архивларда сақланиб ётган, илмий жамоатчилик эътиборидан четда қолган бой ҳужжатлар, шунингдек Ҳамзани кўрган-билган замондошларининг хотиралари асосида ҳамзашуносликни дадил равишда янги босқичга кўтарди: аввалб Ҳамзанинг мукамал илмий биографиясини яратди, бой ижодий мероси — шеърляти, насрий ва драматик асарларини системалаштириб, батафсил шарҳлаб берди, Ҳамза ижодий эволюциясини тавсиф этди; бугина эмас, у Ҳамза ижоди мисолида XX аср бошидаги адабий ҳаётнинг кўпгина принципиал муаммолари — Муқимий, Фурқатлар бош бўлган маърифатпарвар демократик адабиётнинг

янги типдаги социалистик реализм адабиётига кўтарилди жароғи, буюк революцион ўзгаришлар даврида санъаткор ва халқ ҳаёти, санъатнинг синфий-сиёсий курашлар билан муносабати, миллийлик ва интернационаллик, анъана ва новаторлик каби назарий проблемаларни ўртага қўяди ва Ҳамза ижодий тажрибаларидан келиб чиқиб уларга жавоб ахтаради.

Бу тадқиқотлар туфайли бизнинг Ҳамза ҳаёти — шахсияти, даҳоси, оилавий муҳити, ижтимоий-сиёсий фаолияти, ижодиёти хусусидаги тававвуримиз беқиёс даражада бойиди. Адабиётшунос олим ўз ишларида бир вақтлар фанда юз берган айрим бирёқламаликларга хотима берди — у Ҳамзани ҳеч қачон идеаллаштирмайди ва ҳеч қаерда камситмайди; реал фактларга таяниб унинг мураккаб, машаққатли, аммо тинимсиз изланишларда кечган нурафшон ҳаёт ва ижод йўлини бор бўйича кўрсатишга эришади.

Ҳамза ҳақидаги тадқиқотларни маълум маънода Ҳамза ҳаётининг солномаси, Ҳамза ижоди ва ҳамзашуносликнинг ўзига хос қомусидеб аташ мумкин.

Тадқиқотчи ишончли фактларга таяниб Ҳамза ҳаёти ва фаолиятини йилма-йил, ойма-ой, кунма-кун, ҳатто, кези келганда, соатма-соат тавсиф этади. Булар туфайли кўз олдимизда улуғ инсоннинг батафсил ҳаёт йўлигина эмас, жонли сиймоси, муайян образи ҳам намоён бўлади; ҳужжатлар, хотиралар фақат санъаткор таржимаи ҳолини тиклашгагина эмас, ижодкор адиб қалбини очишга ҳам хизмат этади; айниқса, 1916 йилги мардикор олиш пайтидаги шоирнинг мунгли ҳолати, 1917 йилги февраль революцияси туфайли адиб кўнглида жўш урган илк қувончлар, буржуа инқилобининг асл башараси аён бўлгандан кейинги ғазаб, ўқинч-изтироблар, улуғ Октябрь шодиёнаси, шоирдаги зўр ғайрат-шижоат; социализм қуриш йўлидаги мураккаблик, қийинчиликлардан келиб чиққан хилма-хил руҳий ҳолат — гоҳ шодлик, гоҳ

маъюслик — барча-барчаси бамисоли бадний асардагидек жонли гавдалантирилган. Олим Ҳамзани турли жабҳаларда, хилма-хил руҳий ҳолатларда, баъзан ғолиб, баъзан мағлуб, баъзан маъюсликда кўрсатса-да, унинг табиатидаги букилмас ирода, курашчанлик олий ҳаётбахш идеалларга ишонч, социализмга, партия ва халқ ишига чексиз садоқатдан иборат етакчи хислатни ҳамisha уқтириб, аниқроғи ҳужжатлар орқали тасдиқлаб боради. Муҳими шундаки, мухолифлар, буюрократ шахслар ҳам маънавий, ҳам иқтисодий, ҳам юридик жиҳатдан сиқувга олган пайтларда ҳам санъаткор ҳеч қачон аҳдидан қайтмайди, ижодий ва ижтимоий фаолиятини асло тўхтатмайди. Чунки Ҳамза ўзининг катта таянчи борлигини, партия, халқ, социализм, адолат ўз томонида эканини ҳамisha ҳис этиб туради; олим Ҳамза қанчалик мураккаб даврда яшаган бўлмасин, ҳаётида кўплаб қийинчиликларга, тўсиқларга дуч келмасин, социалистик тузум, партия ҳар доим уни ҳимоя этганлигини, тириклигидаёқ ижтимоий ва ижодий фаолияти муносиб тақдирланганлигини фактлар орқали тасдиқлайди.

Тадқиқотлардаги бой материаллар орқали адабиётшунос олим фақат Ҳамза ҳаёти, шахсияти, тақдирини тўла гавдалантириш билан чекланмай, буюк тарихий ўзгаришлар давридаги маданий-адабий ҳаётнинг қатор қонуниятларини очишга, хусусиятларини аниқлашга ҳам эришади: зиёли, маърифатчи шоир Ҳамзанинг шахсий ҳаёт йўли хусусий характерга эга бўлиб қолмайди, халқ ҳаётининг маълум бир даври ҳодисалари моҳиятини ўзида ташувчи ёрқин социал куч — умумлаштирувчи типга айланади; зиёли, маърифатчи Ҳамзанинг ҳаёт йўли тафсилотлари таҳлилидан чиқадиган энг муҳим хулоса шуки, илғор фикрли ўзбек зиёлиси халқнинг озодлик ҳаракатларидан, Октябрь воқеаларидан, юртдаги инқилобий ўзгаришлардан

четда турган эмас, балки бу ҳодисаларнинг қоқ ичида, балким бошида бўлган; шоир Ҳамзанинг ижодий тадрижи тафсилотлари шундан далолат берадики, социалистик реализм адабий жараёндан ташқаридаги ҳодиса эмас, муҳолифларимиз даъво қилганидек, маъмурий йўллар билан жорий этилган, ўйлаб топилган «принциплар йиғиндиси» ҳам эмас; балки маълум ижтимоий-эстетик тараққиёт тақозоси билан вужудга келган, миллий адабиётнинг ўз ички ривожини билан боғлиқ бўлган табиий, қонуний жараёндир; социалистик реализм адабий тафаккурнинг коммунистик ғоялар, социализм учун кураш тажрибаси билан бевосита ёки билвосита қўшилиши, бинобарин реал ҳаёт билан, ҳаётнинг етакчи тенденциялари билан мустақам алоқаси туфайли туғилган ҳодисадир.

Ўзбек адабиётида, маданиятида социалистик реализмнинг асосчиси саналмиш Ҳамза ҳаётига оид рад этиш мумкин бўлмаган фактлардан келтириб чиқарилган бундай хулосалар жуда катта илмий, ижтимоий-сиёсий аҳамиятга молик экани ўз-ўзидан равшан.

Тадқиқотлардаги Ҳамзанинг адабий мероси — тугалланган ва тугалланмай қолган, эълон этилган ва босилмай ётган асарлари ёки ҳали топилмаган қўлёзмалари ҳақидаги маълумотлар, уларга берилган илмий шарҳлар фан учун ҳам, кенг китобхонлар оммаси учун ҳам ниҳоятда қизиқарли ва қимматлидир. Муҳими шундаки, тадқиқотчи жуда кўп асарларнинг, ёзилиш тарихи ҳақида ҳикоя қилиб беради, ўқувчини уларнинг мухтасар мазмуни билан таништиради; қатор асарларнинг мураккаб ижодий тақдирини баён этади, ҳар бир асар ҳақида ўзига қадар қандай фикр айтилган бўлса, барчасини эслатиб ўтади.

Ҳамза ҳақидаги тадқиқотлар ифода тарзи, услуби жиҳатидан ҳам диққатга сазовор. Адабиётшунослик асарлари услуби устида сўз борганда баъзан «илмий ака-

демизм» услубини афзал билиб, публицистик талқинни камситиш, ҳаттоки, уни фанга ёт деб қараш ёки, аксинча жонли, эҳтиросга бой публицистик талқинни ёқлаб «илмий академизм» услубини «зерикарли»ликда айблаш ҳоллари учраб туради. Адабиёт илмининг бой тарихи шундан далолат берадики, ҳар иккала хил услуб ҳам унинг учун бегона эмас; кўпинча бир йирик тадқиқотнинг ўзида «илмий академизм» услуби ҳам, публицистик талқин ҳам бўлавериши мумкин. Ҳамза ҳақидаги тадқиқотлар муаллифи мавжуд тажрибага таяниб ўз ишида бу икки услубдан моҳирона фойдаланади: баъзан изчил илмий баён йўлини тутади, нуқул фактлар тили билан сузлайди, баъзан эса, ўрни келганда, жўшқин публицистик, ҳаттоки образли ифода йўлига ўтади; авторнинг публицистик, образли талқини эса ишнинг илмий қимматини асло камайтирмайди, балки фактлар, илмий формулалар замиридаги маънони тўлароқ очишга, чуқурроқ ҳис этишга ёрдам беради.

Лазиз Қаюмовнинг Ойбек, Зулфия ҳақидаги ишлари, «Замондошлар» китобига кирган ўттизга яқин адабий-танқидий очерклари, «Аср ва наср», «Бадий ижод ҳақида ленинча таълимот», «Қардошлар», «Меридианлардаги учрашувлар» тўпламларидан жой олган хилма-хил мақолалари ҳам адабий-илмий жамоатчилик томонидан хуш қабул қилинган, матбуотда ижобий баҳоланган.

«Олмос истеъдод» китоби улкан адиб Ойбек ҳақидаги, «Зулфия» монографияси шеърятимизнинг кўрки, жаҳонга машҳур шоира тўғрисидаги энг сара, мукамал илмий асарлар қаторида туради. «Замондошлар»даги очерклар эса ихчам ҳажмда ёзувчи ижодига оид кўп фактларни, фикрларни ифода этиш санъати билан ажралиб туради.

Лазиз Қаюмовнинг илмий, адабий-танқидий ишлари мавзундарижа доираси ниҳоятда кенг,

жанр жиҳатидан ранг-баранг. Лазиз Қаюмов шахсида ҳам фундаментал тадқиқотчиликка мойил адабиётшунос олимга, ҳам ҳозиржавоб танқидчига хос хусусиятлар қўшилиб-чатишиб кетган. Унинг ижодида, кўриб ўтганимиздек, йирик монографик тадқиқотлардан тортиб танқидий очерк, проблематик, назарий, обзор мақолалар, диалоглар, оддий луқма, раддия, илмий лавҳаларгача — барчасини учратиш мумкин. Бу жанрларнинг ҳар бирида у ўз маҳоратини намойиш эта олган.

«Аср ва наср» обзори ҳозирча бизда ўзбек реалистик прозасининг тараққиёт йўлини мухтасар тарзда ёритувчи ягона ишдир; «Бадий ижод ҳақида ленинча таълимот» китоби (1971) шу даврга қадар мазкур темада ўзбек тилида, ўзбек адабиёти материаллари асосида ёзилган энг сара асар саналади; «Адабий танқид ва ижодий жараён» туркумидаги ишларда у ўзбек танқидчилигининг ҳозирги босқичдаги тенденция ва проблемаларини кенг ёритиб беради; ўзбек ва қардош халқлар адабиётлари орасидаги алоқаларга оид долзарб проблемаларни ўрганиш танқидчи фаолиятининг яна бир йўналишини ташкил этади.

Лазиз Қаюмов чет элдаги мухолифларимиз билан юзма-юз жангга киришиб ҳам амалий фаолияти, ҳам қалами билан мунтазам равишда муросасиз кураш олиб бораётган забардаст танқидчидир.

Лазиз Қаюмовнинг адабий-танқидий ишлари изчил партиявий пафоси, публицистик жўшқинлиги билан эътиборни тортади. Ҳар бир сатрида унинг сўз санъатига улкан меҳри сезилиб туради. Адабиётимизнинг катта-кичик ҳар бир ютуғи уни чексиз қувонтиради, камчиликлар, йўл қўйилган хатолар учун астойдил қайғуради, лекин у адабиётнинг ўткинчи камчиликлари ҳақида эмас, кўпроқ ютуқлари ҳақида гапиришни ёқтиради. Танқидчи сўз санъати хазинасини асоссиз танқидлардан зўр бериб ҳимоя қилди, хусусан хориждан қилинаётган

ҳамлаларга кескин зарба беради. Социалистик реализм бойликлари, куч-қудратини намойиш этиш, унинг барқарор аънааларини кўз қорачиғидай асраб-авайлаш, бу адабиётнинг XX аср ижтимоий тўлқинлари ичра тутган ўрни, мавқеини кўрсатиш, такомил тарихи устида фикр юритиш — танқидчи Лазиз Қаюмов асарларининг асосий пафоси ва мундарижасини ташкил этади.

Ниҳоят, бир неча оғиз сўз унинг шахсий хислатлари тўғрисида. У талай фазилатлари билан бошқаларга ибрат бўла олади.

Кўриб ўтганимиздек, у илмий, адабий-танқидий ижодни катта ижтимоий ташкилотчилик ишлари билан моҳирона қўшиб олиб бормоқда. Ташкилотчилик ҳам бир санъат. Ташкилотчилик санъати, аввало бу — одам таниш, одамлар кўнглига йўл топиш демакдир. У бу санъатни яхши эгаллаган, шунинг учун ҳам ўзига юклатилган жамики вазифаларни, жамоат ишларини ҳамиша қойил қилиб адо этиб келади. Бошқалар елиб-югуриб, терлаб-пишиб уддалай олмаган ишни ташкилотчилик санъати туфайли ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам қийнамай осонгина адо этишга эришади. Университетдаги ҳамкасабалари унинг комсомол ташкилотига, партия комитетига бош бўлган, филология факультетига деканлик қилган йилларини, ўша кезлардаги вазифага партиявий муносабат, ишдаги уюшқоқлик, аниқлик, тартиб-интизомни мароқ ва ҳавас билан эслаб юришади.

Қадимда нотикликка бир санъат деб қараганлар. Ҳозирда ҳам шундай. Лазиз Қаюмов нотиклик санъатини ҳам пухта эгаллаган. У ўзбек ва рус тилларида оташин ва мантиқли сўзлари билан тингловчиларни ҳар доим бирдай мафтун эта олади.

У шогирдлари билан шахсий суҳбатда бир гапни кўп такрорлайди: киши ўз қадрини билиши, қадрини, шаънини байроқдай баланд тутиши керак, киши ҳамиша катта мақсад билан яшаши, шу мақсад

йўлида сабот билан кураш олиб бориши лозим... Лазиз Қаюмовнинг ўзи бу принципларга амалда қаттиқ риоя қилади, ўз қадрини тилади, бошқалардан ҳам шуни талаб қилади, ҳамisha катта мақсад билан яшайди, мақсад йўлида сабот билан кураш олиб боради.

У ҳаётда, ишда, ижодда принципиал, шогирдларига нисбатан ўта талабчан; баъзан иш, умум манфаати юзасидан принципиаллик ва талабчанликни ошириброқ юборгандек бўлади, бошда бу ўзгаларга оғирроқ ботади, лекин оқибатда у кўпинча ҳақ бўлиб чиқади.

Бугунги кунда биз адабиётшунослик ва танқидчилигимизнинг обрў-

эътибори мисли кўрилмаган даражада юксакликка кўтарилганлиги, етук танқидчининг хизмати ҳам етук ёзувчи-санъаткор хизмати билан бир ўринга қўйилаётганлигини, унинг таваллуд тўйи худди атоқли ёзувчи-санъаткор юбилейидек умумхалқ тўйи, маданият байрами тарзида ўтаётганлигининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Танқидчилигимизнинг шу даражага кўтарилишида Лазиз Қаюмовнинг ҳам муносиб ҳиссаси бор; у ҳам ана шундай обрў-эътиборга лойиқдир.

Лазиз Қаюмов, унинг жўшқин ижтимоий фаолияти, серқирра ижоди, шахсий фазилатлари ҳақида гапирдим, лекин ҳаммасини эмас...

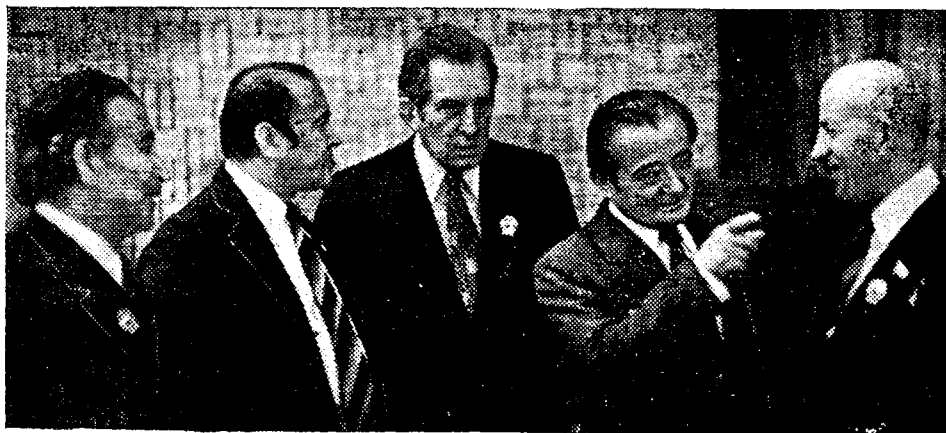
Мирмуҳсин

ЖАРРОҲДЕК ҲАЁТ БАҒИШЛАЙДИ...

Лазиз Қаюмов ҳозирги адабиётшунос ва танқидчилар ичида энг фаоли, ҳамда холис ва ҳалол сўз айтадиганларнинг биридир. Унинг ўз таланту меҳнати билан адабиётимизда муносиб ўрни бор. Юрт ишига садоқатли, меҳрибон, билангон танқидчилар ўнта бўлса ўрни бўлак, қирқта бўлса қилиғи, дейди халқимиз. Лазиз Қаюмовнинг Ҳамза ижодини ўрганишдаги илмий-тадқиқотлари, китоблари ниҳоятда қимматли. Булар мунаққиднинг асосий ишлари ҳисобланади. Буюк инқилобий шоир меросини ўрганиш ва уни тарғиб қилишда у ҳаммадан фаол хизмат қилмоқда. Адабиётимизнинг бошқа намоёндалари ҳақидаги Лазизнинг китоблари, илмий-танқидий мақолалари доимо диққат марказимизда туради. Ғоявий мухолифларимиз билан курашда Лазиз соҳибқиронлардандир. У, совет олимнинг ҳақиқат сўзини ўша душманларнинг инига бориб, башарасига тикка айтиб ке-

лишда ҳам жасоратлидир. Ватан, коммунистик эътиқодимиз ҳақида гап кетганда, ҳеч қачон иккиланмайдиган мунаққиддир. Ёзувчи ижоди ва шахсини пухта билиш ва ўрганиш ҳақида гап кетаётир. Баъзи танқидчининг интеллектуал дунёсини биз нега ўрганмаслигимиз керак!

В. Г. Белинскийнинг Гоголга хати юз йиллар оша танқидчилигимизда ёрқин мисол бўлмоқда. Ф. Достоевскийнинг «Бечора одамлар» қиссаси ўша замонда журналда босилиб чиққанда, Белинский тун бўйи ухламай, ўқиб, муаллифини қидириб қолган, уни тезда кўриш, бу ажойиб асари билан табриклашга шошилган эди. Белинский димоғдорлик қилмаган. Бу мисолларни мен атай Лазизхоннинг 50 ёшга тўлган кунда айтаётганлигимнинг сабаби бор; мана шундай фазилатлар қадрдонимга ҳам тааллуқлидир. Лазиз-

Г. Абашидзе, К. Яшин, В. Озеров, Л. Қаюмов, М. Иброҳимов.

га ўхшаган холис танқидчилар яна кўп.

Гарчи Ҳамзадан қирқ ёш кичик, уни кўрмаган бўлса ҳам устознинг дуосини олди. Фафур Фулому Ойбегу Тихонову Шароф Рашидов, Комил Яшин, Уйғуну Воҳид Зоҳидов, боринги, адабиётимизнинг оддий аскарлари — ўзимиз қаторилар ҳам уни яхши биламиз, унга ишонамиз. Бу катта бахт! Лазиз профессор бўлганида ҳали юзининг бирон ерида ажин йўқ эди. Бу чиройли, хушмуомала йигитнинг юрагида гап кўп эканлиги бизга маълум эди. Билағонлик, интилиш, юракдаги қўр уни тезда иттифоқ миқёсидаги адабий танқидга олиб чиқди. Бизлар баракалла, дедик. Биз бу «баракалла»ни ҳаммага ҳам айтавермаймиз.

Адабиётимиз намояндлари ва китобхон орасида қўлдан-қўлга ўтиб ўқилаётган яхши асарлар ҳақида баъзан нотўғри маълумот бераётган, бир ўтиришда юзаки мақола ёзиб ташлаётган ёки шу китоб ҳақида гапиргиси келмай, дами ичига тушаётган баъзи мунаққидларга баракалла, деёлмаймиз!

Лазизни фақат зиёли табиат, юмшоқ-мулойим деганлар янглишадди, адолатсизлик, ҳалтура олдида унинг тиғи ҳамма вақт бурро! Ҳалтура танқидга ҳам хос. Лазиз яхши жарроҳ. Жарроҳлар инсонга ҳаёт бағишлайди, у инсонга ҳаётини қайтариш учун ўзликдан кечиб,

жанг қилади. Бу ниҳоятда муқаддас жанг! Жарроҳ жаллод эмас!

Бу сўзлар шаклан ўхшашроқ кўрингани билан фарқи жуда ҳам катта. Дорининг ширини эмас, аччиғи даво, деганларидек, баъзан Лазиз лазиз бўлмай, аччиқ бўлади. Бу ҳам адабиётимиз манфаати учун ниҳоятда керак. Лекин Лазиз қалб косасига дарз кетдирмайди — бу дарз жуда ҳам ёмон, киши ўла-ўлгунча унутмайди ва озор чекади. У адабиётимизда яратилган асарларга ҳеч қачон камситиб, нописанд ёки нигилистик бир нуқтаи назардан қараган эмас. У социалистик адабиётимизни севиб танқид қилади. Ўзимники деб танқид қилади. Киши ўзининг қайси бармоғини тишламасин, ҳаммаси ҳам оғрийди, ёт бармоқ йўқ. Ўтмишда, ҳатто буюқ адблар ҳам танқидчиларни ўз ижодларига ноўрин муносабатларидан ранжиб гапирган эдилар. Ҳатто улуғ рус адиби Антон Павлович Чеховга очикдан-очик тухмат қилинган эди. «Антон Чехов ёмон адиб, у бир кун маст-аласт ҳолида девор тагида қолиб ўлади!» деб ёзган экан Скабичевский деган кимса (қаранг: И. Эренбург, 6-том, 139-бет). Мана, бунақанги «танқидчилар» ҳам бўлган. Ушанақа Скабичевскийлардан асрасин! Бизнинг замонамизда бундай «башоратгўйлар»нинг йўқлиги ҳаммамизнинг бахтимиз.

Биз тирноқни олиб турамыз, у

ўсиб кетса ҳам инсон озор чекади, бадавийлашиб, исқирт бўлиб кетади. Кўр ичакни ҳам олиб ташлаймиз. Бу керак.

Партия ва халқ адабий танқиднинг ҳаққоний-ҳалоллиги, принципаллиги, нуқсонлу камчиликларни йўқотишда жанговар ва келишмовчи адабий танқидчи бўлиш ҳақида таълим бермоқда. Ўзингизга ёқмаган, ҳамтовоқ бўлмаган муаллифни савалаб, шахсий ошноларингизни кўтара беринглар, деяётгани йўқ. Ҳамма вақт ҳалол бўлишга, адолатли бўлишга чақирмоқда. Мана бу масалада ҳам мен сафдошим дейманми, укам дейманми, профессоримиз дейманми, Лазиз Қаюмов ҳақида ҳаяжонланмай гапиролмайман. Бўладиган фарзанд ўн бешида бош бўлар, бўлмайдиган ўғил ўттизида ёш бўлар, дейди халқ. Лазиз — лауреат, фан доктори, СССР Ёзувчилар Союзи Правлениесининг аъзоси ва

яна бошқа жаҳон симпозиумларининг иштирокчиси... Дўстимнинг зафарларидан фахрланаман. Бир вақтлар ёзганим ватандош ҳақидаги шеъримнинг икки мисраси Лазизхонга ҳам тааллуқли.

Инсон бўлиб, ватандош-ла фахр
этишни билмасанг,
Юлиб ташла қалбингни сен, бу юрак
кимга керак!

Агар вақти келиб, дўстимга шеър бағишласам; Эй, Лазиз, куррамиз айланиб турибди, йиллар тез ўтиб бермоқда, сенинг ҳам номинг алломаларимиз Сино, Беруний, Хондамир, Белинский, Герцен, Добролюбовлар каби шарафли бўлсин, дердим. Агар вақти келиб, камина ҳам, «Мажолисун нафоис»га ўхшаган бир китоб тартиб этсам, албатта шу мажмуанинг энг кўркем ерида азизим Лазизхон ижоди ҳақида гап бўлур, қалбимдаги энг яхши истақларимни нисод этгумдир.

Абдулла Орипов

ТОЛМАС ТАШВИҚОТЧИ

Бундан 20 йил муқаддам мен Тошкент Давлат университети филология факультети журналистика бўлимининг талабаси эдим. Биз ҳар биримиз худди ҳозиргидек ўша маҳал ҳам нималарнидир ёзиб юардик. Шукур Холмирзаев сипо ва камгап эди. Энди ўйласам Шукур ўша пайтларда ҳикоя ва қиссаларни миясида пишитиб юар экан. Турсун Иброҳимов шеърлар ёзарди. Энди эса, дostonлар ёзаяпти. Қорақалпоғистоннинг бугунги энг пешқадам шоирларидан Тўлепберген Матмуратов, олим Қамол Мамбетов, шоир Анвар Ҳожилар ҳам биз

билан бирга ўқиган. Биз ўзимизни бугунги кунда қандайдир муҳим одамлар деб ҳисобламаймиз. Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг 400 га яқин аъзолари сафида ўша талабалардан бир қанчамиз борлигимиз эса қувончли фактдир. Университет адабий муҳити худди ҳозиргидек ўшанда ҳам жуда қайноқ эди. Деворий газетада Эркин Воҳиднинг чиройли шеърлари, ҳамма Гулчеҳралар, барча Анварлар, бир неча Тўлқинларнинг асарлари босилиб турар, биз уларни биттаям қолдирмай ўқиб борардик. Домларимизнинг дарслари эса ҳар би-

римизнинг хаёлимизга ўрнашиб қолган. Яширишнинг ҳожати йўқ. Баъзи домлаларимизда кофар ялқовлик зоҳир бўлиб, улар бир неча йил бурун тиклаган конспектларидан нарига ўтишмасди. Аксари олимларимизнинг лекцияларини эса биз қувонч билан кутиб олардик. Булар Ғулوم Қаримов, Маъқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов ва бошқалар. Ана шундай кутилган чечан мурабийларимиздан яна бири Лазиз Пўлатович Қаюмов эди. Қадимги ҳинд ҳикматларида шундай дейилади: «Биз уч нарсани кўпинча унутиб қўямиз, ҳолбуки унутмаслигимиз керак. Булар: оқ сут берган она, ўлимдан олиб қолган шифокор, дарс берган ўқитувчинг... Лазиз Қаюмов бугунги кунда таниқли адабиётшунос, «Ўзбекистон маданияти» газетасининг бош редактори... Бироқ Лазиз акани бугун мен 50 ёшлиги билан табриклар эканман, энг аввал, домла қошида бир талабалик ҳурматимни кўрғазган бўламан.

Мана орадан анча йиллар ўтиб кетибди. Биринчи курс талабалари олдида лекция ўқий бошлаган Лазиз Пўлатович бугунги кунда йирик халқаро адабий анжуманларнинг минбаригача бориб етди, кўп мўтабар йиғинларда доклад қилиш даражасига чиқди. Зукколик, чечанлик, нуқтадонлик Лазиз Пўлатовичнинг ўзига хос фазилатига айланиб қолди.

Лазиз Пўлатович кўп йиллардан буён «Ўзбекистон маданияти» газетасини чиқариб келади. Кўп қатори менинг ҳам бир қанча шеърларим бу газетادا чоп этилган.

Менинг камтарин ижодимга Лазиз аканинг танқидчи сифатида аниқ бир муносабатини билмайман, аммо бир нарса аёнки, домла ўзига яқин ижодкорларнинг асарларини ўқиб, кузатиб боради.

Ўзбек адабий муҳитимиз бирор область миқёсидан туриб қаралса, анчагина катта, аммо бутун Иттифоқ, қолаверса жаҳон минбаридан қаралса, кўзга гоҳ ташланиб, гоҳ ташланмай туради. Лазиз ака чет элларда юрганда, ўзбек адабиёти ҳақида жонкуярлик билан ташвиқотлар юритар экан, бу холис ишлари учун у кишига раҳмат айтишимиз лозим. Лазиз ака сайёҳ сифатида дунё кўрган одам. Дунё кўрган одамнинг эса, албатта феъли кенг бўлади.

Қолаверса, 50 ёш ҳам кишини мутафаккирга айлантириб юбориши табиий. Лазиз ака ҳозир худди шундай ёшда. Ҳали олдинда Лазиз Пўлатовични янги-янги адабий асарлар шавқи, қанчадан-қанча ижодий режалар, саёҳатлар кутиб турибди. Биз сингари жаҳонгашта бўлмаган хонанишин ижодкорларга дунё воқеалари ҳақида бундан буён ҳам сўзлаб бераверинг, адабиётимизни ташвиқ қилаверинг, ҳурматли домла Лазиз Пўлатович!

Муҳсин Олимов,

филология фанлари кандидати

БАДИИЙ ТАФАККУР МЕВАЛАРИ

«Қайси солдат генерал бўлишни орзу қилмайди» дейсиз. Мен ҳам адиб бўлишни... кўп орзу қилганман». Бу эътироф тўғри. Дарҳақиқат, Лазиз Қаюмовни Тошкентга бошлаган, университет даргоҳига олиб келган куч ҳам ана шу орзу

эди. Романтик кайфиятли ёш йигитча ёзувчи бўлишни, одамларнинг қалбини, шуурини банд этишни истарди. 1954 йилда республика «Пионер» журналида унинг «Ўқитувчи» ҳикояси босилди. Асар дуруст эди, ёш ёзувчининг анчагина

меҳнат қилгани сезилиб турарди. Лекин у бошқа ҳикояларини матбуотга бермади ҳам, ҳеч кимга кўрсатмади ҳам. Ёзувчи бўлиш ҳақидаги орзуни қалбига яшириб, танқидчиликка меҳр қўйди. Бадий ижод сирларини ўрганди ва ниҳоят 1975 йилда «Ўзбекистон маданияти» газетасида унинг иккинчи ҳикояси «Гулистонинг сенинг» босилди.

Ҳикоянинг ҳам шаклан, ҳам мазмунан мукамаллиги кўпчиликни ҳайратлантирди. Баъзилар бу муваффақиятни тасодифга йўдилар. Лазиз Қаюмов ижодини кузатиб келаётган кишилар эса эволюциянинг қонуний натижаси деб баҳоладилар.

Адибнинг навбатдаги ҳикояси «Меҳри дарё»нинг эълон қилиниши адабиётимизда янги бир новеллист пайдо бўлганини тасдиқлади.

«Гулистонинг сенинг»да акс этган воқеа ҳаётда юз берган. Аниқ прототиплари бор. Лекин ёзувчи ҳаётини материални шундайлигича кўчирмаган. Ундаги ҳикоябоп ҳодисани тасодифлардан тозалаган, характерларни ёрқинлаштирувчи деталлар топган. Ҳаёт материали ёзувчининг истеъдоди, билими туфайли бадий асарга айланган, ҳаёт ҳақиқатидан катта санъат ҳақиқати ўсиб чиққан.

Ёзувчи «Варақлар бағридаги нур» ҳикоясидаги Усмонхўжа образини ўзи гувоҳ бўлган ҳаётини воқеалар асосида яратади. Кўз ўнгимизда «мозор бошидаги яшил шийпонда ранги ўчиб кетган дастурхонга гўрков ёйиб қўйган китобларни кўздан кечириётган нуроний мўсафидлар» намоён бўлади, китобларнинг аянчли тақдирини ҳикоя қилинади. Айниқса, умрида юзлаб китобларни паррон қилган ва қоғозга нос ўраб сотган носфуруш Носир ҳожи образи деталлар орқали очилган.

Ҳикояни ўқир экансиз, Усмон ҳожининг она дастхатини ўқиётгандаги аҳволи руҳиятини ҳис этасиз. Муаллиф қаҳрамонидаги ҳолатни китобхонга юқтира олади. Бу катта санъат, маҳорат нишонаси.

Лазиз Қаюмовнинг адиблар ҳақидаги ҳикоялари машҳур адабиётшунос Ираклий Андрониковнинг «Адабиётшунос ҳикоялари»ни ёдга солади.

Ижод аҳли тўғрисида бадий асар ёзиш ҳамманинг қўлидан келавермайди. Ижод психологиясини, образли тафаккурнинг туғилиш қонуниятларини билмаган адиб санъаткор характерини оча олмайди. Лазиз Қаюмовнинг «Меҳри дарё» ҳикояси шу жиҳатдан ибратли.

Бадий асарга асос бўладиган ҳаёт материали ўз бадий ифодаси учун лойиқ жанрни талаб қилади. Лазиз Қаюмов Ҳамзанинг илмий биографиясини «Инқилоб куйчиси» монографиясида яратди, поэтик ва драматик ижодини «Инқилоб ва ижод», «Инқилобий драма» китобларида тадқиқ этди, улуғ шоир ҳаёт йўлини илмий ва беллетристик шаклда «Ҳамза» асарида ҳикоя қилди. Лекин Ҳамза шахсининг шундай хусусиятлари борки, уларни илмий асарларда асло ифодалаб бўлмайди, улар бадий тафаккургагина бўйсунди, холос.

«Уни кўнгли бўш одам деб бўлмайди. Аксинча, инқилоб йиллари босмачилар агитпоездга ҳужум қилганда тўппонча тутган қўли қалтирамаган, ўқи нишонга беҳато теккан. Труппаси «Ҳой ишчилар!»ни айтаётиб «Битсин золим бойлар!» деган жойга етганда хорга қўшилиб кетадиган одати бўларди. Ушанда бутун вазоҳати ғазаб вулқонига айланади қўяди. «Ҳазрати Алининг қабри қаерда?» деб Шоҳимардон шайхлари билан баҳсга тушса, рақибни калима келтириб, тавба-тавба, деб қочмагунча гапдан қолмайди. Хотин-қизлар озодлигига заррача шак келтирган одам унинг наздида «Ҳужум» хоини. Чайқовчи-ю савдогарни жон-жаҳди билан ёмон кўради, башарасига қараб туриб «кооператив зулуклари» деб сўкади.

Шундай иродали одам бир нарсига ҳеч чидами йўқ — етим йиғисига. Бечора бола маҳзун бўлса юрак-бағри эзилиб кетади. Сағир-

ни бошини силаганда кўзи жиққа ёшга тўлади. Айниқса, хаста болани ҳеч кўрмасам дейди. Иложини топса-ю бор қувватини унга бериб, дардини ўзига олса».

«Меҳри дарё»да Ҳамзадаги ана шу нозик инсоний ҳиссиётни акс эттирувчи бир қанча иллюстрация-ҳикоялар келтирилади. Ёзувчи ҳикоя ичидаги бундай миниатюра ҳикояларни адиб биографиясидан, асарларидан териб олган, тўғрироғи, фактларга жон ато қилган.

Баджаҳл отанинг норасида қизини калтаклаши картинаси Ҳамзанинг 1927 йилда ёзган «Шундай гапларим бор, жазо борми?» номли публицистик мақоласида бор. Ҳамзанинг етимлиги, ўғай она азобини тортишлари «Таржимаи ҳоли»да, асарларида учрайди. Унинг Шайх-ислом гузаридида етимлар учун мактаб очиши, бу мактабнинг ҳокимлар томонидан ёпилиши ҳужжатларда қайд қилинган. Чет элга қочган савдогарнинг матосидан етим болаларга уст-бош тиктирилиши Ҳамза ҳақидаги хотираларда акс этган. Шоирнинг Хўжайлидаги болалар уйига мудирлик қилиши ва у ердаги фаолияти ҳамзашуносларга яхши маълум.

Лазиз Қаюмов Ҳамзага бағишланган илмий ишларида бу манбалардан фойдаланган. «Меҳри дарё»да эса ана шу ҳужжатлар адиб ижодий лабораториясида ишланиб, бадиий асарга айланган.

«Шарқ юлдузи» журналининг 1979 йилги биринчи сониди Лазиз

Қаюмовнинг «Қалдирғоч» драмаси эълон қилинди. Асар ўзбек адабиётида Комил Яшин ва Амин Умарийларнинг «Ҳамза» драмасидан кейинги буюк санъаткорга бағишланган саҳна асаридир.

Ҳамза ҳаёти драматик ҳодисаларга бой. 1916—1919 йиллар-шоир биографиясида энг суронли, ижтимоий онгида интенсив тараққиёт даври бўлди. Худди шу йилларда у маърифатчи арбоб, актив гуманист, марксчи-революционер, инқилобий санъаткор сифатида шаклланди. «Қалдирғоч» га Ҳамза ҳаётининг ана шу драматик дамлари тасвир объекти қилиб олинган. Ушбу асарни маълум маънода «Меҳри дарё»дан ўсиб чиққан дейиш мумкин. Ундаги анчагина эпизодлар ҳикоялардан ўтган, лекин улар қайта ишланган, муҳим эстетик маънолар юклатилган.

«Қалдирғоч»га катта гуманистик ғоя сингдирилган. Асардаги ҳар бир саҳна ҳар бир ҳаракат, ҳар бир луқма бош ғояни, қаҳрамонлар характерини очишга бўйсундирилган. Энг муҳими—бош қаҳрамон Ҳамза характерининг янги, ҳали адабиётда акс эттирилмаган томонлари бадиий тадқиқ этилган, ҳар бири ўз олами, ўз хулқ-атвори, тақдирига эга янги қаҳрамонлар адабиётимизга олиб кирилган. «Қалдирғоч» драмаси Лазиз Қаюмов истеъдодининг янги уфқларидан далолат берувчи умидбахш гувоҳномадир.

Муҳаррам Каримжонова

МАНЗАРА ЖАНРИДА СЮЖЕТ

Тасвирий санъат ўзининг жанрлари, ижод услуби, бадий талқини, специфик хислатлари, ижод кўлам ва мавзулари билан жуда турли-тумандир. Ранг тасвир усталари қайси жанрда, қайси услубда ижод қилмасинлар воқеийликнинг таъсирчан образини тасвир этишга интиладилар. Ҳайкалтарош ёки портретчи рассом ҳайкал ёки шахс суратини ишлар эканлар, аввало шу инсон характерини, дунёсини ўрганишга интиладилар. Бу икки хил санъаткор мақсадлари бир бўлса-да, фойдаланадиган материаллари, ижод кўламлири фарқлидир. Ранг тасвир санъати асарларига баҳо берилганда рассомнинг ранглардан фойдаланиш маҳоратини алоҳида изоҳланса, ҳайкалтарош санъатида эса материалдан қандай фойдаланилган, ундаги пластика ҳақида юритилади.

Ранг тасвир санъати жанрлари жуда хилма-хилдир. Булар ичида манзара жанри ўз ижод кўлами, мавзуси ва тасвир воситалари билан алоҳида ўрин тутди. Манзара жанри лирикага бой бўлиб, унда табиатнинг одам қадами ҳам етадиган ёки инсон фаолияти ўзгартирган, ўзгартирилаётган манзаралари тасвирланади. Лекин рассом табиатни қуруқ кўчирмайди, балки тасвир орқали маълум ғояни илгари суради, инсон характери, кечинмалари, орзу истакларини акс эттиради, борлиқ тўғрисида ўз фикр ва мулоҳазаларини ифода қилади. У шахсий кечинмалар, ҳис-ҳаяжонларини кўрсатибгина қолмай, балки жамият ҳаёти билан боғлиқ бўлган муҳим фикрларни ҳам олға суради, воқеаларга ўз муносабатини билдиради. Жамиятнинг ўтмиши, ҳозирги куни, келажагини талқин этади. Манзарачи рассом ижодини кузатар эканмиз бизни ана шу талқин ва тасвир қизиқтиради. Унинг сюжети эса асар ижодкорининг ғоявий ниятини ёритишда муҳим ўрин эгаллайди. Чунки тасвирланган турли ҳаракат, кишилар юзидаги имо-ишора асарни тушунишга ёрдам беради. Умуман манзара жанрининг имкониётларини ўрганишда унинг сюжети, танланган лавҳалари муҳим аҳамиятга эга.

Ушбу масала ҳақида фикр юритишда Ўзбекистон манзара санъатининг тараққиётида улкан ҳисса қўшган рассом Урол Тансиқбоев ижодига назар ташлаш мақсадга мувофиқдир. Рассомнинг ижод йўли хусусида жуда кўп фикр юритилган ва муносиб баҳо берилган.

Бизни, рассомнинг самарали кўп йиллик ижодини ўрганганимизда, унинг манзараларидаги ҳаётини лавҳалар, яъни сюжетнинг ўрни, асардаги ўзига хос роли ва асар руҳидаги воқеани очишдаги роли қизиқтиради.

Урол Тансиқбоевнинг илк асарларида инсон образини, унинг ички оламинини очишга интилиш сезилади. Рассом «Тошканбой» портретини яратар экан содда инсонга хос бўлган оддийлик, самимийлик хислатларини яхши тасвирлайди. Кўз олдингизда қўли кўксида, дастурхон ёзилган даврада дўстига пиёлада чой узатаётган шинаванда ўзбек йигитининг жозибадор қиёфаси намоён бўлади. Рассом ўзбек халқининг меҳмондўстлигини, қалби очиқлигини кўрсатишга ҳаракат қилади. Образга сюжет ҳаётини куч бахш этади, ички дунёсини очишда, шу билан бирга йигитни умумлашма образ

даражасига кўтаришда муҳим роль ўйнайди. Рассом ижодининг илк даврларида яратилган манзараларига назар ташлар экансиз, ҳаётий лавҳаларнинг бирмунча олдинги планга чиқиши, манзара, яъни табиат тасвири бирмунча орқа планга ўтиб қолиш ҳолларини кўрамиз. Кўпчилик, Тансиқбоев ижодининг ана шу палласини баҳолаганда рассом бу даврда бирмунча постимпрессионистлар таъсирига берилган деган фикрларни олға сургандилар. Бизнингча эса, ижодининг ана шу илк даврларидаёқ рассом табиатни инсонсиз ҳис қила олмайди. Хоҳ портретда, хоҳ манзарада уни инсон, инсоннинг фаолияти қизиқтиради. Табиат гўзалликларини инсонсиз ҳис эта олмайди, инсон фаолияти санъаткорга илҳом бахш этади.

Ана шу илҳомбахш куч санъаткорни янги-янги асарлар сари ундади. Жуда узоқ изланиш ва тинимсиз меҳнат уни улғайтирди ва ўстирди. Рассом кўплаб этюдлар чизди, бу этюдларда у ўз таассуротларини чизади. Урол Тансиқбоевнинг ҳар бир этюди асарлари учун бир ғоя, бир детал бўлиб хизмат қилади, ҳар бир ижодкорда бўлганидек муҳим роль ўйнайди.

40-йилларга бориб, унинг асарларида ҳаётий лавҳалар манзара билан уйғунлашиб, уни тўлдириб давр руҳини очишда муҳим деталь бўлиб хизмат қилишини кўрамиз. Уруш йилларида яратилган «Кўшиқ» номли картинасида жангчи ёр-биродарларини соғиниш ҳисларини — баланд тепаликка кўтарилаётган қизлар, улар олдида очилаётган чексиз кенглик орқали жуда ишонарли қилиб тасвирлаган. Асар колорити, но-зик яшил, кўкиш ва нилуфар бўёқлар уйғунлигида, ҳақиқатан ҳам киши дилида алпақандай мунгли, соғиниш туйғуларини уйғотади. Бу кайфият асар руҳини ва тасвир этилаётган даврни ҳис этишда ёрдам беради. Киши назарида аёллар ҳижрон кўшигини айтишаётгандек, улар овозига табиат уйғониб, ҳамоҳангдек бўлаётгандек туюлади.

Рассом оч, ёруғ рангларни маҳоратла ишлатганидан асар келажакка ишонч, оптимистик руҳини касб этади. 50-йилларда Урол Тансиқбоев Ўзбек санъатида мўътадил ижод услубига, бедийий йўналишга эга бўлган уста манзарачи рассом сифатида ўрин олди. Унинг бу йиллардаги яратган манзараларида табиатнинг ажиб, гўзал, табиий бир тасвири намоеён бўлади. Рассом тоғ манзарасиними, узоқ-узоқ яйловлариними, баҳмалдек майсалар қопланган адирлариними, зилолдек сувлариними, эрта тонгнинг ҳусниними, оқшомнинг осойишталигиними тасвирлар экан, бу гўзалликларга ўзи маҳлиё бўлади, севади.

Ўз юртига, халқига бўлган чексиз муҳаббат унинг асарларида шоирона бир руҳ билан мадҳ этилади. Рассомнинг изланишлари, Ватан ҳақидаги фикр ўйлари унинг «Она Улка» картинасида ўзининг мукаммал ифодасини топди. Асар сюжети, бир қарашда, жуда оддийдек туюлади. Оддий бир тоғ қишлоғининг оддий бир эрталабки пайти. Лекин ундаги усталик билан топилган деталлар, аниқроғи, ҳаётни тўлалигича қамраб олиш маҳорати тўфайли манзара узлуксиз қайноқ ҳаётга тўлалик руҳини олган. Шалола устидаги кўприк, тоғ ён бағридан ўтган йўл, метеорологик станция, бир томонда шiyor ва плакатлар билан безатилган дарвоза, ундан чиқиб келаётган юк автомашинаси, симёғочга чиқаётган электро-монтёр ана шулар жумласидандир. Олисдаги тоғлар ва ўша ёққа чўзилиб кетган қишлоққа боқар экан, киши тонг шабадасидан тўйиб-тўйиб нафас олгандек, дили равшан тортиб, қалбини алланарса қитқилаётгандек бўлади. Олдинги пландаги баланд тепаликда баҳор чечакларини териб юрган қувноқ қиз ва болаларни тасвирлаб, рассом келажак рамзи ва бахтиёр авлод ҳақида, ёшларга бахтли болалик берган она Ватан ҳақида фикр юритади. Кўриниб турибдики, сюжетли лавҳалар асар ғоясини очишга, эса қолишлик хусусиятини кучайтиришда муҳим ўрин тутган. Агар ана шу манзарани инсон иштирокисиз фараз қилсак, асар бунчалик таъсир этмаслиги, умумлашма образ даражасига кўтарилма олмаслиги мумкин эди.

50-йилларда рассом ана шунга ўхшаган жуда кўплаб манзаралар яратди. Бу асарларида Урол Тансиқбоев манзара жанрининг тасвир кўламини, тематикасини янада бойитиб боришга интилди. «Чирчиқнинг Хўжакентдан кўриниши», «Қайроққум ГЭСи тонги» расмлари ана шу типдаги расмлар сирасига киради. Айниқса, 1957 йилда тугатилган «Қайроққум ГЭСи тонги» асари алоҳида аҳамиятга эга.

Асарга қараган кишининг назарида баланд тепалик сурилиб, ГЭС иншооти пайдо бўлади. Унинг орқа қисмида эса Қайроққум денгизи ҳамда сувсиз саҳро кўринади. Қурилиш ҳали тугатилмаган. Тўғон ва уни ўраб олган сувсиз саҳро асар сюжетини ташкил этиб, бу қурилиш кимсасиз саҳрода, чўлда бунёд этилаётганлигидан далолат беради. Рассом ана шу оддий ҳаётий лавҳа орқали улғувор ижтимоий ғояларни илгари суради. Янги ерларни ўзлаштириш соҳасида қилинаётган ишларни кўрсатиб, яратувчилик меҳнатини олқишлайди. Саҳроларни боғ-роғларга айлантираётган совет кишиларини мадҳ этади. Манзара дастлаб, борлиқни шоирона тасвирлаши билан ўзига жалб этади. Киши табиат билан бевосита алоқада бўлгандек, уни идрок қилгандек, эрталабки майин шабада димоғига урилгандек бўлади. Феруза денгизнинг салқин сувлари кўнглига ором беради. Қаршисида очилган чексизликдан кўкраги кенгайди. Бу ҳиссиёт эса асар мазмунига кириб боришга, уни тўғроқроқ тушунишга ёрдам беради. Қурилаётган, ҳали тугатилмаган бу ГЭС юртимизнинг ўтмиши, келажаги тўғрисида фикр юритишга ундайди. Сюжетнинг ана шундай сермушоҳадалиги, манзаранинг сурурийлик руҳи ва рангларининг танланиши асарга тугал бир мукаммаллик

бахш этади. Рассом бу асар билан Брюсселдаги халқаро кўргазмада қатнашган ва кумуш медал билан тақдирланган.

60-йилларда Урол Тансиқбоевнинг ижоди янада равнақ топди, образлари янада мукаммаллаша борди. Бу даврлардаги унинг ижод йўлини белгилашда «Тоғ қишлоғи. Оқшом», «Ангрен — Қўқон тоғ йўли» асарлари мисол бўла олади. Бу асарларга қараган киши ҳам инсон ҳақида ўйлайди. «Ангрен — Қўқон тоғ йўли»да томошабин бир томондан табиат ҳуснидан завқ олса, иккинчидан ана шу табиатни ўзига бўйсундирган замондош ҳақида ҳаёл суради. Оддий бир деталь — йўлдан келаётган машина. Лекин, ана шу деталь рассом фикрини очишда муҳим аҳамият касб этади. Мабодо асарни ана шу деталсиз фараз этсак, таъсирчанлиги бирмунча камайгандек бўлади.

Урол Тансиқбоев ижодининг ўзига хос томони шундаки, томошабин уларда замондошининг конкрет портретини кўрмаса-да, унинг иштирокини, табиатда кўрсатган онгли фаолиятини сезиб туради. Унинг ижоди бир қутлуғ мақсадга — инсонни улуглашга қаратилган. Марказида замондошимизнинг бунёдкорлик меҳнати туради. Рассомнинг сўнгги йилларда яратган «Менинг кўшиғим» асари уни ижод йўлини, бутун ички оламини, ўзида мужассам қилиб кўрсатгандек бўлади. Асар томошабинда инсон ҳаётининг мазмуни ҳақида ўйлашга ундайди. Рассомнинг ўй, фикр ва хулосаларига ёндаштиради. Уларнинг нақадар теранлигидан, фалсафий чуқурлигидан, гўзаллигидан пол қолдиради. «Менинг кўшиғим» чиндан ҳам санъат оламини, ажиб ҳис-туйғуларини тасвир этувчи ҳаётини кўшиқдир. У замондошимизга ҳам, келажак авлодларга ҳам санъатнинг сирли дунёсини тушунишларида доим ҳамроҳ бўлади.

Унинг асарлари эса ўзбек тасвирий санъати хазинасига дурдона бўлиб киради, маънавий маданиятимизни янада бойитади.

Абдуқодир Ҳайитметов,

филология фанлари доктори,
профессор

МАШРАБ ЛИРИКАСИ

Яқин Шарк мамлакатларида Саййид Имодиндин Насимий, Урта Осиёда Бобораҳим Машраб... Утли ғазаллар битишда бу икки шоирга тенг келадиган қалам соҳиби камдан-кам топилади. Ҳар иккиси ҳам феодал жаҳолатнинг қурбони бўлдилар. Бирлари хуруфизмда айбланиб териси шилинди. Иккинчиси подшоҳ ва рухонийларни таҳқир этганлиги учун шаккок қаландар сифатида дорга осилди. Улар иккиси ҳам ноёб шеърӣ истеъдод эгалари бўлиб, ўз шеърлари чақмоғи билан ўрта аср қоронғилигини ёритиб ўтдилар, ўз замонида кўзларга нур, дилларга шуур бағишладилар. Машраб ғазалларининг бирида:

Девонаи Машраб, бу сўзунг дардга
даводир;
Ошиқ элини кўнглига бир ўт қалаб
ўттум!—

дер экан, бунда чуқур ижтимоий ва адабий маъно бор эди. Бу байтда у ҳар бир сўзи билан инсонларга хизмат қилмоқчи, дардига даво бағишламоқчи бўлдим, ҳаётга тез келиб, тез кетаётган бўлса ҳам ошиқлар кўнглига кучли бир ўт ёқишга уялурганини айтмоқчи. «Ошиқ эли» — ошиқлар деганда эса у дунёдаги энг софдил, ростгўй, ҳалол одамларни кўзда тутди.

Умуман «Ўттум» радибли ғазалида Машраб шеърларининг ўткир қирралари ўзининг бутун борлиғи билан намоён бўлган дейиш мумкин.
Ғазал:

Ишқ водисидин бир кеча мен
ҳайҳалаб ўттум;
Зухҳод элини мамлакатини талаб
ўттум —

деган байт билан бошланади. Шеърнинг асосий қаҳрамони — ошиқ қоронғи бир кечада афсонавий ишқ водийсидан ўтар экан, жарчиларга ўхшаб овоз чиқариб ўзини билдириб, ҳай-ҳалаб ўтибди. Лекин у зоҳидлар (зуҳҳод) мамлакатига келганда эса унга уруш эълон қилиб, уни очикдан-очиқ талаб ўтибди. «Ишқ водийси» ҳам, «зоҳидлар мамлакатига» ҳам шартли тушунчалар бўлиб, ошиқ — Машраб бунда ишқни улуғламоқчи. Зухҳод дунёсига чекинган, ошиқлар билан чиқиш-майдиған зоҳидлар мамлакатига эса душманлигини билдириб, уни талаб, унинг устидан кулиб ўтиб кетмоқда. Бунда шоир нима демоқчи? Ҳаётга бефарқликни қораламоқчи. Одамларни ҳаётдан, яшашдан, севишдан, севилишдан совутмоқчи бўлган зоҳидларга, икки юзламачи дин намоёндаларига нафрат билдирмоқчи.

Шоирнинг тушунчасича, ҳаётда ҳамма нарсадан воз кечиш мумкин, лекин ишқдан, ёрдан воз кечиш мумкин эмас. Машраб ҳаётнинг носоз қурилганидан девоналик йўлига кириб, уйдан фашу мисвок (от ёлидан ясалган чўтка ва махсус ёғочдан ишланган тиш тозалагич)ни олади-ю, боши оққан томонга йўл олади. Лекин унинг қалбида муҳаббат. Шу муҳаббат деб у ўзини парвона сифат ўтга уришдан ҳам тап тортмайди:

Олдим фашу мисвокни девоналиғ
айлаб,
Парвона сифат жоними ўтқа қалаб
ўттум.

Девона Машраб йўлма-йўл қанча-қанча шаҳару қишлоқларни, уй-жойларни, бозор тўла ранг-баранг матоларни кўради. Лекин уларнинг ҳеч бирини менсимай берарво ўтиб кета беради:

Дунё ясаниб жилва қилиб олдима
 келди;
 «Борғил нари!» — деб (кетига) бир
 шатталаб ўттум.

Қуйдаги байтларда ҳам аччиқ ҳаётга таъна билдириш, ҳар қандай шароитда ҳам ўз нафсини тийиб, инсоний ғурур билан яшаш ғоялари илгари сурилган:

Мардони худо дейдики: «Дунё майя
 аччиғ!»
 Аччиғлигини билмак учун бир ялаб
 ўттум.
 Солдим туну-қун нафси итим бирла
 урушни,
 Танҳо қиличи бирла уруб ҳайҳалаб
 ўттум.

Бу ўринда гап Машрабнинг ўзи ҳақида. Машраб ижодиётида ҳам бош масала унинг ўз давридаги ҳаётга, феодал муҳитга, ўрта асрчилик қарашларига, зулм ва истибодга муносабати. У ўз яшаган, ижод қилган муҳитдан норозилигини ғоят оригинал, содда ва ғоят ёрқин ифодалашга интилади. Бунинг учун ўзига ҳеч ким томонидан қўлланмаган образларни, вазн, қофия ва радифларни кашф этади:

Дунё сарига бир келибон, ғамзада
 кеттим;
 Бир лаҳза дам олмай, турубон
 лаҳзада кеттим.
 Бир мушфиқи ҳамроз жаҳон ичра
 тополмай,
 Ҳасрат Утидин куйдиму мотамзада
 кеттим...

Машрабга ҳазрат адабиётида ҳазрабнинг «Мафъулу мафъзийлу, мафъзийл» (Ҳазраб мусаммани аҳраби макфуфи максур) вазнида бир нафас билан ўқилиши лозим бўлган ўйноқи шеърлар камдан кам ёзилган, ёзилса ҳам эл оғзига тушмаган эди. Машрабнинг бу ва бошқа кўпгина ғазаллари шу вазнда ёзилган. Шунга мос равишда Машраб бошиқ характерли, хаёлчан, ҳар қандай зулм ва аламларга бардош берувчи лирик қаҳрамон образини эмас, ҳаётга сезгир муносабатда бўлган, ҳаракатчан, ҳозиржавоб, шарттаки, ўз олижаноб ниятларига ета олмаганидан ўт бўлиб ёнган, аламзада бир инсон образини чизишга интилади. Шу ижодий мақсад чуқурлашиб, унинг лирик поэзиясида янги услуб характер касб эта бошлайди. Мана, унинг шу типдаги экспрессив шеърларидан яна бирининг матлаи:

Дунёга келиб, лойига билмай бота
 қолдим,
 Дармон йўқидин захри балосин юта
 қолдим...

1 Танҳо — «воҳдат» сўзи терминининг ўзбекча ифодаси.

2 Мазмуни: Навбаҳор чоғида гул бўстондан айрилса ҳам.

Ераб, ҳеч ким ёр-дўстларидан айрилмасин!

Бундаги «бота қолдим», «юта қолдим» ҳаракат тезлигини билдиради. «Дунёга келдиму бахт юзини кўрмай, умрим ўзим кутмаган ҳолда бекорга ўта бошлади», — деган гапни шоир образли равишда: «Дунёга келиб, лойига билмай бота қолдим!» — деб ифодалайди. Лирик қаҳрамоннинг аҳволи яхши бир мақсад билан йўлга чиқиб, кўп юрмаёқ лойга ботиб, юра олмай қолган одамнинг аҳволига қиёслиши — ҳар томонлама жонли ва оригинал. Бу дунёнинг лойига ботиб, ҳар қанча уринса ҳам ўрнидан тура олмаган, ҳолсизланган шеър қаҳрамони ҳаётнинг бошқа заҳарларини ҳам ютишга мажбур бўлган («Дармон йўқидин захри балосин юта қолдим...»). Бунда шоир ҳаётдан норозилигини эсда қоладиган ҳаётий образлар, содда ва жозибадор халқ тили, халқ иборалари орқали ифодалаб берган. Шоир шеърлари шу сабабдан энгил ўқилади, ҳар қандай китобхонга завқ ва шавқ бағишлайди.

Машраб поэзиясидаги оппозицион руҳ айниқса унинг риндона сатрларида кўзга очик ва равшан ташланади.

Риндона поэзия Шарқ адабиётида ислонмача бўлган шеърин аъаналар заминиде юзага келган бўлиб, Умар Ҳайём, Ҳофиз Шерозий, Алишер Навоий каби гигант санъаткорлар ижодида юксак чўққиларга кўтарилган эди. Бу поэзиянинг асосий қаҳрамони юзаки қараганда, май ичишга ружу қилган киши, холос. У мана шу мастлигини баҳона қилиб, ҳеч нарсадан тап тортмай, кўнглидаги ҳамма гапни айта олади, дин пешволарининг иккиюзламачилиklarини ҳам, ҳукмдорларнинг қонхўрликларини ҳам, энг яқин дўстларида учраши мумкин бўлган қўсурларни ҳам аямай фож қилади, юзига солади. Машраб ўз шеъриятида ғазалчиликдаги шу йўлдан самарали фойдаланади. Ривоятларда Машрабнинг эрксевар Ҳофиз шеъриятини беқиёс даражада севгани, уни ҳатто «Қуръон»дан ортиқ кўргани айтилади. Ҳикоя қилинишича, кўнларнинг бирида Машраб Яшан деган ерда тунайди. Кечаси қор ёғади. Намоз вақтида эрталаб йиғилганлар Машрабни имомликка таклиф этадилар. Машраб имомликка ўтиб, «Қуръон» ўрнига Хожа Ҳофизнинг:

Ҳангоми навбаҳор гул аз бўстон жудо;
 Ераб, мабод ҳеч кас аз дўстон жудо²—

деган машҳур байтини бор овози билан ўқийди-да, саждага бош қўйиб уйқуга кетади. Ҳамма ҳайрон. Намозхонлар бир вақт қулоқ солишса, у ҳатто хуррак отаётган бўлади. Маълум вақтдан сўнг Машраб бошини кўтаргач, одамлар ажабланиб, ундан «Қургон» сураси ўрнига Ҳофиз шеърини ўқишининг сабабини сўраганлариде Машраб:

— Ер юзидан ояти «Қуръон» ва ҳадис кўтарилганда ҳам, лекин Хожа Ҳофиз шеърлари одамларнинг юрагида сақланади, унинг шеърларини кишилар «Қуръон»

ва ҳадис ўрнида ўқийдилар!— деб жавоб беради. Явшан аҳли бундай риндона жавобга қойил қоладилар. Бу ҳикояда тўқима гаплар кўп бўлса ҳам, унинг асосида маълум бир ҳақиқат йўқ эмас. Шу тарзда ўзбек адабиётида динга, феодал зулмга қарши қаратилган риндона поэзиянинг ўтли намуналари юзага келди. Мана, Машраб тоат ва ибодатдан бошқа нарсани билмайдиган, жонли ҳаётдан узоқ, турки совуқ зоҳид устидан яна бир кулиб, эс-латилган ғазалида нималарни ёзади:

Майхонага кирдим, била қолдим
куяримни;
Масжидга кириб, зоҳиди яхдек қота
қолдим.
Зоҳид, менга бир шишада май, сенга
намозинг,
Минг тақвину бир қосаи майга сота
қолдим.

Бунда ринд масжидга кириб, совуқ қо-тиб тоат-ибодат қилгандан кўра майхона-га кириб май билан исинишни афзал кўради, минг марта тоат қилгандан бир қоса майни симириш ёқимлироқ, — дейди. Бунда май, албатта, мажозий маънода бўлиб, шоирнинг эрксеварлик ғояларини ифодалаш учун қўлланаётгани шубҳасиз. Бу хил шеърлари ва сатрлари билан Машраб феодал идеологияни, ислом догмаларини рад этувчи исёнкор бир шоир сифатида танила бошлади. Лекин у ўзининг бу шаккоклигини ўша даврларда кенг ёйилган тасаввуф тушунчалари билан ҳам асослашга, гоҳо пардалашга ҳаракат қилди. Бунда унга худонинг ягона-лигини тан олувчи, исломнинг бошқа қоида ва тушунчаларини, муассасаларини кескин рад этувчи, тасаввуфнинг сўл оқимларига мансуб пантеистик қарашлар кўл келди. Машраб кўпгина ўринларда ўз лирик қаҳрамони билан қўшилиб, мен ичган май бу оддий май эмас, бу ваҳдат майи бўлиб, бу майдан ичганлар машхур мутасаввуф Мансур ибн Халлож каби дор-га осилса ҳам дунёда армони йўқ, у бахтли, чунки ваҳдат майини ичиш билан унинг вужуди илоҳиёт ила бирилади!—

Ваҳдат майини пири муғон илгидин
ичтим;
Мансур каби бошимни дорга тута
қолдим.

Ринд Машраб ўзини телба деб аташдан ҳам ор қилмайди, чунки бу телбалик илоҳият билан қўшилиш, худога муҳаббат йўлида бўлганидан кейин унингча, кечирарлидир:

То телбалигим шуҳрати оламни
тутубдур,
Бир жилвасига икки жаҳондин ўта
қолдим.

Илоҳиётнинг «бир жилвасига» у дунёдан ҳам, бу дунёдан ҳам воз кечаётган телба, ринд эса Машраб шеърлятида китобий бир образ бўлиб қолмасдан, реал

ҳаётдаги маълум бир ижтимоий гуруҳнинг қиёфасини ҳам ўзида акс эттиради. Бу ижтимоий гуруҳ XVI—XVII асрларда Ўрта Осиёда кенг ёйила бошлаган қаландарлик бўлиб, қаландарлар ўзларини тасаввуфга мансуб деб билар эдилар. Қаландарлик ҳақида адабиётшунос Олим Шарафиддинов «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси» китобида шундай деган эди.

«Бу оқимга мансуб бўлганлар расмий ислом ва унинг қоида, қонунларидан норозилик билдирар ва ҳеч тортинмасдан ва қўрқмасдан уларни заҳарли танқид остига олар эдилар. Шунинг учун халқ ичида «Қаландар кўрганини сўзлайди», «Қаландар кўрқидан кўрқади» сингари мақоллар туғилган эди»¹.

О. Шарафиддинов қаландарлик ҳақидаги ўз фикрларини ривожлантириб, бу ҳақда яна қуйидагиларни ёзган эди:

«Қаландарлар умуман омма ўртасида яшар ва дарбадар турмуш кечирар эдилар. Шунинг учун «Қаландарга кўчамиз десанг, тўшагини елкасига ташлайди»,— деган мақол яратилган эди.

Қаландарлик вакиллари — ўша даврда оғир зулмларни ўз бошидан ўтказган ва жуда қашшоқланган деҳқонлар, чорвачилар ўртасида таловчилар, золимлардан ўч олиш ва зулмдан қутулиш учун ёрдам берувчи сифатида катта рағбат қозонди. Ортодоксал ислом руҳонийлари қаландарликнинг мана шу кучаймоқда бўлган таъсирига қарши раҳмсиз кураш олиб бордилар. Машраб шу курашнинг қурбони бўлди» (Ўша асар, 115-бет).

Қаландарлар ҳам жамиятнинг энг камбағал — қашшоқ, таланган, хўрланган, беҳад зулм ва камситишлардан сабр қосаси тўлган, бойларга, амалдорлар ва руҳонийларга қарши нафрат-ғазаби қайнаб тошган кишилар эдилар. Уларнинг, мақолда айтилганидек, тўшаги, устидаги қаландарлик жандасидан бошқа ҳеч нарсаси йўқ, улар меҳнаткаш халқнинг хайру-садақаси ҳисобига яшаб, дуч келган жойда тунар, уларга кўпроқ шаҳар ва қишлоқларни кезиш, халқ билан яқин муносабатда бўлиш, ўз норозилик кайфиятларини, мистик қарашларини уларга ютқиришга интилиш, бунинг учун шеърятнинг меҳригиёсидан фойдаланишга қаттиқ уриниш хос эди. Шу хусусиятларнинг ҳаммаси Машрабга ҳам тегишлидир. У бир мухаммасида қуйидаги андуҳли сатрларни битар экан, бунда ҳеч қандай муболаға, ялтироқлик, китобийлик йўқ эди:

Менингдек интизору йўлда ҳайрон
бўлмасун ҳеч ким,
Кўнарғонда қуруб ер бирла яксон
бўлмасун ҳеч ким,
Мисоли андалиби бегулистон
бўлмасун ҳеч ким.

¹ «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси». Тошкент, Ўздавнашр, 1945, 115-бет. Китоб 1941 йилда теришга берилган, лекин Улуғ Ватан уруши тугайли 1945 йилда нашр этилган эди — А. Ҳ.

Бу бекасликда мендек хонавайрон
бўлмасун ҳеч ким,
Кўзиндин хун тўқуб, бағри қаро қон
бўлмасун ҳеч ким,

Лекин шу оғир, машаққатли, дарбадар
ҳаётда ҳам Машраб қандайдир нур, ёруғ-
лик, ўзига нажот кўради. Қаландарлик
ҳаётининг ҳар қандай жафоларига қара-
май, у кишиларни қаландарликка чақира-
ди. Адабиётшунас М. Зокиров ўз китоби-
да шоирнинг, масалан шундай сатрларини
келтиради:

Муродинга етай десанг, қаландар бўл,
қаландар бўл,
Ситам аҳлин ютай десанг, қаландар
бўл, қаландар бўл,¹
Оғиздин куфр сочай десанг, шароби
дахр ичай десанг,
Ёмонлардин қочай десанг, қаландар
бўл, қаландар бўл.

Фасод аҳлин қувай десанг, (кетига)
бир тепай десанг,
Кафан тўнин бичай десанг,
қаландар бўл, қаландар бўл.
Риёзатсиз бўлай десанг,
таним озод юрай десанг,
Жаҳонни сайр этай десанг,
қаландар бўл, қаландар бўл.

Тазаллум куйдирай десанг,
залолат ўлдирай десанг,
Ҳамани куйдирай десанг,
қаландар бўл, қаландар бўл.
Бу тақводин кечай десанг,
сири зухд фош этай десанг,
Ҳақиқат йўл тутай десанг,
қаландар бўл, қаландар бўл...¹

Демак, Машраб фикрича, қаландар-
лик — бу маълум бир мақсад, ғоя учун
курашиш демакдир. Бу мақсад, ғоя дои-
раси, унинг изоҳидан кўринадики, анча
кенг: «ситам аҳлин ютай десанг»: диний
ақидаларга зид куфр гаплардан сўз оч-
моқчи ва дунёвий («шароби даҳр») гап-
ларни ёқлайман десанг, «ёмонлардан
қочай десанг», «фасод аҳлин қувай де-
санг», бехуда тоат-ибодат риёзатларини
чекмай, таним озод юрсин десанг, «жа-
ҳонни сайр этай десанг», «тазаллум (зулм-
ни) куйдирай десанг» тақводин воз кечиб,
зоҳидларнинг сирларини фош қилай, ҳақи-
қат йўлини тутай десанг — қаландар бўл!

Англашиладики, шоир феодал зулмга,
шариат кўрсатмаларини бажаришга қар-
ши қаландарлик йўлидан актив фойдалан-
моқчи бўлган, шахс эркини ҳимоя қилиб,
кишилар ўртасидаги фиску-фасодлардан,
майда гаплардан юқори туришга ҳаракат
қилган, буларнинг ҳаммасини ҳақиқат йў-
ли деб тушунган.

¹ М. Зокиров. Машраб, «Тошкент» бадиий
адабиёт нашриёти, Тошкент — 1986.

Қаландарликка бу хилда ёндошиш, ҳеч
шубҳасиз, Машраб ижодидаги демократик
элементларни ташкил этади. Бунда биз
«илғор ва демократик адабиёт ҳаракатчи-
лик позициясига яқинлашиш» тенденцияси-
ни кўрамай, аммо уни демократик
адабиёт майдонида ўтди,— дейиш қийин.
Чунки Машраб шеърятининг ижтимо-
ий-фалсафий заминида қаландарлик қар-
рашлари ётади. Машраб шеърятини учун
характерли бўлган.

Нолаю оҳим била дўзахни
куйдурсам керак,
Ҳам беҳишту жаннатул — маъвони
куйдурсам керак.
Хожа охунду ақобир,
муллаю шоҳу гадо,
Беғу хону жоҳилу донони
куйдирсам керак...—

каби байтларида у жаннатга, хўжа, мулла,
хон, бекларга тил текизаётган бўлса ҳам,
бунинг тагидаги «асосий фикр революци-
он оппозиция даражасига кўтарилган
эмас. Шоир ўзига ёқмаган ҳамма нарса-
ни худо билан алмаштириш, реал ҳаётда-
ги барча ижтимоий, сиёсий, иқтисодий,
фалсафий муаммоларга худодангина жа-
воб, нажот қидиришга даъват этади. Бу
мистик ғоя охир-оқибатда пассив бўлиб,
шоирнинг ишқий лирикаси билан ҳам го-
ҳо қоришиб кетган ҳоллар кўзга очик
ташланади:

Ишқ аҳли агар нолаю фарёд чиқарса,
Масжид куяру вонзу минбар
чидаёлмас.
Дардимни агар солса тарозуйи
амалга,
Яъни кўрубон арсаи маҳшар
чидаёлмас.
Вонз бўлубон ваъз десам масжид
элига,
Ваъзим эшитиб, масжиду минбар
чидаёлмас...

Бу хил сатрлар Машраб ижодидаги
реалистик қараш, ҳаётий сатира, ижтимо-
ий норозилик билан диний-мистик ту-
шунчалар қобиғига ўралган абстракт
мулоҳазалар ўртасидаги зиддиятни келти-
риб чиқаради.

Шу ўринда Машраб ва Насимий муно-
сабатларини эслаб ўтиш зарурати ҳам бор.
Бу хил зиддиятлар Насимий шеърятига
ҳам хос. Шу билан бирга Машраб Наси-
мийга алоҳида ихлос билан қараган ва
ундан шеърӣ ижодида кўп нарса ўр-
ганган. Машрабнинг бир неча ғазал ва му-
хаммаслари Насимий шеърларига ҳар то-
монлама — ғоя эътибори билан ҳам, ба-
дийлик нуқтаи назаридан ҳам ҳамоҳанг-
дир. Бу махсус текшириладиган масала
бўлиб, бу ерда биз шу яқинликни далил-
лаш учун биргина мисол келтириш билан
чекланамиз.

Насимий бир ғазалида ёзади:

Дилрабо, мен сендин айру умру
жонни найларам?
Тожу тахту мулку молу
хонумонни найларам?
Истарам васли жамолинг то
қалам дарда даво,
Ман санинг беморингам, ўзга
давони найларам?
Эй мусулмонлар, билинким,
ёр ила хушдур жаҳон,
Чунки ёрдан айру туштум,
бу жаҳонни найларам?

Машраб ёзади:

Бу тани хокийнию руҳи
равонни на қилай?
Бўлмаса қошимда жонон,
бу жаҳонни на қилай?
Ёрсиз ҳам бодасиз Маккага
бормоқ не керак?
Иброҳимдан қолгон ул эски
дўконни на қилай?
Урайниму бошима саксиз
беҳишту дўзахин?
Бўлмаса васли менга,
икки жаҳонни на қилай?..

Бу икки шеърда ҳам биринчи кўзга ташланадиган нарса — ўз ёрини жон-дилидан севган, унинг висолига ҳамма нарсани қурбон этишга тайёр оташин ошиқ образидир! Шеърдан чиқадиган объектив мазмун аввало шу образ билан боғлиқ. Икки шеърда ҳам ошиқ ёрсиз бу жаҳоннинг менга нима кераги бор?— дейди. Машрабча, ёрсиз ҳаттоки Маккани зиёрат қилишнинг ҳам ҳожати йўқ. Негаки, ёр энг муҳими! У — дунёнинг моҳияти, асли Бунда «ёр» маълум даражада илоҳий мазмунни билдиради. Лекин ошиқнинг абстракт мақсади дунёвий, ҳаётий, инсоний севги тушунчаси, туйғулари орқали баён этилаётган сабабли бу ва бу хил шеърлар дунёвий мазмунда жаранглайди, англашилади ва замонавий китобхонга ҳам яқин. Кўп ҳолларда оддий ўқувчи тасаввуф истилоҳоти, унинг шеърлятидаги ўрнини хаёлига ҳам келтирмайди ва тўғри қилади. Чунки яхши риндона ва қаландарона шеърлар ҳам реал ҳаёт заминиди, ҳаётий бадиий воситалар ёрдамида юзага келган. Бу фикр тўлалигича Машраб лирикасига ҳам оиддир.

Машраб лирикасида куйланган ишқ порлоқ, кудратли туйғу бўлиб, уни шоир гоҳо ўз мутасаввуфчилик мақсадларига бўйсундиришга қанча уринмасин, у бунинг уддасидан чиқа олмайди. Шоирнинг шеърй истеъдоди мистик моментлардан устун келиб, унинг ҳар бир ишқий ғазали, мухаммаси, мустазоди объектив равишда умуминсоний мазмун касб этади, ўқувчисига нур ва хузур бағишлайди:

Ногоҳ кўринуб кўзума дилбар
боқа қолди.
Парда кўтариб, қошини ул дам
қоқа қолди.

Ошиқ эканимни билибон
дилбари раъно,
Ақлимни олиб, жонима
ўтлар ёқа қолди.
Руҳим эритиб ёшурун
ваҳ-ваҳ юзи оташ,
Ишқ чақмоғини жонима
ул дам чақа қолди.

Машраб ҳақида 1930 йили «Илмий фикр» журналида (№ 1) проф. А. Фитратнинг, 1937 йили 17 мартда «Қизил Ўзбекистон» газетасида И. Султон ва И. Аҳмедовнинг мақолалари эълон қилинди. 1939 йили О. Шарафиддинов «15 йил ичида ўзбек совет адабиёти» тўпламида босилган мақоласида Машраб ҳақида ўз мулоҳазалари билан ўртоқлашди. Секин-аста шоир шеърларидан намуналар ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси ва антологиялардан ўрин ола бошлади. 1958 йили ушбу сатрлар муаллифи таниқли текстолог олим П. Шамсиев билан ҳамкорликда шоирнинг «Танланган асарлар»ини сўз боши билан босмадан чиқардик. 1963 ва 1971 йилларда филология фанлари доктори А. Абдуғафуров томонидан шоирнинг танлаган шеър тўпламлари янгидан эълон қилинди. 1966 йилда М. Зокировнинг «Машраб» номли адабий-танқидий очерки нашр этилди. Машраб ижодини ўрганишга Ғафур Ғулوم, Воҳид Зоҳидов, Иброҳим Мўминов, Воҳид Абдуллаев каби алломалар ўз ҳиссаларини қўшдилар. Машраб ҳақида рус олимларидан Н. И. Веселовский, Н. С. Ликошин, В. Л. Вяткиннинг қизиқарли ишлари маълум. Лекин шунга қарамай, биз ҳамон Машраб ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ барча масалалар ўрганилди деб айта олмаймиз. Машраб ижодига узил-кесил баҳо бериш биринчи навбатда шоир асарларининг мумкин қадар мукамал илмий матнини юзага келтириш билан боғлиқ.

Маълумки, шоир асарлари бизга тарқоқ ҳолда етиб келган, улар ҳали бир ерга тўпланмаган, қиёсий ўрганилмаган. Эълон қилинган шеърлар эса шоир меросининг кичик бир қисмини ташкил этади, холос. Шоир шеърлари қўлёзмаларида эса фарқлар катта. «Оқибат» радифи ғазалларидан бирини оладиган бўлсак, бу ғазалнинг

Қилди бу чархи фалак расвойи
даврон оқибат,
Бору йўқум бўлди охир ерга
яксон оқибат.

матлаи билан бошланадиган Ленинград қўлёзмалар фондидаги вариантда 15 байт, эълон қилинган вариантда 9 байт. Бу ва бошқа шеърларнинг текстларида ҳам тавофутлар анчагина. Чунончи, «Жафо қилдинг бу жонимға...» деб бошланган ғазалда қийинишга зеб беришни, риёкорликни танқид қилувчи байт бор:

Ҳама суратпараот бўлди, фашу
дасториға мағрур,

Ки зуҳҳод ичра асли бериёни
кўрмадим ҳаргиз.

Иккинчи мисра нашрларда:

Ки зоҳид ичра мутлоқ бериёни
кўрмадим ҳаргиз —

деб берилган.

Етушти басталик коримға,
билмамдур иложини;
Азо вақтики бир соҳибдуони
кўрмадим ҳаргиз —

байтида «азо вақтики» ибораси «узр авқо-
тига» деб ўқилган.

«Ишқ саргардонидурман...» — деб бош-
ланган ғазалда:

Душмани ғаддор дунё қилди
хонами хароб,
Ҳеч мўмин мисли ман расвои
олам бўлмасун.

байти тушиб қолган ва ҳоказо. Бу хил
фактларни кўплаб келтириш мумкин.

1971 йили З. Г. Ризаев, «XVI аср охи-
ри — XVII аср форсий шеърларида ҳинд
услуги» («Индийский стиль в поэзии на
фарси конца XVI—XVII в. в») номли тад-
қиқотини эълон қилди. Бу китобга вақтли
матбуотда бир қанча салбий тақризлар
босилди. (Жумладан М. А. Абдураимов ва
Ш. Зунунларнинг тақризларини эсланг)
китоб Машраб шеърӣ услугига оидлик
киритиш ўрнига мавжуд чалкашликни яна-
да орттирди. Машраб, маълумки, ўзбек
шоири. У форсий шеърлар ҳам ёзган.
Аммо жамоатчилик орасида кўпроқ ўзбек-
ча шеърлари билан шуҳрат қозонган.
З. Г. Ризаев эса Машраб услугига форсий
шеърлари асосида баҳо бермоқчи бўлади
ва ўз тадқиқотида ўзбекча шеърларидан
тамом кўз юмади. Бу хил субъективизм
авторнинг Машраб шеърӣ услуги юзаси-
дан объектив, илмий исботланган хулоса
чиқаришига монелик қилган.

М. Зокировнинг адабий-танқидий очер-
кида эса шоирнинг шундай шеърлари таҳ-
лил қилинадик, уларнинг бир қанчаси
шоир шеърлари нашрида йўқ. Масалан,
шу китобнинг 45-бетидаги «Шайх» радиф-
ли ҳажвий ғазал, мулаларнинг иккиюз-
ламчилиги, порохўрлиги ҳақидаги шеърлар
шулар жумласидандир. Шу китобнинг 54-
бетида ҳам Машрабнинг исёнкорлигини
ёрқин намоиш этувчи шундай бир шеъ-
рий парча борки, нашрларда кўринмай-
ди.

Хўжа, сайид, бегу хон, сардорлар
бадкор эса,
Зулм тигин тез этурда ҳар бири
номдор эса,
Косалес, каззоб шайхлар бу
ватанда бор эса,
Мазлум эллар инграшуб ким парча
нонга зор эса,
Куфр элига Машрабидек раҳнамо
пайдо бўлур.
Бу хил чуқур ижтимоий мазмундаги

шеърлар нашр этилган тўпламлардан жой
олмай келаётгани ажабланарли ҳол. Аммо
М. Зокиров тадқиқотининг текстологик
камчилиги шундаки, бу хил мисолларни у
қайси манбадан олганини айтмайди. Бу эса
китобхонни анча-мунча шубҳага олиб бо-
риши турган гап.

Машраб ҳақидаги илмий-тадқиқотлар
билан шоир асарлари нашри ўртасида
узилиш, катта тафовут, зиддият бўлмасли-
ги керак. Бунинг учун яна такрор айта-
мизки, машрабшуносликнинг ҳозирги пал-
ладаги биринчи вазифаси бу соҳада
текстологик текширишлар олиб бориш,
шоир шеърларининг мумкин қадар тўла ва
илмий нашрини юзага келтиришдир.
Бусиз Машраб ва унинг ижоди ҳақида
билдирилган фикрлар барчаси нисбийдир.

Шуни ҳам айтиш керакки, Машраб асар-
лари текстологиясида теша тегмаган
нуқталар бор. Масалан, Машрабнинг ўз-
бекча форсча, шеърларидан ташқари шо-
ир девонининг литографик нусхаларида уч
тилда ёзган бир муҳаммаси бор.

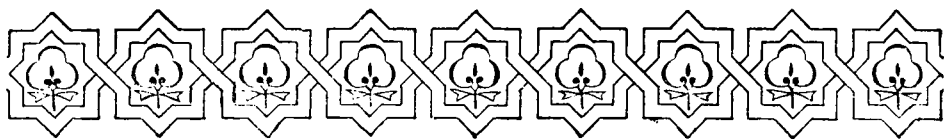
Бунда Офоқ исмли қалмоқ қизи, унга
муҳаббат ҳақида гап бўлиб, «чеканайбе»,
«баманайбе», «тунанайбе» (ёки «ту нанай
бе»), «уранайбе» каби маъноси бизга ҳо-
зирча қоронғи сўзлар учрайди.

Бу хил саволларга жавоб топиш кела-
жак тадқиқотчиларнинг иши.

Шоир таржимаи ҳолини ўрганишда ҳам
ноаниқ ўринлар анчагина. Машраб ҳақида-
ги баҳс баъзан унинг туғилган жойини
аниқлашга бориб тақалмоқда, холос.

Машраб Андижонда туғилганми ёки
Наманганда туғилганми? Машраб ҳақидаги
энг қадимги манба Муҳаммад Баде Мале-
ҳонинг «Музақкирул — асҳоб» тазкираси
бўлиб (тазкира 1689—1691-йилларда тузил-
ган!), унда шоир билан бевосита кўриш-
ган, суҳбатлашган тазкира муаллифи унинг
Андижон вилоятидан эканини, илм олиш
учун Наманганга борганини айтади. Кей-
инги қатор манбалар эса Машрабнинг
Наманганда таваллуд топганини хабар
манбалар эса Машрабнинг Наманганда
қиладилар. Бизнингча, бу масалани аниқ
ҳал қилишга зўрма-зўраки уриниш ўрин-
сиздир. Унинг туғилган ерига оид икки хил
маълумот мавжудлигини қайд этиш билан
чегараланиш кифоя. Шоирнинг туғилган
йили ҳам ҳозирча мунозаралидир, чунки
бу ҳақда тарихий манбаларда қатъий фикр
йўқ.

Машрабга қизиқиш бизнинг давримизда
тобора ортиб бормоқда. Совет адабиёти-
да Ойбек биринчи бўлиб «Машраб» деган
шеър ёзди ва унда қаландар — шоир об-
разини гоят реал гавдалантира олди.
Шоирнинг ёниқ шеърляти, ачинарли тақ-
дири ва ниҳоят фожиаси янгидан янги
ижодкорларни унинг ҳақида драматик ва
прозаик асарлар ёзишга ҳам ундамоқда.
илҳомлантирмоқда. Демак, машрабшунос-
ликнинг том маънода тўғри ривожланиши
бадий адабиёт тараққиётига ҳам хизмат
этиши муқаррар.

Георгий Владимиров,

филология фанлари доктори, профессор

ХАЛҚ ТИПЛАРИНИНГ РАНГ-БАРАНГЛИГИ

Улуғ Ватан уруши йилларида¹ миллионлаб совет кишилари Ватанга бўлган чексиз фидойилик, ялпи қаҳрамонлик, коммунизм ғояларига содиқлик намуналарини кўрсатдилар. Шунингдек, уруш вайронага айлантирган хўжаликни тиклаган, янги шаҳарлар бунёд этган, кўриқ очган кишиларнинг жасоратлари ҳам уларнинг қаҳрамонлиги матонати ва юксак ғоявийлиги, давлат манфаатларини ўйлаб фикр юритишларида кўринди. Бу даврларнинг ҳар бири ўз қаҳрамонларини, халқ оммасининг типик вакилларини юзага чиқарди.

«Чўлқувар — деб ёзади Л. И. Брежнев, — қаҳрамонона даврни ўзида гавдалантирган тарихий фигурадир. Бу сўз давр талабидан келиб чиқадиган, алоҳида характерни белгилайдиган маънони англатади».

«Давр талаби» коммунизм учун курашнинг ҳар бир этапида олға ҳаракатимизнинг стратегия ва тактикасини белгилайдиган Ленин партияси қарорларида ўзининг тугал ифодасини топди.

Кўриқ мавзусига мурожаат этган очеркчилар, «Коммунистик партиянинг буюк ғояларини рўёбга чиқариш билан боғлиқ энг муҳим проблемаларни», мамлакатнинг бепоён кенгликлариде кўриқ очиш ғояларини ёритдилар. Улар янги ерларни ўзлаштиришга бел боғлаган дастлабки чўлқуварларга хос бўлган янгиликни, уларнинг «алоҳида характерни» тез илғаб олдидилар. Очеркчиларнинг бундай фавқулодда актуал ва муҳим мавзуга — кўриқ мавзусига мурожаат этишлари, «чўлқувар»нинг бадиий типини инкишоф этишлари тамо-

мила қонунийдир. Чунки очеркчи доимо турмушнинг энг олдинги долзарб қатламларини тадқиқ этади, халқ типларининг туганмас манбаи ҳисобланмиш ҳаётга мурожаат қилади.

Инсон ўзини меҳнатда кўрсатади!

В. И. Ленин таъкидлаганидек, инсоннинг иши билан танишмай туриб уни фақат юзаки билиш мумкин. Янги шахснинг характерини ўрганиш учун унинг меҳнат фаолияти ва ижтимоий ахлоқини ҳар томонлама тадқиқ этиш лозим. Бу гап кўриқ ўзлаштирувчиларга бевосита алоқадордир. Л. И. Брежнев қайд этганидек, «кўриқ» сўзининг ўзи «ижтимоий терминга айланган, чунки бу сўз замирида юксак граждандлик ва чуқур совет ватанпарварлиги ётади».

Чўлқуварлар характерига хос бундай фазилатлар, воқеалар ҳақида очеркчилар қуруқ ахборот бериш билан чегараланмайдилар, улар материални зийрак кузатадилар, одамлар хулқ-атворини бадиий тадқиқ этадилар. Шахснинг шаклланишини очиш жараёнида типнинг гражданлигини намоён этадиган, аниқ тарихий шароитларда қаҳрамонга хос ижтимоий мазмунни кўрсата биладилар. Уларнинг асарларида шароит ва характерларнинг ўзаро боғлиқлиги намоён бўлади. Кўриқ мавзусига мурожаат этаётган ўзбекистонлик ёзувчилар, чўлқувар образларини яратар эканлар, турли аҳамиятга молик материаллардан ва турли ифода воситаларидан фойдаланадилар. Шу сабабдан замондош образини яратишда бадиий очеркнинг имкониятларини алоҳида қайд этиш лозим. Ўз «дастхат»ига эга бўлган ёзувчи-очеркчилар чўлқуварнинг ижтимоий публицистик

¹ Давоми. Боши журналнинг 2-сониде.

образини яратишга; характерлар ва шароитлар алоқадорлигини таъминлашга интиладилар.

Йўлдош Муқимов Жиззах чўлидаги улкан ўзгаришлар ҳақида ҳикоя қилар экан, («Жиззах тошқинлари» очерки) саҳрога сабот билан ҳужум олиб борилаётганлигини, чўл асрий уйқусидан уйғониб, ёшариб кетганлигини ёзади. У Н. А. Некрасовнинг «инсоннинг эрки ва меҳнати ажойибгаройиб ишларга қодир» деган сўзларини келтиради. Бунёдкорларнинг шаклланиши мўъжизаларнинг мўъжизаси бўлди. «Қалб ва партия давватига кўра бу ерга келган кишилар,— деб ёзади очерк муаллифи,— кўҳна заминни янгиладилар ва ўзлари ҳам янгиландилар».

Ҳамид Фулом ва Владимир Тюриковларнинг китобида тасвирланаётган даврга хос энг муҳим ҳолатни аниқ шаклларда ифодалашга интилиш ёрқин намоён бўлган. Очеркда ҳаётнинг турли қатлам ва соҳаларини қамраб олинганлигини, ҳикоя услубида қўрида қайд этилган йўналишга амал қилинганлигини пайқаш қийин эмас.

Мирзачўл ва унинг кенгликларига жасорат кўрсатган ва кўрсатаётган кишиларга бағишланган бобда муаллифлар тупроқшунослик муаммолари ҳақида фикр юритадилар.

«Қийин» ерларнинг тубдан ўзгараётганлиги жараёнини қишлоқдаги янги совет социалистик турмуш тарзининг тезкорлик ва аниқ мақсад йўналиши билан янги кишининг — интернационалист инсоннинг шаклланиши билан боғлаб кўрсатадилар. Эски урф-одатлар, удум ва анъаналар ҳимиронлигидан озод кишилар меҳнатга коммунистик муносабатда бўладилар. Янгилликни ўзларига тез сингдириб, ундан умумманфаати учун фойдаланадилар.

Муаллифлар ўз фикрларини янада аниқроқ ифодалаб шундай ёзадилар: «Мирзачўл инсонни ҳам маънавий, ҳам ахлоқий жиҳатдан шакллантиради, жисмоний чиниктиради, меҳнат ва унинг самараларидан қониқиш ҳиссини уйғотади».

«Бош йўл»нинг муаллифлари фақат Мирзачўлдагина эмас, Жиззах, Қарши, Сурхон-Шеробод чўлларининг улкан массивларида социалистик муносабатларнинг шаклланишини кузатар эканлар, ўз саёҳатлари ниҳоясида замонавийнинг чинакам қаҳрамонларини етиштирган қўриқ ва одамлар ҳақида бунёдкорлик ва матонат ҳақидаги фикрларига яна қайтадилар.

«Қўриқ ерлар ва уларнинг ўзлаштирилиши,— деб ёзади улар,— бу минглаб гектар пахтазор ва боғлар бўлибгина қолмай, шу чўл қайта тоблаган янги одамлар ҳамдир. Улар ўз меҳнатлари билан қўриқ очиб, ўзлари ҳам юксаликка кўтарилган механизатор, бригадир, комсомол ва партия ходимлари, совхоз директорлари, бутун мамлакатга маълум ва машҳур бўлган, буюк меҳнат жасоратлари учун Ватаннинг мукофотларига сазовор бўлган кишилардир».

«Буюк меҳнат жасорати». Бу жумлалар чўлқувар образини тўла-тўқис характерлай-

диган «қайсар» чўлни совет кишиларига, совет жамиятига хизмат этишга бўйсундирган кишилар ҳақидадир. Чўлқувар жасоратини қаламга олган барча очеркчиларнинг совет кишиларининг эркин онгли меҳнати, янги жамиятнинг эhtiқодли қурувчиси меҳнатини яратишда бадий ифодалашга интилишлари ҳам шундан.

— Меҳнат — менинг асосий қувончим,— дейди Ризамат Мусамухамедов (Й. Муқимовнинг «Замин номидан сўзлайман» очерки) босиб ўтган қатор ўн йилликларни хотирлаб».

У инсонни инсон бўлишида меҳнатнинг ролини ва умуман, меҳнатнинг жамиятдаги аҳамиятини тез-тез эслаб туради. Ҳар сафар меҳнатнинг завқи, бирлаштирувчилик роли еўнинг мулоҳазаларида янгича маъно касб этади. «Инсоннинг бахти нимада, у нима учун дунёга келган?» — деб сўрайди ундан сўхбатдоши.

Ризамат ота «меҳнат ва меҳнат учун», — деб жавоб беради. Халқ фаровонлиги, маъмурчилиги учун қилинган меҳнат, жамиятнинг ажралмас бўлаги эканлиги ва меҳнатнинг ўзгалар учун зарурлигини ҳис этиш инсонга шодлик келтиради.

«Ўз ҳаётида кўпни кўрган» Ризамат ота меҳнатнинг бирлаштирувчилик кучини яхши англайди. Шу принципал нуқтаи-назардан келиб чиқиб у шахснинг жамият, халқ, давлат билан совет мамлакатидеги биродар халқлар ўзаро алоқаларининг манбалари билан боғлиқлигини равшан фаҳмлайди.

Ҳаётнинг тадқиқотчилари сифатида ўз ижодий фаолиятлари характери ни белгилоччи очеркчилар учун қайд этилган аспектларнинг ҳар бири муҳим аҳамият касб этади.

Ризамат ота учун меҳнат қувончидан бебаҳра киши бошқа муҳим фазилатлардан ҳам маҳрум. Бундай ҳолатда ҳар томонлама ривожланган шахс ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Бундай шахс унга «яшнаган боғдан юлиб олиниб, жазирама тупроққа итқитилган дарахт»ни эслатади. Ва, аксинча. Заҳматкаш, курашчи, коммунизм қурувчиси унинг кўз ўнгида бунёдкор эркин шахс сифатида, ўз хоши-иродаси билан ва онгли равишда ўзининг бор кучини, қобилиятини, иқтидорини юксак ва нурли мақсадга сафарбар этувчи киши сифатида гавдаланади. Кўпгина тилга тушган, қизғин муҳаббатга сазовор бўлган роман ва қиссаларимиз муаллифларининг нуқтаи-назарларида янги шахснинг ҳислатлари, замондошимизнинг фазилатлари ана шундай. Бадий очеркда бундай шахслар образи ҳамма вақт ҳам тўлақонли ва тугалланган ҳолда очилмаётир. Лекин, масаланинг принципал томонини оладиган бўлсак, ўз қўли билан халқ мулки ҳисобланган барча моддий бойликларни яратётган совет киши очерк жанри доирасида типларнинг характеристикасини яратишда граждон, мамлакат эгаси, давлат манфаатларини ўйловчи чинакам эркин шахс сифатида гавдалантирилмоқда. Ҳазарбоғнинг ўтмишдаги кўркамлигини қайта-

дан тиклашни «катта-ю кичик» ҳамма ўйлайди. Қум ва гармселни қандай энгиш керак? Боғлар ҳосилдорлигини таъминлаш учун нималар қилиш лозим? Бу мушкул саволларга жавоб топилди. «Яна ариқларда сувлар шарқиради, яна боғлар гурқирай бошлади. Қумлар чекиниб уларга йўл бўшатди». Матонатли, халқ бахти йўлида кўрсатилган шижоатли меҳнат замин эгаси, миришкор Ризамат отани замин номидан гапиришдек шарафга муяссар этди.

Халқ ҳаётини конкрет тарихий шароитларда ўрганиш принциплари, ёзувчиларнинг замондош образига ёндашишларида муҳим аҳамият касб этди. Бу ўринда прототиплар, тадқиқ объектлари танлаш, очёркнависларнинг етук социализм жамиятига хос бўлган, шахснинг ўзида мавжуд чегарасиз имкониятларини қўллаш, сифат ўзгаришларини илғаш қобилиятлари назарда тутилади.

«Бош йўл» очерклар китобининг муаллифлари Ҳамид Фулом ва Владимир Тюрков колхоз ҳаракатининг ветерани, Жиззах областидаги «Москва» колхозининг раиси Ҳамроқул Носиров билан бўлган учрашувлари ҳақида ҳикоя қилар эканлар, ўз ҳамсуҳбатларининг совет кишининг ғарб кишисига нисбатан сифат тафовути ҳақидаги қизиқ мулоҳазаларини (фикрлаш тарзи, гуманизм, ахлоқий юксаклиги, маънавий етуқлиги, маданий равнақи) келтирадилар. Лекин турмушнинг социалистик принциплари ғалабаси билан бевосита алоқадор бўлган янги шахс доимо ривожланишда.

«Биз 60 йил, ҳаттоки бундан ўттиз йил олдинги ўзбеклар эмасмиз,— дейди Ҳамроқул Носиров ғурур билан.— Совет ҳокимияти йилларида Ўзбекистонда тамоман ўзга инсон камолга етди».

Ўзбекистон ёзувчиларининг кўпгина бадиий очеркларида пахта қўриғи, чўлқувар характери, қаҳрамоннинг ўсиши узлуксиз ўзгарувчи шароит билан доимий ўзаро алоқадорликда ўрганилади. Уларда етук социализм жамиятига хос бўлган воқеликдаги мавжуд тенденциялар сезилади. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, иқтисодий, ижтимоий ва маданий алоқаларда ўз аксини топаётган халқлар дўстлиги асримизнинг улкан қурилишларида яққол намоён бўлмоқда. Бу қудратли куч айниқса қўриқда замондош характерининг «ҳаракатига, шунингдек, ҳаракатнинг йўналишини белгилаб», унинг бош йўл кўрсатувчисига айланмоқда. КПСС Программасида қайд этилганидек, социалистик миллатлар ўзаро алоқаларининг тобора чуқурлашиши асосида, ҳаётий қизиқишлари ва мақсадларининг муштараклигидан «Турли миллатга мансуб совет кишиларида маънавий қиёфанинг, ижтимоий муносабатларнинг янги типни туйғайли туғилган ва ўзида СССР халқларининг энг яхши анъаналарини мужассамлаштирган умумий белгилари таркиб топди».

5.

Ҳа, қўриқ фронти эслатар эди. Қўриқ ҳақиқий меҳнат фронти бўлиб, унда ўз

миқёсига қўра улкан жанг борар, одамлар бу жангда тобланар ва синалар эдилар, баъзи пайтларда ҳалок бўлганлар ҳам бор.

«Ҳаммамизнинг ишимиз бошимиздан ошиб-тошиб кетди...» деб ёзади Л. И. Брежнев кўз илғамас чўлга ҳужум бошлаш арафасидаги республика ҳаётини яхлит ва тўлиқ манзарасини чизган иккинчи боб бошланишидаёқ.

Асаб жиҳатдан ҳам, жисмоний жиҳатдан ҳам ақл бовар қилмайдиган ишлар. Шу сабабдан ҳам: «Яна урушни ўйлаб кетасан, киши. Одамлар урушда инсон имкониятларининг энг сўнгги нуқтасида туришарди. Уйқудан қолган, оч-наҳор, оқопларда ивиб шалоббо бўлган, неча кунлаб қорда ётган, муздек сувга ўзларини отган-у, лекин ҳеч қачон на шамоллаш нималигини ва на бошқа «бой» касалликларни билишган. Қўриқда ҳам худди шунга ўхшарди».

Қўриқ ўзлаштиришнинг дастлабки даври аниқ ва лўнда лавҳаларда кенг ва ифодали қиёс орқали ифодаланган.

Ҳаттоки чўлқуварлар портретларига тегишли айрим деталлар орқали берилган шарҳларда: ибораларнинг синтактик конструкцияларида ва ҳарбий лексикада ҳам ўша давр жонланган. Л. И. Брежнев қўриқ эпопеясини фронт билан, партия ва халқ голиб чиққан улкан жанг билан қиёслаб ёзади: «Уруш хотираси биз фронтчиларнинг ёдимиздан сира қиймайди. Лекин,— деб илова қилади Л. И. Брежнев,— бу қиёс аниқ». Хотиранинг бошқа жойида келтирилган қўйидаги лавҳа эътиборимизни тортади: «Марказий Комитетдаги кабинетимда Қозоғистоннинг катта харитаси осиглиқ турарди. Бир пайтлари фронтда ҳам мен армия қисмларининг жойлашувини, уларнинг ҳаракат қилиш районлари ва зарба бериш йўналишларини харитада белгилаб қўярдим. Энди республика харитасида худди шу тариқа юзлаб хўжаликлар ва таянч пунктларининг жойлашишини белгилардим. Ҳужумнинг асосий базалари— ўзлаштирилаётган районларга яқин шаҳарлар, станциялар, посёлкаларни доирачалар билан белгилардим. Булар бепоён чўл қаърига сингиб кетган эди. Қўриқ ҳисобига экин майдонларини анча кенгайтирган эски колхоз ва совхозларни яшил-қизил байроқчалар билан белгилардим. Яқин орада бунёд этилиши керак бўлган янги совхозларнинг чорбоғларини қизил байроқчалар билан белгилардим».

«Қўриқ»нинг учинчи бобида Владимир Чекалин бошлиқ тракторчилар бригадасининг Ишим дарёсининг сўл қирғоғига уюштирган дадил кечуви ва отбосарликларнинг тошқин мавсумида сўл қирғоққа ўтиш учун кечув жойи тайёрлаганликлари ҳикоя қилинади. Отбосар аҳолиси ўзларининг ҳамма қайиқларини дарёга тушириб иккита паром ясаганлар, бутун баҳор ва ёз бўйи сўл қирғоққа одамлар ва юклар ташилган. Бу ҳам фронтдагидай чинакам топқирлик эди. Фронт нафаси катта қўриқ хирмони учун кураш қизиган ҳамма жойда сезилиб, турарди. Шунинг учун ҳам тинч далалардаги улкан жанг раҳбарларига ҳарбий

лексика билан мурожаат этиш одатий ҳисобланар эди. Республика Компартияси Марказий Комитетида ташкил этилган «Қўриқ» бўйича оператив ишчи группаси фронт штабини эслатарди, баҳорги чўл эса катта ҳужум олдиран ҳамма зарурий ашёлар тахт этиб қўйилган фронтнинг олд қисмига ўхшарди. Ҳаттоки партиянинг ўз миқёсига кўра, улкан натижаларига кўра тенги йўқ фаолияти катта ҳужум операциялари арафасидаги «сиёсий ишни» эслатарди.

«Қўриқ»нинг бешинчи бобида қийинчиликлардан чўчиган ва уйга қайтиш ниятида бўлган ёш йигит билан қилинган суҳбат берилган. Яна фронт ҳақидаги хотиралар жонланади, ушбу йигитнинг тенқурлари бўлган ёшларнинг ўз уйларини, оналарини қўмсашлари ертўлаларда яшаганлари, устига-устак ўлимга тик қараб ҳужумга боришгани хотирдан бирма-бир ўтади. «Йигит поездга чиқмади, уни мен юк машинасининг кузовида кўрдим»,— деб ёзади Л. И. Брежнев. Целиноград яқинидаги Жалтир станциясида 1954 йилнинг баҳорида Л. И. Брежневнинг йигит билан учрашув эпизоди ибратли ва характерлидир. У партия сўзининг илҳомлантирувчи кучи ҳақида жонли тасаввур беради ва совет кишиларининг янги авлоди учун қуролли жангда қаҳрамонлар ибратининг буюк аҳамияти борлигини кўрсатади.

«Қўриқ» фронт муҳити Ватан Ҳимоячиларини қандай тарбиялагани, улардаги энг яхши қаҳрамонона фазилатларни мужасамлантирганини яна бир бор хотирлашга ундади.

Ўзининг долзарб кунларида фронтнинг оғир дамларини эслатган муҳит кишилар интизоми ва фикрлаш характерини ҳам белгилаб берди. Лекин бу муҳит, уруш йиллари тажрибаларидан ижодий фойдаланиб, бошқача тарихий шароитларда, бошқа муаммоларни ҳал этишни тақозо этарди. Энг яхши анъаналарнинг изчил ва қонуний ривожланиши шу билан изоҳланар эди. Партия شانли тарихининг барча босқичларида унинг улкан фаолиятининг бутун маъносини новаторона ижодий бошланган иш белгилаб берар эди. Л. И. Брежнев «Қўриқ»да ҳаққоний ва жозибали ҳикоя қилган қўриқ эпопеяси йиллари шундай бўлган эди. Уруш йиллари тажрибаси, фронтчилар образлари янги тарихий шароитларда қишлоқ хўжалик ходимлари олдига партия томонидан қўйилган масалаларни ҳал этишга новаторона ёндашиш «пахта кўриги» мавзусига мурожаат этган очерк ёзувчилар эътиборини ҳам тортмаслиги мумкин эмас эди. Ўзини урушда ҳақиқий заҳматкаш, тиним билмас, аниқ мақсадга интилувчи деб билган, душман устидан ғалаба қилиш учун кундалик ишини сидиқдиллик билан бажарган солдат тинч қурилиш кунларида уруш йилларидаги тажрибасини унутиши мумкин эмас ва буни хоҳламас эди ҳам. Кечаги ҳарбийлар, солдат ва офицерларнинг, бугунги ишлаб чиқариш командирларининг тинч меҳнатини тасвирлашда ҳарбий терминологияга кенг

мурожаат этилиши ҳам шундан. Шу ўринда Л. И. Брежнев «Қўриқ» асарининг 6-Бобидаги Отбосар тайёрлов пунктининг бошлиғи, собиқ фронтчи, матрос Иван Григорьевич Павлианенко билан Л. И. Брежнев суҳбатини эсласлик мумкин эмас. Ўз сўзида қайсарлик билан туриб олганини кўрган Л. И. Брежнев унга: «Сизга нима бўлди, фронтда ўзингизни йўқотмаган эдингиз, ҳозир-чи? Ахир баъзан тинч пайтларда ҳам «Полундра» деб қичқиришга тўғри келади-ку!»— дейди.

Пахта кўриғига бағишланган қатор очеркларда кечаги ҳарбий юқори ҳосил устаси сифатида, ерга ихлос қўйган киши сифатида гавдаланади. У ҳам ижодкор, ҳам яратувчи сифатида тасвирланади. Йўлдош Муқимовнинг «Уқ тегмаган юрак» очеркининг қаҳрамони Занги оталик Убайдулла Мусаевнинг учала ака-укаси ҳам социалистик Ватан учун жангларда — Носир Москва Ҳимоясида, Зокир Волков остонасида, Саид Смоленск фронтинида ҳалок бўлганлар. Ўзи жанглар билан Кенингсберггача борганда оғир яраланади, душман снайперининг ўқи чап ўпкаси билан бирга партия билетини ҳам тешиб ўтади. Убайдулла Мусаевнинг қизил қонга бўялган 2876390 рақамли партия билети СССР қуролли кучлари Марказий музейида сақланади.

«Душманларимиз,— деб ёзади автор,— бошлаган урушлари совет кишиларини йўқ қилиб юборади, жуда бўлмаганда мажруҳ қилади, — деб ўйлаган эдилар. У урушдан кучли ва қудратли бўлиб чиқди. У мардона, синалган юрак соҳиби. Қалбида ғазаб ва муҳаббат. Уруш нафратланиш ва севишга ўргатди. Уруш уни тоблади ва онгини ўстирди». Уқ ўлмаган шерюрак совет кишиси лейтенант Мусаев урушдан шундай чиқди. У урушнинг «тили»ни биларди. Балки шунинг учундир «меҳнат тили»ни, «ер тилини» ҳам тез эгаллади. «Менга уруш ва тинч меҳнат бутунлай қарама-қарши тушунчалар-ку, урушда ўқ, шафқатсизлик, зўравонлик ҳал этувчи роль ўйнаса, замин уларни хуш кўрмайди, улардан жирканади, деб эътироз билдиришлари мумкин»,— деб ёзади Йўлдош Муқимов.

Убайдулла Мусаевни колхоз раиси қилиб сайлашди. Унинг фронтдаги жасорати ўн икки орден ва медал билан тақдирланган. Меҳнатдаги жасорати учун юксак Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига сазовор бўлган. Қаҳрамонлик Юлдузи унинг ўқ ололмаган мағрур кўкрагида маёқ сингари оловланиб, жилваланиб туради.

Жанглар билан Москвадан Берлингача бориб, сўлим Бўстонлиққа қайтган ғолиб жангчи ҳақида Йўлдош Муқимов «Қайинлар неларни шивирлайди» (1977) номли очеркида ҳикоя қилган. Асли волга бўйлик жангчи — Сергей Калмиков ўзига азалдан кадрдон бўлиб қолган ўлкага — Урта Осиёнинг қир-адирларини ўзлаштиришга келади. Кечаги солдатга — бўлажак селекционерга ҳаёт йўлланмасини берган И. В. Мичурин бу жойларни — «Чинакам табиий

питомниклар» деб атаб, унга «сиз ҳақиқий табиатни ўзгартирувчи булишингиз лозим» деган эди.

Солдат фронтда, вайронага айлантирилган қулба олдида икки туп ярим куйган қайинни кўриб қолади. Ушандаёқ унда узоқ тоғларга, ҳикоя қилишларича қуриган ёғочга ҳам ҳаёт бағишлаган мўъжизакор ерларга ўша қайин тупларини олиб кетиш истаги пайдо бўлади. Шу кичик лирик муқаддимада ҳам меҳнаткаш кишининг тинчликни кўмсаши, кенг само гумбаз остида бахт ҳақида орзу қилишини пайқаш мумкин.

Йиллар ўтди. Улуғ олим васиятлари бажарилди. Хушманзара Бўстонлиқ янада кўркамлашди. У ердан «дунёнинг ҳамма бурчаклари»га юзлаб мўъжаз посёлкалар — Сергей Семенович Калмиков етиштирган ёнғоқ, бодом, олма, нок, олхўри янги навларининг уруғлари жўнатила бошланди. Қайнаб турган тоғ бўлоғи ёқасида «икки туп оқ бадан қайинлар» кўкка бўй чўздилар. Кечаги солдат қайинларга тикилади. Очерк автори шу дақиқаларда қаҳрамони қандай ҳаёллар оғушида эканлигини билгиси келади. «Балки уруш йилларини эслаётгандир». Уша ўзлари олдида тўхтаган вайрона уй, ярадор етим қайинлар. Улар қуриб қолишмади. Жуда дуркун ўсишяпти. Унинг шохлари шамолда эгилиб ўз халоскорига таъзим этаётгандай.

Ҳа, тинчлик урушдан қудратлироқ. Тинчликдан гўзалроқ нарса жаҳонда йўқ,— деб якунлайди Йўлдош Муқимов ўз ҳикоясини. Тинчлик ҳаёт манбаи, у гўзалликни барқарор этади, у ана шу гўзалликни яратётганлар ва истиқболга интилаётганлар учун янги уфқлар очади.

Л. И. Брежневга «Кичик ер», «Тикланиш» ва «Қўриқ» асарлари учун Ленин мукофоти берилиши муносабати билан Г. Марков бу китоблар «илк сўзидан то охирги каломигача тинч бунёдкор меҳнат пафоси билан, дунёда одамлар учун мустаҳкам тинчлик ва барқарор бахтни таъмин этиш истаги билан суғорилган» деб ёзган. Уруш қаҳрамонлари, дастлабки чўлқуварлар, юқори дон ва пахта ҳосили усталари эканликларини, ўз меҳнатлари билан тинчликнинг урушдан қудратли эканини исбот этган кишилар эканликлари ҳақида энг яхши очеркларда тинч бунёдкорлик меҳнатининг шавқи қаламга олинади. Бунда эса чуқур маъно бор.

6

Ўзбекистон ёзувчиларининг 70-йилларда яратилган кўпгина очерклари ва бадий асарларини қайта-қайта ўқиганинг сари меҳнаткашларнинг кенг планда чизилган образларига диққат қилинганда коммунизм учун кураш жараёнидаги шахс ҳаракатини белгилайдиган янгиликни аниқ тасаввур қилиш мумкин.

Л. И. Брежневнинг «Қўриқ» асарида қайд этилганидек, қозоқ даштларида ташкил этилган совхозларнинг номлари бутун мамлакат географиясини акс эттирган эди.

(Московский, Ленинградский, Минский, Киевский, Армавирский...)

Мирзачўлда бунёд этилган илк посёлкалар ҳам асрий саҳро манзарасини тўлиқ ифодалар эди. Бу номлар қуйидагича жанрлар эди: «Тугайный», «Камышовый», «Засолённый», «Степной». Бу номлар бешафқат синовлардан ўтган чўлқувар пахтакорлар. қаҳрамонона характерини шаклланишини аниқ кўрсатадиган шароит билан мутаносиб эди.

Муҳим муаммоларга бағишланган қатор очерклар ишончли ахборот манбаига айланиб қолмоқда. Лекин фақат материалнинг ўзи воқеалар ҳақида кенг ўқувчилар оmmasига тўғри тасаввур берса-да, очерк жанридаги асарларнинг муваффақиятини таъминлаш учун кифоя қилмайди. Шунингдек, бу материал янги инсонни тарбиялашдек катта мафкуравий иш билан боғлиқ бўлган муҳим вазифани ҳам бажара олмайди. «Хом-хатала» сўзнинг туташуи эса ўқувчи қалбига чўғ ташлай олмайди.

Ю. Ковалев, К. Волков, Е. Ефимовларнинг айрим очеркларида худди шундай аҳволга дуч келамиз. Очерк жанрига маълум профессионал тайёргарликсиз мурожат этадиган муаллифлар ҳақида гапирилмаса ҳам бўлади. Ҳаттоки улар тўплаган аниқ фактлари, қимматли кузатишлари ҳамма вақт ҳам замондош характерини яратишга хизмат этавермайди.

Бадий очерк юксак ижтимоий вазифани адо этади. Очеркка қўйиладиган талабни шу билан изоҳлаш мумкин.

Табийки, истеъдодли очеркчи қаламига мансуб бадий очерк ҳам ижтимоий кўтарилишлар даврида ҳаётнинг ўзи вужудга келтирган халқ типларининг ранго-ранглиги ҳақида тўлиқ тасаввур бермаслиги мумкин. Лекин бундай очерклар мақсад муштараклиги орқали бирлашган халқ оmmasининг энг яхши вакиллари ҳақида унутилмас таассурот пайдо қилади. «Буюк вазият ва воқеалар» шароитида айрим индивидларнинг шаклланишини кўрсатади. Санъаткор очеркчи «зарурий» кузатишларни «йиғиб бориб» тарихий шароитларда ҳаракат қилувчи конкрет шахсларнинг характерли белгиларини чизади, ташлаган жанр имкониятлари даражасида типик образ яратишга ҳаракат қилади. Лекин у сўз билан «чизадиган» санъаткор сифатида иш кўради. Шунинг учун воқеалар фикрлар, кечинмалар ва кайфият орқали, конкрет прототип таржимаи ҳоли орқали «жасорат рамзи» бўлган чўлқувар характерига хос типик мазмун ёритилади.

Йўлдош Муқимовнинг «Мингчинор афсонаси» номли очеркини олиб кўрайлик. Очерк қаҳрамонлари ака-ука механизаторлар — Талаб, Тўймурод, Қўчқор ва Араббойлардир.

Уларнинг отаси — шофриконлик Усмон довурак «Янги ерларнинг биринчи ўзлаштирувчиларидан. Унинг ёрқин ва қисқа ҳаёти Л. И. Брежнев «Қўриқ»да самимият билан ифодалаган Қозоғистоннинг Целиноград областидаги «Далний» совхозининг

тракторчиси Даниил Потапович Нестеренконинг ҳаётига ўхшаб кетади.

Усмон — довурак Даниил Нестеренко сингари ўз жанговар постида ҳалок бўлади. У остидаги кўприк қулаганда ҳам қўлидан трактор рулини чиқармаган. Бутун қишлоқ «биринчи тракторчи»нинг ҳаётини сақлаб қолиш учун курашади. У кўз юмаётди ўз фарзандларига саҳро этагидаги чўпонларнинг қадимги манзили — унумдор ерларни ўзлаштиришни васият қилган эди. Ернинг ҳаётбахш кучи ҳақидаги афсона, баланд оқдвор билан ўралган якка-ёлғиз кўрғон ўртасидан қайнаб чиқадиган мўъжизакор булоқ ҳақидаги ривоятлар оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб юрган. Бу афсона бобокалонларидан ака-ука Усмоновларгача етиб келган. Унда нақл қилинишича ажойиб тарвузлар, қовунлар шу ерда унган экан. Бу қовун ва тарвузларнинг катталигидан «устига миндирилган гўдакнинг оёғи ерга тегмасмиш». Лекин саҳро ҳаётбахш манбани қумлар билан кўмиб, гуллаган воҳа ўрнида қабрларга ўхшаган қум барханлари пайдо қилган экан. Шу боисдан бу ерлар Оқмозор деб атала бошлаган. Афсоналардан қолган бу атама одамларни чўчитар эди. Лекин комсомол ака-ука Усмоновлар ва уларнинг дўстлари «Асад, Содир, Нурматлар Оқмозорнинг жонсиз ерларига қайта ҳаёт бахшида этишга қарор қилдилар». Ўзбекистон пахта кўриғи фронтларидан бирида саҳрога ҳужум шундай бошланди. «Кўриқнинг ҳар бир гектарини машаққат билан тортиб олина бошланди. Биринчи уруғлар, дастлабки гектарлар...» «Мингчинор афсонаси» очеркини ўқиб, саҳро билан курашда чўлқувар характерининг қандай тобланганлигини аниқ тасаввур эта оламиз.

Халқ тасаввурлари дунёсига чуқур кириб борувчи санъаткор ўзи учун зарурий ва қизиқ нарсаларни бехато ажратиб олади. У ўтмиш воқеаларини бугунги қаҳрамонона илҳомлантирувчи ҳодисалар билан муқояса қилиш учун ўзича идрок этади.

Йўлдош Муқимовнинг «Олтин қўллар» очерки (1970) машҳур пахтакор, кўриқдаги «Малик» совхозининг собиқ бригадири Жавод Кўчиев ҳақидадир. У «Коммунизм» колхозига келганда ҳар гектардан етиштириладиган пахтанинг ўртача ҳосилдорлиги 10 центнердан юқорига кўтарилмаган эди. У фаннинг кучига, меҳнатнинг ғолиблигига, Мирзачўлнинг эртанги кунига ишонар эди. Энг муҳими аниқ мақсадли, файратли, катта тажриба соҳиби бўлган пахтакор «ер тили»ни яхши билар эди. Йўлдош Муқимов чўлқувар қаҳрамонона характерининг шаклланишини янги ерларда бўлаётган улкан ўзгаришлар билан боғлайди. У бу ўзгаришларни диққат билан кузатган сари, социалистик жамият ривожини белгиловчи ўзгаришлар қонуниятларини чуқур идрок этгани сари, ана шу ўзгаришларнинг ижодкорлари, замондошлар бўйи билан ёрқин ва тўлақонлироқ гавдалана боради. У характерлар ва шeroитлар мутаносиблигини очадиган умумий формулалар билан чегараланиб қолмайди

(Одамлар кўҳна заминни, ўзларини ўзгартирганлари сингари янгиладилар). У конкрет тақдирларга мурожаат этади, уни «ўзини ва заминни янгилаган» одамларнинг ҳар бири қизиқтиради. «Москва» колхозининг раиси Ҳамроқул Носиров, Ленин номли совхоз механизатори Тўлан Дадажонов, Жиззах областидаги йирик хўжаликлардан бирининг раҳбари Камол Азимов («Жиззах тўлқинлари»)лар шундай қаҳрамонлар сирасига киради.

«Бу одамлар кўп жиҳатдан фарқланадилар,— деб ёзади очерк муаллифи,— лекин бу кишиларни улар характеридеги қатъийлик ва аниқ мақсадийлик белгилари бирлаштиради». Баъзи чўл қаҳрамонлари образларига Йўлдош Муқимов қайта-қайта мурожаат этади. «Жиззах тўлқинлари» очеркидан бизга таниш Ҳамроқул Носировга муаллиф ўзининг «Оқсоқоллар отахони» очеркини бағишлайди. Бу очеркда колхоз хўжалигининг талантили ташкилотчиси, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, СССР Олий Советининг депутаты сиймоси йирик планда чизилади. Дастлабки чўлқувар — қаҳрамонлар образларини бошқа очеркчилар асарларида ҳам топамиз. Уларнинг синчков нигоҳи кўп йиллардан буён бадиий тадқиқ объект бўлиб келаётган пахта кўриғига қаратилган. Шу маънода Ҳамид Фулом ва В. Тюрниковларнинг кенг ва хилма-хил материални қамраб олган очерклар китоби «Бош йўл» катта қизиқши уйғотади.

Очерк китобининг муаллифлари республика пойтахти ҳақида, янги ўзбек қишлоғи тўғрисида, Сирдарё районидеги «Провда» колхозининг Бахт саройи ҳақида, Жиззах даштидаги ўз миқёси жиҳатидан улкан ишлар ҳақида ҳикоя қилиш имконини топганлар. Буларнинг барчаси, уларнинг таъбирича, «Мирзачўл сингари фикрлашга бой озуқа беради. Уларни халқ меҳнати билан яратилаётган барча нарсалар, халқнинг ўй-хаёли қизиқтиради. Муаллифлар биринчи навбаҳорикор бугдой «ғаллаорол олтини» ҳақида муҳаббат ва фахр билан ёзадилар. Самарқанднинг маълум ва машҳур «нони осие»си ана шу ундан ёпилади.

«Нон! Биз ажойиб ривоят ҳақиқатни яхшилик ва бахт, тинчлик ва дўстлик ҳақида шивирлаётган баҳор қуёшида эркаланаётган ғаллаоролнинг енгил шабадада силкинаётган ҳосилдор бугдойзорларига нигоҳ ташлаймиз. Назаримизда, иссиқ, хушбўй хид таратаётган, ҳаттоки, тасаввуримизда тепамиздаги қуёш ҳам тилла рангда товланиб ҳозирги нонвой тандирдан узган оби ноннинг касир-кусуридай туюлади».

Нон ҳақидаги серзавқ сатрлар беихтиёр Л. И. Брежневнинг «Кўриқ» асари аввалидаги сўзларни ёдга туширади. Дарҳақиқат, эпопеяда айтилганидай «ғалла ҳамиша энг қимматли озик-овқат, барча нон-неъматларнинг мезони бўлиб келган». «Ғалланг бўлса, кўшиқ ҳам оғиздан тушмайди».

Улар Қоратепа сув омборига пойдевор қўйилишига бағишланган митинг ҳақида,

мамлакатимизнинг 250 шахрига жўнатилаётган Италия ва қатор хорижий мамлакатларга сотилган машҳур китоб мармари тўғрисида ҳикоя қилишни унутмайдилар.

«Нони Пулоти» афсонаси, Шаҳрисабз дўпписи, диаметри 21 метр келадиган Сайроб чинори ҳақидаги лавҳалар шеърдай ўқилади. Тарихнинг вазмин эшикларини кенг оча оладиган Айний ҳақидаги хотиралар, қадимги Афросиёб ва Термизнинг энг қадимги тарихига доир саҳифалар, Мирзачўлга 1920 йилдаёқ Ленин декрети билан келган оптимист-хаёлпараст профессор Булаевский жасорати, Қарши чўлидаги йирик хўжаликлардан бирига ном берилган собиқ чўпон Чўли Бегимқулов таржimai ҳоли — булар йўли ҳадсиз — чегарасиз пахта кўригининг бош йўлидан ўтган. Ҳамид Фулом ва В. Тюриков очерклар китобининг айрим чизиқлари ҳолос. Лекин иродали, мард кишилар — замондошларимиз, бу китобнинг марказий сиймолари ҳисобланади.

Муаллифлар санъаткор-тадқиқотчилар сифатида кўриқ қаҳрамонларининг конкрет тақдирларига муурожаат этиб, буюк «ситуация» ва буюк воқеаларга юзмаюз келган ва охиригача ўз имкониятларини намойён эта олган, пахтадан юқори ҳосил ундирган усталарнинг жонли ва ёрқин образларини ярата олганлар. Бунга айниқса дастлабки чўлқувар характерининг «ядроси» жуда аниқ очилган «Отамурод жасорати» ва «Тоғ бургути» бобларида ишонч ҳосил қилиш мумкин. Ҳамид Фулом ва В. Тюриков Жиззаҳ машина канали бош насос станцияси қурувчилари ҳақида ҳикоя қилар эканлар, булдозерчи В. Истоминнинг ўз дўстлари ҳақидаги мулоҳазаларини эслайдилар. «Ишлари аъло, уларнинг ҳар бири ҳақида роман ёзса бўлади. Уларнинг ҳар бири нимага ва нима учун меҳнат қилаётганликларини яхши биладилар». Китобнинг Отамурод Худойназаров ва Ҳайдар Сафаровга бағишланган боблари моҳият этибори билан замондошларимиз ҳақидаги худди шундай романларнинг «конспекти» деса бўлади. Бу бобларнинг ҳар бирида катта эпик полотно сюжетини ҳаракатга келтира олиш қобилиятига эга бўлган зарурий ҳаётий материал жамланган. Чўлқувар-новатор портретини янада ёрқин ва эсда қоладиган бўлишини таъминловчи ифодали чизгилардан бири ана шундай.

Агар ўзбек аёллари ҳақидаги очеркларга эътиборимизни қаратмасак, очеркчилар яратаётган ва пахта кўригини ўзлаштирувчиларга бағишланган асарлардаги халқ типлари ранг-баранглиги ҳақидаги тасаввуримиз тўлиқ бўлмай қоларди.

Очерклар доимо замон тақозоси билан яратилиб, актуал мафқуравий вазифаларни ҳал этишга хизмат қилади. Шу типдаги очеркларнинг пайдо бўлиши бизнинг кунларимизда қонуний ҳолдир. Чунки совет халқи инқилобий курашининг жонлантирилган ва ёрқин саҳифалари замондошимизни кўриқ эпопеясида ёрқин кў-

ринган фазилатларининг шаклланишини кузатиш имконини беради.

Йўлдош Муқимовнинг Урта Осиё учун типик бўлган шароитларда революционер характерининг шаклланишига бағишланган очеркларни кузатайлик. Ҳар иккала очеркларнинг қаҳрамонлари ўзбек аёллари. Бу яна шунинг учун ҳам муҳимки, улар онгининг тез ўсиши Октябрь ғояларининг шакллантирувчи таъсирини алоҳида уқтиради.

Аччиқ ва ибратли ҳаёт мактаби, революцион ҳаёт мактабида янги шахс вужудга келди. Йўлдош Муқимов очеркларида янги шахснинг шаклланиши социалистик давлатчиликнинг туғилиш жараёни билан, илғор ижтимоий муносабатлар, коммунистик ахлоқ ва этика билан органик равишда боғлаб кўрсатилади. Муаллиф антагонистик кучлар тўқнашувини тасвирлар экан, фоживий ҳолатлардан чекинмаиди. Тарих ҳақиқатига содиқ қолган ҳолда муаллиф ўша оптимистик муҳитни буюк Октябрь ғояларининг муқаррар тантанасига ишончни совет кишиларининг даҳшатли синовларда тобланган дунёни идрок этиш характерлари белгиланган тарзда кўрсатишга интилади. Будённийнинг афсонавий отлик армияси билан номи чамбарчас боғлиқ ўзбек қизи разведкачи Розахон Назирова «У биринчи эди» очеркининг қаҳрамони. Фарғона водийсининг Кўш қишлоғидаги машаққатли ярим оч турмуш. Унда на бир дарахт, на бир томчи сув. Керосин лампаси ҳам бу ерлар учун мўъжиза. У ёшлиги билан ўн бир ёшида хайрлашган. Ёшлигини Эшон «ўғирлаган». Унинг бошида ҳам минглаб ўзбек аёллари бошида синган калтак. Уша давр учун хос бўлган воқеалар «ичкари» асирларининг Шарқ аёллари учун типик бўлган барча граждандлик ва инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилган аянчли тақдирлари очерк муқаддимасини ташкил этади.

Очеркнавис кўпгина ҳодиса ва фактларни чуқур таҳлил этди. Улардан қаҳрамоннинг шахсий биографиясинигина эмас, балки халқ ҳаётида юз берган ва сифат ўзгаришларини белгилаб берадиган, социалистик давлатнинг шаклланиши шароитида тақдирларни тубдан ўзгартира оладиганларни танлаб олади.

Йўлдош Муқимовнинг «Кўшиқдаги Майна» очеркининг қаҳрамони Майна Ҳасанованиннг ҳаёт йўли ҳам мароқ билан тасвирланган.

Майна душман шафқатсизлигини ҳам, уларнинг халққа бўлган нафратини ҳам ўзида синаб кўрган. У мислсиз қийноқларга дучор бўлди. Лекин Майна қийноқларга чидади. У бухоролик миллионерларнинг ўғли, инглиз жосуси, амир лашкарбосхиси Валихон билан учрашганда сирень бутоқчаси сингари нозик бўлса ҳам, кўзлари чўғдек ёнарди. Бу кўзларда даҳшатли нафрат борлигини англаш қийин эди. Лекин унинг кўзларида кураш даҳшати, золимларга, зўравонларга нафрати ҳам бор эди. Майна совуққонлиж билан

Ўз золимини ўлдириб, Валихон ҳарамидан қочади. Қўқонда уни комсомол сафига қабул қиладилар. Зайнаб номи билан хотин-қизлар ўртасида ташвиқот ишлари олиб боради. Бухоро ҳукмдорлари унинг боши учун минг танга ваъда қиладилар.

Кейин Майна ҳаётининг янги саҳифалари бошланади. Қизил аскарлар отряди билан ҳамкорликда у босмачиларга қарши курашади. Нечта душман ёстиғини қуритганлигининг ҳисобига етиш қийин. Қадрдон ўлканинг чўл ва водийлари бўйлаб жасорат билан от чоптирди, у қўлида баъзан маузер, баъзан эса қилич. «Қизимиз ботир, афсонавий» ҳамманинг оғзида шу гап. Ҳа у ишончли, чаққон ва ҳеч ким унга бас кела олмас эди. Унга энг муҳим вазифаларни топширар эдилар. Уша пайтда Туркистон фронтига кўмондонлик қилган М. В. Фрунзе у билан учрашувда: «Сиз халқингизнинг муносиб кизисиз. Сиз ҳақингизда қўшиқ тўқиса арзийди. Сиз бунга лойиқсиз» деган эди. Ғузордаги тоғли қишлоқдан чиққан оддий, ҳаёти афсонага айланган, не-не санъаткорлар у ҳақда ажойиб асарлар яратган ўзбек кизи ҳақида М. В. Фрунзе шундай деган эди.

Тақдир Майнани сийламади. Босмачилар унинг мерган қўлларини чапиб ташладилар, ўзини майиб қилдилар, тилини кесдилар.

«Тақдир Майнага нотантилик қилди, дейдиган одамлар бор, — деб ёзади очерк муаллифи. Биз эса унга тақдир мангулик ато қилди деб ишонч билан айтоламиз. У халқ тилидаги қўшиққа айланди».

Майна ҳақидаги бу қўшиқда революция душманлари билан қўрқув билмай олишган қаҳрамоннинг ёрқин образи яшайди. Бу образда социализм ғоялари учун курашда шаклланган янги шахснинг белгилари мужассам. Бу гуманист, билимларга интилувчи, жангчининг мардлигини ва ботирлигини, фан ва бунёдкорлик иқтидорини халқ хизматида қўювчи киши образидир.

Шунинг учун ҳам қўриқ ўзлаштираётган, обод посёлкалар қураётган юртдошлари Майнани унутмайдилар. Улар «ўз бахтли турмушлари учун ундан миннатдорлар».

У бу ерларда революция душманларини қираётганда, бу қақроқ чорасиз чўллар, мўл-кўлчилик ўлкасига айланишини билармиди, — дея савол беради муаллиф. Ва ўзи жавоб беради. «Балки билгандир, шу сабабдан ҳам мардларча курашган». Майна эртанги кунига ишонч билан қараш мумкин эди. Чунки ғолибона социализм қураётган халқнинг ўзи бош қаҳрамондир.

Октябрь туйғайли бунёд бўлган янги шароитда шахс эксплуататор синфларнинг зўравонлиги ва ўзбошимчалигидан чинакам озод ва эркин бўла олди. Шахс ўз мамлакатининг ва ўз тақдирининг тўла ҳуқуқли хўжайинига айланди. Майна қа-

чонлардир Валихоннинг ўз асирасига «малика бўлишга муносибсиз» деган гапига жавобан, «ўз бахтимни мен эркинликда кўраман» дея ғурур билан жавоб берган эди.

Йиллар ўтиб, Москвадаги Шарқ халқлари университетиде таҳсил кўрган йиллари Майна ўз тенгдошлари, дугоналарининг халқи ва мамлакати учун нима зарур бўлса, шунинг эгаллашга тўла ҳуқуқли, реал имкониятларга эга бўлганликларини қувонч билан кузатди. Уларнинг бахти, шу бахт учун курашган Майна Ҳасанова, Розахон Назирова ва минглаб бошқа ягона қардошлик оиласида яшаётган Ўрта Осиё халқлари шонли қизларининг бахти эди. Майна Ҳасанова ҳақидаги очерк «Травда» газетаси саҳифаларида 1978 йилнинг 11 майида пайдо бўлди ва «Қўшиқдаги Майна» деб аталди. У кенг ўқувчилар орасида қизиқиш уйғотди. Муаллифнинг ўқувчилардан кўплаб мактублар олганлиги фикримизнинг далилидир. Бу мактубларда санъаткор очеркчи меҳнати юқори баҳоланиб, халқ қаҳрамонининг ёрқин, эсда қоларли образи яратилганлиги қайд этилди. «Қўшиқдаги Майна» очерки муаллифига йўлланган мактублардан бирида тўғри эътироф этилганидек, очеркда энг муҳими «яхлит характер» яратилган. Бу характер турли вазиятларда социализм учун кураш жараёнида қаҳрамонона характер сифатида намоён бўлган. Очерк жанрида яратилган пахта қўриғини ўзлаштиришга бағишланган асарларда ўзбек аёлларининг қаҳрамонона меҳнатлари, граждандар уруши йилларида жасорати дostonга айланган аёллар меҳнати билан ҳамоҳанг эканлиги ёрқин кўринади. Худди шу ерда, шу чорраҳада икки йўналиш бири тарих хотираси, иккинчи дастлабки чўлқувар новаторларнинг жасорати, истеъдоди, онги, иродаси билан нурланган, билим ва қудратини Коммунистик партиянинг буюк ғоясини — қўриқни ўзлаштириш ғоясини ҳаётга татбиқ этишга бағишланган йўналиши ўзаро бирлашиб кетади. Ҳаётимизда содир бўлаётган улкан ўзгаришлар ҳақида мулоҳаза юритган «Бош йўл» очерклар китобининг муаллифлари Ҳамид Фулом ва В. Тюриков шундай ёзадилар:

«Янги давр таъсири» айниқса ўзбек аёли тақдирида кўринади. Чунки қисқа муддатда тўнғич қиз билан онанинг ҳаёти муқофасида ҳам, ҳеч қандай мезон билан ўлчаб бўлмайдиган ўзгаришларни кўра миз».

Етук социализм шароитида улкан юксакликларга кўтарилган социалистик шахс ҳақидаги очеркларда кўтарилган мулоҳазаларига шу жанрнинг устаси, фаол очеркчи Назир Сафаров ўзига хос якун ясайди.

Ўзи асли жиззахлик ёзувчи болалигиданоқ пахта чаноғининг, томчи сувнинг қадрини яхши билади. У деҳқон меҳнатини четдан кузатувчи эмас. Ёзувчи бу меҳнат билан боғлиқ ҳамма нарсани ўзи

бошидан кечирган. Шунинг учун колхоз қишлоғидаги янгиликни пайқабгина қолмай пахтакорнинг меҳнатидан қувонади. Илҳомбахш сузи билан пахтачиликдаги илғор методлар учун курашади.

Назир Сафаров фаол граждандан ёзувчидир. Унинг очеркка доимо қизиқиши шу билан изоҳланади. Лекин Н. Сафаров оддий очеркчигина эмас. У — санъаткор ҳаётни тадқиқ этиш фазилатини кўрсата олган ажойиб прозаик ва драматик асарларнинг муаллифи. Уни бир-бири билан органик боғланган халқ ҳаётининг икки улкан қатлами: Туркистон меҳнаткаш оммасининг эрксевар интилишларини тўлиқ кўрсатган революцион кураш воқеалари ва ҳар бир соати янги ва муҳим воқеаларга тўла шиддатли замонавийлик. Бу қатламда онгли, янги жамиятнинг фаол қурувчиси бўлган қаҳрамоннинг ҳар бир ҳаракати, коммунизм сари кураши чуқур маъно касб этади.

Назир Сафаров ижодининг очеркнавислик сифатидаги характерли хусусиятларидан бири унинг доимо воқеалар ичида бўлишидир. У ҳаётда содир бўладиган барча янгиликларни тинмай кузатади, шу янгилик ижодкорлари билан яқинроқ танишиш пайида бўлади. Улар кейинчалик ёзувчи асарларининг қаҳрамонларига айланадилар. Санъаткор ўларнинг чуқур тарихийлигини, ҳаётнинг серқирра ҳаракатини ўн йилликлар мобайнида кузатиши ва коммунизм учун курашда фаол иштироки жараёнида шахсининг шаклланиши бугунги кун қаҳрамонларига, уларнинг ишларига бўлган доимий қизиқиши билан изоҳлаш мумкин. Унинг пахтакорлар, янги ерларни ўзлаштирувчиларга бағишланган асарлари юқоридаги фикрларни тасдиқлайди. «Мамлакат миқёсида бир кишининг меҳнати қандай аҳамият касб этади?» Авторнинг Турсуной Охуновага бағишланган «Узоқни кўзлаган қиз» (1978) очерки ўзига ва китобхонга берилган юқоридаги савол билан боғланади. Бу очеркда янги шахс нуқтаи назари асосида ижтимоий ва шахсийлик масаласига ёзувчи муносабати кўрсатилади.

Ўзбек адабиётининг оқсоқолларидан бири бу муаммога бутун ижодий йўли давомида қизиққан. Социализм шароитида шахсийлик ва инсонийлик бир-бирини инкор этмайди. Бу тушунчалар ҳар бир совет кишининг меҳнатида реал гавдаланади. «Лекин шундай одамлар борки, уларнинг меҳнати кўпроқ ижтимоий характер касб этади. Булар олдинда борувчилар. Улар меҳнат курашининг байроқдорлари», — деб ёзади Н. Сафаров.

Очеркнавис ривожланиш қонуни орқали очиладиган ҳаёт моҳиятини топиш ниятида ўз эътиборини меҳнатга муносабатлар билан совет жамиятининг ҳозирги даврдаги ривожланиш жараёнларининг моҳиятини очиб берадиган «байроқдорлар»га қаратади. У воқеликда бетакрор шаклда, конкрет шахсларнинг индивидуал тақдирларида мужассамлашган энг

характерли мисолларни, ижтимоийлик ва шахсийлик узвий равишда сингиб кетган жараёнларни олади. Санъаткор жамиятнинг «оддий», «кўзга кўринмас» аъзоларини ўз асарига қаҳрамон қилиб танлаши ва уларнинг халқ фаровонлиги учун меҳнат қилишлари жараёнларида кенг, чинакам давлат манфаатини уйлаб фикр юритадиган юксак савияли, ишлаб чиқаришнинг ажойиб ташкилотчиларига айланишларини кўрсатиши чуқур маъно касб этади.

«Узоқни кўзлаган қиз» очеркининг муаллифи эътироф этишича, у Турсуной Охуновани «кеш қизлик чоғидан, бошқаларга нисбатан узоқни кўра олишидан» билади. Ушанда у Турсуной ҳақида «Узоқни кўзлаган қиз» номли кўпчиликка манзур бўлган ҳужжатли қисса ёзган. 50—60 йилларда авж олган турсунойчилар ҳаракати энди тарих бисотида айланди. Лекин ҳаёт дарёсининг қудратли оқими тинимсиз куч тўплар эди. Бизнинг кунларимизда тугал ифодага эга бўлган ўша жараёнлар ёрқинроқ бўла бошлади. Турсуной Охунова ҳам мансуб бўлган ва Назир Сафаровнинг ҳужжатли қиссасида образи гавдалантирилган меҳнат байроқдорлари замондош-қаҳрамонлар тасаввурини ҳам чуқур ва кўпқиррали талқин этила бошланди. Замонавийликни турмушнинг барча бойликлари билан идрок этадиган кенг тарихий миқёслар билан фикр юритувчи ёзувчи қаҳрамон меҳнаткашнинг вужудга келишидаги муҳим нарсани ёддан чиқармаслиги лозим. Чунки ёзувчи бу меҳнаткашнинг маънавий қиёфаси ва камолотини бугунги ишлар миқёси билан муносабатда кўрсатади. Муаллиф «мамлакат умумий меҳнат балансида бир кишининг меҳнати қатта аҳамиятга эгами?» деб берилган саволга ўқувчини жавоб беришга тайёрлайди. Афтидан очеркнинг дастлабки саҳифаларида ахборот бериш руҳи ҳукмронлиги шу нарса билан изоҳланса ўринлидир.

Энди муаллиф билан новатор-механизатор, пахтачилик равнақининг бош йўналишини бехато белгилайдиган, ҳосилдорликни тинимсиз ошиши учун курашда «оқ олтин»нинг янги миллион тонналарини етиштиришда ўз ўрнини топиб олган Турсуной ҳаёт йўлининг асосий босқичларини хотирамизда тиклаймиз ва бизга таниш саволга берилган жавобни эслаймиз. Олдинда борувчи байроқдорларнинг амалий фаолиятларида айниқса тўлиқ намоён бўлувчи қонуниятларини англашни истаган ҳар бир киши учун бу савол ҳаяжонлидир. «Агарда бу меҳнатда шахсийгина эмас, ижтимоий маъно ҳам ифодаланса, бундай меҳнат салмоқлидир — агар кўксингда коммунистнинг оташин қалби уриб турса, сен албатта ҳосилга эришсан ва кетиндан издошлар эргарштира биласан», — дейди ёзувчи.

Ҳаётда содир бўлаётган янгиликларни ҳисобга олган Назир Сафаров катта маҳорат билан икки планда очерк қаҳрамонининг ҳаёт йўлини характерлайдиган

ва етуклик даврига кирган социалистик жамият ривожини планида ўзаро боғлиқ ҳолда кўрсатади.

Автор янги СССР Конституциясига муножаат этиб, уни ўрганиб, ҳар бир моддаси ва жумласи ҳақида фикр юритиб, оддий меҳнатқашнинг умум ишидаги масъулияти мезонини ҳис этиши ва тарих ижодкори бўлишдаги ҳуқуқи ҳақида рўйи-рост ёзади.

СССР Конституцияси Октябрь инқилобидан кейинги ўн йилликлар мобайнида совет кишини, давлатимиз эришган даражани белгилаб берди.

Турсуной Охунованинг ҳаёт йўлида совет тузуми даврида туғилган ва вояга етган бошқа ўзбек аёлларининг «социлган» таржимаи ҳоли жамланган. Очеркнавис конкрет тақдирнинг бой мазмунини жуда яхши англайди. У кенг ижтимоий умумлашмалар орқали ўз кузатишларидан тўғри хулосалар чиқаради. «Узоқни кўзлаган қиз» очеркининг қаҳрамони муаллиф учун ҳаётни ҳар томонлама ва чуқур ўрганишда, эстетик идеални тасаввур этишда ўзига хос намуна бўлиб хизмат қилди.

Турсуной Охунова ҳам Ризамат Мусамухамедов ва бошқа «олтин кўп»ли заҳматқаш кишилар сингари замин номидан сўзлаш ҳуқуқига сазовор. Очерк муаллифи «машина мотори шовқинида, Турсунов машина шпинделларини ювиб, турли ишлар билан банд бўлган пайтда»ги суҳбатидан кейин ўз фикрларини бир жойга тўплаш ниятида шундай хулосага келади.

Энг аввало у очерк қаҳрамонининг ерга чамбарчас боғлиқлигини, ўз ишига берилганлигини, ишсиз туролмаслигини алоҳида таъкидлайди: «Мен билан ўз ишига ихлос қўйган энг яхши ўйларини, юрак кўрини саҳий ерга бағишлаган пахтакор сўзлашди».

Социалистик тузум пахтакорни қудратли, мукамал техника билан қуроллантирди, уни янгиликни ҳис этишга, ижод қилишга, изланиш, тинимсиз ҳаракат, маънавий камолотга интилишга ўргатди. Бу ҳолни Турсуной Охунова ҳақида очерк ёзган кўпгина очеркнавислар қайд этдилар. Назир Сафаров ҳам «Мен билан бутун вужуди билан техникага берилган, туғма механизатор сўзлашди» деганида шу йўлни тутди. Бундан ташқари у «коммунист бригадир, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ташкилотчиси» билан мулоқотда бўлганлигини ёзади.

Ниҳоят, ёзувчи у билан «давлат арбоби, кенг ижтимоий билимли киши» гаплашганлигига ишонч ҳосил қилади.

Назир Сафаров ўз асарлари саҳифаларида пахтакор ва механизатор, ишлаб чиқариш ташкилотчиси, давлат арбоби Турсуной Охунованинг образини чизар экан, унинг бой, тўлақонли ҳаёт тарзини кўрсатишга ҳаракат қилади. «Бу инсоннинг қалби атиргул янглиғ нозик, талаблари ранг-баранг, маънавий дунёси гўзал. Шунинг учун ҳам унинг лабларида болела-

рининг номлари — Муҳаббат, Марҳамат, Жаҳонгир, Ҳилолалар завқли оҳангдай жаранглайди». Шунинг учун унга заминнинг бўлажак эгалари ёрдам берганларида «кўзлари порлайди».

Муаллиф «Узоқни кўзлаган қиз» очеркининг қаҳрамони ҳақида айтмоқчи бўлган фикрларига, билдирган мулоҳазаларига яқун ясаб, Турсуной Охунова ҳақидаги тасаввурларимизни тўлдириб шундай ёзади. «Мен билан совет кишини, тарих ижодкори сўзлашди». Санъаткор-очеркнависларнинг энг яхши асарларида замондошимизнинг умумлашган типик образлари ана шундай гавдалантирилди. Мазкур асарлар мисолида ёзувчининг эстетик бойликларни яратувчилар учун чинакам хазина ҳисобланган халқ ҳаёти билан алоқаси айниқса равшан намоян бўлади. Етуқ социализм жамияти учун хос бўлган янгиликни қарор топтирувчи бундай асарлар янги инсонни тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга.

Очеркнависларнинг Турсуной Охунова образига қизиқишларини энг аввало, унинг фаолияти, бутун ҳаёт йўли, ишга чинакам ватанпарвар сифатида партиявий муносабатда бўлиши билан изоҳлаш мумкин. Бу эса партияимизнинг совет кишиларида илғор онни шакллантиришга қаратилган программаси мазмунини ифода қилади.

КПСС МКнинг «Идеологик, сиёсий-тарбиявий ишни янада яхшилаш» тўғрисидаги қарориде: «Барча меҳнатқашларни юксак ғоявий, социалистик Ватанга, коммунизм ишига содиқлик руҳида, меҳнатга ғоявий, ижтимоий мулкка коммунистик муносабат руҳида, эскилик сарқитлари, буржуа қарашлари ва одатларини тамомла йўқотиш руҳида, шахснинг ҳар томонлама гармоник ривожланиши, чинакам маънавий маданият бойликларини яратиш руҳида тарбиялашни» мақсад қилиб қўйилган. Бу олий мақсадларни амалга ошириш учун очеркнавислар меҳнатқаш омманинг энг яхши вакилларини — пахтакор-чўлқуварларни ўз асарларига қаҳрамон қилиб олмоқдалар. Бу қаҳрамонлар ўз меҳнатлари билан актив ҳаётий позиция хос бўлган эркин социалистик шахснинг — пахтакор-чўлқуварларни қандай юксакликларга кўтарила олишлари мумкинлигини реал тарзда гавдалантирмоқдалар.

Ёзувчиларнинг Турсуной Охунова ва унинг издошлари прототипларига муножаат этишлари натижасида уларнинг халқ ҳаёти билан алоқаларининг чуқурлиги ижодий самаралар бермоқда. Адабиётда ўзига хос «Турсуной линияси»нинг пайдо бўлганлигини ва бу линияни «Бош йўл» китобининг муаллифлари Ҳамид Фулом ва В. Тюрников давом эттирганликлари ва ривожлантирганликлари шу билан изоҳланмасмикин? Улар «Чўл қизи» бобида ихчам ва ифодали тарзда Турсуной Охунованинг синглиси Инобат Охунованинг ҳаёт йўлини ёритадилар. Бу ерда биз яна бир бор аниқ мақсадли, матонатли, олдиндан

кўзланган мақсадга дадил борувчи «қиз характери»ни яратган роман «конспекти»га дуч келамиз.

Муаллифлар Инобат ҳаракатида кўринган аниқ мақсадлилиқни чўлқуварларнинг асосий фазилати сифатида ажратадилар.

«Бош йўл»нинг охириги бобларидан бири «Шербодлик қиз» деб аталади. Бу очерк қаҳрамонлари Дилором Собиржонова ва унинг дугоналари — механизатор қизлар Зулфия Фаниева, Иқбол Бобоёрова, Қизларсар Қурбонова ва Шаҳзода Хусановалардир. Булар Турсуной Охунова издошлари, 70-йилларнинг комсомоллари, ўз оналари анъаналарини бойитувчи турсунойчилардир.

«Бош йўл»нинг муаллифлари, Дилором Собиржонова кунларимизнинг корчагинчиларида йиллар давомида тўпланган энг янги фазилатларнинг соҳибаси деб таништирадилар:

«Озгин ва келишган, ичидан қалб нури билан порлаган катта-катта кўзли бу қизга қараб, унинг кучли характеридан, иродаси ва чидамадан, қатъияти ва тиришқоқлигидан ҳайратланамиз», — деб ёзади улар. У бу фазилатларни қаердан олган? Яна ўзимиз ўзимизга жавоб берамиз. Ўзимиздан, катта авлоддан, ўзимизнинг совет анъаналаридан ва ниҳоят ўз китобларимиздан олган у бу фазилатларни. Хотирамизга Горькийнинг Данкоси, Ҳамза ва бошқа совет ёзувчилари томонидан яратилган образлар келади. Энг муҳими, у бу хислатларни ишчилар синфидан олган. Ахир у одамлари пўлат куядиган, ўзлари ҳам пўлатдек иродали ўзбек металлурглари шахри Бекободдан-ку! Очеркнависларнинг замондош образини яратиш учун Турсуной Охунова издошларини танлашлари эстетик планда катта аҳамиятга эга. Чунки, характерлар ҳаракати ҳаётнинг шиддатли ривожини билан белгиланади. Бу эса бизнинг халқ типлари бойлиги ҳақидаги тасаввуримизни чуқурлашишига хизмат қилади.

Усмон — довуракнинг ўғли Талаб Усмонов (Йўлдош Муқимов. «Мингчинор») ўз ракетасини — пахтакор орзусини қўриқ ерларнинг қирқ центнерли ҳосилига йўллаган. Жавод Кўчиев ялпи маҳсулотни тинимсиз ўсишини таъминлайдиган комплекс механизация ҳақида орзу қилади. У республиканинг 1 миллиондан навбатдаги планга қўядиган улкан қадамини меҳнаткаш-бунёдкор орзуларининг реал гавдаланиши сифатида тасаввур қилди. Турсуной Охунованинг тақдири ҳақида мулоҳаза юритган Назир Сафаров унинг ёшлик йилларини, илк бора пахта териш машинаси штурвалига ўтирган пайтдаги қувончини тасвирлайди. Л. И. Брежнев Москвадаги Бауман сайлов округи сайловчилари билан 1979 йил 2 мартда бўлган учрашувда гапириб, «Ватанимизнинг улкан районлари ўз қиёфаларини ўзгартирмоқдалар», — деган эди.

Фарбий Сибирни кенг ривожлантириш давом этмоқда. У энди мамлакатимизнинг бош иситувчи-энергия базаси ҳисобланади. БАМ қурилиши яқиндагина бошланган эди, ҳозир магистралнинг учдан бир қисмида поездлар ҳаракати йўлга қўйилган. Ўзбекистонда Мирзачўлни ўзлаштириш ниҳоясига етди. Кубань пасттекиликларидида «шоли қўриғини» ўзлаштириш ниҳоясига етмоқда. Ноқоратупроқ зонамиз энди янгича кўринишда. Волга бўйида ғалла етиштиришнинг гарантияланган зонаси барпо этилмоқда.

Жиззах чўлининг дастлабки ўзлаштирувчилари ўн йиллар олдин қўйган савол яна қайта туғилади: «Ракетамиз энди қаёққа интилиши керак?» Назир Сафаров бу саволни бошқачароқ қўяди. «У энди қандай кунга нигоҳ ташлаётган экан?» Бу савол — «Узоқни кўзлаган қиз» очеркининг қаҳрамонига тааллуқли. Бу саволга Турсуной Охунованинг ўзи шундай жавоб беради: «Олдинда — янги марралар. Олимларимиздан янги, вильтга чидамли, юқори ҳосилли навлар кутамиз. Бизнинг саҳий еримиз янада кўпроқ пахта беришга қодир. Ут-алафларни йўқотадиган кучли воситалар керак. Биз колхозчилар иложи борича кўпроқ пахтани биринчи навларга топшироғимиз лозим. Ҳосилдорликни ҳам кўтариш зарур. Бу — бизнинг мақсадимиз».

Совет кишиларининг энг яхши фазилатлари халқ босиб ўтган шонли, қаҳрамонона йўл давомида шаклланди. Бу фазилатлар коммунизмнинг юксак идеаллари учун курашда ёрқин ва олижаноб мақсадлар йўлида қилинган меҳнатда тобланди. Бугун социалистик реализм санъаткорлари томонидан яратилган образлар галереясини кузатар эканмиз, Коммунистик партия ва унинг Марказий Комитети бу йўлда олиб борган улкан ишларининг аҳамиятини чуқурроқ англаймиз. Замонавийликка қаратилган бадий очерк шу таҳлит ишларнинг шакли ва мазмуни ҳақида аниқ тасаввур берибгина қолмай, балки илғор ғоялар, юксак ахлоқий фазилатлар бирлигини ўзида мужассамлаштирган чўлқуварлар, новаторлар ва ижодкорларнинг бугунги кундаги ишлари самараларида ҳам кўринади. «Правда» газетасининг «Совет кишисининг маънавий дунёси» деб аталган бош мақоласида кўрсатилганидек «Уртоқ Л. И. Брежневнинг «Кичик ер», «Тикланиш» асари саҳифаларида жонанон партиянинг ленинча ғоялари ҳақиқатини юрак тепишининг диалектикаси деб қабул қилган замондошимиз образи ишончли тарзда тасвирланган. Бу асарларда қалбда турмуш ташвишлари ва муҳим ижтимоий интилишларга, дунё тақдири тарихига даҳлдорлиги ҳақидаги ўйларга жой топа олган янги инсоннинг кучи ва гўзаллиги ёрқин очилган».

Маҳкам МАҲМУДОВ ва
Дониёр БЕГИМҚУЛОВЛАР
таржимаси.

ГЕОГРАФИК НОМЛАР МАЪНОСИ

С. ҚОРАЕВ. Географик номлар маъноси. «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1978 йил.

Маълумки жой номлари — кўп минг йиллик тарихга эга бўлган йирик шаҳарлар (Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Урганч, Фарғона), азим дарёлар (Амударё, Сирдарё) ҳамда катта-кичик қишлоқ ва овулларнинг номлари узоқ ўтмиш ва кечмишимизнинг гувоҳи сифатида муҳим илмий ва сиёсий аҳамиятга эга. Ўтмишдан қолган ноёб қўлёзма асарлар ҳамда архитектура ёдгорликларини асраш ва муҳофаза қилиш қандай аҳамиятга эга бўлса, қадимий жой номларини тўплаш, синчиклаб ўрганиш ва бир ерга жамлаб китоб қилиб авлодларга қолдириш ҳам бундан кам аҳамиятга эга эмасдир.

Сўнги йилларда мамлакатимизда, шунингдек Ўзбекистонда жой номлари (топонимика) тарихига бағишланган бир қатор илмий асарлар яратилди. Ҳ. Ҳасановнинг «Ўрта Осиё жой номлари тарихидан» (Тошкент, 1965), Ц. Д. Номинхоновнинг «Монгольские элементы в этнонимике и топонимике Узбекской ССР» (Элиста, 1962), Э. М. Мурзаевнинг «Очерки топонимики» (Москва, 1965), Е. Койчубаевнинг «Краткий толковый словарь топонимов Казахстана» (Алма-ата, 1974), С. Гурбаеванинг «Фарғона водийси топонимиясида этнонимлар» (Тош-

кент, 1973), С. Қораевнинг «Географик номлар маъносини биласизми?» (Тошкент, 1970) ҳамда унинг 1978 йили «Ўзбекистон» нашриётида босилиб чиққан «Географик номлар маъноси» номли асари шулар жумласидандир.

Географик номларнинг кўпчилиги халқимизнинг касб-кори, урф-одати ҳақида ҳам қимматли маълумот беради. Улар орасида Ўрта Осиё халқлари, хусусан ўзбек халқининг, этник таркиби билан боғлиқ бўлганлари ҳам кўп.

Шуни ҳам айтиш керакки, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши, халқ хўжалиги ва маданиятимизнинг тобора юксалиб бориши ҳам топонимика мазмуни бойитиб бормоқда. Тартибсиз жойлашган майда, кўримсиз қишлоқ ва овуллар ўрнида шаҳар типдаги планли ва кўркам посёлкалар барпо этилмоқда. Натижада, эски майда қишлоқларнинг қадимий номлари ҳам йўқолиб бормоқда. Бу номларни пухта ишланган махсус географик луғатлардагина сақлаб қолиш мумкин.

Шу жиҳатдан ҳам С. Қораевнинг «Географик номлар маъноси» деб аталган ушбу китоби муҳим аҳамиятга эга.

Мазкур асар (муаллифнинг 1970 йил чоп этилган «Географик номлар маъносини биласизми?» деган китобининг бевосита давоми бўлиб, Ўзбекистонда 2000 га яқин географик ном шарҳи-

ни ўз ичига олади. Китоб Ўрта Осиё тарихига оид бир қатор шарқ манбалари — Ибн Хурдодбех, Ибн Ҳавқал, Истахрий, Абу Жаъфар Наршахий, Маҳмуд Қошғарий, Муҳаммад Ҳайдар, Бобир, Ҳофиз Таниш Бухорий каби тарихчи ва географ олимларнинг асарлари, машҳур Сўғд ҳужжатлари, Бухоро ва Қўқон тарихига оид О. Д. Чехович ва А. Н. Троицкая томонидан чоп этилган юридик ҳужжатлар, Ўрта Осиёни районлаштириш масалалари билан боғлиқ бўлган материаллар, турли эски географик карталар, шунингдек, В. В. Бартольд, В. В. Радлов, В. Л. Вяткин, Д. Н. Логофет, Н. Г. Маллицкий, Н. В. Хаников, С. П. Толстов, О. А. Сухарева ва бошқа олимларнинг асарларида келтирилган қимматли маълумотлар асосида яратилган. Бу, шубҳасиз, китобнинг илмий ва амалий қимматини бирмунча оширган.

Муаллиф жой номларини изоҳлаганда, уларнинг ўрни, келиб чиқиши, баъзи ҳолларда пайдо бўлган вақтини (масалан, Асака, Ахсикат, Бежанак, Банокат, Бобиртепа, Данфағанкат, Дўрмон, Жабғукет, Заркент, Кайковус, Касби, Кот, Марғилон, Нанай, Новқат, Норбўта, Паркент, Работи, Урчин ва ҳоказо) кўрсатиб ўтади. Шу ҳам эътиборга сазоворки, такрорий топонимлар, шунингдек маънодош номлар бир ерда берилган. Бу ҳол китобнинг ахборот бериш доирасини бирмунча кен-

гайтирган. Айни вақтда, китобдан фойдаланишни ҳам бирмунча енгиллаштирган. Яна бир масала. Муаллиф этимологияси кўпчилик учун маъхум, ёки маълум тарихий фактларни ўзида акс эттирган жой номларига (масалан, Бахшитепа, Далварзин, Нодирқўрчи, Султонмурод, Сўзоқ, Тобин, Чандир, Шарқия, Шердан, Шовот, Шукурчи, Элатон, Урис ва бошқалар) кўпроқ эътибор берган. Айрим номларни изоҳлаганда эса, шу номнинг қирғиз, қозоқ, туркман, қорақалпоқ ва бошқа халқлар тилларида учрайдиган вариантларини ҳам берган. Бу шубҳасиз луғат қимматини бирмунча оширган, албатта.

Луғатнинг асосий қисмини шаҳар ва қишлоқларнинг номлари эгаллаган бўлиб, охирда топонимикага оид антропоним, астроним, геоним, гидроним, микротопоним, ойконим, ороним каби терминлар изоҳи ҳам берилган. Бу топонимика фани билан қизиқувчилар учун қимматли материалдир.

С. Қораевнинг мазкур китоби албатта Ўзбекистон жой номларини ўрганиш борасида олиб борилаётган илмий изланишларига қўшилган муҳим ҳиссадир. Шу билан бирга мазкур асар айрим жузъий камчиликлардан ҳам холи эмасдир.

Жой номлари изоҳида баъзан номутаносиблик ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, Авғонқишлоқ деган аҳоли пункти шарҳланганда (24-бет) Ўзбекистонда яна Авғонбоғ, Авғонен, Авғондарвоза каби топонимлар борлиги айtilган. Лекин, нима сабабдан уларнинг шундай аталиши кўрсатилмаган. Шунга ўхшаш, Олчин

қишлоғи изоҳида ҳам Олчинтепа, Равотолчин (91-бет) номли жойлар борлиги айтилган, лекин уларнинг нима сабабдан шундай аталиши очилмай қолган.

Айрим топонимларни изоҳлашда ноаниқликка йўл қўйилган. Масалан, Бочқир қишлоғи «бос» ва «қир» сўзларидан таркиб топган бўлиб, «араб истилочилари бостириб кирганда, халқ босқинчиларга қаттиқ қаршилик кўрсатганда араб саркардаси халқни «босиб, қириб ташла» деб буйруқ берганидан қишлоқ шундай аталган... Баъзилар қишлоқ «божғир»—«солиқ сол» деган маънони англатади, дейишади. Тўғриси Бочқир қишлоғи божқирд этноними билан аталган. 18—19-асрларда ана шу қишлоқда божқирлар яшаган» (39—40-бетлар), деб изоҳланган. Бу фикр қисман тўғри эмас. Бу ерда 16-асрдан бошлаб ўзбеклар ҳамда қозоқларнинг этник таркибида учровчи божқирд қабиласи яшаганлиги учун қишлоқ шундай аталган. «Гуручмозор» қишлоғи ҳақида бундай дейилган: «Тўғриси Қулижмозор бўлиб, 715 йили Қутайба ибн Муслим бошчилигидаги босқинчи араб қўшинлари шу ерда тўхта-тиб қолинганлиги ва араб лашкаридан кўпчилиги шу ерда қиличдан ўтказилганлиги, кейинча улар дафн этилган жой мазор бўлиб қолганлигидан бу жой шу ном билан машҳур. Ҳозирда ўша «Гуручмозор» станцияси яқинида жойлашган «Пахтакор» колхозининг маҳаллаларидан бири Қиличмозор деб аталади. Шунингдек, Урганжихона қишлоғи (Бухоро областида) «Урганжи» қабиласи вакиллари яшайдиган қишлоқ» деб таърифланган (132-бет).

Аслида «Урганжи» деган қабила йўқ. Бу ерда илгари Урганж (Хоразм)дан кўчиб келиб қолган кишилар истикомат қилгани учун шундай аталган. Нотўғри изоҳланган бундай этнонимлар (Миёнсарой, Пашхурд каби) анчагина учрайди. Саку қишлоғининг аталиши кўпроқ қадимий сак қабилалари номи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Турон аслида «турклар мамлакати» демакдир.

Кўпгина топонимлар халқ қандай талаффуз қилган бўлса, шундайлигича келтирилган, уларнинг фонетик жиҳатдан қандай айтилиши кўрсатилмаган. Масалан: Бодава (аслида Боди ҳаво — яъни, иқлими, ҳавоси яхши маъносид), Жалпактева (аслида Жалпоқтепа), Жат (аслида Жот), Жинанжкат (аслида Жинонжкет), Ижтимоят (аслида Ижтимоият), Кушан (аслида Кушон), Риштон (аслида Рошидон), Сўзоқ (аслида Сузоқ), Толича (аслида Таллича) ва ҳоказо.

Баъзи ҳолларда муаллиф жой номларини изоҳлаганда манбаларда келтирилган фактлар билангина кифояланиб қолган, топонимнинг нима сабабдан, масалан, Аламдор, Буттам, Қўхисим, Паркент, Пискент, Тўқсоба аталишини очиб бермаган.

Шунга қарамадан, С. Қораевнинг мазкур китоби республикамиз топонимиясини ўрганиш борасида қўйилган дастлабки жиддий қадам сифатида аҳамиятга эгадир. Китоб Урта Осиё тарихи билан шуғулланувчилар, шунингдек студентлар ҳамда ўқитувчилар учун муҳим қўлланма вазифасини ўташи шубҳасиздир.

**Бўрибой АҲМЕДОВ,
Омонулла БҮРИЕВ.**

«ҚУЁШ ЗАРРАЛАРИ»ДА ҲАЁТ ЖИЛОСИ

Тошпўлат ҲАМИД.
«Қуёш зарралари», Га-
фур Фулом номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти, Тошкент —
1978.

Шоир Тошпўлат Ҳамид «Қуёш зарралари» тўпламини мухлисларига тортиқ қилди. Китоб шойр босиб ўтган ижодий йўлнинг илк сарҳисоби сифатида майдонга келган.

Тўпламга шоирнинг дастлабки ижод намуналаридан тортиб, кейинги йилларда яратилган ғазал, олтилик, баллада, дostonлар ҳам киритилган.

Инсон ва табиатни куйлаш, Ватан ҳамда инсонпарварлик ғояларини мадҳ этиш «Қуёш зарралари»нинг асосий мазмунини ташкил этади.

Тошпўлат Ҳамид она-ер ва аср, инсониятнинг келажаги ҳақида қайғуради. Дунёда бўлаётган воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятига чуқурроқ киришга, танлаган мавзунини ўзига хос ташбиҳлар билан акс эттиришга интилади. Унинг лирик қаҳрамони фақат ўз ҳаловатини эмас, балки яхши одамлар ташвишини ўйлайди. Шу сабабли: Дунё ташвишида оттираман тонг, Кўз юмсам тинчитмас бир лаҳза ҳаёл. Наҳотки муруват, ақл идрок, онг, — Шу улуг асрда топади завол! — деб шоир бонг ургиси келади.

Ҳар бир ижодкорнинг қалбига яқин мавзу ва уни ифодалаш оҳанглари мавжуд. Шу нуқтаи-назардан қарайдиган бўлсак, Тошпўлат Ҳамид ижодида табиат манзараларини жонлантиришга интилиш бўртиб кўринади. «Қуёш зарралари» китобидаги аксарият шеърларида шу хусусият яққол кўзга ташланади. У табиат манзараларини жиддор, ранг-баранг оҳангларда, зебо ва дилкаш мисраларда моҳирона ифо-

да эта олган. Бу ҳол фикрнинг манзарали ифодаланишига, таъсирли чиқишига хизмат қилади: «Дарё — шўх той, Ёллари — қуёш зар тароғида» («Юрак дафтарига ёз»), «Шолп этиб ҳовузга тушди бир олма» («Куз лавҳалари»), «Шийпондаман. Каравотим шосула. Қоровулим — бир жуфт терак оқбадан. Ойнинг нури тангаланар ҳовузда, Тол барглари бошим узра шивиллар. Гулзор нурда товланади товусдай...» («Ой сузади оқ булутлар устида»).

Тошпўлат Ҳамид табиат манзарасини жонли бадий деталлар билан ифодалашда халқ қўшиқларининг оҳанг ва тасвирий воситаларидан унумли фойдаланади. «Тоғларга боқ, тоғларга!» шеъри шу жиҳатдан характерлидир. Шеър табиат гўзалликларини чуқур ҳис қилувчи ҳассос қалбнинг қайноқ туйғулари сифатида юзга келган. Шоир шололадек нур сочган офтобга, қирларда ял-ял ёнган алвон лолаларга, осмонўпар қоялар сари кўтарилган харсанг пиллапояларга «навбахор оҳусидай» мафтун боқади, какликларнинг «какир»лаб сайраб, тоғ-тошларни янгра-тиб юборишини ҳайратланиб, энтикиб тинглайди, минг дардга даво бўладиган тоғ ҳавосидан тўйиб, симириб нафас олади, юзини зилол булоқларнинг шаффоф сувларига чайди, қучоқ-қучоқ лолақизғалдоқлар теради. Шуниси муҳимки, шоир ўлкамизнинг гўзал табиатидан туйган сурурини шеърига самимият билан сингдира олган.

Тошпўлат Ҳамид ҳаётнинг тўкин ва фаровон, инсонларнинг эса маънавий баркамол бўлишини истайди. Шоир ўзининг идеалига зид келадиган эътиқодсиз, иқтидорсиз ва иккиюзламачи шахсларни ҳажвий асарларида фош этади. У ўзининг бадий мақсадини

амалга ошириш учун рамзий ва мажозий образлардан ҳам самарали фойдаланади. Тўпламдаги «Лектор» ҳамда «Лочин ва зағизгон» каби асарлар фикримизнинг далилидир.

Шоирнинг меҳнат ва баҳор мадҳига бағишланган шеърлари тўпламнинг катта қисмини ташкил этади. Баҳорни кўмсаш, баҳорга интилиш, баҳордан завқланиш, баҳор билан дардлашиш, ҳар бир қувонч ва зафарини баҳорга йўйиш «Раҳмат, онажон», «Баҳор завқи», «Тонгда», «Водий нафасидан гул ҳиди келар», «Баҳор тунаб ўтибди», «Соғиниш» каби асарларда эътиросли ифодаланган.

Тўпламдан жой олган «Ҳамза фронтда», «Минг йиллик ҳаёл ва заркокил соҳибжамол ҳақида баллада», «Шамол», «Ленин кийган беқасам» балладаларида ҳаётнинг баъзи жилolari ўз аксини топган. Булар орасида «Ленин кийган беқасам» балладаси салмоқли мазмундорлиги, мисраларнинг раvon оқиши билан алоҳида ажралиб туради.

Балладанинг учинчи қисми бошланмасида шундай жумла келтирилган: «В. И. Лениннинг шахсий секретари Лидия Александровна Фотиеванинг хотираларида, ёзувчи Евгений Марнинг «Ленин ҳузурда» китобида бухороликларнинг В. И. Ленинга беқасам тўн кийгизганлари эсланади». «Улуғга кийгизар тўн» картинаси ва картина моҳиятининг қирраларини очиш, бу билан Ленин ва Шарқ халқларининг самимий дўстлигини яна бир бор кўрсатиш шоирнинг муддаоси. Шоир шу муддаосини ифодалаш мақсадида Холиқбобо ва унинг икки набираси Аваз ва Марьямин Москвага — Ленин уй-музейи томон сaфaр қилдиради. Шоир томонидан танланган мавзунинг аҳамияти катта. Афсус-

ки, асарда беқасам тўн кийгизишнинг сабаб, моҳиятини кенгроқ очиш ўрнига, саёҳат-сафар таассуротларига кенг ўрин берилган. Бу эса балладанинг бадий қувватига оз бўлса-да таъсир қилган.

«Қуёш зарралари» тўпламидан Тошпўлат Ҳамиднинг «Тилла дарвоза», «Табаррук тупроқ», «Қора кийик» дostonлари ҳам ўрин олган. Бу дostonлар шоирнинг дoston жанри «сирлари»ни ўзлаштириш борасида дадил уринаётганидан далолат беради.

«Тилла дарвоза»да Мурунтов олтин изловчилари ҳаёти, Қизилқумда янги шаҳар бунёд этаётган шижоаткорлар, изғирин ва гармселларни писанд қилмай бунёдкорлик йўлида жасорат кўрсатаётган қалби оташ ёшлар ҳаёти тасвирланади. Асрлар оша қовжираб ётган Қизилқум саҳросида Абдулазиз ва Раънохон каби жасур ёшлар меҳнати туфайли азим Зарафшон бунёдга келади. Ҳаёт бўронларида тобланган, турмушнинг аччиқ-чучугини татиб кўрган Абдулазиз ҳамда матонатда эркаклардан қолишмайдиган кранчи қиз Раънохон меҳнат майдонида танишадилар. Уларнинг муҳаббатлари Мурунтов коналарида олтин қазиб, Қизилқумда обод шаҳар яратиш жараёнида камол топади. Шоир меҳнат туфайли ўз бахтига эришадиган совет ёшлари ҳаётини тасвирлар экан, ўтмишга экскурс қилади, бундан уч юз йил бурунги

ҳаётнинг манзарасини ҳаёлан чизади. Утмишнинг манзараси тупроқ остидан чиққан бош чаноғи орқали жонлантирилади. Уч аср муқаддам яшаган аждодимизнинг ҳикоясидан аён бўлишича, у ва унинг тенгдошлари севгилиси ва оиласидан мажбуран ажратилиб, амир томонидан саҳрога олтин қазиб олиб келинади. Олтин қазиб олингач эса золим амир конни пинхон сақлаш мақсадида йигитларни қатл этади...

Дostonнинг сарлавҳаси рамзий маънога эга: Тилла кони, яъни тилла дарвоза ҳар кимга очилавермайди. Бу дарвоза мустаҳкам дўстликка содиқ бўлган, меҳнатсеварлик ишқи билан ёнган, фан ва техника чўққиларини эгаллаган Абдулазиз ва Раънохон каби ёшларга очилади.

«Табаррук тупроқ» дostonида эса Исроил миллатчиларининг сионистик сиёсатига қарши ватанпарварлик ва халқлар дўстлиги ғоялари илгари сурилади. Аммо асар воқеалар кўлами ва бадий қурилмаси жиҳатидан бу жанр талабларига жавоб бермайди.

Тарихий — революцион мавзуда ёзилган «Қора кийик» дostonида эса Улуғ Октябрь инқилоби арафасидаги Бухоро ҳаёти бадий инъикосини топган. Бош қахрамон Аҳмад амир истибдоди исканжасида эзилган мазлум исёнкорларнинг типик вакили сифатида намоён бўлади. Шоир инқилобнинг ижтимоий сабабларини ҳар томонлама очиб

беришга, инқилобий вазият етилганини реал тасвирлашга ҳаракат қилган. Моддий жиҳатдан қашшоқ турмуш кечириш, ҳақорат ва зулмга маҳкумлик Аҳмад ва Ҳанифа каби бир-бирига муҳаббат қўйган ёшларнинг бахтига чангал солиниши меҳнаткашларда эксплуататор синфларга қарши бўлган кураш туйғусини алангалантиради. Халқда юз берган шундай кайфият Аҳмад образи мисолида бадий асосланади. Маҳбубаси амир ҳарамига олиб кетилгач, Аҳмаднинг қалби туғёнга келади ва у исёнкор шахсга айланади.

Тўпламни ўқиш жараёнида бир қатор мазмунан бўш, бадий қиёмига етмаган шеърларни ҳам учратиш мумкин. Баъзи олтилик ва тўртликларда эса ифода сийқалиги кўзга ташланади: «Ёнғоқ қаттиқ бўлса синдиради тиш» (ёнғоқ тиш билан чақилмайди), «Юзларда ажину кўриниш таранг» — номуносиб таққос. Бундай ғализликлар айрим ғазалларда ҳам сезилади.

Катта хирмонга майда тошчалар аралашиши табиий. Шундай экан, «Қуёш зарралари»да ҳам гоҳ-гоҳи айрим жузъий ғализликлар учраб туриши ўз-ўзидан равшан. Булар китобнинг асл моҳияти, қимматига путур етказа олмайди. Шоир гўзал, сермазмун асарлари билан муҳлислари меҳрини қозониши, шубҳасиз.

Темур НОРОВ,
Нусратулла ЖУМАЕВ.

Бош редактор: МИРМУҲСИН.

Редколлегия: УЙҒУН, ЗУЛФИЯ, Ҳ. ҒУЛОМ, С. АЗИМОВ, И. РАҲИМ, И. ЮСУПОВ, Р. ФАЙЗИЙ, Н. НАРЗУЛЛАЕВ, Т. ТУЛА, Ҳ. НИЕЗОВ (бош редактор ўринбосари), Ҳ. АБДУСАМАТОВ, Ш. ШОМУҲАМЕДОВ, У. УМАРБЕКОВ, У. УСМОНОВ, Ш. ХОЛМИРЗАЕВ, У. НОРМАТОВ, Ҳ. ХУДОЙБЕРДИЕВА, Ҳ. ШАРИПОВ.

© Шарқ юлдузи, 1980.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
№ 3.

Орган Союза писателей Узбекистана.
Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент — 1980.

Рассом А. Қамбаров. Техредактор М. Мирражабов. Корректор А. Билолов.

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди деб кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 30.1.1980 й. Босишга рухсат этилди 22.02.1980 й. Р—02795. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Физ. листи 15. Қабариқ босма. Шартли босма листи 21. Нашриёт ҳисоб листи 20,06. Тиражи 210.159. Заказ № 2233.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмаҳонаси. Тошкент — 700029, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:
700000. ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КЎЧАСИ, № 1.

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР—332437, БОШ РЕДАКТОР ЎРИНБОСАРИ—320828.
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ—330918, ПРОЗА, ОЧЕРК-ПУБЛИЦИСТИКА, САНЪАТ—
332181, ПОЭЗИЯ, ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК—332479, ХАТЛАР
БЎЛИМИ—330918.